281.69
U-38

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՃԼԹ.

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԵՒ

ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
1577—1633 ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՄԱՐ
ԱՌԹԻՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆ 300ԱՄԵԱՅ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ 1633—1933

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
Մխիթ. Ուխտէ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1936

281.64
Ա-38

ԱՀ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՀԼԹ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXXXIX

MOSES DER DRITTE TAT'EWACI

KATHOLIKOS DER ARMENIER

UND

SEIN ZEITALTER

EIN BEITRAG ZUR ARMENISCHEN KIRCHEN-GESCHICHTE 1577—1633

ZUM 300JÄHRIGEN TODESTAG DES KATHOLIKOS 1633—1933

ANHANG: ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER SPRACHE

VON

P. NERSES AKINIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1936

281.69.
Ա-38

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ

ԵՒ

ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
1577—1633 ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՄԱՐ
ԱՌԹԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆ 300ԱՄԵԱՑ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ 1633—1933

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Մխիթ. Ուխտի

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1936

41098-ահ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ АрмССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
24635-61

ԱՐՀԻԱՊԱՏԻՒ ՏԵԱՌՆ

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Վ.Ի ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

ՏԻՏՂՈՍԱՒՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԿՈԿԻՍՈՆԻ

ԵՒ

ԶԵՌՆԱԴՐԶԻ ԸՍՏ ՀԱՅ ԾԻՍԻ Ի ՀՌՈՄ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մովսէս կաթողիկոսի մահուան 300ամեայ տարեդարձը 1933ին առիթ ընծայած էր ինձ ձեռնարկելու աշխատութեանս:

Աշխատած եմ երեւան բերել հատորիս մէջ Մեծ կաթողիկոսին անձն եւ գործունէութիւնն այնպէս, ինչպէս տեսած, ըմբռնած եւ ներկայացուցած են զանիկա ժամանակակիցները: Անոնք առիթն չեն փախցուցած փառաբանելու դարուն մարդը հիացախառն խօսքերով եւ երախտագիտական ցոյցերով· այդ արտայայտութիւնները ժամանակին թելադրութիւններն են, անոնք անկեղծութիւն կը բուրեն· եւ մենք կրնանք վստահաբար հաւատք ընծայել անոնց: Այս պատճառաւ ալ ընդարձակ տեղ տուած եմ աշխատութեանս մէջ ժամանակիցներու վկայութեանց՝ յիշատակարաններու եւ վաւերագիրներու մէջ:

Կարեւոր համարեցայ նաեւ, կաթողիկոսին արդիւնքն առաւել կշռով գնահատելու համար, նկարագրել միջավայրն եւ ժամանակն ալ եկեղեցական–պատմական եւ քաղաքական–տնտեսական տեսակէտէ:

Երբ լոյս կը տեսնէր աշխատութիւնս

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ մաս առ մաս [1], չէի յուսար թէ այս ընդարձակ ծաւալն պիտի առնէ: Ծրագրիս ընդլայնումը կէս ճանապարհի վրայ՝ հարկ դրաւ վրաս Ա. Մասն արտատպութեանս մէջ նոր խմբագրութեան ենթարկել: Նոր են հոս 9 [2], 10 եւ 15 գլուխները. ուրիշ գլուխներ կրած են մեծ եւ փոքր փոփոխութիւններ: Լոյս կը տեսնէ հոս Մովսիսի Ողբն ի մահն Սրապիոն Ուռայեցւոյ ամբողջութեամբ. այս առթիւ իմ սրտագին շնորհակալութիւնս Արիիապ. Նշանեան Մեսրոպ Սրբազանին, որ հաճեցաւ համեմատել զայն Երուսաղէմեան ձեռագրին հետ:

Ուրախ եմ, որ աշխատութիւնս գտած է ընթերցողներուս բարեացակամ հաճութիւնը: Թանկագին են ինձ մասնաւորապէս երկու բարձրաստիճան եւ պատմական–մատենագրական ուսումնասիրութիւններով հայտնուն եկեղեցականներու վկայութիւնները. Տ. Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Յովսէփեան կը գրէր ինձ 1933, Նոյեմբեր 4ին էջմիածնէն. «Կարդացել եմ Ձեր գրած յօդուածի մի հատուածը Մովսէսի մասին եւ շատ հաւանել. առարկայական եւ ժամանակակից աղբիւրների հիման վրայ իրական պատկեր»: Եւ Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանեան կը գրէր Երուսաղէմէն (31 Յունուար 1935). «Հանդէսի մէջ շահա-

[1] Հ ա ն դ է ս Ա մ ս օ ր է ա յ, 1933, էջ 161—209, 285—414, 513—533. 1934, էջ 1—27, 235—259, 481—533:

[2] Նախ լոյս տեսած Հ ա ն դ. Ա մ ս., 1935, էջ 24—33:

գրգռութեամբ կարդացի Մովսէս կաթողիկոսի մասին Ձեր ուսումնասիրութիւնը: Շնորհաւորելի եւ յոյժ գնահատելի աշխատութիւն արդարեւ» :

Աշխատութիւնս, որ կը դիտէ տալ պատիւս արժանաւորաց, նկատի ունի արժանաւոր դէմք մը, որուն իրաւամբ կրնանք յայտնել մեր սէրը, յարգանքն եւ հիացմունքը, նաեւ երեք դար ետքը:

Վիեննա, 12 Մայիս 1936:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Ցառաջաբան	է—թ
1· Մուտք	1—3
2· Աղբիւրներ	3—6
ՄԱՍՆ Ա· ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ	7—152
3· Ծննդեան եւ առաջին կեանքը մինչեւ քահանայութիւն	7—9
4· Մովսէս առ ոտս Սրապիոն Ուրհայեցւոյ	9—11
5· Մովսէս առ ոտս Գրիգոր Կեսարացւոյ	11—20
6· Մովսէս՝ վարդապետ	20—24
7· Մովսէսի վերադարձն ի Սիւնիք	24—33
8· Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը 1586—1626	34—57
9· Աւետիս կաթողիկոս Էջմիածնեցի	58—73
10· «Մեխլու վարդապետ»	73—85
11· Մովսէս՝ Քարոզիչ	85—93
12· Մովսէս վ· Երեւան	93—99
13· Մովսէս՝ Եպիսկոպոս	99—105
14· Մովսէս՝ Լուսարար Էջմիածնի	106—113
15· Հարիւր թուման հարկին բարձումը	114—123
16· Մովսէս՝ Կաթողիկոս	123—131
17· Սահակ Գառնեցի եւ Մովսէս կաթողիկոս	131—133
18· Մովսէս կաթողիկոսի մահը	134—145
19· Նկարագիրը	145—152
ՄԱՍՆ Բ· ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ	153—408
20· Մեծ Ազապատի հիմնարկութիւնը	153—164
21· Մեծ Ազապատի սահմանադրութիւնը	164—168
22· Եկեղեցական կարգերու վերահաստատութիւնը	168—174
23· Պօղոս վ· Մոկացի	174—183
24· Մելիք Հայկազն Հախնազարեան	183—187

Էջ

25· Գրական կեանքի վերածնութիւնը ԺԷ· դարուն .... 187—213

26· Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտները .. 213—223

27· Արգելարան .... 223—226

28· Կոնդակ Մաղարդայ Ս· Նախավկայի վանքին .... 226—231

29· Էջմիածնի վերանորոգութիւնը .... 232—239

30· Գերեթափութիւն .... 239—242

31· Յարաբերութիւնք Էջմիածնի կաթողիկոսին Աղթամարայ, Գանձասարի եւ Սսոյ կաթողիկոսներու եւ այլ կաթողիկոսակիցներու հետ .... 242—247

32· Լեհահայոց խնդիրք — Նիկողայոս արքեպիսկոպոս .... 248—286

33· Յարաբերութիւններ ընդ մէջ Հայոց եւ Հռոմայ Եկեղեցւոյ (1600—1626) ...... 286—332

34· Մովսէս կաթողիկոսի աղերսը կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ .... 332—359

35· Գրիգոր Կեսարացի եւ Մովսէս կաթողիկոս .... 360—375

36· Պօղոս Պիրոմալլի եւ Մովսէս կաթողիկոս 376—382

37· Հայ վաճառականութիւնն եւ Ս· Աթոռը.. 382—390

38· Հռոմի մէջ Դպրանոց մը բանալու փորձեր .... 390—401

39· Տպարան ի Հռոմ· խնդիրներ Աստուածաշունչի տպագրութեան շուրջը ...... 401—406

40· Մովսէս կաթողիկոս իբրեւ մատենագիր 406—408

ՄՈՎՍԷՍԻ ՏԱԹԵՒԱՑԻՈՅ ՈՂԲ Ի ՄԱՀՆ ՍՐԱՊԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ .... 409—424

Ցանկ գործածուած ձեռագիրներու .... 425—427

Ցանկ անուանց .... 429—450

Ամփոփումն գերմաներէն լեզուով .... 451—473

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1. ՄՈՒՏՔ

1933 Մայիս 21ին կը բոլորուէր Մովսէս կաթողիկոսի մահուան 300ամեայ տարեդարձը:

Զուզեցի որ սահէր այս բարեդէպ օրը, առանց վերյիշեցնելու նոր սերունդին այս մեծ, դարակազմիկ անձնաւորութեան հոգւոյ ազնուութիւնը, նկարագրի ամրութիւնը, սրբասնունդ կեանքը եւ ազգօգուտ գործունէութիւնը:

Ժամանակակիցները կոչած են զինքը «Երկրորդ Լուսաւորիչ Հայոց». իսկ Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի կը ներկայացնէր անոր նկարագիրը այսպէս. «Սա էր այր հոգեբնակալ, առաքինազարդ եւ բնակարան չնորհաց Հոգւոյն սրբոյ, սիրեցեալ յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ, որ ի նահիլն յԱթոռս սուրբ, որպէս թէ նոր ի նորոյ ի հիմանէ նորոգեալ զսուրբ Աթոռս եւ պայծառացոյց հոգեւորական կարգօք եւ մարմնական պիտոյիւք: Որ զրեթէ զկնի Լուսաւորչին մերոյ եւ Թոռանց նորին եւ Թարգմանչացն մերոց, յայլոց Հայրապետացն ոչ ոք եղեւ երախտաւոր եւ բա-

բերար սրբոյ Աթոռոյս եւ Ազգիս մերոյ նման սորին» [1]:

Հայ կեանքի ճգնաժամային օրերու ծնունդն էր Մովսէս, քաոսի մէջ ծագած լոյս մը՝ վերկութեան յոյս ներշնչելու նաւարեկեալներուն, առաջնորդ ըլլալու նաւակոծեալներուն եւ վերածնութեան խթան՝ խաւարի մէջ թարթափողներուն:

Օսմանեան տիրապետութեան տակ հարստահարուած, պարսկական բռնապետութենէն տեղահանուած եւ չորս հովերու ցրիւ եկած ժողովրդեան մխիթեան նեցուկ մ'եղաւ անիկա, ամայութեան մէջ նոր կեանք վերընձուղող հայր մը, աւերակներու վրայ նոր քաղաքակրթութիւն կառուցանող ճարտարապետ մը, եղծուած բարքերու բուժիչ մը եւ հանդած խորաններու վրայ նոր գոհ վերընծայող քահանայապետ մը. ինչպէս հին Իսրայէլի առաջնորդը անապատներէն, այնպէս համանուն կաթողիկոսն Հայոց Մովսէս Գ. հանեց իր ժողովուրդը աւերակներու կոյտերէն Աւետեաց երկիրը:

Ինչպէս Բեռնարդոս մը յԱրեւմուտս, այնպէս Մովսէս յԱրեւելս ելաւ հրապարակ հնչեցնելու աւետարանական քարոզութիւնը քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, խարտեաշներու անկեալ բարքերը. եւ ինչպէս Գրիգոր Լ. Լուսաւորիչ բարձունքէն, այնպէս Մովսէս Գ.

---

[1] *Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբռ գիրք. Վաղարշապատ* 1873, էջ 21:

Սիւնեաց բարձրադաւառէն բարձրացուց բա-
պուկը նորոգելու եկեղեցին ի գլուխն եւ յան-
դամս :

Հաստատուեցան քրիստոնէական կարգերը
երկրին մէջ, դատաւ եկեղեցին իւր հեղինա-
կութիւնը, լեռներն ու դաշտերը, հովիտներն
ու անապատները կանանչցան, ծաղկեցան
եւ պտղաբեր եղան :

2· ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Աղեքսանդր կաթողիկոս ակնարկութիւն-
ներ ընելով Մովսէս կաթողիկոսի կեանքի եւ
գործունէութեան վրայ՝ կը գրէ· «որպէս դի-
տողացն է քաջայայտ ի Լիակատար պատմու-
թենէ իւրմէ [1]» : *Այս գրութիւնը առանց տա-*
րակուսի Առաքել Դաւրիժեցւոյ
Պատմութեան իր· գլուխը կ'ենթադրէ,
ուր ընդարձակօրէն կը ճառուի «վասն վար-
դապետութեան եւ կաթողիկոսութեան տեառն
Մովսէսի [2]» :

Առաքել Դաւրիժեցի իւր տեղեկութիւն-
ները հաւաքած է գրաւոր եւ բերանացի ա-
ւանդութիւններէ· ունեցած է աչքի առաջ ձե-
ռագրական Ցիշատակարաններ· սոնց թուին
մէջ յիշատակութեան արժանի է Ղուկաս Գան-
ձեցւոյ Ցիշատակարանը 1631էն, *ուր, ինչպէս*
կը գրէ Գառնեցի, «աստանօր կամիմ, կ'ըսէ,

---

[1] *Ազգասէր Արարատեան*, 1849, թ. 12, էջ 92:

[2] *Հրտ. Վաղարշապատ* 1896, էջ 284—313:

հակիրճ եւ համառօտ բանիւ վկայել ի տառիս զկենցաղավարութիւն սորա (Մովսէս կաթողիկոսի), զի զկնի եկեղեցւոյ առանց բարբառոյ յուշ առնիցէ»։ Յիշատակարանս, որ պահուած է Էջմիածնի Թ. 2372 ձեռագրին վերջը, թղ. 247ա—258ա, ունիմ ամբողջութեամբ տրամադրութեանս տակ[3], ընդօրինակութեամբ Արհիապատիւ Յովսէփեան Գարեգին արքեպիսկոպոսի, որուն կը յայտնեմ նաեւ այստեղ իմ սրտագին շնորհակալութիւնս այս բարեացակամութեան համար։

Մովսէս կաթողիկոսի գործունէութեան մասին խօսած է նաեւ Գրիգոր Դարանաղցի իր ժամանակագրութեան մէջ[4], թէ իբրեւ ականատես եւ թէ իբրեւ ականջալուր։

Մովսէս արեղայ (Բջնեցի), որ «երկոցունց հայրապետացս — այսինքն Մովսէս եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսներու — քարտուղար եմ լեալ», կ՚ըսէ, 1641ին կը խոստանար գրել Մովսէս կաթողիկոսի ներքին եւ արտաքին կեանքը. «զոր յայլում վայրի պատմագրեալ արտասանեցից[5]»։ Ինձ ծանօթ չէ, թէ կատարե՞ց անիկա իր խոստումը։

---

3 Ձեռագրիս եւ Յիշատակարանիս մասին հմմտ. Н. Адонцъ, Діонисій Өракійскій и армянскіе толкователи, Петроградъ, 1915, стр. VIII—XIII. Յիշատակարանիս կարեւոր տեղիքները տես յընթացս գործիս։

4 Հրտ. Երուսաղէմ 1915, էջ 287—301 եւ այլուր։

5 Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ամենափրկիչ վանուց Ն. Ջուղայի. Թ. 94 (անտիպ)։

Ունինք տպագիր եւ ձեռագիր Ցիշատակարաններու մէջ բազմաթիւ ակնարկութիւններ Մովսէս կաթողիկոսի կեանքի այլ եւ այլ չրջաններու նկատմամբ, որոնք կը ծառայեն կռուաններ, ճշդելու ժամանակագրութիւնը: Բացի Ցիշատակարաններէ հասած են մեզի կոնդակները, Թուղթեր եւ Գանձեր ու Տաղեր, որոնք կա՛մ Մովսէս կաթողիկոսէն գրուած են եւ կա՛մ կը հային անոր գործունէութեան: Այս եւ նման ուղղակի եւ անուղղակի աղբիւրները պիտի յիշատակուին իրենց տեղերը:

Այս տեղ առանձին չնորհակալութեամբ պիտի յիշեմ վաւերագիրներու ժողովածոյ մը, զոր կազմած է Արհիապատիւ Տ. Պետրոս արքեպիսկոպոս Գույումեան, մեղուաջան աշխատասիրութեամբ հաւաքելով Հռոմի Տարածման Հաւատոյ Մ. ժողովոյն եւ Վատիկանեան Գիւաններէն:

Այս ժողովածոյքը կը բովանդակէ Հայոց եւ Հռոմայ Եկեղեցիներու յարաբերութեան, ի մէջ այլոց Մովսէս կաթողիկոսին եւ անոր ժամանակին հայող Թուղթեր եւ Հաղորդագրութիւններ, որոնք այնպէս օգտակար եղան ինձ լուսաբանելու Մովսէս կաթողիկոսի եւ անոր նախորդներու արտաքին յարաբերութիւնները:

Նոր եւ նորագոյն չրջանի պատմիչներէն յիշենք հոս.

Հ. Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց. Հատոր Գ, Վէնետիկ 1786:

Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հատոր Բ, Կ. Պոլիս 1915:

Այս հեղինակները խօսած են ընդարձակ Մովսէս կաթողիկոսի մասին, հետեւելով վէպաւորաբար Առաքել Դաւրիժեցւոյ հաղորդած տեղեկութիւններուն:

ՄԱՍՆ Ա.

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

3· ԾՆՈՒՆԴՆ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՄԻՆՉԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆ

Սիւնեաց աշխարհի մէջ, Տաթեւի հարաւակողմը, բարձրանիստ դիրքի վրայ կը յիշուի, սկսեալ Ժ· դարէն, Խ ո տ ա ն ա ն գիւղը, որ կը վերաբերէր Աճանան (Բաղք) գաւառին[1]*: Փոքրիկ եկեղեցի մը, նուիրուած Ս. Աստուածածնի, կը կազմէր անոր գլխաւոր զարդը: Անունի հանդիսացաւ գիւղս սկսեալ ԺԶ· դարու վերջին քառորդէն, իբրեւ ծննդավայրը Մովսէս Գ. Կաթողիկոսի:*

Ծնաւ Մովսէս 1577/78*ին*[2] *իբրեւ զաւակ «մեծազգի» ծնողաց: Իր ծնունդն երգած է Մկրտիչ Ջուղայեցի* 1628*ին այսպէս (էջմ.* 1171)*.*

---

[1] *Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ* 277*:*

[2] *Մովսէս* 1628*ին էր «ի չափ հասակի ամաց յիսնեկի յոբելեան կարգի» (ըստ Մկրտիչ Ջուղայեցւոյ. էջմ.* 1171, 236*բ). վախճանեցաւ* 1633, *Մայիս* 21*ին, երբ* 55 *տարեկան էր (էջմ.* 507*). ուրիշներու համաձայն մահը պատահած է «ի հասակի վաթսուն ամայ» (տե՛ս վարը* § 18*):*

Ոմն մեծապէս,
  տեղեաւ գովելի եւ անուանելի,
սուրբ ուխտին Սահակեայ
  եւ մենաբանի
սրբոյն Գրիգորի.
  ի վերջս ժամանակի
սոքին վիճակի
  տունկ բուսեալ լինի
յարմատոց տեղի
  սրբոյն Սահակեայ
ծառ պարմանալի
  ոստ բազում ունի
միչա պտղաբերի:

Ծնողաց անուննները չէ հասցուցած մեզի ժամանակը. կը յիշատակուի միայն քոյր մը, որուն միակ ծանօթ գաւակը՝ Մովսէսի «քեռորդին»՝ եղաւ Գրիգորիս «կրօնաւոր բանասէրը», համանմանն իւր մօրեղբօր՝ «առաքինի եւ ճգնազգեաց եւ խստակրօն վարքովը»[3]: Մովսէսի «ազգական եւ մօտընտիր» եղած է նաեւ Տաթեւի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը. 1635ին Սարգիս գրիչ[4] կը խնդրէ. «յիշեսջիք պատուոյ գրոցս Յովաննէս արհիեպիսկոպոսն ի յաթոռն Սահակեայ, որ էր սա ազգական եւ մօտընտիր Մովսէս կաթողիկոսին, որ եւ ձեռնադրեաց եւ կացոյց զսայ ի սուրբ Աթոռս»:

---

[3] Ձեռ. էջմ. թ. 1099:

[4] Ձեռագիրը օրինակուած է «ի յերկրիս Էճանան, ի գեաւղս Ոտանան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ անիմաստ Սարգիս աշխարհականի»: Էջմ. 2635 (կանոնապիրք):

Խոտանան գիւղի մէջ գարպացաւ Մովսէսի մանկութիւնը· մերձակայ մենաստանը, հռչականուն Տաթեւ ձգեց իրեն նորահաս պատանին, որ սիրեց այնուհետեւ այն միանձնարանը, ուր Յովհաննէս Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ Առաքել Սիւնեցի պայծառացած էին երբեմն: Հաւանօրէն հոս ընդունեցաւ անիկա, հնգետասանամեայ հասակի մէջ, քահանայական ձեռնադրութիւնը իբրեւ կուսակրօն արեղայ (Դաւր· 284):

Իբրեւ Տաթեւի վանքին միաբան կոչուեցաւ Մովսէս այսուհետեւ Տաթեւացի, թէեւ հայրենեօք խոտանանցի էր:

4· ՄՈՎՍԷՍ ԱՌ ՈՏՍ ՍՐԱՊԻՈՆ ՈՒՐՀԱՅՑԵՑԻՈՑ

Հաճելի էր անշուշտ նորընծայ արեղային ճգնազգեաց կեանքը այն լեռնապատ մենարանին մէջ, բայց դգաց ան իր մէջ պահանջքը, հոգեւոր յառաջադիմութեան հետ ունենալ եւ մտքի լուսաւորութիւնը, զոր չէր կրնար տալ իրեն Տաթեւը ժամանակակից հանգամանքներու մէջ: Այս լոյսի ի խնդիր տուաւ փոքրիկ արեղան հրաժեշտ Սիսական աշխարհին· իջաւ Արարատեան դաշտ[1], չարունակեց ճա-

---

[1] *Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ 1873, էջ 176, կը գրէ· «Նախապէս ի գեօղս Աշտարակ Մովսէս կաթողիկոսն առնու զայգի մի յերեւանցի Մուրատի դուստր Հասիէն՝ հինգ թուման ... ի թուին Տաճկաց ՌԴ»: Հիճրէի 1004 կը համապատասխանէ փրկչական 1595/96 տարւոյն: Եթէ ուղիղ է տրուած թուականը, պիտի հետեւցնենք թէ*

նապարհը մինչեւ Տիգրանակերտ (Ամիդ)։ Հոս համբաւուած էր նոյն չրջանին Սրապիոն Ուրհայեցւոյ դպրոցը։ Գոնաւ առ ոտս Սրապիոն վարդապետի Գրիգոր Կեսարացին եւ Յովհաննէս Ուրհայեցին, եւ խառնուեցաւ ինքն ալ անոնց թուին մէջ։

Սրապիոնի երիցադոյն աշակերտներէն էր Գրիգոր. 1595ին կը սաանայ վարդապետական դասաղանն եւ կը հեռանայ վարդապետէն[2]։ Մովսէս Յովհաննու հետ չարունակեց մնալ ուսուցչին ոտքը մինչեւ 1603, երբ Սրապիոն հրաւիրուեցաւ էջմիածին բազմելու կաթողիկոսական գահը։ Հաւանօրէն չհետեւեցաւ Մովսէս իւր ուսուցչին քայլերուն[3]։ 1604 Դեկտեմբերին տեղահանուեցաւ եւ Սպահան տեղափոխուեցաւ Արարատեան դաշտի ժողովուրդը. խաչի ճանապարհ մը ընթացաւ Սրապիոն. եւ 1605ին հրաժարելով աթոռէն վերադարձաւ Ամիդ։ Հոս առ ոտս իւր սի-

---

Մովսէս արեղայ ձեռնադրուելէն ետքը ժամանակ մը անցուցած է Աչտարակ։

[2] Ցակոբ Կեսարացի իւր Յիչատակարանին մէջ (Ձեռ. Վիեննայի Թ. 593. հմմտ. Հանդ. Ամս. 1909, էջ 371—373)։ Դարանաղցի (368) առանց ժամանակը նչանակելու կը գրէ, թէ Կեսարացին «ժամանակ մի ապատամբ եկաց ի նմանէ (Սրապիոն վարդապետէն) վասն իւր խստապարանոց եւ գոռոզ բարուցն եւ ապա յետոյ հնազանդեցաւ եւ էառ գաւազան ի նմանէ»։ Այսքան ստոյգ է որ Կեսարացին 1602ին կը գտնուէր Կ. Պոլսոյ աթոռին վրայ իբրեւ պատրիարք եւ վարդապետ։

[3] Օրմանեան կը միտի այն կարծիքին, թէ Մովսէս առաջին անգամ էջմիածին ծանօթացած ըլլայ Սրապիոնի եւ աշակերտած. Ազգապատում, բ. 2318—2319։

բնցեալ Ուսուցչին կը գտնենք փոքրիկ աբեղան մխսանդամ: Ղուկաս Գառնեցի կը գրէ Մովսէս «ի մանկութեան իւրում անեալ եւ վարժեալ ի յուսումն աստուածաշունչ գրոց ի հրահանգս բարեբջանիկ եւ նակեդ մեծ վարդապետին Սրապիոնի, եւ առեալ ի նմանէ հրամանս վարդապետական»: Անիկա Տիգրանակերտ էր 1606 Ապրիլ 26ին, տակաւին «տհաս ուսմամբ եւ հասակաւ»[4], երբ կը վախճանէր Սրապիոն. եւ լացաւ իւր մեծ Ուսուցչին մահը գառնապէս:

5· ՄՈՎՍԷՍ ԱՌ ՈՏՍ ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՑ

Սրապիոն նկատած էր յանձին իւր աշակերտին խոստմնալից ապագայ մը· եւ խորհած էր նախահոգութեամբ յանձնել զանիկա Գրիգոր Կեսարացւոյ խնամքին, պատուիրելով, որ հոգ տանի «ընդ փոյթ»[1] տալ անոր «զիշխանական պատիւ վարդապետութեան»: Այս իմաստով կը գրէ Առաքել· «Բայց Սրապիոն վարդապետն մտօք նկատեալ իմաստայր յոգի իւր, զի չնորհք աստուածային երեւի առ էր Մովսէսեան, ընդ որոյ ցաւակցաբար հոգաց զնա. վասն զի կոչեաց առ ինքն

---

[4] Առ. Դաւրիժեցի, էջ 284:

[1] Թոփճեան, Ցուցակ Մ. Վ. Դպրեանի ձեռագրաց, Ա., էջ 69· «Սրապիոն Ուռհայեցին, որ եղեւ կաթողիկոս· սա ունէր երկուս (աշակերտս)՝ Գրիգոր Կեսարացին եւ Մովսէս Սիւնեցին: Ի վախճանելն սորա Գրիգոր(ի)ն տուեալ էր իշխանական պատիւ վարդապետութեան. եւ պատուիրեալ զի հետ վախճանին փոյթ ընդ փոյթ տացէ զիշխանական պատիւն Մովսիսին, որ եւ արար նա զհրամանն»:

զաւազ աչակերտն իւր զկեսարացի Գրիգոր վարդապետն եւ յանձն արար նմա զաէր Մովսէսն ասելով. Յանձն առնեմ զսա քեզ, զի փոխանակ իմ հովուեսցես զսա եւ հասուցեալ յարբունս հասակի եւ վարդապետական ուսման. եւ տացես զդաւազան եւ զպատիւ վարդապետական. եւ եղիցի օրհնութիւն իմ ի վերայ քո եւ դորա» (էջ 284—285):

Սրապիոնի յանձնարարութիւնը կատարուած է հաւանօրէն թղթով. վասն զի կեսարացին ներկայ չէր գտնուած Վարդապետին յուղարկաւորութեան: Իսկ Մովսէս իւր ուսուցչին մահէն ետքը մեկնեցաւ Ուրհայ, ուր 1607ին, մարտ ամսոյն յօրինեց իւր Ողբն ի մահն Սրապիոնի: Ուրհայէն անցաւ ապա կ. Պոլիս, ուր հասած էր Գրիգոր կեսարացի 1608 Դեկտեմբերին, խաղաղեցնելու համար աղգայնոց մէջ ծագած վէճ մը եւ ընտրուած — այս երկրորդ անգամ — պատրիարք: Այս մասին ուշագրաւ է ինչ որ կը գրէ կեսարացին իբրեւ պատասխան Ամթեցիներուն, որոնք հրաւիրած էին զինքը մխիթարելու մահուամբ Վարդապետին սգաւոր սրտերը[2]. *«... Եւ ընդ օրհնութեանս ծանուցումն լիցի սիրելեացդ մերոց, զի յորժամ լուաք զբաւթալից համբաւն որ վասն խաւարման Արեգականն մերոյ, յայնժամ կամէաք առ ձեզ գալ, յողջագուրել զչիրիմ սուրբ նշխարաց նորա. եւ ի մխիթարել զորբացեալ որդիսդ*

[2] Ձեռ. էջմ. Թ. 610, թղ. 169 ա—171 ա:

նորա, բայց ոչ կարացաք գալ վասն դժուարութեան ճանապարհին, որ յաղագս ասպատակաց եւ աւազակաց: Այլ ողբերգական եւ մխիթարական թուղթս գրեցաք՝ երիս նամակս եւ առաքեցաք առ ձեզ թէպէտ ոչ կատարելագոյն, այլ դուշնաքեայ· զի կամիմք մեք ինքնին գալ եւ մխիթար(ել) զձեզ, թէպէտ անմխիթար է սուքն մեր: Բայց այժմ բազում պատգամաւորս եւ միջնորդս արկանելով, թէպէտ մեք ոչ կամեցաք զառաջինն, այլ սոքայ ժռելով ոչ միանգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ առաքելով առ մեզ արս հաւատարիմս հանդերձ ձեռագրովք կնքելովք յամենայն ժողովրդենէ նոցա· եւ մեք տեսաք զչերմեռանդ սէրն եւ զկատարեալ զղջումն նոցա եւ ոչ կարացաք ընդդիմանալ նոցայ: Զի ես պատրաստեալ էի որ ամենս գայի յԱմիթ զՅայտնութիւնն ի մէջ ձեզ առնէի· բայց այժմ ի կոստանդնուպաւլսէ եկին առ մեզ վերստին հրաւիրակք յուժգնայգոյն քան զառաջինան ստիպեն զմեզ գնալ առ նոսայ: Վասն որոյ կամ եղեւ մեզ գնալ[3]· բայց ոչ վասն պատրիարգութեան, որպէս նոքայ կամին, այլ վասն հաշտութեան, որպէս (ես) կա-

---

[3] Հմմտ. Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 115 եւ 117· «Զչար (Յակոբ) Նաղաչ(էն) հարցուկս եղէ, թէ ո՞ւր է· ասացին թէ ի կեսարիա գրկեցին վէքիլինին՝ զմեծ Գրիգոր վարդապետն ի բերել... Եւ յետ քանի մի աւուրց եկաւ կեսարացին մեծաւ ամբոխիւ. եմուտ ի Բիւզանդիա ահեղագոչ եւ խրոխտ կերպիւ որպէս զառիւծ, որ ամենայն Հայոց ազգն սարսեցին ի նմանէ». այս տեղի կ'ունենայ 1608 դեկտեմբերին:

միմ — ըստ Տեառն թէ Թող զպատարագն քո ի վերայ սեղանոյն եւ երթ նախ հաշտեաց ընդ եղբաւրն — եւ յետ այնորիկ դալ ի յԱմիթ։ Մեր կամքն այս է որ զԱստուածածինն կամ զուրբ Խաչն ի յԱմիթ առնեմք[4], եթէ Տէր կամեսցի եւ առաջնորդեսցէ։ Ողջ լերուք ի Տէր»։

Այստեղ ի Կ. Պոլիս պատահեցաւ Մովսէսի (1609ի սկիզբները) Գրիգոր Դարանաղցի, որ կը գրէ (էջ 130). «Ցայնմ ժամանակին Մովսէս կաթողիկոսն ընդ նմա (Գր. Կեսարացւոյ) էր, տակաւին աշակերտ գոլով, որ խալիֆայք էին միմեանց։ Մէկ մսըրցի չալ տուի նմա ի պատիւ նորա. զի այն եղեւ սկիզբն քուրձզգեցութեան նորա»։

Նոյն տարւոյն Սեպտեմբերին կը հասնի Կ. Պոլիս Սիմէոն Լեհացի եւ պատատանարան կը գտնէ պատրիարքարանին մէջ, ուր եւ կէս տարի մը կը բնակի. այս առթիւ կը ծանօթանայ նաեւ Մովսէս Տաթեւացւոյ հետ, զոր սխալմամբ Ջուղայեցի կ՚անուանէ։ Հիացախառն տողերով կ՚արձանագրէ Սիմէոն իւր ուղեգրութեան մէջ Մովսէսի գովութիւնը[5]. «Եւ ունէր սա (Գր. Կեսարացի) աշակերտ մի բանասէր՝ անունն Մովսէս. յոյժ խոնարհ եւ հեզ, առաքինի եւ սուրբ, կոյս եւ ընտիր. որ օր մի առանց ութ կանոն Սաղմոսի ոչ ան–

---

[4] Ուստի կը յուսար վերջացնել Կ. Պոլսոյ գործերը 1609 Օգոստոս—Սեպտեմբերին։
[5] Հանդէս Ամսօրեայ, 1932, էջ 469։

ցուցանէր. եւ ժամ մի դատարկ ոչ լինէր. պցայտ եւ պցերեկ հակէր եւ տքնէր յաղօթս անձանձիր ոտնակացութեամբ. եւ պարապէր միշտ ընթերցմամբ սուրբ Գրոց»:

Ունէր Մովսէս իրեն ընկերակից Ազարիա Սաննեցին, որ յարած էր 1609ին Գրիգոր կեսարացւոյն՝ աշակերտելու անոր[6]*:*

Ամթեցւոց տուած խոստումը՝ 1609ին ամառը այցելել Սրապիոնի գերեզմանին՝ չէր կրցած ի գլուխ հանել Գրիգոր կեսարացի, որովհետեւ հակառակ իր կամքին ընտրուած էր պատրիարք: Բայց 1610ին, գարնան ստիպուեցաւ թողուլ աթոռը Յովհաննէս Խուլին[7] *եւ հեռանալ Կ. Պոլսէն:*

Համարելով այժմ ժամանակը յարմար, խորհեցաւ կեսարացին դառնալ իւր վաղեմի ծրագրին եւ այցելել Ամիդ: Կար հրապարակի վրայ նաեւ Երուսաղէմի պարտքի խնդիրը, որուն ինքը պիտի տանէր զարման: Այս պատճառաւ ալ, ինչպէս կը պատմէ Յակոբ կեսարացի[8]*, «ի ՌԽԸ (1609) թուին*[9] *նաւեալ ի Բիւզանդիոյ յԵգիպտոս, ելեալ ի լեառն Սինա, ընդ իւր ունելով զՄովսէս վարդապետն, տուեալ նմա դաւազան*[10]*, որ*

---

[6] Համամճեան, Ցուցակ հայ. Ձեռագրաց Գաղատիոյ, Թ. 11·

[7] Հմմտ. Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու. Վիեննա 1915, էջ 2:

[8] Ձեռ. Վիեննայի Թ. 593:

[9] Պէտք է իմանալ 1610:

[10] Գաւազանի տուչութիւնը տեղի ունեցաւ 1612ին. տե՛ս վարը:

եւ յետոյ եղեւ կաթողիկոս ի սուրբ Էջմիածին։ Եւ կատարեալ զուխտս իւրեանց յաստուածախօս լեռնէն՝ դարձան անտի Համիթ. եւ արարեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ բազում տօլվաթաւորաց վաճառականաց եւ ռամկաց, նաեւ Ենկի Խօճան Ամթայ, գրեցին առ առաջնորդսն եւ առ տօլվաթաւորսն Վանայ, եւ ժողովեալ բազում առաջնորդաց եւ տօլվաթաւորաց՝ եկեալ յԵրուսաղէմ ՌԾԹ թուին (1610)։ Եւ էր պարտք Երուսաղէմայ ԿՌ ղուրուշ, որ առաջնորդ էր Արդար Դաւիթն. եւ սատարութեամբ հզօրին Աստուծոյ վճարեալ զպարտսն եւ ազատեալ զգեստն եւ եղեալ զԳրիգոր Պարոն տէրն առաջնորդ սուրբ Երուսաղէմայ, ի սոյն թուին»։

Այս ճանապարհորդութիւնը կ՚ակնարկէ Առաքել Դաւրիժեցի (էջ 285), երբ կը գրէ թէ Մովսէս այցելեց Եգիպտոսի անապատները. Առաքելի խօսքերն են. «որ եւ եկեալ տէր Մովսէս՝ գնացեալ եհաս յԵրուսաղէմ. եւ կատարեաց զուխտ ամենայն տնօրինականաց Տեառն։ Ապա անտի գնաց յաշխարհն Եգիպտոսի եւ շրջեալ յամենայն վանորայս եւ յանապատս ազգին Ղփթոց, վասն զի վանորայք եւ անապատք բազումք գոն, յորում բնակեալ են բազմահոյլ միաբանք՝ կարգօք եւ սահմանօք կրօնաւորականօք. որք ունին զկարգաւորութիւն ամենայն իրաց, ժամատեղեաց եւ սեղանատեղաց եւ զգեստուց եւ

խցակցութեան եւ կրօնաւորական ժուժկալութեան եւ այլ ամենայն գործոց։ Եւ ի մէջ նոցա շրջելով եւ հարցանելով եւ տեսանելով տեղեկանայր ամենայնի եւ ամէն այսմիկ ինքն տէր Մովսէս՝ թէպէտ անհոգ եւ անփոյթ էր, այլ անօրինիչ սուրբ Հոգին՝ յածեալ շրջեցուցանէր ի մէջ այսպիսի կրօնաւորական կարգաց առ ի ուսուցանել զնա, վասնապագայից ժամանակաց՝ որպէս եւ սխոյացաւ ի ժամանակս կարգադրութեան Մեծ Անապատին»։

Գրիգոր Կեսարացի կը վերադառնայ Կ·Պոլիս, ուր 1611ին երրորդ անգամ ձեռք կը բերէ պատրիարքական աթոռը· իսկ Մովսէս կը մնայ Երուսաղէմ, ուր կը կարգուի «լուսարար սուրբ Յարութեանն» (Առ· 286)։ Այս առթիւ սորվեցաւ Մովսէս մօտ ալխտակցնելու արուեստը, որ այնքան նպաստեց ապա պայծառացնելու իր բախտը։ Կը գրէ Դաւրիժեցի, թէ Մովսէս հրաման կ'ընդունի այս միջոցին Գրիգոր Պարոնտէրէն, «որ էր առաջնորդ Ս· Յակոբայ» երթալու «ի Նուիրակութիւն վասն Երուսաղէմի եւ զբազում արդիւնս ժողովեալ ի քրիստոնէից՝ եբեր յԵրուսաղէմ առաջի Գրիգոր եպիսկոպոսի»[11]։

Երբ Երուսաղէմ էր Մովսէս, հոն կը գտնուէին տակաւին Սարգիս Սաղմոսավանքի հրաժարեալ եպիսկոպոսն եւ տէր Կիրակոս

---

[11] Առ· Դաւր·, էջ 286։ Գրիգո՛ր տակաւին չէր ձեռնադրուած եպիսկոպոս· տե՛ս վարը։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍԽ- Арм.ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆ.

Տրապիզոնցի, որոնք իբր հինգ տարի յառաջ[12] հասած էին հոն եւ կը փնտռէին անդորր անկիւն մը նուիրուելու ճգնաւորական կեանքի: Ծանօթանալով անոնց դիտաւորութեան Մովսէս, խորհուրդ կու տայ որ փոխանակ այս տեղ, օտարութեան մէջ իրենց ճգնարան փնտռելու, երթան Սիւնեաց աշխարհը, ուր պիտի գտնեն այս նպատակի համար չատ յարմար միջավայր մը· «զայդպիսի տեղի, զոր խնդրէք յարեւելեան յաշխարհին բազումք գոն, եւ մանաւանդ յերկրին Սիւնեաց, որոց ես ականատես իսկ եմ, եւ յաշխարհին յայնմիկ կարի առաւել պատշաճ է չինել զանապատ, զի բուն Հայաստան է, վանօրայք եւ դեղօրայք եւ ժողովուրդք քրիստոնէից բազումք գոն, ուստի ամենայն պիտոյք անապատին լցեալ լինին: Այլ եւ ինքն տէր Մովսէս յանձն էառ, զի յորժամ նոքա ժամանեալ յերկիրն յայն եւ ուրեք անդորրացեալ դեռեղիցին, ուր եւ իցէ ինքն տէր Մովսէս՝ թողեալ զամենայն՝ անդր առ նոսա ժամանեսցէ եւ ընդ նոսին բնակեսցի միաբանութեամբ: Արդ այսպիսի յորդորական բանիւ գնոսա առաքեաց ի վերին աշխարհն արեւելից, ինքն ինոց յԵրուսաղէմ» (Դաւր. 286):

---

[12] Գր. Դարանագրի, որ պատահած էր ճգնաւորնեբուս 1606ին երուսաղէմ, կը գրէ (էջ 103) թէ արդէն այն ժամանակ յայտնած էր Տէր Կիրակոս մխոքը, թէ «ես ի մեր Հայոց երկիրն եւ յազգին մեբձ կու գնամ յիշխանութիւնն թագաւորին Պարսից Հայասբրին»:

ձգնաւորները հետեւեցան սիրով Մովսիսի խորհրդին եւ մեկնեցան Հայաստան: Իսկ Մովսէս թողուց Երուսաղէմը 1611ին եւ դարձաւ «առ վարդապետան իւր Գրիգոր Կեսարացի, որ էր ի Կ· Պոլիս, քանզի թագաւորական հրամանաւ նստեալ էր առաջնորդ քաղաքին՝ պատրիարք անուամբ: Եւ կացեալ յաշակերտութիւն Գրիգոր վարդապետին յամս ինչ պարկեշտ եւ սրբակրօն վարուք՝ ոչ պաճոյճ եւ վայելուչ հանդերձիւ որպէս եւ այլքն էին ի ժամանակին, այլ խոչորագոյնս եւ պահեցող, որ ի շաբաթ օր եւ ի կիւրակէ օր լուծանէր ի կերակուրս նաւակատեաց, պատեալ ի մսոյ եւ ի գինւոյ, եւ հանապազ սաղմոսերգ եւ պատարագամատոյց»[13]:

Այս տեղ, պատրիարքարանի մէջ երկրորդ անգամ կը պատահի իրեն, 1612ին, Գրիգոր Դարանաղցի, որ իմանալով թէ մտադրութիւն ունի Մովսէս միւսանգամ երուսաղէմ երթալու, խորհուրդ կ'ընեն, որ ի միասին կատարեն ճանապարհորդութիւնը· Դարանաղցւոյն տողերն են· «Եւ տէր Մօսէսն, որ յայնժամն ի հնազանդութիւն կայր մօտ առ նա (Գր· կես·), ոչ ուսանելոյ սակս, այլ դաւազան առնելոյ աղագաւ, որ աշակերտակից էր սորա առ ոտս Սրապիոն կաթողիկոսի Եղեսացոյն· Նա առանձին խոսի կայր ի լռու-

[13] Դաւր· 286: Ո՛րքան միաբան են այս տողերուն հետ Սիմէոն Լեհացւոյ եւ Գրիգոր Դարանաղցւոյ վկայութիւնները, զորոնք յիշեցինք վերը:

թեան եւ յընթերցման դրոց պարապեալ. եւ ես յարուցեալ գնացի մօտ առ նա զրուցատրելոյ աղագաւ վասն Երուսաղէմ գնալոյ պատրաստութեան մեր եւ նորա. որ նորա այլ կամք էր գնալոյ եւ փոյթ էր ի գնալն: Ասեցաք երկու երեք ժամս» (էջ 170):

6· ՄՈՎՍԷՍ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Մովսէսի մատդրութիւնն էր զաւազան առանալէն եառքը անգամ մըն ալ այցելել Երուսաղէմ եւ ապա վերադառնալ Հայրենիք: Բայց թէ ինչո՞ւ այնչափ կը ձգձգէր կեսարացին չնորհելու Մովսէսի զաւազանի իշխանութիւնը, դժուար է ըսել: Մովսէս այժմ կը գտնուէր իւր 34րդ հասակին մէջ. աւելի քան 8 տարի մնացած էր վարդապետին քով: Ծանօթ է այլուստ կեսարացւոյն խստապահանջ բնաւորութիւնը. եւ այս տեղ պէտք է փնտռել յապաղման պատճառը: Ընդհակառակը մեղմ էր Մովսէս, հեղաբարոյ. չէր իշխեր անձամբ ներկայացնել արձակման արդար պահանջքը: Իր զգածմանց թարգմանն եղաւ ժողովուրդը, որ հանդիսաւոր էր առնոր առաքինի վարքին եւ ուսումնասէր ջանքերուն. «առ որ հաճեալ եւ հաւանեալ ամենայն ժողովուրդքն Կ. Պոլսի եկեղեցականք եւ աշխարհականք, եւ երեւելի արք, որպէս Շահին չալապին, որ էր այր նչանաւոր ի դրան թագաւորին, եւ այլք եւս յոլովք: Նաեւ վաճառականք արեւելեան աշխարհին,

որ պատահեցան ի Կ. Պոլիս, եւ մանաւանդ Զուղայեցիք եւ Գողթնացիք, զի զիտէին թէ Մովսէսն յարեւելեան աշխարհէն է. ամենեքեան մատուցեալ առ Գրիգոր վարդապետն խնդրէին տալ տէր Մովսէսի վարդապետութիւն»: Զիջելով եղած խնդրանքին եւ «տեսանելով զքաղցր եւ զսրբասէր բարս եւ զպարկեշտ վարս տէր Մովսէսի, նաեւ զվկայութիւն ժողովրդեանն» յանձն առաւ Գրիգոր կեսարացի տալ անոր վարդապետական դասաղանը «մեծ հանդիսիւ» (Դաւր. 286—287):

Գաւազանի տուչութիւնը տեղի ունեցաւ առանց տարակուսի 1612ին: Յաջորդ տարին գահընկէց եղաւ կեսարացին պատրիարքական աթոռէն եւ քաշուեցաւ Կեսարիա: Իսկ Մովսէս անմիջապէս ճանապարհ ինկաւ դէպի Երուսաղէմ:

Այս ժամանակագրութեան կը հակասեն Առ. Դաւրիժեցւոյ տեղեկութիւնները, որոնց համաձայն «այնուհետեւ տէր Մովսէս վարդապետն անխափան քարոզէր յամենայն եկեղեցիս գաւառարանն Քրիստոսի վճիռ եւ պայծառ քարոզութեամբ: Եւ յետ ամաց ինչ՝ հրամանաւ Գրիգոր վարդապետին առաքեալ եղեւ Մովսէս վարդապետ գնալ եւ ինքնապլուխ քարոզութեամբ չրջագայիլ. եւ ելեալ ի Կ. Պոլսէ եկեալ հասեալ ի քաղաքն Տիգրանակերտ, ուր էր տապանն Սրապիոն վարդապետին, համբուրեալ զնա սրբով տապանաւն, եւ առեալ ի նմանէ զօրհնութիւն՝ ելեալ անտի

անցեալ զվասպուրական քաղաքաւն եկն ի Թաւրէզ· եւ անտի ի հայրենի աշխարհ իւր, ի գաւառն Սիւնեաց ի վանքն Տաթեւու» (Դաւր· 287)։

1612ին պատահած էր Մովսէսի, որ տակաւին արեղայ էր, Գրիգոր Դարանաղցի ի Կ. Պոլիս· իսկ 1613ին Ապրիլին Երուսաղէմէն դարձին հանդիպած էր Մովսէս Աւետիս կաթողիկոսին. նոյն տարւոյն վերջերը կը գրտնենք դինքը Տաթեւ· ուստի չկայ միջոց «ամս ինչ» ինքնապլուխ քարոզութեամբ չրջելու։

Առաքել հոս հաւանօրէն իրեն աղբիւր ունեցած է Ղուկաս Գաւնեցւոյ Ճիչատակարանը, ուր կ'ըսուի· «Ձեռ փոխելոյ նորա (Սրապիոնի) գաւազան իշխանութեան համշիրաքն իւր Գրիգոր վարդապետն կեսարեան, զոր ի սոյն ժամանակս սայ է հռչակեալ եւ անուանի գիտնական եւ բանադն արուաքին իմաստասիրական հանճարոյ, այլ եւ աստուածաշունչ գրոց։ Սայ բոտեալ եւ հաւանեալ խնամոցն Աստուծոյ, եւ ամայ գաւազան վարդապետական ի տիեզերական քաղաքն ի Կոստանդնուպօլիս։ Եւ իբրեւ էառ սուրբ հայրս մեր զեկլէսիաստական իշխանութիւնն, սկսաւ քարոզել զբանն Աստուծոյ ընդ ամենայն տեղիս· եւ հասեալ չրջադայութեամբ յարեւելս ի բնիկ գաւառն իւր Սիսական»։ Այս տողերը կ'երեւայ թէ ընդլայնած է Դաւրիժեցի։

Աւետիս կաթողիկոս 1613ին հրաւիրուած

էր Երուսաղէմ ձեռնադրելու զԳրիգոր Գանձակեցի Ս. Յակոբեանց վանքի եպիսկոպոս: Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած է նոյն տարւոյն Ապրիլ 5ին: Աւետիս իր կոնդակին մէջ, զոր տուած է նորընծայ եպիսկոպոսին, ի շարս անոր արժանաւորութեան վկայողներու կը յիշէ նաեւ զՄովսէս այսպէս[1]. «... Երուսաղէմայ Արդար Դաւթի եպիսկոպոսի վկայութեամբն, Մովսէս վարդապետին Տաթեւացւոյն եւ այլ ամենայն ուխտականաց եւ բնակաց (Երուսաղէմայ) հինգ հարիւր ժողովելոց» (վկայութեամբ): Տողերս այնպէս իմանալ կը թելադրեն, թէ Աւետիս հանդիպած է Մովսէս վարդապետին Երուսաղէմի մէջ: Իսկ Մովսէս ինքնին կը գրէ իւր առ Գրիգոր Կեսարացի թղթին մէջ թէ «Աւետիսն կայ ի էջմիածինն եւ սավիս զգեցեալ. եւ մեզ սիրելութեան թուղթ է առաքեալ. որ մեր յԵրուսաղէմայ գալն փոքր ի շատէ աստուածվախութիւն տեսաք ի նմա» (տե՛ս էջ 32):

Մովսէսի պանդխտութեան օրերու կը հային 1650ին գրուած յիշատակարանի մը խօսքերը, զոր հաւանօրէն աչքի առաջ ունեցած է Առաքել[2]. «գոլով սա (Մովսէս) ի գաւառէն Սիւնեաց՝ լեալ աշակերտ Սրապիոն կաթողիկոսին եւ շրջեալ ժամանակս ինչ ի

[1] Տես վարը, էջ 65:

[2] Աւելի ճիշդ թէ՛ Առաքել եւ թէ՛ Յիշատակագիրս Ղ. Գառնեցւոյ ազդեցութեան տակ կ'երեւան:

աուանն Յունաց (Կ. Պոլիս) առաքելաչնորհ քարոզութեամբ. եւ անտի եկեալ յարեւելս ի գաւառ իւր արար սկիզբն քարոզութեան եւ նորաձեւ վարդապետութեան» [3]:

7. ՄՈՎՍԷՍԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆ Ի ՍԻՒՆԻՔ

Մովսէս վերադարձաւ Սիսական աշխարհը 1613ին: Հոն Տաթեւի չրջակայքը՝ Եղինգեան դիւղի մէջ գտաւ իր Երուսադէմէն ծանօթ ճգնաւորները՝ Սարգիս եւ Կիրակոս, չրջապատուած ուրիչ միակրօն միաբորհուրդ միաբաններէ, որոնց թիւը աւելի աճեցաւ, երբ տարածուեցաւ վարդապետին գալատեան համբաւը: Մինաս երէց 1613ին անոնց թիւը կը նչանակէ «չիսուն կամ այլ աւելի» (տե՛ս վերը):

Մովսէս վարդապետի վերադարձը ի Տաթեւ «անպատում ուրախութեան» առիթ եղաւ ամէնուն թէ «եկեղեցականներու եւ թէ աշխարհականներու», ինչպէս կը գրէ Դաւրիժեցի (էջ 287), վասն դի «ընդ այն ժամանակս բարձեալ էր վարդապետ անուն յաբեւելեան աչխարհէ» [1]:

Տաթեւի միաբանները՝ եպիսկոպոսներն ու արեղանները ի սկզբան սիրով ընդունեցան գինքը. բայց չետոյ լսելով անոր խիստ վարդապետութիւնն եւ տեսնելով անոր խրատամբեր կեանքը, «չետս չոգան ի նմանէ,

---

[3] Չեռ. էջ. 2309:
[1] Չեռ. էջ. 2309:

քանզի ոչ ընկալան դքարոզութիւն նորա[2]» *եւ «զնորաձեւ վարդապետութիւն*[3]»:

Այս պատճառաւ ալ չուտով կը թողու Մովսէս Տաթեւը եւ կ'երթայ Եղինգեան (Եղեգիս) գիւղը, ուր հաստատուած էր նոր Անապատը, «առ Սարգիս եպիսկոպոսն եւ առ տէր Կիրակոսն, ըստ նախկին ուխտադրութեանն իւրեանց, զոր պայմանեալք էին յերուսաղէմ. եւ անդէն յԱնապատին կալաւ իւր դադար բնակութեան»: Անկէ դուրս կու գար ժամանակ առ ժամանակ, կը շրջէր քարոզութեամբ գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք, եւ կրկին կը դառնար Անապատ (Առ. Դաւր. 288):

Այս տեղ կը յիշէ գինքը Մինաս երէց արդէն 1613ին, որ նոյն թուին կ'օրինակէ Հարանց վարք մը[4] *«ի յաչխարհին Լճանանու եւ ի գեղջէս Եղինկեան, որ եմ ծնեալ եւ սնեալ ի սմայ, ի սուրբ եւ հրաշափառ ուխտիս Սուրբ Աստուածածնի... ի առաջնորդութիւն տէր Մեսրոպ եպիսկոպոսի, ի ճորընծայ եւ ի կրկին լուսատու հոգւոց մերոց զրաբունապետն գտէր Մովսէս վարդապետ ի բազմապատիկ լուսաւորիչ աշխարհիս Հայոց՝ գսուրբ յաճապատն Ստաքէի. որ եւ պատճառ եղեւ իմասաւն հայրն Կիրակոս՝ ի յԱրեւմտից գիմեալ յԱրեւելս ողոր-*

---

[2] Առ. Դաւրիժեցի, էջ 287:

[3] Զեռ. էջմ. 2309:

[4] Հ. Ածառեան՝ *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի*, էջ 99—100:

մութեամբն Աստուծոյ վասն փրկութեան հոգւոց մերոց. եւ ի համախոհ ընկերք սորին զտէր Սարգիս եպիսկոպոսն, զտէր Թումայ եպիսկոպոս հայր վանից եւ զայլ միաբանսն միախորհուրդ՝ թվով չիսուն կամ այլ աւելի»: Նոյն Մինաս երէց երկրորդ Հարանց վարք մ'ալ կ'օրինակէ [5] 1615ին «ի տեղիս որ գրեցաւն՝ երկրիս Լճանանու եւ ի գեղջէս Եղինեան ... առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մեսրոպ եպիսկոպոսէ եւ երջանիկ բարեւնապետին մերոյ Մովսէս վարդապետին եւ համախոյ այլ եղբարցն»: Անշուշտ աչք գոցելու է գրչէն քերականական անհմտութեանց. բայց չատ թանկագին են անոր հաղորդած այս մանրամասնութիւնները Անապատին կացութեան եւ յատկապէս Մովսէս վարդապետի հանած հռչակի մասին:

Դժուարութիւնները, զորոնք կը հանէին նորընծայ վարդապետին եւ եռանդուն քարոզչին առաջ տեղական եպիսկոպոսներն ու աբեղաները, կը գոնէին ժամանակակից կաթողիկոսներու հաւանութիւնը. անոնք ոչ միայն լսող չէին վարդապետին ձայնին, այլ եւ կը հրամայէին, նոյն իսկ բանադրանքի սպառնալիքով՝ լռել. յատկապէս Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի վրայ կը ծանրանար պատասխանատուութիւնը:

Բնականաբար այս հալածանքներու արձագանգը պիտի լսուէր նաեւ Աբեմուտք.

[5] Ձեռ. էջմ. 785 (կար. 783):

ուր ժժգոհ էին արդէն ազգայինք կաթողիկոսներու թուլամորթ եւ անկարգ ընթացքէն:

Ընդհանուր ժժգոհութեան պատճառն էր Գրիգոր Կեսարացւոյ թուղթն առ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս: Կեսարացին, որ մեծ եւ անմրցելի հեղինակութիւն կը վայելէր Արեւմտեայց քով, կանգնեցաւ պաշտպան իւր սանին՝ Մովսէս վարդապետին. եւ աներկիւղ, ազատաղէմ բողոքեց այն ամէն անկարգութիւններու դէմ, որոնք կը գործուէին Արեւելք եւ գայթակղութեան առիթ էին Արեւմուտք: Ի մէջ այլոց կը գրէր Կեսարացի առ Մելքիսեդեկ.

«Երրորդ անկարգութիւն քո այս է, զի զոր ինչ վարդապետ, որ զճշմարիտն խօսի կամ վասն աստուածային օրինացն վրէժխնդրութեան զձեր օրինացն հակառակութիւն յանդիմանէ, ի վերայ նորա անփակ բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուգն դիմօք, լրբենի երեսօք եւ անկիրթ մտօք բանադրանաց գիր կու գրէք: Այս է ասելն ձեր, թէ զճշմարիտն մի խօսիք, որ մեր աստուածութիւնն ոչ յայտնեսցի. զօրէնս աստուածային մի ուսուցանէք, որ անօրէնութիւն մեր ոչ յանդիմանեսցի. զպատուիրանս աստուածային մի ծանուցանէք, որ մեր պատուիրանազանցութիւնն ոչ երեւի...» (Թորոս Աղբար. Բ., էջ 283—284):

Այս թուղթը, որ կարեւոր վաւերագիր

մըն է ժամանակակից բարքերը ճանչնալու համար, թուական չի կրեր, բայց ցոյց կու տան պատմական ակնարկութիւնները թէ դրուած ըլլալու է 1615ի սկիզբները: Թղթատարն եղած է Ասլան դպիր, որ ունեցած է իւր թղթատանակին մէջ նաեւ թուղթ մը առ Մովսէս վարդապետ:

Անապատի մէջ կը գտնուէր Մովսէս, երբ կը հասնի հոն 1615 Օգոստոս 27ին Ասլան իւր թղթերով: Գրիգոր Կեսարացւոյ թուղթն առ Մելքիսեդեկ եւ առ այլս կը կարդացուին աչխարհաժողով բազմութեան առջեւ: Այս առթիւ դրեց Մովսէս հետեւեալ պատասխանը Կեսարացւոյն, որուն օրինակը առ Մելքիսեդեկ դրուած թղթին կից պահուած է Հռոմի Տարածման Հաւատոյ Դիւանին մէջ այսպիսի ծանօթագրութեամբ. Resposta della presente lettera mandata da un Vartabed detto Moise, già discepolo di Gregorio Vartabed con un potentato detto Aigas Armeno con li p[i], che stanno al deserto.

ԹՈՒՂԹ ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՌ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

«Աստուածային միացեալ անորոշ եւ լուսափայլ ճառագայթիւք տեսողականք միշտ յարաղուարճ բարերջանիկդ գործէ ականատես ախտից ի բաց տրամականէն կրիցն, խոկման մահու պախորժականն կրթեալդ սիրով եւ ոչ ընդհատ ի վիրապէն ի մէջ աւձից. եւ քոյդ բազում ապրդողաց եւ առա

եղբարց, Տէր երջանիկ հռետորիդ Հոգւոյս ծնող վերերջանկացն Գրիգորի կեսարացոյ. ընկալ ողջոյն հոգեւոր որդւոյ քո նուաստ Մովսէսէ բանի սպասաւոր:

Եւ զղխարդն քո ի սուրբ յաղօթս քո ապաստան եւ զիս առցես արժանի մասին յիշման:

Ծանուցումն լիցի սրբութեանդ կարճ ի կարճոյ, հայր իմ հոգեւոր, որ զքո հրամանոյդ զրեալ նամակներն վասն Աստուծոյ օրինացն եւ սուրբ հարցն կանոնաց Ասլանն[6] երեր առ մեզ ի յԱնապատն աւգոստոսի իէ: Ընթերցաք առաջի զլխաւոր կրաւնաւորացն, ոչ եթէ սակաւ եղեւ ողբումն, այլ իբրեւ զառուն հեղուին արտաւսր: Եւ ապա սուրբ Յաչին ասնին[7] նաւակատիս եղեւ նորակերտ եկեղեցւոյ, զոր չինեալ է բարեպաշտ եւ աստուածասէր յիշխանն Հայկազ[8] ի իւր սեփականն պիւղն. յերկրայժողով եղեւ. ամենեքեան ժողովեցանք՝ Պօղոս վարդապետ[9] եւ

---

[6] *Անչուշտ սա այն Ասլան զպիրն է, որ 1611ին օրինակած է ի կոստանդնուպոլիս ի խնդրոյ Յակոբ Բէօթահեացի եպիսկոպոսի կանոնագիրք մը «առ ոտս Գրիգոր կեսարացի պատրիարքի». Յիշատակարանս ուղարկած է ինձ Բարդէն եպ. (այժմ կաթողիկոս) Կիւլէսէրեան 1908ին: Նոյն Ասլան զպիրի գրչէն է նաեւ Վիեննայի Մխիթ., թ. 386 (համմա. Տաչեան՝ Ցուցակ, էջ 840):*

[7] *10 Սեպտ. 1615:*

[8] *Հոս խօսքը հաւանօրէն Հօչանց անապատի մասին է: Մելիք Հայկազնի մասին տես ընդարձակ § 24:*

[9] *Պօղոս վ. Մոկացի, որ եռանդուն առաքելական գործունէութիւն ունեցաւ, եղաւ զլխաւոր նեցուկն եւ աշխատակիցը Մովսէս վարդապետին եւ*

Թումաս եպիսկոպոս [10] Անապատէն, եւ այլ երկու եպիսկոպոսք Տաթեւու [11], զոր ոչ ար-

---

վախճանեցաւ 1620ին։ Իր վարքը կը պատմէ Առ. Դաւրիժեցի (էջ 266—283)։ Տե՛ս § 23։

[10] «Թովմայ եպիսկոպոս Տաթեւու, որ գնեի եղեւ վարդապետ եւ գնաց յերկիրն Շամախու հովուել եւ առաջնորդել ժողովրդեան աշխարհին»։ Առ. Դաւրիժեցի, էջ 253, հմմտ. եւ 260։ Ինքն է, որ 1617ին «տէր Սարգիսի ձեռօք» կը ստանայ Էջմ. 801 Հարանց վարքը եւ Ղուկաս դրչի օրինակել կու տայ նոյն թուին Վիեննայի Թ. 168 Աւետարանը (Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 482)։

[11] Ասոնք են հաւանօրէն՝ Մեսրոպ եպիսկոպոս առաջնորդն Տաթեւու եւ Զաքարիա եպիսկոպոս Վայոց ձորոյ. առաջինը յաճախ կը յիշուի ժամանակակից յիշատակարաններու մէջ. յառաջ կը բերեմ Խաչատուր դրչի յիշատակարանը 1620էն. սա կ՚օրինակէ Աւետարան մը «ի յերկիրն Ղափանու ի գիւղն որ կոչի Տանձէվէր, ի դուռն Ս. Ստեփանոսի ... ի հայրապետութիւն սուրբ ուխտիս ի տէր Մեսրովբ արհէպիսկոպոսի, որ է առաջնորդ եւ քահանայապետ սուրբ ուխտիս Ստաթէի առաքելոյ վիճակին եւ թեմին։ ... Յիշեցէք զիմ վարպետն զտէր Դաւիթ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատանք եւ երախտիք ունի ի վերայ մեր», Աւետարանի ստացիչն է տէր Ցակոբ. Ձեռ. Էջմ. 293։ ԶԴաւիթ գովութեամբ կը յիշէ Առ. Դաւրիժեցի (էջ 253). «Եւ Դաւիթ եպիսկոպոսն, որ ի Շամքորու ձորէն եւ ի ցեղէն իշխանաց որ Ղարամանենց կոչեն. սա եւս եկեալ եկաց ի մեծ Անապատս. եւ ապա ելեալ գնաց ի ձորն Շամքորու եւ անդ շինեաց անապատ, զոր կոչեն Զարեքադետի անապատ, որ է բազմաժողով եղբարց բնակութիւն, եւ յոյժ հաստատուն ամենայն կարգօք եւ սահմանօք Անապատի մինչեւ ցայսօր։ Եւ ինքն Դաւիթ եպիսկոպոսն անդէն վախճանեցաւ եւ անդէն թաղեցաւ»։ Զաքարիա կը յիշուի 1619ին Ղուկաս դպրէն, որ ի խնդրոյ Ղազար քահանայի եւ Սարգիս եպիսկոպոսի (պարոնտէրոջ) կ՚օրինակէ Ներսէս Լամբրոնացւոյ Պատարագի Մեկնութիւնը «յերկիրն Որոտան, ի գեւղս որ կոչի Գետաթաղ, ընդ հովանեաւ Զադյարոյց Ս. Աստուածածնիս», յորդորմամբ «ամեներջանիկ քաջապետի եւ մեծի գլխոյն արհիական տեառն Զաքարիայի»։ Աճառեան, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 80—81. հմմտ. եւ Թոփճեան,

ժանի համարիմ անվան նոցա դրել ի թղթի առաւ: Ո՞վ է պատճառս սոցա, եւ ոչ հերձուածողքն, զոր դանդաղն քո դրեալ կայ· թողցուք դայս, զոր սրբութեան քում յայտնի է:

Վերուսացեալ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ քահանայք բազումք, մելիք եւ տանուտերք եւ ժողովուրդք, որ եկեալ էին ի նաւակատիս եկեղեցւոյն. յորժամ կատարեցաք զօրհնութիւնն ազօթիւք սրբութեանդ անուշահոտ խնդալք, լուցեալ կանթեղօք պայծառացեալ մոմեղինօք, զարդարեալ կերպասիւք· իրքն յիշխանական էր· ոչ եթէ սակաւ լինէր արտաւսր եւ մխիթարութիւն, դի եթէ նչուլ ճրագի մի այսպէս է, ապա առաջին բոլոր արեգականց ժամանակն որպէս էր: Վա՛յ մեզ որ այնպիսի փառացն զրկեալ կամք:

Դարձեալ երկրորդում աւուրն դմեզ ի ճաշ կոչեաց ամենեքումք· դեռ եւս խօճայ Ալանն առ մեզ կայր նամակներովք: Յետ ճաշոյն նամակներն ի մէջ բերինք· Աղտապատու դիւղաքաղաքի աւագերեցն տէր Մովսէսն եկեալ էր ի նաւակատիս եկեղեցւոյն· հրամանք տուինք ընթեռնուլ առաջի յիշխանին, որ պատուիրեալ էիր: Յորժամ ընթեռ-

---

Յուցակ ձեռագրաց Դաւեան Ծաչիկ վարդապետի, Բ, էջ 51: Մեսրոպ եպիսկոպոս կ'երեւայ թէ Մովսէսի հակառակորդներէն եղաւ· բայց թէ ինչո՞ւ նաեւ Դաւթի անունը տալ արժանի չէ համարած Մովսէս, ինձ անբացատրելի է· թերեւս բացակայ էր նա:

նուր զպիրն նամակք՝ յիշխանն խորոց սրտէ հառաչէր եւ արտասուր հեղոյր եւ ինչք ու ապրանք եւ զգլուխն իւր ի մահ հրաւիրէր ասելով, թէ Արիւն իմ ընդ ձեզ եւ ընդ անապատուորացդ խառնեսցի վասն հաւատոց եւ կրանից սուրբ հարցն:

Դարձեալ ասաց յիշխանն Հայկազ, թէ Խօջայ Նազարն տուաւ ունել զՄելքիսէթն ի Շահոյն, զոր սպանել տայր[12]. ես աղաչեցի Խօճայ Նազարն որ եթող. զձեր խրատն չէի լսեալ: Այժմի(կ) Դաւիթն այլ գնացեալ է ի Սպահան: Եւ Աւատիսն կայ ի Էջմիածինն եւ ամլիս զգեցեալ. եւ մեզ սիրելութեան թուղթ է առաքեալ. որ մեր յԵրուսաղէմայ գալն փոքր ի շատէ աստուածավախութիւն տեսաք ի նմա: Բայց Ասլանինանէ լսեցաք թէ ի հրամանուց կողմանէ թուղթ է եղեր առաքեր ի Կոստանդինուպոլիս. ես ոչ եմ իմացեր. անմեղադիր լեր մեզ ի յայն կողմանէ:

Բայց այժմի խորհուրդ մեր այս է հետ Պօղոս վարդապետին եւ անապատաւորացն եւ բարեպաշտ յիշխանին Հայկազոյ, որ գնամք ի Սպահան, քարոզեմք Ջուղայեցոցն զաստուածային բանն ի սուրբ հարցն կանոնաց. այն սուտ կաթողիկոսքն կամ սիրով հրաժարել, անապատս մտանել, ապա թէ բռուն իշխանութեամբ ընդդիմանայ՝ մահացուցա-

---

[12] Հմմտ. Առ. Դաւրիժեցի, էջ 216—217:

նել[13] կամք լիցի՝ թէ Զուղայեցիքն միաբանին ընդ մեզ: Եւ այլ խորհուրդ բազում վասն Աստուծոյ օրինացն. եթէ հաճոյ է Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, եղիցի աղօթիւք, ապա թէ ոչ՝ կամք Տեառն:

Դարձեալ Սողոմոն ոչ մոռացաւ զկտակն հօրն իւրոյ Դաւթի վասն Սիմէի. զիա՞րդ ես մոռացայց զաւետարանն Քրիստոսի կամ զաքսորանք որ վասն օրինացս Աստուծոյ եղեւ: Ոչ է պարտ մեզ չատ խօսել, այլ զոր ինչ կամք Աստուծոյ էցէ, զնոյն առաջնորդեսցէ մեզ աղօթիւք սրբութեանդ: Ողջ լեր ի Տէր սրբութեամբ, Հայր իմ հոգեւոր:

Գրեցաւ ի թուին Հայոց ՌԿԴ. սեպտեմբեր ամսոյ ԺԹ. օրն երեքշաբթի:

Մօհօբ յիշխանին

Տ. Կ.

Մօհօբ Մովսէսին

Տ. Կ.

Մովսէս վարդապետի այս թղթէն կը տեսնուի յայտնապէս թէ ի՛նչ ծրագիրներ կը զբաղցնէին զինքը: Առանց վախնալու աքսորէ կամ հալածանքէ նուիրուած էր քարոզչութեան, վերականգնելու Հայոց եկեղեցին ի գլուխն եւ յանդամս:

---

[13] Այսպէս յօրինակին: Խօսքն անշուշտ երկու կաթողիկոսներու իշխանութիւնը չեզոքացնելու մասին է. համմտ. Դաւթ. 218:

8· ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ 1586—1626

Լէոնարդոս Սիդոնի եպիսկոպոսը, որ 1583 *եւ* 1584 *տարիներուն բանակցութիւններ վարած է Էջմիածնի կաթողիկոսին հետ, իւր տ. Սեքստոս Ա. Քահանայապետ* 1587, *Ապրիլ* 15*ին ներկայացուցած Տեղեկագրին մէջ այսպէս կը գրէ· «Մեծ Հայաստանի գլխաւոր կաթողիկոսն* (il patriarca principale) *է Ներկայիս Գրիգոր,* 85 *տարեկան, որուն կաթողիկոսական գահակիցն* (suo coadjutore nel suo patriarcato) *է Աւագեղ եւ հարկերու վարձակալն* (appaltatore delle esigenze) *Դաւիթ*[1]»: *Կամենիցի տարեգիրը* 1586*ի համար կ'արձանագրէ· «Թվ. ՌԼԵ· տէր Դաւիթ կաթողիկոսն նստաւ· եւ գնէր Գրիգոր վարդապետն, որ էր Անկուրիոյ քաղաքին աթոռակալ, այս Յոհաննգաց աշխարհս նուիրակ ուղարկեց*[2]»: *Ուսոյ Դաւիթ աթոռակցութեան հրաւիրուած է* 1585*ի վերջերն եւ* 1586*ի սկիզբները:* 1587*ին Աւագեղ գրիչ ի Կարին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի հայրապետութեան տեառն Ս. Աթոռոյն Էջմիածնայ տէր Գրիգոր կաթողիկոսին, տէր Աւագեղ կաթողիկոսին, տէր Դաւիթ կաթողիկոսին· այս երեքինս որ*

---

[1] S. Baluzii Tutelensis Miscellanea, ed. Mansi. Lucae 1764, t. VI, էջ 150 եւ շար. Adolphe d'Avril, Relation de l'évêque de Sidon. Revue de l'Orient chretien, III (1898), 200—216, 328—334 (գազգ. թարգմանութեամբ), յատկապէս էջ 328: Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 232: Ունիմ աչքի առաջ խոալերէն բնագիրը Արհեպ. Գոյունեանի օրինակութեամբ:

[2] Կամենից, էջ 54:

նատին ի յաթոռ հօրն մերոյ Ս. Լուսաւորչին»[3]: Առաքել կաթողիկոսի համար 1590ին կ՚ըսուի թէ էր «ճգնազգեաց եւ խարազնազգեստ հեղահոգի»[4]: Գրիգոր 1587էն ետքը չի յիշուիր այլ եւս: Իսկ Առաքել վերջին անգամ կը յիշուի 1593ին: Կ՚երեւայ թէ Գրիգորի մահէն ետքը աթոռակցութեան կանչուած է Մելքիսեդեկ. սակայն իր մէկ կոնդակին մէջ, տրուած Մաղարդայ Ս. Ստեփանոս վանքին ՌԼԸ թուին, նոյն 1589 տարին իր կաթողիկոսութեան առաջին տարին կը նշանակէ[5]: Մելքիսեդեկ կը յիշուի 1591ին ի Վարագ գրուած ձեռագրի մէջ[6]. դարձեալ 1594ին եւ այնուհետեւ յաճախ:

1595ին Յակոբ եպիսկոպոս ի վանս Առինջից կը գրէ[7]. Գրեցաւ «ի հայրապետութեան տեառն՝ զո՞րս ասացից, բազումք կոչեցեալ կան ի աթոռ սուրբ Էջմիածնի Վաղարշապատու»: Կ՚ակնարկէ Դաւիթ, Մելքիսեդեկ եւ հաւանօրէն Աւետիս կաթողիկոսները: Վերջինս կ՚երեւայ թէ Առաքելի յաջորդ եղած է. առաջին անգամ կը յիշէ ինք զինք 1601ին:

Ի սկզբան կարեւոր տեսնուած էր աթոռակիցներու պէտքը, այն յուսով թէ երեքի ձեռն ի ձեռն գործակցութեամբ հնարաւոր պիտի ըլլայ ժամանակի ծանր դրութեան ա–

[3] Արարատ, 1905, էջ 723:
[4] Աւետարան Առաքելոց վանքի ի Մուշ:
[5] Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 683, թղ. 10ա:
[6] Սմբատեանց, Երնջակ, 261:
[7] Սարգիսեան, Ցուցակ, Ա., էջ 694:

ռաջն առնել: Տարիներու փորձը ցուցուց սա-
կայն թէ սխալ էր հաշիւը. երեքն ալ հայրա-
պետօրէն ապրիլ կ'ուզէին ի հաշիւ Աթոռին,
որուն դանձարանը դատարկ էր եւ ծանրա-
բեռնուած պարտքերով:

Այս չրջանին Այրարատեան դաշտի վրայ
կը ծածանէր օսմանեան մահիկը: Ազմկալից
էր հոն քաղաքական կեանքը եւ մատնուած
դրեթէ անիշխանութեան: Օսմանեանց եւ
Պարսից մէջ կը չարունակուէին դեռ թշնամու-
թիւնները: Երկրին տնտեսական տագնապը
ծայրայեղ դրութեան հասած էր. ժողովուրդն
եւ եկեղեցին ենթարկուած էին անօրինակ
հարստահարութիւններու եւ հարկապահան-
ջութեանց:

Երեք կաթողիկոսներու հոգատարձութեան
յանձնուած էին եկեղեցին եւ ժողովուրդը.
երիցագոյնն էր Դաւիթ, որ «յառաջագոյն եւ
նախ էր լեալ կաթողիկոս քան զմելքիսէթն.
եւ աւուրբք եւ ալեօք եւս ծեր էր» (Դաւր.
204): Սա թոյլ էր բնաւորութեամբ, երկչոտ
եւ անընդունակ առաջնորդութեան, մանա-
ւանդ այն դժուարին տարիներուն. ընդհակա-
ռակն Մելքիսեդեկ Գառնեցի, զոր Դաւիթ էր
օրհնած աթոռակից, «զի լիցի ինքեան ընկեր
եւ ձեռնտու», կը ներկայանայ խիզախ, տո-
կուն եւ դժուարութեանց դիմագրաւող ան-
ձնաւորութիւն մը, բայց միանգամայն բիրտ
եւ խստաբարոյ բնաւորութեամբ, անուս եւ
կրքոտ: Գիտէր ահ ներշնչել չրջակայից եւ
դուրս գալ դժուարին կացութենէ յաղթական,

առանց խտրութեան միջոցներու: Երրորդն էր Աւետիս· «սա պարկեշտագոյն էր եւ բան վարդապետութեան ունէր ի վերայ նոցա», այսինքն Դաւթի եւ Մելքիսեդեկի, կը գրէ Դարանաղցի, «բայց հրամանն անխմասա եւ պազանաբարոյ Մելքիսեդին էր, ո՛չ օրինօք եւ կանոնով առաքելադիր, այլ կաշառօք եւ բռնութեամբ այլազգեացն յափշտակելով ի Դաւթէն» (52): Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ Դաւրիժեցի (204—205)· «յետ ամաց ինչ... միանգամայն յինքն կորզեալ գրաւեաց գիշխանութիւն կաթողիկոսութեան եւ ինքն վարէր· եւ զԴաւիթ (եւ զԱւետիս) հարստահարեալ եւ արտաքսեալ ի բացեայ արար յիշխանութենէն»:

Մելքիսեդեկի բացասական կողմերը չատ են չեշտուած ժամանակի պատմագիրներէն· բայց պէտք է խոստովանիլ թէ ժամանակն ալ չատ է չոյած անոր այս չարամասնութիւնները: Մելքիսեդեկ կառավարեց Հայոց Եկեղեցին իբր 40 տարի ամենադժուարին պայմաններու մէջ· երկիրը անդադար պատերազմներու, հարստահարութիւններու տակ տնտեսապէս եւ բարոյապէս քայքայուած, բարոյալքուած էր· յաջորդեց Այրարատեան դաշտի բռնի տեղահանութիւնը (1604) դէպի Պարսկաստան· պատերազմներով բազմատանջ երկիրը յանկարծ ամայացաւ: Եւ սակայն Մելքիսեդեկ ունեցաւ քաջութիւնը հակառակ Շահին խիստ հրամաններուն՝ դուրս գալ տարագրեալներու չուէն «կէս ճանապարհին»,

վերադառնալ երկիր եւ հաւաքել սարերու ու ձորերու ապաստանած վախստականներն ու հովուել զանոնք: Իւր հնարագիտութիւններով յաջողեցաւ Մելքիսեդեկ շահիլ իրեն Ամիրգունա Խանին բարեկամութիւնը, ուսկից օգտուեցաւ նաեւ վերապրած ժողովուրդը: Այս տեղ երեւան բերաւ Մելքիսեդեկ քաջասրտութիւնը, որուն վրայ պէտք է հիանանք: Զուներ անիկա հրաշագործ ոյժը, ամայութեան մէջ վարդ բուսցնելու. բայց պահանջեց Ազգը իրմէ ծաղիկներ: Ծիծղոհ էին իրմէ մանաւանդ Զուղայեցիք:

Այս ժիծղոհութեան պատճառը պէտք է փնտռել նախապատերազմեան շրջանին:

Էջմիածին 46·000 դուրուչի պարտքի տակ էր. Թանկագին ապառները դրաւ դրուած այլազգիներու քով. այս պարտքը «ոչ էր ի հարկապահանջութենէ թագաւորաց կամ իշխանաց» կը գրէ Դարանաղցի, «այլ ի հակառակութենէ ի միմեանս անկանելով, յափըշտակել ջանալով զկաթողիկոսութիւնն, կաշառս խոստանային անօրինաց ձեռագիր կնքեալ նամակով... ով որ զապուլ արար, նա նստելով յաթոռ» (էջ 54): Նկարագրելով կաթողիկոսներու կենցաղը կը գրէ նոյն հեղինակը. «Եւ առնէին բազում ապականութիւնս եւ նեխութիւնս եւ անկարգութիւնս իւրեանքն եւ իւրեանց չար առաքեալ նուիրակքն ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց»:

Ճնշուած այս պարտքերու տակ եւ նե-

զուած պարտատէրներու պահանջքներէն եւ լքուած ազգէն՝ խորհուրդ կ'ընեն Դաւիթ եւ Մելքիսեդեկ 1603ին յԵրեւան՝ յանձնել կաթողիկոսական Աթոռը Սրապիոն Ուրհայեցւոյ: Իրենց միտքը կը յայտնեն Գրիգոր Դարանաղցւոյ, որ այսպէս կը ներկայացնէ իրողութիւնը. «Նա միաբերան երկուքն այլ ասացին թէ կամ եղեւ մեզ պաղատանաց նամակ գրել եւ առ Սրապիոն Եղեսացին ուղարկել, որ դայ մեզ կաթողիկոս լինի կամովք մերովք եւ մեք հրաժարիմք եւ ելանեմք ի միջոյ. Աթոռն այլ իւրեանն եւ պարտքերն այլ: Մինչ որ այնպիսի անուանի հին աւազ վարդապետ չլինի, նա՛ մեր Աթոռոյն ազատութեան ճար եւ հնար չի լինիր» (էջ 57): Խորհուրդը կը համապատասխանէր ընդհանուր Ազգին փափագին: Եւ Սրապիոն Ուրհայեցի յանձն առաւ առաջարկութիւնը. 1603 Յունիս 12ին[8] օծուեցաւ Սրապիոն Գրիգոր անուամբ կաթողիկոս յէջմիածին: Ժամանակակից յիշատակագիր մը՝ Մեսրոպ Հիւպանցի կը գրէ այս առթիւ. «Եղեւ կատարումն Ս. Աւետարանիս ի ժամանակս մեծ բարեբանապետին Ուրհայեցւոյ Սրապիոնին, որ յաջողութեամբ Աստուծոյ եւ կամեցողութեամբն իշխանացն Զուղայու բերաւ ի սուրբ Էջմիածինն եւ ձեռնադրեցին յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին եւ անուանեցին տէր Գրիգորիս կաթուղիկոս ամենայն Հայոց· որ եւ գործով զա-

[8] Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 97—98:

նունն լցեալ, զի կարգեաց դաստատուն եւ դպրատուն, սաղմոսերգութիւն եւ սեղանատեղ, ի նմանութիւն սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ եկաց տարի մի յԱթոռն եւ յետ տարւոյն եհաս աստուածաստատ բարկութիւն. զի եկեալ թագաւորն Շահ Ապաս՝ զամենեսեան գերեաց եւ տարաւ ի Սպահան. եւ կաթուղիկոսն գնաց ի մայրաքաղաքն Համիթ եւ անդ հաստատեաց (դպրատուն), յետ որոյ հանգեաւ ի Քրիստոս երանելին. եթող զմեզ որբ ի մէջ ազգս[9]»:

Մելքիսեդի միտքը անկեղծ չէր: Երբ Շահ Աբաս 1604ին առաւ Երեւանը, ներկայացաւ Մելքիսեդեկ շահին եւ մատնեց «զանպարտ անմեղն, թէ մէկ չուն Հոոմցի մի թուրքին ուժովն եկն, զիմ աթոռն յափշտակեց»: Սրապիոն–Գրիգոր Կաթողիկոս ի Ջուղայ կը կալանաւորուի եւ կ'ուղարկուի Սպահան. ուր «Ջուղայեցի խոճաներն զանձներ ի մահ կու դնեն, կու հասկցնեն Շահին զորպէս բերելն եւ բազում աղաչանօք եւ մեծաւ տաժանմամբ հազիւ իջուցանել կու տան ի կախաղանէն եւ վեց հազար ղուրուշ (300 թուման) տուժինք կու տան եւ կու զերծուցանեն ի ձեռանէ Շահին» (Դարանաղցի, 58): Սրապիոն հրաժարելով Աթոռէն կը վերադառնայ Ամիթ (1605):

1604 Դեկտեմբերին երբ Արարատեան դաշտին քրիստոնեաները կը տեղահանուէին

---

[9] Սմբատեանց՝ Երնջակ, էջ 184:

եւ կը փոխադրուէին Սպահան, անոնց կ'ընկերանային նաեւ Դաւիթ եւ Մելքիսեդ կաթողիկոսները: Դաւիթ մնաց Սպահան. իսկ Մելքիսեդ «կէս ճանապարհէն դարձաւ եւ եկն յԷջմիածին եւ առնէր զկաթողիկոսութիւնն» (Դաւր. 202): 1604ին պատահած է իրեն ի Նախիջեւան Յակոբ Քէօթահեցի եւ ձեռնադրուած եպիսկոպոս[10]:

Թէպէտ վերադարձաւ Մելքիսեդեկ, բայց ինքն «ոչինչ բնաւ փոյթ ունէր վասն չինութեան եւ պայծառութեան եւ ժամակարգութեան եւ հաստատութեան Էջմիածնի, այլ իւր տեղի բնակութեան կալեալ յԵրեւան քաղաքի ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջն եւ ի վերայ իւր ժողովեալ զազգականս եւ զմերձաւորս իւր եւ նոքօք յօրանայր լոյծ եւ ընդարձակ կենօք, մխիթն եւ արդեամբքն Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի» (Դաւր. 202):

ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՆՑ ՆՇԱՒԱՐՆԵՐԸ

Աթոռին անխնամ վիճակը սրտցաւութիւն կը պատճառէ Նոր-Ջուղայի գաղթականներուն: Անոնք ժժգոհ էին արդէն Մելքիսեդեկէն, անոր Սրապիոն կաթողիկոսի դէմ ցոյց տուած ընթացքէն. այժմ աւելի բորբո-

---

[10] Յակոբ Տաթեւէն «զարձաք, կ'ըսէ, ի Նախիջեւան. եւ անդ առեալ իմ զկարդ եպիսկոպոսութեան ի Մելքիսեթ կաթուղիկոսէ ի թվին ՌԾԳ». Ձեռ. կանոնագիրք ի Քէօթահեայ, համառ. Մ. Վ. Ազաւնունի, Քէօթահիոյ հայ. Ձեռագիրք (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 350) Թ. 11: Ծիչաուակարանը ունիմ Գէորգ եպ. Ալեքսանեանի Հաւաքածոյքէն, օրինակութեամբ Տ. Բարպէն կաթողիկոսի, ուղարկուած ինձ 1909ին:

քեցաւ պայրոյթը, երբ լսուեցաւ թէ Մելքիսեդեկ արծաթախրուքենէ դրդուած «վաճառած է» Ս. Հոխխիմանց նչխարները լաւին կրօնաւորներու: Այս միջադէպի մասին ընդարձակ խօսած է Առաքել Դաւրիժեցի (էջ 178—197): Դէպքը իրօք տեղի ունեցած է մօտաւորապէս նոյն պարագաներու տակ. ունինք այս մասին հակիրճ տեղեկութիւն P. Tadeo di S. Eliseo Բոկոտն Կարմելեանց փոխընդհանրականին Տեղեկագրէն, զոր գրած է Սպահանէն առ արքեպիսկոպոսն Don Allessio de Menses փոխարքային Պորտուգալի, 1616ին, ի մասին պորտուգալցի Հ. Գուլիէլմոս Աւգոստինեան կրօնաւորի, որ նահատակուած է 1611ին Գեղարքունի (Դաւր. 193, Chichaguni) գիւղին մօտերը: Հ. Թադէոս կը գրէ [11] «Հ. Գուլիէլմոսին առաջին անգամ 1608ին պատահած եմ. անկէ ետքը մինչեւ օրս, 1611, չատ առիթ տեսնուած ենք իրարու հետ: Այս Հայրը արտաքոյ կարգի եռանդ մ'ունէր հոգւոց փրկութեան համար աշխատելու: Այս նպատակով սորվեցաւ Թուրքերէն եւ սկսաւ քարոզել թէ Մահմեդականներու եւ թէ Հայոց մէջ: Մեծամեծ արդիւնքներ ունեցաւ: Բայց, ինչպէս Աստուծոյ ծառաներուն տիպ կը պատահի, ունեցաւ նաեւ չատ թշնամիներ:

Նոյն տեսնները Հայոց Եկեղեցին երկու կաթողիկոսներու մէջ երկփեղկած էր. ա-

---

[11] Propaganda: Lusitania, India et Japonia, 1629, T. 189, f. 186—188.

նոյնմէ մէկը Դաւիթ կը կոչուէր, եւ երկրորդը Մելքիսեդեկ, որուն ի նպաստ հրաժարած էր Դաւիթ (իշխանութենէն)· այս հրաժարմամբ կաթողիկոսութիւնը Մելքիսեդեկի ձեռքն էր: Ասիկա առաքինի եւ խոհեմ անձ մըն է: Յիշատակաց արժանի կղեմէս Ը· քահանայապետի օրով առաքելական Աթոռին եպիսկոպոս մ՚ուղարկած էր, որպէս զի մատուցանէ անոր իւր հնազանդութիւնը· այն առենէն ի վեր ինքզինքը հանդէպ Ս· Աթոռին միշտ բարեմիտ ցոյց կու տայ:

Յիշեալ կաթողիկոսները դեռ կը չարունակէին ճնալ նոյն տարաձայնութեան մէջ: Ջուղայեցիները Դաւթի կողմը կը բռնէին· իսկ Երեւանցիները Մելքիսեդեկի կողմը կը պաշտպանէին: Ասոր վիճակի մէջ կը գտնուէին Հայաստանի եկեղեցական պայմանները, երբ հասաւ հոն Հ· Գուլիէլմոս, այցելելու Ս· Գրիգորի եւ ուրիշ մարտիրոսներու սրբավայրերը: Ասոր սուրբերու յիշատակը Հռոմէական եկեղեցին ալ կը տօնէ իւր Տօնացոյցին մէջ: Տեսաւ անիկա, թէ ինչպէս անշուք վայրի մը մէջ կը հանդչին այդ սուրբերու նշխարները, եւ թէ ինչպէս դարձեալ կա՛մ քրիստոնեաներու անհոգութեամբն կա՛մ այդ երկրին թուրքի եւ պարսկի միջեւ սահման ըլլալու պատճառաւ ենթարկուած են (այդ նշխարները) ապականութեանց, եւ չկայ հնարաւորութիւն եւ դիւրութիւն, որ հաւատացեալներն ըստ պատշաճի եւ յարգութեամբ պահպանեն զանոնք եւ կամ ուխտագնացու-

թեամբ այցելութեան գան այս սրբավայրերն ու յարգեն զանոնք:

Շարժած սուրբ հառնդէն եւ ջերմեռանդ զգածումներէ՝ բանակցեցաւ Մելքիսեդեկի եւ այն քահանաներու հետ, որոնք այն եկեղեցւոյն եւ սուրբ Նշխարաց հոգաւորութիւնն ունէին, որպէս զի թոյլ տան իրեն, որ պեղէ եւ քանի մը նշխարք դուրս հանէ: Այս թոյլտուութիւնը չնորհուեցաւ իրեն: Եւ որովհետեւ այս յիշեալ քահանաները միշտ մեծ կարօտութեան մէջ կը գտնուէին թէ հոն նստող պաշտօնեաներու առօրեայ ծանր ծախքերու եւ թէ այն մեծամեծ հարկերու պատճառաւ, զորոնք կը վճարէին մահմեդականներուն, խորհեցաւ Հայրը ըստ կարողութեան քանի մը Ֆրանկ իբր ողորմութիւն տալ անոնց: Այս բանը ըրաւ անոնց Հայրը, որովհետեւ անոնք շատ արժանաւոր եւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ շատ համակիր անձեր էին:

Նախանձոտ հակառակորդներն երբ տեսան թէ Գուլիէլմոսի այս սիրոյ գործէն իրենց բաժին չհնկաւ, սկսան հռչակել թէ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս եւ իր քահանաները սրբոց Նշխարները Ֆրանկներուն վաճառած ըլլան:

Ասոնց համակարծիք Ջուզայեցիները, որոնք Դաւթի կողմն էին, այս բանը ձեռք առին իրենց գործերը եփելու. եւ ծածկելով իրենց անբարի մտքերը՝ ամբաստանեցին եւ մեղադրեցին զՄելքիսեդեկ Պարսից թագաւորին առջեւ:

Շահը սկսաւ չարչարել զՄելքիսեդեկ.

իսկ Հ· Գուլիէլմոսի հետ վատ վերաբերուիլ· սա թէպէտ կարող էր թագչելով տեղ մը՝ ծածկուիլ թագաւորէն, բայց չարժած յարգահաւատութենէ հանդէպ Մելքիսեդեկի՝ որ ենթարկուած էր տառապանքի, մանաւանդ նկատելով թէ իր իսկ յանցանքովն եկաւ այս վորձանքը կաթողիկոսին, չուզեց լքել զանիկա իր չարչարանքներու մէջ, այլ աչխատեցաւ ըստ հնարաւորութեան օգնել անոր: Այս բանին ականատես վկայ եմ: Եւ որչափ կը սաստկանային Մելքիսեդեկի վրայ իր թշնամիներու հալածանքները, նոյն չափով ալ կ'աճէին հալածանքներն իր դէմ· այս ամէնը տարաւ մեծ համբերութեամբ եւ Աստուծոյ կամքին համակերպելով»:

Այս միջադէպը պատահած պէտք է ըլլայ 1610ին տարւոյն: Մելքիսեդեկ 1613, Մարտ 22ին առ Պօղոս Ե· Քահանայապետ գրած թղթին մէջ կ'ակնարկէ այս դէպքը եւ անոր հետեւութեամբ իր կրած չարչարանքները այսպէս· «Բազում են մեր հակառակորդք, որք չուրջ յածին որսալ առիթս· ի պատճառս չարութեան նոցա՝ չանամք զամենայն ի ծածուկ առնել, զի մի յայտնեալք յականջս անհաւատիցն պատմիցին, յորոց այնուհետեւ անհնարին տառապանս հասանէ մեզ կրել: Որպէս սակաւ ինչ յառաջագոյն, իբրեւ Զաքարիայն նուիրակ առ ի մէնջ առ Սրբութիւնդ առաքեցաւ, դէպք եւ պատահարք եռուն երկուց Լուսիտանիացի կրօնաւորաց, որք ի թագաւորէ անտի Սպանիացւոց առ չահն Պարսից

առաքեալ էին, գալ այսր առ մեզ, ղօրս եւ ընկալաք սիրով. ելին յայց եւ մենաստանաց մերոց. եւ բարձեալ ընդ իւրեանս նշխարս ինչ սրբոց յուղարկեցան: Այն ինչ եղեալ էր նոցա ղօտան անդր քան զսահմանս Պարսից եւ ահա երթեալ թշնամիք մեր պատմեցին զամենայն անցս առաջի թագաւորին Պարսից. որում ածայ ես յանդիման. սակաւիկ մի եւ վճարեալ էր վասն իմ. հազիւ ուրեմն զերծայ ի դլխապարտն լինելոյ: Ո՛հ, յորպիսի աղէտս վասնդից դառնիմք» (տե՛ս վարը § 33): Զաքարիա մեկնած էր Իջմիածնէն 1610, Մայիս 15ին. ուստի Մելքիսեդեկի կալանաւորումը տեղի ունեցած է այս տարւոյ Մայիս 15էն ետքը:

Մելքիսեդեկի թղթին մէջ յիշուած «հակառակորդք» Նոր-Ջուղայեցիք էին. անոնք կը վախցնէին, որ Դաւիթ վերադառնար Իջմիածին եւ տիրանար Աթոռին: Պատրուակ առնելով Հոխիսիմեանց նշխարներու «դողութիւնը», ամբաստանեցին անոնք զՄելքիսեդեկ Շահին քով, որ այս միջոցին Գորի կը գտնուէր: Շահ Աբաս ունէր ոխ Մելքիսեդեկի դէմ այն պատճառաւ, որ անիկա անհրաման «ի կէս ճանապարհէն (տարագրութեան) դարձաւ եւ եկն յիջմիածին եւ առնէր գկաթողիկոսութիւնն» (Դաւր. 202), այժմ աւելի զրդռուեցաւ. հրաման ուղարկեց Երեւան առ Թահմազղուլի բէկ, Ամիրգունա Խանի որդին եւ տեղապահն, որ անմիջապէս կալանաւորէ զՄելքիսեդեկ եւ իրեն ուղարկէ. հրամանն էր. «Զմելքիսէթ կաթուղիկոսն կալեալ տան-

ջանօք չարչարեցես եւ զինքեան խսկ զմարմնոյ զմխոն կորեալ ինքեան ուտեցուցես. եւ ապա զՄելքիսէթն... առ իս առաքեցես ատա»: Հրամանը ճշդութեամբ կը կատարուի[12]: Ի Գորի ի մէջ այլոց կ'ուղղէ Շահը Մելքիսեդեկին խօսքերս. «Դատաստան քո աստ ոչ լինի առնել, զի վնաս քո մեծ է. այժմ պարտ է քեզ գնալ յԱսպահան եւ անդ կալ մինչեւ ես եկեալ անդ՝ արարից զդատաստան քո» (Դաւր. 209): Մելքիսեդեկ կը զերծանի սակայն Շահին խիստ դատաստանէն, միջնորդութեամբ Մելիք Հայկազն իշխանի. Մովսէս վարդապետ 1615ին իւր առ Գրիգոր Կեսարացի թղթին մէջ (տե՛ս վերը, էջ 32) հետեւեալը կը գրէ նոյն իշխանի բերնէն. «Խօջայ Նազարն տուաւ ունել զՄելքիսէթն ի Շահոյն, զոր սպանանել տայր. եւ աղաչեցի Խօճայ Նազարն, որ եթող. զձեր խրատն չէի լսել[13]»: Երեք հարիւր թուման տուգանք տա–

---

[12] Ամիրտօլէ Երզնկացի կը գրէ 1655ին. «Վաղարշապատու կաթուղիկոսքն եւ Եզնկացի Ամիրտօլս որ ականատես եղէ՝ նախ Դաւիթ կաթողիկոս եւ ապայ տէր Մելքիսէթն, որ Շահ Աբասն չարչարանք արաւ. մէկն այս է՝ ուրաքով գերկու բէճն տաշեց որպէս գփայտ. յետոյ յաջորդեց տէր Մովսէս, տէր Փիլիպոսն եւ տէր Յակոբն. ՌՃԴ թիւն էր». Թ. 88 Վիեննայի Մխիթ. Մատ., թղ. 249բ (Տաշեան՝ Ցուց. 355): Այս տանջանքներն անշուշտ նկատի ունէր Յովհաննէս Քարմատանենց, երբ կը գրէր 1618ին իւր Նորատիպ Սաղմոսարանի Յիշատակարանին մէջ. «Արդ եղեւ գրաւորին... ի հայրապետութեանն էջմիածնայ սուրբ յաթոռոյն կենդանի նահատակին տեառն տէր Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին» (Պատմութիւն հայկական տպագրութեան. Վենետիկ 1895, էջ 66):

[13] Առաքել Դաւրիժեցւոյ քով ժամանակագրութիւնը, նաեւ դէպքերը, չփոթ կ'երեւան. անոր խօսքե–

լով ազատեցաւ Մելքիսեդեկ կապանքներէն եւ մահէն (1612[c]):

Զուլայեցիք այս միջոցին պատրաստեցին զՄովսէս կաթողիկոս, տիրանալու Աթոռին: Մելքիսեդեկ թէպէտ ազատութիւնը գտած էր պայմանաւ որ «դնացեալ դադարեսցէ ուրեք՝ լռեալ յիշխանութենէ կաթողիկոսութեան» (Դաւր. 218), բայց Ամիրգունա Խանի հովանաւորութեան տակ կը չարունակէր իւր պրծունէութիւնն իբրեւ կաթողիկոս: 1613 Մարտ 22ին կը գրէր իւր թուղթն առ Պաւղոս Ե.: 1614 Ապրիլ 28ին կու տար յերեւան Մաղարդայ վանքին համար կոնդակ, որով կը ծանուցանէր թէ զՏէր Պետրոս նոյն մենաստանին եւ թեմին եպիսկոպոս է ձեռնադրած: Դաւիթ սուիպուած կը դիմէ Շահին եւ իրաւունք եւ

րէն այնպէս կ'իմացուի թէ Մելիք-Հայկազնի միջամտութիւնն ի նպաստ Մելքիսեդեկի տեղի ունեցած է յԱզուլիս 1617ին. ուր բերուած էր Շահին հրամանաւ Մելքիսեթ ի կապանս. Առաքել կը գրէ. «կալեալ էր Շահն զՄելքիսեթն եւ կամէր սպանանել. իսկ վանն բարեխօսութեան Ամիրգունայ խանին նեբեաց եւ ոչ սպան. բայց պահանջէր երեքհարիւր թուման տուգանս. վանն որոյ ի կապանս երկաթեայ պահէր ի կալանի, զի զայն վճարեսցէ եւ գնացեալ դադարեսցէ ուրեք՝ լռեալ յիշխանութենէ կաթողիկոսութեան» (էջ 218): «Իսկ ի ժամանակին յայնմիկ արք խորհրդականք եւ երեւելիք, որք էին ի դուռն արքային, եթէ յայլազգեաց... եւ եթէ ի քրիստոնէից մեծամեծք, որ էր Խոջայ Նազարն, եւ Խոջայ Սուլթանումն եւ Միրվէլին եւ Մելիք Հայկազն եւ այլ բազումք, ասացին ցՄելքիսէթ կաթողիկոսն. Անհնար եղեւ գործդ քո, այլ պարտիս տալ եւ դերծանել ի ձեռաց սորա» (էջ 219): Գործի եւ Ազուլիսի մէջ տեղի ունեցած դէպքերն ու խօսակցութիւնները ձուլուած են ի մի:

պաշտպանութիւն կը պահանջէ : Դաւիթ կը յանձնարարուի Ամիրգունա Խանի, Մելքիսեդեկի բարեկամին, որ թէպէտ առ երեսս կը խոստանայ պաշտպանութիւն ցոյց տալ անոր, բայց չուտով երես կը դարձնէ անկէ : Մելքիսեդեկ գիտէր արուեստը՝ սուտակասպասութիւններով եւ խնջոյքներով չահիլ Խանին սիրտը :

Դաւիթ անկայուն տեսնելով իւր ոտքին տակ հողը՝ կը հրաժարի Աթոռէն եւ կը վերադառնայ Պարսկաստան (1614/15), ուր կ'ընդունի Շահ Աբասէն ծորնդիկան գիւղը իւր եկամուտով, ի բնակութիւն (Դաւր· 217) : Զայս կ'ակնարկէ Մովսէս վարդապետ իւր թղթին մէջ, երբ կը ծանուցանէ 1615ին կեսարացւոյ թէ «այժմ Դաւիթն այլ գնացեալ է ի Սպահան» :

Աւետիք կաթողիկոսի մասին չատ չի խոսուիր· անիկա կը զործէր անաղմուկ, առանց փառասիրական, տիրապետական ձգտումներու : Այս մրցութեան օրերուն անիկա հրաւիրուած էր Երուսաղէմ, ձեռնադրելու պրիզորը Գանձակեցի արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի :

Ողջամիտներու փափագն էր, որ երեք կաթողիկոսներն ալ հրաժարէին եւ նորի ընտրութեամբ խաղաղէր Եկեղեցին եւ բարդաւաճէր· այս տեսակէտով ուշագրաւ են Մովսէս վարդապետի խօսքերը· «այժմի խորհուրդ մեր այս է հետ Պօղոս վարդապետին եւ առնապատուորացն եւ բարեպաշտ իշխանին

Հայկազոյ, որ գնամք ի Սպահան, քարոզեմք Ջուղայեցւոցն...: Այն սուտ կաթողիկոսքն կամ սիրով հրաժարել, անապատ մտանել, ապա թէ բուռն իշխանութեամբ ընդդիմանայ՝ մահացուցանել կամք լիցի՝ թէ Ջուղայեցիքն միաբանին ընդ մեզ» (տե՛ս էջ 32): Ծորհուրդս՝ այն իմաստով ինչպէս ունինք մեր առջեւ անշուշտ սարսռելի է, բայց հաւանական է կարծել թէ խորհուրդի որոշումն եղած է «մահացուցանել», չեզոքացնել անոնց իրական իշխանութիւնն կամ կաթողիկոսութիւնը: Այնքան անտանելի նկատուած էր դրութիւնը:

Բայց հնարաւոր չեղաւ ի գլուխ հանել խորհուրդը: Մելքիսեդեկ վերահասու ըլլալով իրեն դէմ լարուած խորհուրդներուն՝ յանձն առաւ ոչ միայն 300 թուման տուգանքը վճարել, այլ եւ պատրաստ ընծայեց ինք ինքը իշխանութեան տիրանալու համար ամ յամէ վճարել արքունի դանձարանին յանուն Էջմիածնի Աթոռին 100 թուման. որով հաճոյացաւ արծաթասէր Շահին եւ ապահովեց իրեն Աթոռը: Այս յանձնառութիւնը սակայն ստեղծեց սարսափելի կացութիւն մը նոյն իսկ Մելքիսեդէ համար: Որպէս զի ապահովութեամբ գանձուի այս տուրքը, Շահը նշանակած էր կաթողիկոսին վրայ հսկող չորս պարսիկ «ղուլեր», որոնք կաթողիկոսին հետ պիտի չբլէին եւ անոր հաշուին պիտի պահէնաւորուէին: Ասոր հետեւանքն եղաւ, որ

ոչ միայն անհնարին եղաւ տարեկան 100 թուման հանգանակել, այլ եւ նոր պահանջքներ ծագեցան յիշեալ չորս «ղուլերու» պիտոյքը դոհացնելու համար: «Այս եղեւ բեռն ծանր եւ լուծ տաժանելի եւ անուր անխզելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ի զուր եւ ի տարապարտուց. եւ ամենայն ազին Հայկայ սուգ անմխիթար եւ տրտմութիւն անփարատելի՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց» կը գրէ Դաւրիժեցի (221/22):

Կաթողիկոսին սովորական հասոյթները բաւական չէին ծածկելու համար իր անձին, չրջակայ եպիսկոպոսներու եւ ղուլերու ծախքերը, թող թէ վճարելու արքունի 100 թուման տուրքը: Պարտքերը բարդուեցան: Հաւատացեալները «սրտով լքին զկաթուղիկոսն եւ զիւրան եւ ի բաց կացին ի նոցունց»[14]: Ձնչուած պարտքերէն՝ ձեռք առաւ Մելքիսեդ բռնական միջոցներ. 1· «զարս անպարտս, եթէ եպիսկոպոս լինէր, եթէ աբեղայ, եթէ երէց, եթէ աշխարհական կալեալ զնոսա... պահանջէր զրամ եւ մատնէր ի ձեռս զինուորաց ղուլերոյն, որք կախեալ յոտիցն եւ բրածեծ առնէին, մինչեւ ըստ կամաց իւրեանց առնուին զրամս եւ ապա արձակէին». 2· կաշառքով կը ձեռնադրէր եպիսկոպոս կամ քահանայ· կամ մէկ վանքին սեպհական հողը կը

[14] «Ամենայն երկրին ասելի եղեւ եւ արկին յերեսաց եւ մէկ պատառ հացի տալոյ արժանի ոչ համարեցաւ». Գր. Դարանաղցի, էջ 297:

փոխանցուէր ուրիշ վանքի. կ՚արտօնէր չհաս ամուսնութիւնները, ամուսնալուծութիւնները, կրկնամուսնութիւնները եւն. 3. ի վերջոյ սկսան «այլազգեաց իշխանութեամբ եւ իրը զարբալաւոր հարկաւոր բռնանալ ի վերայ ժողովրդեան եւ առանց իրաւանց կեղեքեալ կողոպտէին զժողովուրդն» (Դաւր. 223—224): Բայց դարձեալ հնարաւոր չեղաւ ոչ արքունի տուրքն տալ եւ ոչ իրենց սեպհական պէտքերն հոգացնել:

Անել դրութեան առջեւ յուսահատ՝ որոշեց Մելքիսեդեկ 1625ին փոխանցել կաթողիկոսական իշխանութիւնը իւր եղբօրորդւոյն՝ Սահակ Գառնեցւոյն եւ փախչիլ արտասահման: Զեռնադրեց զՍահակ կաթողիկոս, յայտնեց թղթով մը Շահին, թէ Աթոռը պարտքերուն հետ փոխանցուած է Սահակին. իսկ ինքը ընկերակցութեամբ երկու եպիսկոպոսի անցաւ Օսմանեան սահմանը եւ կարին–Կոստանդնուպոլիս գծով հասաւ ի Լվով (Լով, Լեմբերգ, Լէոպոլիս) Լեհաստանի (22 Ապրիլ 1626): Այս տարւոյն Մայիս 10ին կ՚օրինակէր Սիմէոն երէց ի խնդրոյ Էրզրումցի Անդրէաս քահանայի Հարցմանց գիրք մը[15] «ի կաթողիկոսութեանն Հայոց մեծաց տուրբ Էջմիածնայ տէր Մելքիսեդեկին. զոր ի յայսմ վայրկեան ժամանակիս եկեալ Ըղդաց երկիրն ի քաղաքն որ կոչի Լէվ, յինանցն երկրորդում

---

[15] Ս. Տէր–Ալեխսեան, Ցուցակ հայ. Ձեռագրաց Ամենափրկիչ վանաց Նոր–Ջուղայի. Թ. 153 (անտիպ):

չորաթին. Աշխարհամատրին չորաթն օրն (22 Ապրիլ 1626) ։ Էին ընդ նմա միաբանք, որ էր նախ առաջին շնորհալի եւ ցանկալի սրբազան հայրն տէր Աստուածատուր յաթոռակալ սուրբ Էջմիածնայ արհիեպիսկոպոսն, նաեւ այլ Դ. եպիսկոպոսք եւ Բ. կրօնաւորք. զոր Տէր Աստուած շնորհաւոր առնէ. ամէն» ։

Նոյն տարւոյն Մայիս 20էն հետեւեալ արձանագրութիւնն ունինք Զամոսցա գտնուած եւ այժմ Վիեննա պահուած ձաշոցի մը[16] մէջ. «Ի ՌՀԵ. Մայիս ԺԹ. օրն չորաթ (1626 Մայիս 19, ուրբաթ!) եկաք ի Զամօսցա պարոնաէր Մարտիրոս Սուրբ-Էջմիածնացի եւ պարոնաէր Եղիա Երզնկացի եւ տէր Խաչատուր արեղայ Լովցի, վասն նուիրակութեան եւ հիմնարկութեան սուրբ եկեղեցւոյ. եւ ի հայրապետութեան տեառն տէր Մելքիսեթ կաթողիկոսին, որ էր ինքն ի Լով, եւ առաքեաց զմեզ ի Զամօսցա քաղաք» ։ Իսկ Սիմէոն դպիր Լեհացի կը գրէ իր Ուղեգրութեան մէջ. «Իսկ ի թվին ՌՀԷ. Սեպտեմբեր ամսոյ ։ Եկն ի Լէհ Էջմիածնայ Մելքիսէթ կաթողիկոսն ծեր 'ւ ալեւոր, խելաց թափեալ եւ յուժէ անկեալ, յայժ գինեմոլ եւ արծաթասէր. ունելով ընդ ինքեան յոլով եպիսկոպոսս հոմանիս իւր եւ գինարբուս, իսկ յուսմանէ բնաւին հեռուս. եւ կացին ի Լով կէս տարի»[17] ։

---

[16] Հ. Ց. Տաշեան, Ցուցակ հայ. Ձեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, էջ 24. նոյնը՝ կամենից, էջ 178:

[17] Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն. Վիեն–

1926, Դեկտ. 29ին ի Լվով Նիկողայոս աբեղան ձեռնադրեց եպիսկոպոս եւ անցաւ Եազլովցա. Ստեփ. Ռոշքա[18] կը գրէ առ այս. «Մելքիսեթ կաթողիկոսն ի Լէօպօլսէ դայ յԵազլօվցայ, ընդ իւր ուղեկից ունելով զՆիկողայոս արքեպիսկոպոսն, որում տուեալ զգիր բանադրանաց Փետր. ԺԵ. ի վերայ Լէօպօլսեցւոցն՝ դարձուցանէ յաթոռն»: Հաստուած է 1627, Փետր. 24ին Կոնդակս[19].

«Ի տեառն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց...:

Եւ ընդ աւրհնութեան ծանիք Եազլովցացիք մեր հոգեւոր որդիք՝ քահանայք եւ դատաւորք եւ ժողովուրդ մեծ եւ փոքր միաբան. տեսա՛ եւ իմացա՛ որ այս Կըտըրճներն եւ իւրեանց զանձանակն բարի բան է եւ լաւ. նա իւրեանք եկան սիրով միաբան առ մեզ եւ խնդրեցին որ մեր բարձր հրամանաւն տայաք նոցա իշխանութիւն ու աւրհնէք թուխթ. ինչպէս երեսփոխանն եւ վօյթն հանդերձ աղաներովն տուեր են երկա՛ (ա՛յսպէս). նա ես այլ այնպէս կու տամ իւրեանց որ երկան քալցընեն ի յաւիտեան. եւ հնազանդ լինին աղանուն. բարեխօսութեամբ սուրբ Լուսաւորչին

նա 1936, էջ 384: Թուականս «Ռ.Հէ. Սեպտ.» 1628ի դէպքերուն կը հային, եւ ոչ կաթողիկոսի Լվով հասնելու ժամանակին: «Կէս տարի», ճշդագոյն՝ Ապրիլ 22—Դեկտ. 30:

[18] Ձեռ. Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 266, թղ. 401բ:

[19] Էջմ. Թ. 1476, ձեռագրին վերջը իբրեւ պահպանակ գործածուած. կնիք կը պակսի:

եւ ամենայն սրբոց խոնարհութեամբ զարդարին եւ շնորհօք փառաւորին : Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնին Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց · նա՛ եւ ի մէնջ :

Ձեռամբ անարժան Պետրոսի գրեցաւ թվ · ՌՀԶ · Փետըրվար ԻԴ · օրն շաբաթ» :

Եազլովցայէն մեկնեցաւ Մելքիսեդեկ դէպի Կամենից : Հոս «ի Մարտի Ե · ձեռնադրէ եպիսկոպոս զԹորոս արեղայն երբեմն կանամբի Կամենցացի» : Քիչ յետոյ կը հիւանդանայ : Եւ «առնէ զկտակ ի Մարտի ԺԴ ·, որով զաթոռն էջմիածնի յանձնէ Իսահակ կաթողիկոսին, եղբօրորդւոյ իւրում · յետոյ վճարէ զկեանս իւր ի Մարտի ԺԸ · եւ թաղի յորմն եկեղեցւոյն Աւետման սուրբ Աստուածածնին, զոր ինքն էր սրբագործեալ ըստ Կտակի իւրում» կը գրէ Ստեփանոս Ռոշքա[20] :

Այսպէս վախճանեցաւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս 1627, Մարտ 18ին (= Ն · Տ · Մարտ 27ին) ի Կամենից, թողլով պատմութեան մէջ տխուր յիշատակ :

Կաթողիկոսին մահուան տարին Առաքել Դաւրիժեցի (228) կը նշանակէ այսպէս · «Եկաց անդէն (ի Լեհս) սակաւ ժամանակս եւ պակասեալ աւուր՝ յաւելաւ առ հարս իւր ի մե–

[20] Տարեգրութիւն, յամի 1627 (Կամենից, էջ 137) : — Հ · Մ · Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան · Վենետիկ 1830, էջ 152, խօսելով Կամենիցի Աւետման եկեղեցւոյ մասին կը գրէ · «Առ երի աջակողմեան խորանին յորմն փորագրեալ կայ պատկեր Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի եպիսկոպոսական զգեստուք, ուր է եւ գերեզման նորա» :

բում թուականիս ՌՀԸ (1626) ամի. անդէն վախճանեցաւ եւ անդէն թաղեցաւ»: Ուրիշ տեղ մը գրէ (366). «Կաթողիկոսն Մելքիսեթ, որ գնայր ի Կամենից, իբրեւ եհաս անդը, ցկնի սուղ ինչ աւուրց հիւանդացաւ եւ մեռաւ իսկ յայուհացից պահոցն, ի Ծաղկազարդի. չաբաթ օրն, ի տօնի Յարութեան Ղազարու, ի մերում թուականին ՌՀԸ (1626). եւ անդէն թաղեցաւ»:

Հ. Մ. Զամչեան (Գ. 599) վաղաժամ համարելով այս «ՌՀԸ» տարին՝ կը սրբագրէ «ՌՀԷ» (1628): Օրմանեան (Բ. § 1639) անփոփոխ պահելով Դաւրիժեցւոյ «ՌՀԸ» ընթերցուածը՝ կաթողիկոսին մահը կը նշանակէ «1626ին, ի տօնի Յարութեան Ղազարու, որ է ըսել ապրիլ 1ին» եւ կը յաւելու՝ «Յիշատակարանի մը մէջ 1628ին 'ի հայրապետութեան տեառն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսին, կարզացուած ըլլալը (Տաչեան՝ Յուց., 708) պարզապէս հայկական թուականին մէջ է. եւ է. Թուատառերու չփոթութեան հետեւանք է [տես ծան. 23]. դի Մելքիսեդեկի մահուան թուականը ստուգուած է»: Կը սխալի Օրմանեան:

Մելքիսեդեկի մահուան ստուգուած տարին, ամիսն եւ օրն է 1627, Մարտ 18, ինչպէս նշանակած է Ռոչքա[21]: Նկատմամբ

---

[21] *Հետեւելով նոյն ժամանակագրին «յ18 Մարտի 1627» նշանակած է նաեւ Հ. Գ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 231: Հակառակ այս ըմբռնման՝ Հ. Ալիշան, Կամենից, 137, Ռոչքայի վերոյիշեալ տեղը գետեղած է*

օրուան, զոր Առաքել «ի տօնի Յարութեան Ղազարու» դիտէ, միտքան են երկու վկայութիւններն իրարու յայնմ, որ մահը պատահած է 1627, Մարտ 17ի՝ Ղազարու Յարութեան կիրակին, երբ կը լուսանար Մարտ 18· այնպէս որ մահուան բօթը հնչած է ժողովրդեան Մաղկազարդի առաւօտ:

Մելքիսեդեկ կը յուսար թէ Լեհաստան դումար մը հանդանակելով պիտի կարենար վերադառնալ Հայաստան եւ վճարել Աթոռին պարտքը: Վերջնականապէս չէր հրաժարած: Այս կը տեսնուի իւր կտակէն որուն մէջ, մօտալուտ տեսնելով մահը, «զաթոռն Էջմիածնի յանձնէ Իսահակ կաթողիկոսին»:

Աղզը չճանչցաւ սակայն զԻսահակ օրինաւոր կաթողիկոս· Մելքիսեդեկի մահէն դեռ տարի մ'եառքը, 1628 Յունուար 25ին Յակոբ Թոխաթեցի ի Զամոսցա կը գրէր· «ի ժամանակս յայս կաթողիկոս ի Ս· Էջմիածին ոչ պիտեմք թէ ով ոք է»[22]:

«1626» տարւոյ տակ, որ պատճառ եղաւ ինձ, Հանդ· Ամս·, 1933, էջ 184 նշանակելու կաթողիկոսին մահուան տարին «1626 Մարտ 18»: Ի նպաստ 1627 տարւոյն կը վկայէ նաեւ Յակոբ Թոխաթեցի, որ 1628ին կը գրէր ի Զամոսցա· «յանցեալ ամին, որ էր թուականն Հայոց ՌՀԶ· վախճան ընկալաւ տէր Մելքիսեդ կաթողիկոսն ի Կամենից» (Կամենից, էջ 179):

[22] Կամենից, 179: — Վիեննայի Մխիթ· Մատ· Թ· 273ին գրիչը 1628ին անծանօթ օրուան կաթողիկոսին անուան՝ դատարկ տեղ թողուցած է· երկրորդ գրիչ մը լրացուցած է «Մելքիսեդեկի» անուամբ (Տաշեան, Ցուց·, 708): Այսպէս նաեւ Սրապիոն Բարբերացի ի Սեբով դեռ 1629ին չէ լսած թէ ո՞վ յաջորդած է Աթոռին վրայ (Կամենից, 181—182):

9· ԱԻԵՏԻՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷՋՄԻԱԾՆԵՑԻ
(1594°—1623)

Առաքել Դաւրիժեցի թէեւ գիտէ թէ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի օրով Էջմիածնի աթոռին վրայ երեք եւ չորս կաթողիկոսներ գոյութիւն ունէին, այս ինքն Դաւիթ, Մելքիսեդեկ, Աւետիս եւ Սրապիոն, բայց՝ պիտի մամբ կամ ոչ, յայտնի չէ, եւ ոչ անդամ մը յանուանէ կը յիշատակէ զԱւետիս:

Ա. Ա. Ալպոյաճեան[1] յեցած Գրիգոր Դարանաղցւոյ ժամանակագրութեան եւ Հ. Գ. Գալէմքեարեան[2]՝ նոյն ժամանակագրի եւ ուրիշ ժամանակակից յիշատակարաններու վրայ ապացուցուցին թէ Դաւիթ կաթողիկոս, որ չէր վաստահեր իւր տկար ոյժերուն վրայ չփոթ ժամանակի մը մէջ կառավարել անձամբ Հայոց Եկեղեցին, ընտրած էր իրեն աթոռակից բացի Մելքիսեդեկէն նաեւ Աւետիսը: Որչափ ալ պարզուած կարելի է նկատել հարցը իւր էական գծերու մէջ, բայց տակաւին Աւետիս կաթողիկոսի ինքնութիւնն եւ անոր գործունէութեան սահմանը ճշդուած կարելի չէ համարիլ ամէն մասամբ: Ինձ թոյլ պիտի տամ միւսանգամ անդրադառնալ Աւետիս կաթողիկոսի անձնաւորութեան եւ այս առթիւ ի մի համադրել ինձ մատչելի պատմական նիւ-

---

[1] *Բիւզանդիոն*, 1907, թ. 3285 եւ 3424:

[2] *Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու*: Վիեննա 1915. էջ 44—49: Համմս. եւ Աղաւնունի, *Միաբանք*, էջ 41:

թերը, ծանօթ եւ անծանօթ, յուսալով թէ ա-
նոնք պիտի նպաստեն ժէ· դարու առաջին քա-
որդի Հայ Եկեղեցւոյ անցքերը աւելի լուսով
լուսաւորելու:

Աւետիս կաթողիկոս պատմական բե-
մին վրայ առաջին անգամ երեւան կու գայ
1601ին ինքնագիր յիշատակարանով մը: Այս
թուին անիկա Կ· Պոլիս կը գտնուէր. հոս
Ս· Սարգիս եկեղեցւոյ հովանւոյն տակ կ'օրի-
նակէ Ներսէս Շնորհալւոյ Ընդհանրականը:
Կը ներկայացնեմ այս տեղ Զեռագրիս յիշա-
տակարանը[3], յատկապէս անկարեւոր տո-
ղերու.

«Կատարումն է Ընթանուրակիս (Ընդ-
հանրականիս):

Գրեցաւ ի թվականիս Հայոց ՌԺ· ի քա-
ղաքն Կոստանդնուպաւլիս, ընդ հովանեաւ
սուրբ Սարգսին· ի քահանայութիւն սուրբ
Սարգիսի տէր Նիկողայոսին, տէր Ալէքսանին,
տէր Սարգիսին որ է նորընծայ· բազում աշ-
խատանք ունին վերա գրոցս: Արդ··· յիշե-
ցէք··· Աւետիս կաթողիկոս էջմիածնեցի, որ
անուամբս եմ եւ ոչ գործովս· որ բազում
վաստաքանաւք եւ աշխատութեամբ գրեցի
զերքս, խամայդիր եւ նաւտր: Ով ոք յիշէ
զմեզ, յիշեալ լիցի ինքն ի Քրիստոսէ· ամէն:

(Բոլորգիր) Արդ գրեցաւ սայ ի հալալ
արդեանց իմոց եւ ի արդարեան վաստակոց
յիշատակ ինձ Աւետիս կաթողիկոսին եւ ծնաւ-

---

[3] Զեռ· էջմ·, 503, թղ· 171 ա:

զաց լմոց հաւրս Միրզին եւ մաւրս Գաւարին եւ եղբաւրս Կիրակոսին. Սհակին որ մանուկ հասակաւ առ Քրիստոս փոխեցաւ եւ քեւերցս Եղիսաբեթին, Շաղվարդին եւ եղբաւրորդին իմ նորաբողբոջ Թարխանին»:

Թէ ինչ հանդամանքով կամ նպատակաւ եկած էր Աւետիս կաթողիկոս Կ. Պոլիս, յայտնի չէ ժամանակակից յիշատակարաններէն: Ժամանակի հանդամանքները երկու են– թադրութիւն թոյլ կու տան. կա՛մ էջմիածին, Մելքիսեդեկի վերադարձէն եաքը, աւելորդ նկատուած է երկրորդ աթոռակցի մը գոյութիւնը, եւ այս պատճառաւ խորհուրդ տրուած է Աւետիսին՝ երթալ Կ. Պոլիս եւ պատրիարքական աթոռին տէր ըլլալ, եւ կամ, որ աւելի հաւանական կ'երեւայ, հարկ տեսնուած է էջմիածնի պարտքերը վճարելու համար նոր հանդանակութիւն մ'ընել եւ այս նպատակաւ Աւետիս Կ. Պոլիս ուղարկուած: Դրութիւնը ճշդիւտ ըմբռնելու համար յառաջ կը բերեմ հոս Մելքիսեդեկի Կ. Պոլիս ուղեւորութեան եւ վերադարձի պարագաները, օգտուելով միակ աղբեր՝ Զամչեանի տողերէն.

Մելքիսեդեկ կաթողիկոս նեղուած պարտատէրներէն «ել յԱրարատեան աշխարհէ եւ գնաց ի Կ. Պոլիս. գուցէ մարթասցի ժողովել անտի դրամս: Ընկալաւ զնա սիրով ժողովուրդ քաղաքին եւ մեծամեծք Հայոց, եւ պահեցին զամիսս քանի մի. եւ ջանային հրաժարեցուցանել զնա ի կաթողիկոսութենէ, զի բարձցի երկոյութիւն կաթողիկոսաց. ամին

իրի յորժամ հանին զՏիրատուր պատրիարգ յաթոռոյ, եդին ի տեղի նորա զսա ինքն զՄելքիսէթ: Այլ մինչչեւ էր նորա կացեալ յայնմ իշխանութեան ամ մի, ընկեցին զնա ի պատրիարգութենէ, եւ եդին ի տեղի նորա զՅովհաննէս երրորդ· որում յաջորդեաց Գրիգոր Կեսարացի: Իսկ Մելքիսէթ ելեալ զնաց անդրէն յԵրմիածին, եւ մատնեցաւ ի ձեռս պարտատեարց· եւ ապա փախուցեալ ի ձեռաց նոցա՝ զնաց եւ եգիտ գԴաւիթ կաթողիկոս· եւ եկաց ընդ նմա ի Թաքստի· եւ երկոքին եւս ըմբռնեալ ի տարակուսի՝ հեծէին անդադար ի ձեռաց պարտատեարց» (Զամչեան, Գ·, 535): Զամչեանի անծանօթ է Աւետիսի անձնաւորութիւնը, այս պատճառաւ ալ անոր յիշատակութիւնը չէ ըրած:

Մելքիսեդեկի ուղեւորութիւնն ի Կ. Պոլիս եւ պատրիարքական աթոռը նստիլը Զամչեան կը դնէ 1599 եւ 1600 տարիներու մէջ: Յայտնի է ժամանակակից յիշատակարանէ մը, թէ 1600ին Կ. Պոլիս էր Մելքիսեդեկ· Ղազար եպիսկոպոս կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը «Թվին ՌԽԹ· ի մայրաքաղաք Ըստամբօլ, ի թագաւորութեան սուլթան Մուրատի՝ որդւոյն սուլթան Մահմատի· ի պատրիարգութեան տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ (զօրավարի) որ Սուլտանանատիր ասի»[4]:

---

[4] Սարգիսեան, Յուցակ Մխիթ. Մատենադարանի ի Վենետիկ, Ա·, 312:

Ուստի Աւետիս Կ. Պոլիս մեկնած է Մելքիսեդեկի Երեւան հասնելէն անմիջապէս ետքը։ Թէ որչափ ժամանակ դեգերեցաւ անիկա Կ. Պոլիս կամ ինչ յաջողութեամբ ետ դարձաւ, չգիտենք։

Աւետիս 1603ին վերադարձած էր Էջմիածին. այս տարւոյն պատահած է իրեն Երեւան Գրիգոր Դարանաղցի, որ այսպէս կ՚արձանագրէ իր ժամանակագրութեան մէջ. «Էին երեք կաթողիկոս ի վերայ մին աթոռոյն. որ էր յոյժ անկարգութիւն. անուն առաջնոյն Դաւիթ եւ երկրորդին՝ Մելքիսեդ եւ երրորդին՝ Աւետիս։ Սա (Աւետիս) պարկեշտագոյն էր եւ բան վարդապետութեան ունէր ի վերայ նոցա (այսինքն՝ Դաւթի եւ Մելքիսեդի). բայց հրամանն անխիմաստ եւ գազանաբարոյ Մելքիսեդին էր. ոչ օրինօք եւ կանոնովք առաքելադիր, այլ կաշառօք եւ բռնութեամբ այլազգեացն յափշտակելով ի Դաւթէն» (52)։

1607ին Յովհաննէս սարկաւագ «ի դուռն Ս. Ստեփանոս Նախավկային» ձեռագիր մը կը կազմէ, զոր ապա Տէր Մկրտիչ կը գնէ «Փաջի վանքին» համար «ի հայրապետութեան տեառն Աւետիս կաթուղիկոսին եւ պատրիարգ Վաղարշապատու, ի թագաւորութեան Վրացու պարոն Լաւարսափին»[5]։

Աւետիս կաթողիկոս Պարսկական սահմանէն երկրորդ անգամ դուրս կու գայ 1613ին։

---

[5] *Յ. Թօփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, Ա. (Վաղարշապատ 1899), էջ 52։*

Հրաւիրուած էր Երուսաղէմ ձեռնադրելու զԳրիգոր Դանձակեցի Երուսաղէմի եպիսկոպոս եւ պատրիարք: Ձեռնադրութիւնը տեղի կ'ունենայ Ապրիլ 5ին: Աւետիս կաթողիկոսի ձեռնադրութեանս առթիւ գրած կոնդակին պատճէնն ըստ էական մասին ունիմ ձեռքիս տակ· զոր յառաջ կը բերեմ [6]:

ԿՈՆԴԱԿ ՏԷՐ ԱՒԵՏԻՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Նամակ ողջունի եւ պարգեւաց սիրոյ եւ խաղաղութեան, քրիստոսասանդ եւ առաքելական ի փառաւոր երջանիկ դիտապետէ տէր Աւետիս կաթողիկոսէ ամենայն <Հայոց> եւ պատրիարքէ Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ, տեղապահ եւ յաջորդ աթոռակալ եւ փոխանորդ սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, զոր եւ գրեմ ի սուրբ եւ ի փառաւորեալ աստուածազարդ եւ մեծապայծառ, յերկնահանդէս եւ լուսածաւալ, յաստուածակոխ սուրբ քաղաքէս Երուսաղէմայ:...

Եւ ընդ աւրհնութեանս դիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն, սիրելի եւ հոգեւոր որդիք մեր ի Տէր· ես տէր Աւետիս կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ, ի թվին Հայոց ՌԿԲ. եկի ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ,

---

[6] Ձեռագիր կարմիր վանուց Գաղատիոյ Թ. 54, թղ· 136ա—157ա ըստ ցուցակագրութեան Ազան Վ. Համամճեանի:

կամաւք եւ ընտրութեամբ ամա ժողովեալ վարդապետաց, եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ ժողովրդոց, մեծի եւ փոքու, եկաց եւ բնակաց: Զեռնադրեցի աւրհնութեամբ, մեծաւ հանդիսիւ եւ զերապայծառ տաւնախմբութեամբ զտէր Գրիգոր Հայրապետեան արքեպիսկոպոս սուրբ քաղաքիս յերուսաղէմայ, ի սուրբ առաքելական յԱթոռս Եղբաւր Տեառն արդարոյն Յակորայ որդւոյն Զեբեդեայ, եղբաւրն Յովհաննու աւետարանչին, աւգնականութեամբ եւ ձեռնառուութեամբ տէր Դաւիթ արքեպիսկոպոսին սուրբ Աթոռոյս Երուսաղէմայ: Կամաւք եւ վկայութեամբ բազմահոյլ վարդապետացն, եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ ժողովրդոց. Զուղայոյ Մեսրոպ եպիսկոպոսի, խոջայ Ոսկանին, խոջայ Մարութին, խոջայ Բարաքին, խոջայ Մարտիրոսին, խոջայ Բարաքին, խոջայ Կարապետին, խոջայ Սարուխանին, խոջայ յԵսայուն, խոջայ Մարգարին, Մկրտիչ երիցին, Պետրոս երիցին եւ Մարտիրոս վարդապետին, խոջայ Խըզըատին, Բաղդասարին, Վարդանիսին Վանայ քաղաքին վկայութիւնովն. Կարապետ վարդապետի Բաղիշոյ առաջնորդին, մահդասի Աւաք(ի)ն եւ իւրեանց դաւլվաթաւորաց վաքիլութիւնովն. Արզրումայ խոջայ Անդրէասին վկայութեւնովն, Խարբերդցի Յովհաննէսին վկայութեւնովն. Երզնկայու Փերիխանին վկայութեւնովն. Համթեցի վարդապետ Ստեփանոս երիցուն եւ երեսփոխանաց եւ այլ դօլվաթավորաց վկայութեւնովն. Հալպայ խոջայ Պետ-

րոսի մաւր Վարդխաթունին վկայութենովն · Զնքուշցի Մարտիրոս վարդապետին վկայութենովն . Կոբցի Կիրակոս վարդապետին , Կարապետ եպիսկոպոսի վկայութեամբն · Գողթան գաւառէն եւ Աւետիս արհիեպիսկոպոսի եւ Ղուկաս եպիսկոպոսին վկայութեամբն · Յովհաննէս եպիսկոպոսին , Ղուկաս եպիսկոպոսին , Կիրակոս երիցին , Երուսաղէմայ եղբայր Դաւթի եպիսկոպոսի վկայութեամբն · Մովսէս վարդապետին Տաթեւացւոյն եւ այլ ամենայն ուխտականաց , եկաց եւ բնակաց հինգհարիւր ժողովելոց :

Սոցին ամենեցուն ընտրութեամբ եւ վկայութեամբ ի յամսեանն Ապրիլի հինգն , աւուր երկուշաբթի աւագ Զատկի , շնորհեցի կրկին եւ վերստին գիր սեփական աթոռուն եւ վիճակ եւ բաժին ի ձեռս դորայ · եւ զվերակացութիւնս անօրինականացս Քրիստոսի յԱստուծոյ մերոյ՝ զուրբ Ծնունդն , զուրբ Յարութիւնն եւ այլն , եւ զայլ ամենայն սուրբ Տնօրինականաց եւ Եկեղեցեաց իշխանութիւն ի ձեռն սորին լիցի : Եդաք հաստատութեամբ զմեր հոգեւոր որդիս զտէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսն ի սուրբ յԱթոռս դրաւորական նամակաւ եւ բարձրագոյն իշխանութեամբս մեր , լինել ձեզ այցելու եւ հոգեւոր առաջնորդ՝ խրատել եւ ուսուցանել զձեզ ի տուէ եւ ի գիշերի գնալ յաւրէն եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ , տալով զանձն իւր աւրինակ բարեաց ձեզ ամենեցուն · ինքն արասցէ եւ զձեզ ուսուսցէ սրբութեամբ եւ արդարու–

թեամբ, խոնարհութեամբ եւ երկիւղիւ, սիրով առ Աստուած եւ առ ընկերս իւր...:

Երուսաղէմի պատրիարքին արքեպիսկոպոսական իրաւասութիւնը գծելէն ետքը կը գրէ.

...Որով եւ դուք ամենեքեան, հոգեւոր որդիք մեր ի Քրիստոս, զարժանապատուեալ արքեպիսկոպոսդ ձեր զտէր Գրիգոր զարհիանդլուխդ ձեր յոյժ սիրով եւ մեծաւ զօրութիւն ընկալարուք իբրեւ զհրեշտակ Աստուծոյ եւ առաքեալ Քրիստոսի եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ է չահ եւ աւգուտ հոգւոց ձերոց, հնազանդութեամբ ունկնդիր լերուք:

Այլ եւ ամենայն հաս եւ իրաւունք, զոր պարտիք տալ Աստուծոյ սուրբ Աթոռոյս՝ զհաս տանց քահանայից եւ ամենայն ընտանեաց նուագ. զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց, զտեառնական մատաղին եւ զսրբանուէր մատաղին, զիրաւունս մատաղաց եւ զկենդանեաց մատաղին. զխաչ աւրհնելին եւ զքառասնից եւ զամենայն ինչ եւ իցէ՝ զանկարծամահից, զկանամբն, զողի եւ զարեան մատաղի, տերունի կենաց եւ մահու լիով անթերի տուք ի ձեռս տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսիդ, զուարթ եւ առատ սրտիւ. որպէս զի զտուրս զուարթ սիրէ Աստուած:

Եւ մի ոք իցէ եւ իշխեսցէ հակառակիլ սմա կամ դիմադարձիլ, կամ բարձր հրամանիս մերոյ եւ արգելցէ զիրաւանց տալոյ, կամ խռբենացէ կամ այլազգիք անկանիցի եւ յոյժ հասուցանէ տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսիդ:...

Շնորհեցաք եւ ի ձեռն տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսիդ, ձեզ պարգեւս հոգեւորական՝ զեւղն օծութեան զբրբալոյս եւ զաստուածազործակ սուրբ Մեռոնն ի լուսաւորութիւն նորածնելոցն յաւազանաւն: Զնոյն եւ զճակատ նչան հաստատութեանն յաւծումն քահանայութեան եւ ի նորոգութիւն սուրբ Եկեղեցւոյ Բրիատոսի Աստուծոյ մերոյ:

Դարձեալ ծանիք, հոգեւոր որդիք մեր ի Տէր, զի ըստ առաքելական կանոնաց եւ ըստ հայրապետաց սահմանադրութեանց, ըստ առաջին հարցն սրբոց, գործ է Արքեպիսկոպոսին ձեռնադրել զմետրապոլիտս եւ օրհնել զձէթ կնքոյն. եւ այս ոչ հակառակութեան եւ կամ անհնազանդութեան աղագաւ, այլ ըստ եկեղեցական աւանդութեանց, ըստ նախնեացն չաւղաց: Մեք դայն իշխանութիւն եւ զհրամանն տուաք տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսին սուրբ Երուսաղէմայ: Յայսմ հետէ իւր կամքն եղիցի զառնելն եւ զչառնելն:

Գրեցաւ զիրս աւրհնութեան բարձր հրամանիս մերոյ յըստ ի մեզ մարգեղութեան Բանին Աստուծոյ ՌՋԾԵ. ամին եւ ի սրբոյն Գրիգորէ ՌՑԺԲ. եւ ի մեծ թվականիս Հայոց ՌԿԲ. ամին: Եւ վասն առաւել հաստատութեան ձեռնադրեցաք մերով սովորական կարմիր ձեռնադրութիւն»:

Դէպքին ծանօթ է նաեւ Դարանաղցի (285), որ Մելքիսեդեկի մահը յիշելով կը գրէ.

«Եւ Աւետիան, որ էր ընկեր սոցին, նա

թէպէտ որ էր անկարդութեամբ եւ հակառակ կաթողիկոս, բայց պարկեշտ էր եւ սրբասէր եւ ունէր բան վարդապետութեան, խրատիչ եւ ուսուցող, որ ամենայն վարդապետք եւ իմաստունք յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից եւ ի ժողովրդոյն զնա պատուով ունէին քան զերկոսին, որ անհամք էին որպէս զաղք անպիտանք, որպէս ասաց Տէրն յաւետարանին, որ կոխանք էին եղեալ յամենայն մարդկանէ եւ անպիտանացեալք յոյժ: Այլ սա վասն պարկեշտութեանն փառաւոր էր յաչս ամենեցուն: Եւ զսա տարեալ խոճաներն ամենեցուն մխաբանութեամբն ի սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ եւ օրհնել եառն զԳրիգոր եպիսկոպոսն, որ եօթն ուրն տարի արեղայ գոլով՝ առաջնորդութիւն առնէր սրբոյն Յակոբայ մեծահռչակ վանացն Հայոց: Եւ յետ այնորիկ զնաց յետ էջմիածինն եւ անտի ի Վրաց տունն եւ անդ եղեւ վախճան նորա, որ էր թվին ՌԿԹ» (1620):

Եւ դարձեալ (էջ 328). «Եւ ի միւս ամին, որ թվին ՌԿԲին էր, դարձեալ ժողովեցան ամենայն երկրէ տօլվաթաւորքն եւ Ջուղայեցիքն եւ առին զԱւետիս կաթողիկոսն ընդ իւրեանս բազում վարդապետօք, եւ զնացին յերուսաղէմ եւ օրհնեցին (զԳրիգոր Պարոնտէրն) եպիսկոպոս»:

Կ'ըսուի նաեւ «Պատմութիւն եւ վարք Պարոնտէրի» գրութեան մէջ[7]. «Եւ յորժամ

---

[7] Ձեռ. Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 322, էջ 71—72. Համմ. Գալէմքեարեան՝ Կենսագրութիւն-

տեսին ազգս Հայոց զհաւատարիմ ծառայութիւն նորա, որ վասն սուրբ Երուսաղէմայ, ապա ի ՌԿԲ թուին հարկ ի վերայ եդին եւ կոչեցին զառաքինի Աւետիս կաթողիկոսն սուրբ Էջմիածնայ, եւ բազում վարդապետաք ընդ նմա եւ եառն զնա ձեռնադրել եւ օրհնել արքեպիսկոպոս սուրբ Երուսաղեմայ»:

Աւետիս կաթողիկոսի Երուսաղէմ գըտնուած միջոցին իրեն պատահած էր հոն Մովսէս վարդապետ, որ, ինչպէս տեսանք (էջ 32), իւր առ Գրիգոր Կեսարացի գրած թղթին մէջ (19 Սեպտ. 1615) այս մասին ակնարկութիւն մ՚ընելով կը գրէր· «Այժմիկ Դաւիթն այլ գնացեալ է ի Սպահան եւ Աւետիսն կայ ի Էջմիածին եւ սակիս պղեցեալ· եւ մեզ սիրելութեան թուղթ է առաքեալ· որ մեր յԵրուսաղէմայ գալն փոքր ի շատէ աստուածամախութիւն տեսաք ի նմա: Բայց Աղանէ լսեցաք թէ ի հրամանուց կողմանէ թուղթ է եղեր առաքեր ի Կ. Պոլիս», այսինքն առ Գրիգոր Կեսարացի ի Կ. Պոլիս թուղթ գրած է:

Երբ կը վերադառնար Աւետիս Էջմիածին, ճանապարհին (յԱմիդ) կ՚իյնայ իր ձեռքը Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի առ Ուրբանոս Ը. գրած թղթին տպագիր մէկ օրինակը, զոր Հռոմ տպագրած էին. «Այս գրոյս մէկն ի Համիթ է եկեր. եւ զնորա մէկ օրինակն Աւետիս կաթողիկոսն է տարեր ի հետն. եւ զմի օրի-

---

Տե՛ր երկու հայ պատրիարքներու եւն. Վիեննա 1915, էջ 48· Ազաւնունի, Մխաբանք, էջ 41:

նակն Համթեցիքս մեզ էին յղրկել» կը գրէ Գրիգոր Կեսարացի առ Մելքիսեդեկ մեղադրական նամակին մէջ[8]:

Աւետիս Էջմիածին–Երեւան կը գտնուէր նաեւ 1617/18ին: Օր մը, երբ Ամիրգունայ խան կը շրջագայէր Երեւան, բերդի կողմերը, «էր անդ առ Յովհան եւ Աւետիս կաթուղիկոսն եւ երկու եպիսկոպոս ընդ նմա»: Հոս կը պատահի Յովհին Մեխլու անուն խաբեբայ արեղան. Յովհի հրամանով կը բռնուի եւ աւազան կը նետուի: Կաթողիկոսի բարեխոսութեամբը միայն կ'ազատի խեղդամահ ըլլալէ. բայց կ'աքսորուի (տե՛ս § 10):

Աւետիս կաթողիկոսէն ունինք ինքնագիր յիշատակարան մ'ալ Էջմիածնի Թ. 427 Գանձարանին մէջ: Գանձարանը գրուած է ձեռամբ «Յովհաննէս իրիցի» ՌԿԶ (1617) թուին «ի հայրապետութեանն տեառն տէր Աւետիս կաթողիկոսին եւ վաղարշապատ սուրբ Էջմիածնին. եւ ի թագաւորութեանն Բագրատ Իմիրզին, որ բազում տեղիք էառ եւ տիրեաց գերկիր. եւ արար խաղաղութիւն ոչ սակաւ. բայց հարկայապահանջութիւն բուռն եւ ծանր էր ի վերայ քրիստոնէից»: Այս ձեռագիրը նորոգել կու տայ Աւետիս կաթողիկոս եւ հետեւեալ արձանագրութիւնը իր անուան յիշատակ կը թողու. «Ես տէր Աւետիս կաթողիկոս այս Գանձարանս գնեցի հալալ արդեանց իմոց. եւ նորոգել տվի յիշատակ ինձ

---

[8] Թորոս Ագթաբ, Բ., 288:

եւ ծնաւղաց իմոց՝ Միրզին եւ մաւրն Գաւար Սուլթանին. եւ եղբաւրն իմ Կիրակոսին եւ որդոյն տէր Թումանին. եւ եղաք ի դուռն սուրբ էջմիածնայ» :

Խաչատուր գրիչ ի Տանծաւեր կ՚օրինակէ 1619ին Աւետարան մը «ի հայրապետութեան էջմիածնի տեառն Մելքիսեթի կաթողիկոսի եւ յաթոռակալութեան Վաղարշապատու ի տէր Աւետիս կաթողիկոսի»[9] :

Վերջին անգամ կը յիշուի Աւետիս կաթողիկոս 1622ին : Գրիգոր Դարանաղցի իւր Աստուածաշունչի օրինակութիւնը կ՚աւարտէ «ի մեծ թուականիս Հայոց Ռ. եւ Հ. եւ Ա., Նոյեմբեր ամսոյ Է. եւ Քաղոց Թ. Թամուզ Ը. եւ գրեցաւ ի հայրապետութիւն Հայոց տեառն տէր Աւետիսին, որ այժմ յաջորդէ գաթոռ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ»[10] :

Հիմնուած այս տողերու վրայ Դարանաղցւոյ վերը յառաջ բերուած տեղիքը՝ «եւ անտի (յէջմիածնայ գնաց) ի Վրաց տունն եւ անդ եղեւ վախճան նորա, որ էր թվին ՌԿԹ» (1620) պէտք է այնպէս հասկնալ թէ Աւետիք 1620ին անցաւ Վրաստան եւ հոն վախճանեցաւ 1623էն ետքը :

Նիւթերու այս համադրութենէն կը տեսնուի, թէ Աւետիս կաթողիկոս ընիկ էջմիածնեցի էր, որդի Միրզայի եւ Գոհար-Սուլթանի. ունէր երկու եղբայրներ՝ Կիրակոս եւ

---

[9] *Ձեռ. Սաւուրա գիւղի յԱրդպատական (Հաւաքածոյ Յիշատակարանաց Հ. Մ. Պոտուրեանի)* :

[10] *Ժամանակագրութիւն, էջ 612* :

Սահակ, վերջինս մանուկ հասակին վախճանած (1601ին յառաջ), եւ քոյրեր՝ Եղիսաբէթ եւ Շաղվարդ: Կը յիշէ եղբօրորդի մ'ալ, անչուշտ կիրակոսի զաւակը, Թարխան անուն, որ 1601ին «նորաբողբոջ» էր. 1617ին անիկա «տէր Թումայ» անուամբ կը ներկայանայ. հաւանօրէն նոյն տէր Թուման է, որ 1626ին «Մարտիրոս արքեպիսկոպոս Էջմիածնեցի, եղբօրորդի տէր Աւետիս կաթողիկոսի[11]» անունը եւ տիտղոսը կը կրէ:

Աւետիս իւր բնակութիւնն ունէր Էջմիածին: Ընտրուած է կաթողիկոսակից հաւանօրէն 1594ին, Առաքել կաթողիկոսի մահէն առքը: 1601ին ուղեւորեցաւ Կ. Պոլիս եւ վերադարձաւ Էջմիածին. հոս էր 1603ին: Ու՞ր կը գտնուէր արարատեան դաշտի բնակիչներու տեղահանութեան ժամանակ (1604). չգիտենք: 1613ին հրաւիրուեցաւ Երուսաղէմ ձեռնադրելու Գրիգոր Գանձակեցին Երուսաղէմի արքեպիսկոպոս. ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ Ապրիլ 5ին: Մովսէս վարդապետ դինքը Էջմիածին դիտէ 1615ին: Հաւանօրէն քաղաքական եւ տնտեսական դժուարին պայմաններէն խոյս տալով 1620ին առանձնա-

---

[11] Մարտիրոս արքեպիսկոպոս 1626ին ընկերացած էր Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին, երբ անիկա արտասահման կը վախչէր. նոյն տարւոյն Դեկտ. 29ին Մելքիսեդեկի կոնդակին մէջ կը յիշուի ինքը իբրեւ վկայ նկողայոս արքեպիսկոպոսի ձեռնադրութեան ի Լվով. կոնդակին լատիներէն թարգմանութեան մէջ կ'ըսուի Rev. Martinus metropolitanus archiepiscopus Sanctae Ecimiazin, nepos Revissimi Avedic Patriarchae.

ցաւ Վրաստան եւ հոն ալ վախճանեցաւ 1622ին ոչ չատ ետքը (1623՞) :

Ժամանակակիցները միաբան կը վկայեն Աւետիսի պարկեշտ վարքին մասին. իւր բարութեամբը, մեղմ բնաւորութեամբը Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի հակապատկերն էր : Ունէր որոշ չափով մտաւոր զարգացում. ընթերցասէր էր եւ դրասէր, ինչպէս իր օրինակած գրքերը ցոյց կու տան եւ կը վկայեն Գրիգոր Դարանաղցի եւ Մովսէս վարդապետ : Ժողովուրդը կը սիրէր դինքը եւ Ամիրգունայի կը յարգէր իր անձը : Բայց չունէր վարչական կարողութիւն, զժուարին պայմաններու մէջ ժողովրդեան առաջնորդելու ոյժը : Անփառասէր էր, այս պատճառաւ չունեցաւ բախում ոչ Դաւիթ եւ ոչ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսներու հետ. քաղաքական իշխանութիւնն ալ չհալածեց դինքը : Թերեւս այս չեզոք դիրքին համար ալ չարժանացաւ Առաքել Դաւրիժեցւոյ ուշադրութեան :

10· «ՄԵԽԼՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ»

Ժամանակի բարքերու անկման մէկ երեւոյթն էր «Մեխլու վարդապետի» յայտնութիւնը իբր 1617ին : Այս մասին ընդարձակ կը խօսին Գրիգոր Դարանաղցի եւ Զաքարիա Սարկաւագ : Իրողութիւնն այս է :

Կը գրէ Զաքարիա (Ա· 47/8). «Այր մի <էր> ազգաւ ազուան, որ այժմ ասեն Ուտի, ի Գանձակ քաղաքէ Ազուանից, որ գնացեալ

ի սուրբ ուխտն Գանձասար, որ է կաթողիկոսարան Աղուանից. եւ յարեցաւ առ կաթողիկոսն Յովհաննէս. եւ ուսեալ սաղմոս եւ գիր, եւ արարին զնա աւագ սարկաւագ. եւ ետուն փիլոն եւ վեղար: Եւ էր ճարտասան ի լրբութիւնս եւ ի խօսս անզգամս եւ անպատշաճս: Եւ առաքեաց զնա կաթողիկոսն ի յերկիրն վասն պիտոյից վանիցն: Իսկ նա գնացեալ ձեւացոյց զինքն վարդապետ եւ քարոզէր թիւր եւ անուղիղ՝ հայհոյանս եւ չարաբանութիւնս... վասն որոյ եկին եւ գանգատեցին զնմանէ կաթուղիկոսին: Եւ կաթուղիկոսն առաքեաց <արս> եւ բերին զնա ի վանքն... էառ զփիլոնն եւ զվեղարն եւ ասէ... կացցես ի վանս [եւ] ծառայ միաբանիցս»: «էր տեսլեամբ դժնեայ... արագախօս եւ ճարտարալեզու... ծիծաղէին զնա տեսանօղքն... վասն որոյ չարացաւ նա քան զսատանայ... գաղտ ելեալ ի վանացն եւ գնաց ի Գանձակ քաղաք եւ եգերծ զերեսն եւ զգլուխն եւ գնացեալ առ իշխանն Դաւութ խան... եւ գանգատեաց նմա, թէ քարոզեցի զՄահմէտ մարգարէ զոլ. յայսմ պատճառէ այսպէս խայտառակ արար զիս կաթուղիկոսն եւ էառ զկարգն իմ»:

Խանը իրեն կը կանչէ կաթողիկոսը, տուգանքի կ՚ենթարկէ զանիկա եւ կը հրամայէ. «տուր դմա զկարգ իւր եւ գիր քարոզելոյ: Եւ յահէ խանին ետ ի նա զոր ինչ կամէրն. եւ խանէն եւս էառ հրաման» (48):

Այսպէս թէ կաթողիկոսէն եւ թէ խանէն

վարդապետելու իրաւունք առած «ելեալ քարոզէր զարտուղի· եւ եղեւ թշնամի աբեղայից»: Իր քարոզութիւնները յառաջ կը բերեն Աղուանից աշխարհին մէջ ամբոխային չարժում: Կը յարին իրեն «ոչ միայն գունդիկ աշխարհականք եւ ոամիկք, այլ եւ տգէտ[ք] երիցունք եւ վարթամ եւ մեծազդի մարդիկք»: Իր յառաջ բերած չարժումին քայլերը կ'ըլլան, ըստ Դարանաղցւոյ (457) Ջուղայեցիք:

«Եւ էր այս Մխոյս, կը գրէ Դարանաղցին (456) յերկրէն յԱբեւելից եւ եկեալ ի Սահաթի–փոսին յԱյրարատին եւ յայլ չրջակայ գաւառս նոցա, եւ վարդապետական անուամբ չրջելով յամենայն արեւելեայն կոյս մինչեւ ի Պարսկաստան»: Շրջեցաւ Գեղարքունիք, Նորք, Երեւան եւ Քանաքեռ (Զաք. Սարկ.).

«Ոչ ուտէր եւ ոչ ըմբէր եւ ոչ առնոյր ինչ յումեքէ. եւ էր քրձազգեաց եւ խարազնազգեաց եւ կնկուղն դնելով ի գլուխն, զամենայն զգայարանն ծածկելով՝ մինչեւ ցկէս մօրուացն. բայց միայն հանդէպ երկու աչացն ծակոտիկն էր, զի լոյս տեսցէ վասն ընթերցման աղագաւ: Եւ այսպէս ահագնակերպիւ զարհուրեցուցանէր զամենեսեան՝ զեկեղեցականս եւ զաշխարհականս, մանաւանդ զամենայն ուխտականան» (Դարանաղցի, 457): Կ'աւելցնէ Զաքարիա թէ «ի սիրտ մազեղէնին հաստատեալ էր երկուս բեւեռս երկաթեայ՝ հնարիւք· եւ ցուցանէր ամենեցուն ասելով· Այսպէս արժան է զգենուլ արեղայից»· ըստ

Զաքարիայի ասկէ ծաղած է անունը՝ «Մեխլու» բաբա [1] կամ վարդապետ։

Անձամբ մէկէ բան չէր առներ. «Քրիստոսի աշակերտաց չէ պիտոյ, կ'ըսէր, առնալ ոսկի կամ արծաթ. եւ կամ զգենուլ հանդերձս ազնիւս, այլ մազ եւ չալ պիտոյ է նոցա զգենուլ» (Զաք. 49)։ Ունէր ձեռքը ծոցուած գիրք մը. անոր մէջն էր իր բովանդակ իմաստութիւնը։

Հաւաքած էր իր շուրջը 500 մարդ. անոնցմէ ընտրած էր 12 կարիճ եւ զօրեղ առաքեալներ, կապած անոնց մէջքը Թուր եւ տուած ձեռքը մի մի լախտ։ «Եւ հրամայէր նոցա առնել զոր ինչ ինքն կամէր. թէ ծեծէր, թէ կալանս առնէր, նոքօք առնէր զամենայն» (Զաք.)։ Անոնք պիտի հոգային իր եւ 500ին պիտոյքները։

Իր բարկութիւնը ուղղուած էր աբեղաներուն, որոնք յանդգնած էին ծաղրել զինքը եւ խափանել իր քարոզութիւնը։ «Ոչ երիցոյ եւ ոչ աշխարհականաց հակառակութիւն չունէր. այլ միայն ի հետ սեւագլխոց. հետ լաւացն եւ վատացն միապէս մարտնչէր եւ մաքառէր» (Դարանաղցի, 457)։ «Ուր տեսանէր աբեղայ՝ մերկացուցանէր եւ բրածեծ առնէր. եւ ասէր ցժողովուրդն. Ով որ աբեղայի տայ ինչ, ինքն ի դժողքն իջանէ. քանզի ոչ է արժանի աբեղայն առնել պատարագ, վասն զի

---

[1] *Գր. Դարանաղցի, 472, կը գրէ. «Մխլույ վասն այն կոչէին, որ տէգ ունելով ի ձեռին որպէս նիզակ եւ նովաւ հարկանէր մահուամբ զսեւագլուխս»։*

չնացողք են եւ պիղծ· այլ երիցուն արժան է առնել պատարագ, զի սուրբ ամուսնաւ կայ» (Զաք· 52)։ *Հետը կը չրջեցնէր հինգ կալանաւորուած արեղաներ։ Իր պատերազմը արեղաներու դէմ ծայրայեղութեան իսկ կը հասնէր· Քանաքեռ խօսած քարոզի մէջ կ'ըսէր· «ով ոք սպանանէ արեղայ մի, այլ ոչ դոյ հարցումն մեղաց նորա, այլ երթայ յարքայութիւնն Աստուծոյ»* (Զաք· 52)։

Ունէր ճարտասան լեզու մը, ամբոխաւար քարոզութեան համար· «Ոչ օրինօք աստուածաչունչ դրոց վկայութեամբ խօսէր, եւ ոչ կանոնօք սուրբ հարցն երից սուրբ ժողովոցն եւ ոչ սուրբ հարանց դրոցն, այլ մտացածին բանիւք յինքենէ՝ զոր ինչ բղխէր ի չար դիւական ոգւոցն՝ զայն խօսէր եւ մաքառէր ընդ ուխտականան» (Դարան· 457)։

Օտար չէին իրեն նաեւ կախարդական փորձերը։ Կը պատմէ Զաքարիա Թէ Մեխլու երբ Նորք կը գտնուէր, «հայի ընդ բերդն Երեւանայ եւ տարածեալ գձեռս իւր որպէս թռչուն եւ չարժէր»։

Երբ կը հարցուի իրեն Թէ ինչ նպատակ ունին այդ ձեւերը, կը պատասխանէ· «կամիմ թռչել մինչեւ ի բերդն» (Զաք· 49 –50)։

Գրիգոր Դարանաղցի կը գրէ Թէ Մեխլու իրեն Թիկունք ունէր Ջուղայեցիները, որոնք ամէն կերպ կը քաջալերէին զինքը, որ հալածէ արեղաներն եւ եպիսկոպոսները, անոնց Թուին մէջ, առանց տարակուսի, նաեւ կաթողիկոսները։ Կը զօրացնէին, կ'ըսէ, Ջու-

ղայեցիք «զայս զԽաբնակ Մխլյս . . . ի վերայ արեւելից ոեւագլխոցն՝ հրովարտակ հանելով ի Շահէն եւ այլ խաներացն, ուր եւ գտանիցէ թէ արեղայ անուն, թէ եպիսկոպոս անուն եւ թէ վարդապետ անուն, սպանանիցէ եւ դրամս հալածեսցէ յաշխարհէն Հայոց, որպէս արար բազմաց : Եւ գայլն այս Ջուղայեցիք եւ հիացուցանէին զայս աշխարհի մարդիկ եւ սուտ սքանչնելիս պատմէին թէ բազմութիւն մարախոց ընդ իւր չրջեցուցանելով. եւ որք հակառակին եւ ոչ լսեն հրամանացն՝ զսեւագլուխն ի ձեռն չտալով նմա, նա՛ հրաման տուեալ մարախոցն ուտել զամենայն վաստակ եւ զխոտ երկրին եւ սպառել զամենայն պտուղ անդոյ նոցա. եւ < այլ > առայօզութիւնս բազում» (470) :

Իրօք ալ նոյն չրջանին կար մարախի աշխարհատարած պատուհասը. ցնցուած էր ժողովուրդը. եւ Ջուղայեցիք օգտագործեցին զայն՝ ամբոխը Մեխլուի չուրջը հաւաքելու : Մարախի մասին ժամանակակից մը կը գրէ [2]. «Ես Հասանս . . . գնեցի զսա . . . երեք թուման տուի առայ այնմ ժամանակին, որ մորեխն բազում երկիր աւերեաց. թւին ՌԿԷ (1618) էր. բազում սղութիւն եղաւ» : Ուրիշ մը՝ Յովհաննէս երէց 1621ին կ՚օրինակէ Ժողովածու գիրք մը «ի երկիրս Գանձայ ի գուղս Շատախ կոչի», «ի զառն եւ ի նեղ ժամանակիս, որ

[2] Աւետարան Եղիսարդի եկեղեցւոյն: 1627ին Հասան ոմն նորոգել կու տայ ձեռագիրս Սիմէոնի ձեռօք «ի գիւղն Վարդենիս ի յերկիրն Գեղամայ» :

զմարայխն ութն տարի աշխարհս կերաւ. *Թագաւորաց զուլում շատացաւ, Աստուծոյ խնամքն վերացաւ, ժամանակս չարացաւ, մարդիք զիրար մատնող դառաւ, աշխարհս խիստ լցաւ չարաւ, շարժմունք լցաւ հիւսիս հարաւ. Բարսից Թագաւոր գնաց Վայրատուն գերի տարաւ...»* (էջմ. 728, *թղ.* 287բ—289ա): *Ուստի Մարախի արհաւիրքը ընթացած է Գանձակէն դէպի Գեղամայ երկիրը, Մեխլուի հետքերով:*

Դարանաղցի կը գրէ նաեւ թէ Մեխլու «զարեանց հեղմունս գործէր եւ տեսանէր որ հաճոյ էր յաչս ամենեցունց տգէտ աշխարհականացն իւր անօրէն մոլի կատաղութիւնն, նա օր քան զօր յաւելոյր զգործ չարեացն» (472):

Ժամանակակիցներուն ահ եւ սարսափ եղած էր Մեխլու: Դաւութ խանի արտօնութիւնը, համարձակ շարունակելու իւր քարոզութիւնը՝ կապած էր անոնց ձեռքերը՝ առաջն առնելու խաբեբայ վարդապետին: Բայց եւ այնպէս Մեծ Անապատի վանականները չկասեցան թղթերով հալածել դիւաբնակը: «Լոյս հոգի տէր Կիրակոսն եւ Սարգիս ճգնաւոր եպիսկոպոսն եւ Պօղոս վարդապետն եւ Մովսէս վարդապետն եւ ամենայն անապատաւորքն սաստկական եւ յանդիմանական գիր ուղարկեցին ի վերայ իւրն եւ կամակցացն՝ վասն անաստուած գործոցն զոր առնէր. եւ ապա հազիւ չիջաւ չարն եւ զղջացաւ եւ գնաց յԵրուսաղէմ» (*Դարանաղցի*, 472):

Մեխլուի քարոզութիւնները վերջ գտան Երեւան: Այս մասին այսպէս կը պատմէ Զաքարիա Սարկաւագ. երբ Մեխլու հաւաքած չուրջը իր 500 հաւատարիմները կու գար բազմութեամբ ի գաւառն Գեղամայ, նաեւ ի Կոտայք եւ Երեւան քարոզելու «ճշմարտութիւնը», եւ կ'իջնար ուղխօրէն Նորքի բարձունքէն, Ամիրգունայ, Երեւանի խանը, դուրս ելած բերդէն կը դիմաւորէր. իրեն հետ էին նաեւ Աւետիս կաթողիկոս եւ ուրիշ երկու եպիսկոպոսներ: Բազմութեան գառի վայր էջքը կը դրաւէ Յանին ուշադրութիւնը. կը կարծէ ի սկզբան, թէ թշնամի բանակ մըն է եւ վուխով կը վերադառնայ բերդ. բայց կը տեղեկանայ քիչ յետոյ, թէ Մեխլու վարդապետն է եկողը, իւր հետեւորդներու հետ: Մեխլուի նպատակն էր հաւանօրէն Ամիրգունայ Յանին թոյլտուութիւնն ալ առանալ իւր «քարոզութեան» համար: Կը ներկայանայ բազմութեան հետ Յանին: Կը հարցնէ Յանը. «Ձի՞նչ է լաչկարդ այդ. ո՞ւր գնաս դոքօք՝ ի պատերա՞զմ. ի վա՞ն թէ յԱրզրում: Ասէ Մեխլուն. Ոչ ուրեք գնամ, այլ ի ես քարոզեմ զճշմարտութիւն, վասն այնորիկ չրջին զոքա ընդ իս»: Կը հետաքրքրուի Յանը Մեխլուի քարոզութեամբ. կը բանայ սա իւր Ժողովածու գիրքը եւ կը կարդայ. «Մի աստանայք մի՛ ոսկի եւ մի արծաթ»: Կ'ակնարկէ Յանը Աւետիս կաթողիկոսին իւր կարծիքն յայտնել. Աւետիս յառաջ կը բերէ Աւետարանին խօսքերը. «Յարիցեն սուտ Քրիստոսք..»:

Թէ բանզապուչող մը եւ վտանգաւոր ամբոխավար մը իւր առջեւն ունէր Ամիրդունայ Խան, ամէն կասկածէ վեր էր: Կը հրամայէ կենդանւոյն աւազան նետել զանիկա եւ ջրախեղդ ընել: Կաթողիկոսին բարեխօսութեամբ միայն կը հանուի Մեխլու կիսահեղձ, պայմանաւ որ հեռանայ պարսկական սահմանէն: Յուղարկաւոր դունդով «վարեցին զնա մինչեւ ի Նիզ գաւառ. եւ զնաց մինչեւ ցԱրզրում. եւ ասէր զնամ յԵրուսաղէմ» ապաշխարելու իւր յիմարութիւնները: Իր եռեւէն կը հասնին ի Կարին կեղեցի Պօղոս վարդապետին աղդարարական թղթեր. «եւ նա կալեալ զնա՝ էառ զվեղարն եւ զփիլոնն» (Զաք. 53): Հասնելով Երուսաղէմ «եւ անդ չատ ոք զանգատէր էին Գրիգոր եպիսկոպոսին յԵրուսաղէմայ. եւ նա ի չղթայս էր եղեալ եւ ի բանդի արկեալ, զի տացէ ի ձեռս պարոնին: Նա ուխտական տօլմաթաւորքն բազում աղաչանօք հազիւ զերծուցեր էին ի ձեռանէ Գրիգոր եպիսկոպոսին եւ եկեալ էր ի Հալապ»: Անկէ Սաֆար Բարերդցի բերած է զինքը Ամիթ. «եւ անտի ի յետ անյայտ եղեւ եւ ոչ ոք գիտաց թէ ո՞ւր գնաց» (Դարանաղցի, 472):

Մեխլու անկեալ ժամանակի տեղծ ծնունդն էր: Վիրաւորուած իր անձին դէմ տածուած արհամարհոտ վերաբերմունքէն, ամբարհաւաճած իւր «ճարտասան» լեզուէն եւ «գիտութենէն», քաջալերուած տգէտ ամբոխին ծափահարութիւններէն, թերեւս նաեւ դայթակղած ժամանակակից աբեղաներու

կենցաղասէր եւ ընչաքաղց բարքէն, ուզեց վրէժ լուծել, խաբեպատիր արտաքնով, ամբոխամոլ քարոզներով եւ բիրտ ուժով բարքերու վերանորոգիչ դուրս գալ: Ինքնեցին պինքը նաեւ Մելքիսեդեկի հակառակորդները: Ծպտեալ արտաքինը եւ ժողովուրդին հաճելի քարոզները չարժեցին ոտէտ, թերեւս նաեւ չհամոզ ամբոխը՝ խուժելու իր եաեւէն, մեծարելու իր մէջ նոր Մեսիա մը, նորոգիչ մը: Ժամանակն ընդունակ էր ամէն արտասովոր երեւոյթի, բարւոյ եւ չարի: Մեծ Անապատի ճգնաւորներու համբաւը չհապրծեց Մեխլու՝ ձգելու խուժանը իր եաեւէն: Աւետիս կաթողիկոսի աչալուրջ ընթացքը, անչուշտ բան հրահանգաց Մեծ Անապատի վարդապետներու, առջեւն առաւ վտանգաւոր երեւոյթին, որ կարող էր ծանր հետեւութիւններ տալ: Աղանդաւոր մը չենք կարող նկատել յանձին Մեխլուի եւ ոչ վերանորոգիչ մը. բայց էր ոտէտ բանդազուղ մը:

Ժամանակի նկատմամբ ունինք հետեւեալ կռուանները.

1. Յովհ. կաթողիկոս Աղուանից: — Կը պրէր Զաքարիա Սարկաւագ թէ Մեխլու երեւցաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով. անոր քով մտաւ յաչակերտութիւն եւ առաւ աւազ սարկաւագութեան ձեռնադրութիւնը:

Յովհաննէս կաթողիկոս յաջորդած էր Սիմէոնի (1596—1606): Յովհաննու ընտրութեան հաստատագիրն Շահ-Աբասէն արուած

է 1606, Մարտ 17ին[3]· եղբօրորդին էր Գրիգոր կաթողիկոսին· կը յիշուի 1615ին հեռեւեալ յիշատակարանին մէջ· «Կամաւն Աստուծոյ ես Եղիայ էրեցս, որդի իմ տէր Մխիթթ նորոգել տուինք զսուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Մաղայոզ, ի գիւղն Արտաշիսի· թագաւորութիւն Շահ Ապասին, հայրապետութիւն տեառն մերոյ Յովհաննէս կաթուղիկոսին· թվ· Հայոց ՌԿԴ»[4]: Ուրիշ գրիչ մը՝ եսայի կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը «ի յերկիրս Տայոց, ի գիւղս որ կոչի Թաւուշ... ի կաթողիկոսութեան տեառն տէր Յոհանիսի... ի թուականութիւն ՌՀԹ» (1630, տպ· ՌՀԻ)[5]:

Գանձակի Ս· Յովհաննէս եկեղեցին կը կառուցուի 1633ին· արձանագրութիւնն է· «Ի ժամանակն Ովանէս կաթուղիկոսի թվին ՌՁԲ ամի չինեցաւ սուրբ Ովանէս եկեղեցին»[6]: Հաւանօրէն իրենն է նաեւ արձանագրութիւնս· «Այս է աջ սրբոյն Գրիգորիսի Ագուանից կաթուղիկոսին՝ Թոռն սրբոյ Լուսաւորչին· Նորոգող սորա տէր Յովհաննէս որդի Տաւութին, Թոռն Պաղտասարին, որ է որդի Մհհրատ պէկին, տեառն Խաչենոյ· Թվ· ՌՀ»[7]:

Վախճանեցաւ Յովհաննէս կաթողիկոս

---

[3] Ա· Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, Բ·, էջ 485—486:

[4] Աւետարան Շուչիի Ամենափրկիչ եկեղեցւոյ· Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 140:

[5] Հ· Բ· Սարգիսեան, Ցուցակ Մխիթ· Մատ· ի Վենետիկ, Ա·, 288:

[6] Բարխուդարեան, Արցախ, 37, 176: Ազգագր· Հանդէս, Ե· (1899), էջ 299:

[7] Արցախ, էջ 141:

իբր 1634*ին* : *Ձիշատակագիր մը կը գրէ* · «*Գրեցաւ Ս* · *Աւետարանս ի գաւն եւ ի նեղ ժամանակիս* · · · *ի յերկիրս Վերին Զակամ, ի գիւղս որ կոչի Շաքարպէկ, ձեռամբ* · · · *Յովհաննէս երիցոյ* · · · *ի հայրապետութեան սուրբ յաթոռոյն էջմիածնայ տեառն տէր Մովսէսին, որ կրկին լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս եւ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս* · հայրապետութիւն Աղուանից տէր Յովհաննէսին որ մատնաւ ի ձեռն պարսիկ ազգին· տարան ի դուռն Շահի· վերջն Աստուած գիտէ· *եւ եպիսկոպոսութեան պարոնատէր Բարսեղին, ի թուականին Հայոց ՌՁՒ* · *ի ժամանակս Շահ Սեֆուն*» (*տպ* · *Շահբասին*) [8] :

Իր յաջորդն՝ Գրիգոր ընտրութեան հաստատագիրն ընդունեցաւ Շահ-Սեֆիէն 1635 *Յունուար* 1*ին* [9] :

Մեխլու կաթողիկոսարանի Դպրատունը մոտաւ պիտի ըլլայ 1606*էն ետքը* :

2· *Կը գրէ Դարանաղցի թէ Սարգիս եպ*·, *Կիրակոս Տրապիզոնցի, Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետները Մեխլուի դէմ թղթեր գրած են* : *Այս կարող էր տեղի ունեցած ըլլալ* 1614 —1620 *տարիներուն*· *որովհետեւ Մովսէս Սիւնիք վերադարձաւ* 1613*ի վերջերը, իսկ Սարգիս եւ Կիրակոս վախճանեցան* 1620*ին* :

---

[8] *Աւետարան Հախումի գիւղի* : *Արձագանք*, 1888, *էջ* 162: *Թոփճեան, Յուցակ, Ա*., 89, *մահը կը նշանակուի ՌՁՒին* :

[9] *Զալալեանց, անդ, Բ*., *էջ* 487—488: *Զամբռ*, 79: *Թոփճեան, Յուցակ, Ա*., *էջ* 89:

3· *Աւետիս կաթողիկոս Երուսաղէմէն վերադարձաւ 1613ի վերջերը· իսկ Հայաստանէն անցաւ Վրաստան 1620ին, ուր եւ վախճանեցաւ: Իր պատմութիւն Մխլոյին յԵրեւան կ'իջնայ 1614—1619 տարիներուն:*

4· *Մարախի սարսափը, որ 1615—1621 տարիներուն կը ճարակէր, Երեւանի նահանգին մէջ յատկապէս 1618ին, կը թելադրէ Մեխլուի երեւումը 1617—1618 տարիներու մէջ զետեղել* [10]:

11· ՄՈՎՍԷՍ՝ ՔԱՐՈԶԻՉ

Վերին Հայաստան, ուր պիտի ըլլար Մովսէս վարդապետի առաքելական գործունէութեան ասպարէզը, բազմօք խախտած էին հին կարգերը· լուծ էր աւետարանական քաղաքութիւնը· վանքերը ամայացած էին, եկեղեցիները շատ տեղեր լքուած· եկեղեցականութիւնը զուրկ էր պատշաճաւոր կրթութենէ եւ կ'ապրէր սանձարձակ· մուտ գտած էին ժողովրդեան մէջ ալ եկեղեցական կանոններու հակառակ զեղծումներ: Առաքել Դաւրիժեցի լալով կը նկարագրէ երկրին եւ եկեղեցւոյ տխուր պայմանները: Բաւական է

---

[10] *Թ. Աւդալբէգեան, Անյայտ աղանդաւորներ Հայոց մէջ ԺԶ. ու ԺԷ. դարերում, Վիեննա* 1926, *էջ* 4—23· *մանր վերլուծման ենթարկելով Մեխլուի երեւումը, ժամանակի մասին կը գրէ· «Մեխլուի ասպարէզ գալն ընկնում է ԺԶ. դարի վերջին քառորդում ու ԺԷ.ի առաջին տասնեակներում»* (*էջ* 23):

արձանագրել հոս ինչ որ կը գրէ 1650ին յիշատակագիր մը[1].

«Ընդ այս ժամանակս բնաւին բարձեալ էր վարդապետ անուն յարեւելեան աշխարհէ. բայց եթէ կային եպիսկոպոսք՝ էին արժանի բամբասանաց, գնալով արտաքոյ կրօնից իւրեանց: Վասն որոյ բնաւին խոպանացեալ էին մարդիկ ի գիտութենէ եւ ի գործոց. իսկ առաքելաշնորհ այրս այս Մովսէս, իբրեւ էարկ սերմն կենաց ի տունս արեւելեան, իսկոյն արմատացաւ, աճեաց եւ եղ պտուղ բազմապատիկ...»:

Թէպէտ ժողովուրդը յօժարութեամբ կ'ունկնդրէր քարոզչին եւ կը հետեւէր անոր խրատներուն, բայց «եպիսկոպոսք դաւառաց եւ արեղայք վանօրէից ոչ հաճէին ի քարոզութիւնն Մովսիսի», վասն զի Մովսէս վարդապետ ինչպէս ինքը մերկ էր ամէն աշխարհիկ իրերէ եւ կ'ապրէր «պահօք եւ սրբութեամբ եւ կրօնաւորական վարուք ըստ հրամանաց գրոց», նոյնպէս կը քարոզէր, թէ պէտք է ըլլան բոլոր վանականներն ու եկեղեցականները. իսկ անոնք «անպոռնեալ զրանս նորա՝ ոչ ընկալան» (Ա.ո. 288):

«Վանօրէից արեղայքն, կը գրէ Դարանաղցի, որ ամէնքն առ հասարակ սուտ եպիսկոպոսք էին եղեալ վասն միմեանց նախանձու եւ ոչ վասն այլ իրիք՝ ի սուտ անուն կա-

---

[1] Ձեռ. Էջմ. 2309. հմմտ. Ա ր ա բ ա ս, 1902, էջ 436:

թողիկոսացն, եւ թողեալ էին զլուսազարդ վանորայն, սփռեալ էին ի գեղորայն եւ անդեայք եւ այրիք եւ բուրաստանք եւ հօտք խաչանց եւ արջառոց բազմութիւնս սատակեալ էին եւ եղեալ էին իբրեւ զմի ի մեծատանց աշխարհականացն եւ կալեալ էին ի կանանց տանտիկնայս ի վարձու եւ զանուանքն հացթուխ էին եղեալ... եւ զայս ամենայն անկարգութիւնս, զոր գրեցի ի վերոյ, ես ինձէն ականատես իսկ եղէ... Զայս ամենայն, զոր տեսի եւ գրեցի, մին մին խափանել ջանայր (Մովսէս) եւ հանել բռնութեամբ ի գեղորէից եւ յափշտակել տայր բռնաւորացն զարտ եւ զայգիս նոցա եւ զամենայն կալուածս եւ զտունս նոցա յաւարի տայր առնել եւ զիւրեանքն բռնութեամբ բերէր ի կարգս խստակրօնս մուծանէր: Եւ չատք ոմանք ի կաթողիկոս Մելքին ապաւինելով ոչ կամէին ելանել ի տեղոջէ իւրեանց եւ ի կալուածոցն հրաժարել: Տակաւին վարդապետ գոլով առնէր զայս (Մովսէս)» (էջ 296—297):

Մովսէս իբրեն եռանդուն օգնական գտաւ յանձին Պօղոս Վ. Մոկացւոյ, որ իրմէ յառաջ արդէն կը չրջէր քարոզութեամբ եւ չինարարութեամբ. գինքը տեսանք 1615ին, որ եկած էր ի նաւակատիս Եկեղեցւոյ: Ասոնք Դաւրիժեցի (291) կը գրէ. «Իսկ երկոքին վարդապետքն՝ Մովսէս եւ Պօղոս եղեն իրեարց ընկերք իբրեւ զսուրբ առաքեալսն Պե-

արոս եւ Պօղոս, լեալք ամուլք հատատոյ՝ չրջեցան յամենայն գաւառս արեւելեայ աշխարհիս, քարոզէին ամենեցուն զճշմարտութիւն, չինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս, հաստատէին զպլրոցս, ուսուցանէին մանկունս, վասն զի առաքելաբար չրջէին հետիոտս գնալով, ոչինչ առնուին յումեքէ, այլ միայն զկերակուրս, եւ զբոլոր չարաչին պահէին»:

Անոնք կը քարոզէին պարզ կեանք, առաւուածպաշտը պատուիրաններու եւ եկեղեցական կանոններու հպատակութիւն, կը ճարդէին ամէն գեղծում եւ երկրապաշտ կենցաղ: Կը կանգնէին եկեղեցիներ, կը նորոգէին աւերակ տաճարները, կը հաստատէին հոն ժամասացութիւն, կը բանային դպրոցներ, կը հաւաքէին աշակերտութիւն եւ անճամբ կամ իրենց ձեռքի տակ կրթուած ուսուցչութեամբ կ'ուսուցանէին մանկանց: Կը դասաւանդուէր կանոնաւոր ժամակարգութեան եւ ժամասացութեան կերպը. լուութեան մատնուած տաճարները կը սկսէին միւսանգամ թնդալ սաղմոսերգութեամբ: Գրքերը, որոնք փակուած էին երկար տարիներէ ի վեր, կը բացուէին, կը մեկնուէին եւ դասախարակները կ'ըլլային նոր սերունդին:

Ցիշատակագիր մը կ'արձանագրէ այս չրջանէն, ի Դաւրէժ, Հարանց վարքի վերջը. «Բայց գոհանամ զԱստուծոյ, որ այսպիսի ժամանակիս Անապատ հաստատեցաւ եւ եր-

կու մեծ վարդապետ աստուածակոյս կոչմանէ եւ մեզ Աստուած՝ Մովսէս եւ Պօղոս, որ խիստ յօժար եւ փափաք էին եկեղեցի շինելն, դպրատուն հաստատելն եւ ուսուցանելն... եւ հոգեւոր հայրն իմ յԱգուլիս դպրատուն չինեաց եւ յիսունեւեօթնէն աւելի մանկունք կու դային, եւ նոցա ուսուցանողն Տէր Անդրէաս պատուական քահանայն [2]»:

Այս տէր Անդրէասն է, որ 1617, Նոյ· 18ին, նահատակուեցաւ յԱգուլիս: Երբ Շահաբաս եկած էր Ագուլիս, տէր Անդրէաս ի յարդանս չահին հանած էր իւր դպրատան աշակերտները փողոց· Շահը նկատելով որ «ածիլեալ են կուլակք մանկանցն», կը համարի թէ իրեն անհաճոյ ընծայելու համար դանոնք, այսպէս ածիլած են [3]· կը հրամայէ երեւան հանել ածիլել տուողը: Տէր Անդրէաս ինք գինքը կ'ամբաստանէ· եւ կը նահատակուի: Հազիւ երեք կամ չորս ամիս անցած էր դէպքիս վրայ, երբ կրկին խօսք կ'ըլլայ Շահ Աբասի ներկայութեան այս խնդրի մասին: Ագուլեցի մահմեդական մը՝ Շահուուդ բէկ [4] կը պատմէ

---

[2] Արարատ, 1902, էջ 438:

[3] Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 290) այս դէպքը այսպէս կը պատմէ· «Շահն տղայոց մանկանց գլխիկ կուլակ թողուլ կու տայ, իւր ճորտ եւ զուլուքեան ազատաւ. նա՛ վարդապետք խրատեր են թէ ոչ է օրէն քրիստոնէի այդպէս առնել: Եւ ոմն քահանայ կու ջանայ որ ընդհեն զգիւանուէր նշանան ի գլխոց տղայոցն»:

[4] Դարանաղցւոյ համաձայն մատնիչն է Տէր Անդրէասի հետ բռնուած արեզայ մը, որ կ'ուրանայ· «նա մատնէ զվարդապետքն թէ՝ նոքա ուսուցին մեզ այնպէս առնել»· էջ 290—291:

Շահին թէ մանկանց կուլակը տէր Անդրէաս ածիլած էր ոչ թէ սեպհական կամքով, այլ «խրատելով վերակացուին իւրոյ», եւ յանուանէ կը յիշէ Մովսէս վարդապետը. «նա է օրէնուսոյց եւ դաստիարակ տէր Անդրէասին» (Ա. 361)։ Ասոր վրայ հրաման կ'արձակէ Շահ Աբաս՝ երթալ գտնել վարդապետը եւ «կապանօք ածել» առ ինքն։ «Եւ զօրականացն գնացեալ կալան զՄովսէս վարդապետն, ընդ նմին եւ զՊօղոս վարդապետն, եւ եղին զօղամանեակ դուգեալ ի փայտից ի պարանոցս նոցա եւ երկաթ ոտնակապ յոտս նոցա, յաւուրս ցրտութեան ձմերայնոյ, եւ բերին զերկոսեան վարդապետսան ի բանակն չահին»։ Շահը ի սկզբան կը խորհէր երկուքն ալ նահատակել, բայց ապա նախընտրեց տուգանքի ենթարկել զանոնք, համարելով թէ այս կերպով «լինի աւելի օգուտ մեզ եւ ընտս նոցա»։ Տուգանքի քանակը նշանակած էր 500 թուման, բայց յետոյ բարեխօսութեամբ իւր նախարարներուն իջեցուց 300 թուման։ «Անկար եւ չքաւոր» վարդապետներուն տրուեցաւ իրաւունք գինուորներու հսկողութեան տակ հանգանակելու այս դումարը։ Շնորհիւ բարի համբաւին զոր կը վայելէին վարդապետները ժողովրդեան քով, դժուարին չեղաւ հաւաքելու պահանջուած դումարն եւ աւելին. հարուստ եւ աղքատ, անոնց մէջ նաեւ բարեպաշտ կանայք «անխնայաբար թափէին զինչս եւ զողորմութիւնս

առաջի վարդապետացն»: Հանդանակութեան արդիւնքը եղաւ 700 թուման. որով ոչ միայն տուգանքն եւ անոր հետ կապուած ծախքերը վճարեցին, այլ եւ մնացեալ մասով «բազում պերիք եւ բանտարկեալք եւ դատապարտեալք ազատեցան»: Այսպէս Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետները փրկեցին իրենց գլուխը եւ վերադարձան ողջամբ Անապատ, փառք տալով Աստուծոյ: Իսկ Շահուղ սպանուեցաւ Շահին հրամանով (Դաւրիժ. 361—363):

1619ին Մեծ Անապատն էր Մովսէս. այս թուին Խաչատուր քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի յերկիրս Մաղանջուխու, ի գիւղս Տանճաւէր» «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնոյ ի սուրբ ուխտս Ստաթէի առաքելոյ [5]», երբ հոն կը գտնուէր երջանիկ րաբունապետն տէր Մովսէս «նմանեալ սրբոյն անյաղթ եւ քաջ քերթողին Մովսէսի»:

Քաջարի քարոզիչները թէպէտ գտած էին ժողովրդականութիւն, բայց ունէին իրենց դէմ չատերը, «արք անուանիք, եկեղեցականք եւ աշխարհականք», որոնք ոչ միայն չընդունեցան անոնց քարոզութիւնը, այլ եւ կ'աշխատէին ամէն կերպ լռեցնել զանոնք. անոնց թուին մէջ էին Մելքիսեդեկ կաթողիկոս եւ

---

[5] Յ. Յ. Թօփճեան՝ Յուցակ, Բ., էջ 55· Համմտ. եւ Ալիշան՝ Սիսական, էջ 282: Մովսէս մեծ Անապատ կը գտնուէր նաեւ 1621ին. Մելքիսէթ երէց Մաշտոց մը կ'օրինակէ Ռշ թուին «ի ժամանակս մեծ րաբունապետին մեծին Մովսէսի եւ Սարգիս պարոնտէր հօր Ս. Անապատին». Թոփճեան, անդ, Ա. 47:

անոր եղբօրորդին՝ Սահակ եպիսկոպոս Գառնեցի։ Յաջողեցան հեռացնել հրապարակէն Պօղոս վարդապետը, որ ստիպուեցաւ առանձնանալ Անապատ (Դաւր. 283, 293), ուր եւ վախճանեցաւ 1620ին (Դաւր. 283)։ Նոյն տարւոյն վախճանեցաւ նաեւ Սարգիս պարոնտէր (Դաւր. 260)։ Հեռացան Մեծ Անապատէն Ներսէս Մոկացի, որ Լիմի մէջ նոր վանք մը բացաւ. իսկ Թումա եպիսկոպոս Տ. Կիրակոսին հետ գնաց «յերկիրն Քշտազս մերձ ի գեօղն Հօշանց». հոն ալ փոխեցաւ յաստեացս Տ. Կիրակոս՝ 1621ին (Դաւր. 260). իսկ Դաւիթ եպիսկոպոսի մահը պատահեցաւ 1643ին Ջարեքի անապատին մէջ. տապանագիրն է (Կոստանեանց՝ Վիմական Տարեգիրք, 183).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ԴԱՒԻԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ
ԹՈՒԻՆ ՌՂԲ

Առանձին մնաց Մովսէս։

Հակառակորդներն «այնքան նեղ արկին զնա եւս, մինչ որ ինքն Մովսէս վարդապետն զիւր փիլոնն եւ զգաւազանն եւ զխալիչէն առաքեաց առ Մելքիսեթ կաթողիկոսն ասելով. Որովհետեւ ոչ կամիս զքարոզութիւնն մեր, ահաւասիկ ա՛ռ ի քեզ զիշխանութիւնն մեր եւ մեք լռեալ դադարեմք ի քարոզելոյ. եւ ընդ այդ թէ իցեն մեղք ինչ՝ դու տացես զպատասխանի Աստուծոյ» (Դաւր. 293)։ Ինչպէս Զաքարիա Սարկաւագ լսած է, Մել–

քխեղեկի եւ իր շուրջը գտնուողներու պահանջն էր, որ Մովսէս հեռանայ առ հասարակ Հայաստանէն. «Ե՛լ յայսմ աշխարհէ եւ գնա՛ առտի ուր եւ կամիս» (Ա. 53):

12· ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԵՒԱՆ

Կաթողիկոսը թէպէտ վերադարձուց Մովսէսին սպասները, բայց չդադրեցաւ յարուցանել անոր առջեւ դժուարութիւններ:

Տաղտկացած այս հալածանքներէ կ'որոշէ Մովսէս անցնիլ արեւմուտք (Օսմանեան բաժին) եւ հոն չարունակել իւր քարոզչական գործունէութիւնը: Այս դիտաւորութեամբ ալ հասաւ Երեւան, անցնելու անկէ Կարսի ճանապարհով Կարին (Ա.Ռ. 293/94):

Դրութիւնը նաեւ հոս չգտաւ մխիթարական: Կը գրէ Ղ. Գառնեցի թէ Մովսէս Սիսական աշխարհէն եկաւ «յերկիրս Ա.րարատեան. եւ տեսանէր խանգարեալ եւ եղծեալ զկարգս եւ զսահմանս եկեղեցոյ ի հերատուկ եւ ի մեղմեխ առաջնորդաց ժամանակիս. եւ թաղծեալ սրտմէր եւ հոգայր, թէ զիարդ լիցի հնար նորոգման եւ պայծառութեան սուրբ հաւատոյ, կարգաց եւ կրօնից: Եւ սկսաւ մեծաւ աշխատութեամբ եւ բազում չանիւ խրատել եւ ուսուցանել զեկեղեցականս եւ զաշխարհականս»:

Այս միջոցին Ա.րարատեան աշխարհին կուսակալն էր Ամիրգունայ խան, հայասէր եւ պատուական անձնաւորութիւն մը, որ կին

առած էր հայուհի մը: Բարեդէպ առիթ մը կը ծանօթացնէ զՄովսէս Խանին հետ:

Կը պատմէ Զաքարիա Սարկաւագ (էջ 53—55), թէ Մովսէս, երբ Երեւան կը գըտնուէր, կը քարոզէր ի Զորագեղ, մերձ ի բերդն Երեւանայ: Օր մը քարոզին նիւթ կ'ընէ բնաբանս. «Կին եթէ ելցէ յառնէ իւրմէ՝ եւ առցէ այլ՝ շնայ»: Քարոզին ներկայ կը գտնուէր Յովհաննէս անուն մէկուն կինը Աճաւիխան, որուն քոյրը՝ կինն էր Ամիրգունա խանին[6]: Սա գժտած էր իւր ամուսնոյն հետ. թէպէտ քահանաներն, նոյն իսկ Ամիրգունա խանը յորդորած էին, որ հաշտուի ամուսնոյն հետ, բայց օգուտ չէր ըրած: Մովսէս վարդապետի խօսքերը սակայն խոբայէս կ'ազդեն իր վրայ. կը զղջայ եւ կը դիմաստանայ: Աճաւիխանի վրայ տեսնուած այս փոփոխութիւնը զարմանք կը պատճառէ Խանին, եւ երբ կը հարցնէ պատճառը եւ կ'իմանայ թէ վարդապետին խրատները հաշտեցուցած են զանիկա ամուսնոյն հետ, փափագ կը յայտնէ ծանօթանալ Մովսէս վարդապետին հետ: Այս առաջին տեսակցութիւնը կը հաստատէ Խանին եւ Վարդապետին մէջ բարեկամական յարաբերութիւն:

---

[6] Էջմ. Թ. 942 ձեռագրին մէջ կը գրէ Մելքիսէթ քահանայ 1621ին. «Ցիշեսջիք ... եւ զքոյրն իմ զՂզլարն որ է ի ձեռն այլազգեաց ի քաղաքն Երեւան՝ իշխան անն Ամիրգունայի տուն զերեցեալ. զոր եւ հաւատով ճշմարիտ քրիստոնէութիւն առնէ. Տէր Աստուած ապատէ զնոայ ի գերութենէ». Համմ. Երուանդ Շահազիզ, Հին Երեւանը. Երեւան 1931, էջ 74:

Ծանօթանալով Խանը ի մերձուստ Վարդապետին ազնիւ հոգւոյն եւ բարձր հանճարին հետ, սիրեց զանիկա. խնդրեց որ հրաժարի երկրէն հեռանալու խորհուրդէն:

Գրիգոր Դարանաղցի, որ Մովսէս վարդապետի Երեւան գալու պատճառը անոր եւ Պօղոս վարդապետի դէմ եղած ամբաստանութեան մը կը վերագրէ, որուն համար Ամիրգունայ խան զանոնք Երեւան բերել կու տայ, հոն մնալու մասին կը գրէ. «Եւ զՄովսէս վարդապետն խնդրեցին յԵրեւանու տօլմաթաւորքն ի Խանէն՝ չթողուցու գնալ յԱնապատին, այլ կալով առ նոսա՝ օրինակ բարեաց լինելով նոցա, տեսականաւն եւ գործնականաւն մխիթարել զնոսա: Եւ հրամայեաց նմա ամիրայն զխնդիրս ժողովրդոյն կատարել եւ մնալ. եւ եղեւ սկիզբն մեծանալոյն Մովսէսին մեծի տեառն» (էջ 290):

Ամիրգունայ խան ցոյց տուաւ իրեն Կաթողիկէ Եկեղեցին[7], ուր կրնար կատարել ժամասացութիւնն եւ պատարագը: Երեք տարի մնաց հոս Մովսէս վարդապետ: «Եւ օր աւուր գայր Խանն եւ տեսանէր զպատարագն եւ զայլ արարողութիւնս ժամակար-

[7] Կաթողիկէ եկեղեցին, որ կանգուն է մինչեւ այսօր, Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին աթոռանիստ եկեղեցին էր: Կ'երեւայ թէ այս միջոցին Մելքիսեդ կը բացակայէր Երեւանէն. գիտենք որ անիկա 1620, Յունուար Հին Ջուղայ կը գտնուէր, ուր կատարեց Ջրօրհնեաց մեծահանդէս արարողութիւնը ի ներկայութեան Շահին. հմմտ. Viaggi di Pietro della Valle, Torino 1843, p. 86:

դուքեանն, եւ խօսէր ընդ նմա երբեմն ի պատճառս իմաստութեան եւ երբեմն ի պատճառս հաւատոյ եւ լսէր պատասխանիս վարդապետին՝ ախորժ եւ համեղ եւ ի չնորհօքն Աստուծոյ. եւ վասն պարկեշտ վարուց նորա սիրեաց զնա» (Դաւր. 294):

Երեւանի հիւսիսային կողմը, այգեստաններու մէջ կար հին ժամանակներէ ի վեր մատուռ մը «ի վերայ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի», որ աւերակ էր եւ անմարդաբնակ: Ատոր ինքնաբերաբար առաջարկեց վարդապետին, որ նորոգէ զայն, չինէ չուրջը խցիկներ եւ այլ կարեւոր շինուածքներ եւ հաստատէ հոն իւր բնակութիւնը. «Արդ լուր ինձ եւ մի գնար յայլ աշխարհ, այլ արա դաս քեզ բնակութիւն եւ դադարեա աստէն, զի իրերաց մերձակայութեամբ եւ տեսութեամբ միխիթարեսցուք»: Նոյնպէս կ'աղաչէին նաեւ քաղաքացիները եւ վաճառականները: Առաջարկութեան կը հաւանի վարդապետը եւ կը ձեռնարկէ նպաստաւորութեամբ ժողովրդեան եւ վաճառականներու նորոգել եկեղեցին եւ չինել առընթեր «խուցեր, ժամատուն, սարաւութ եւ դպյլ տունս յոլով» եւ չուրջանակի պարիսպ: «Եւ կատարեալ զամենայն շինուածն՝ բնակեցաւ անդէն վարդապետն իւրովք միաբանօքն՝ կարգաւն եւ սահմանաւն այն, զոր կարգեցին ի մեծ Անապատն: Ա՛ւ որ ժողովեցան միաբանք բազումք, միայնակեացք եւ զրոց

աշակերտք իմաստունք եւ արբակեացք, կային ի միասին մեծք եւ փոքերք, սիրով հանդարտացեալք ի խցի, հանապազօր կանխեալ յաղօթս եւ յընթերցումն սուրբ գրոց» (Դաւր. 295) : Այժմեան Ս. Զօրաւորի Եկեղեցւոյ մասին է խօսքը :

Գեղեցիկ կը նկարագրէ Մովսէս վարդապետի գործունէութիւնը նոր «Անապատիս» մէջ Եսայի Կարճաւանեցի, որ Մովսիսի աշակերտներէն է եւ Անապատիս առներէն : Սա 1625 թուին կ'օրինակէ «Յիսուս որդի» մը «ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի, յորում վայրկ վարդապետս մեր տէր Մովսէս քաջ բարեբանին յաշխարհէն Սիսական, յերկրէն որ կոչի Աճանան, ի գեղջէն Խոտանանու եւ յաթոռոյն Ստաթիկէ, որ այժմ կոչի Տաթեւ. որ լուսաւորէ զԱզգս Հայկազեան եւ ժողովեալ կրօնաւորական դաս եւ նորոգեաց զվանորայս եւ զանապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց : Եւ ապա բազում աշակերտօք գնացեալ յԱյրարատեանն գաւառ, որ եւ անդ սիրեալ էր իշխան ումն ազգաւ պարսիկ՝ Ամիրգօնայ անուն կոչեցեալ, քաջ եւ արի, հմուտ ի պատերազմ, մինչ զի յահէ նորա, որ չկայր նման նմա : Թէպէտ կրօնիւք այլազգի էր, սակայն բարեպաշտ եւ երկիւղած էր եւ քրիստոնէասէր, մինչ զի հանդիպել սրբոյս անդ՝ յոյժ վաստագանօք ընկալեալ, եւ բազում սիրելութիւնս ցուցեալ եւ տուեալ տեղի մի, որ կոչի Աճանիա առաքեալ, գեղեցիկ եւ վայելուչ ի

մէջ այգեստանեաց. եւ գնացեալ անդ վարդապետս նորոգեաց, եւ ժողովեալ բազում աշակերտս եւ կրօնաւորս եւ միայնակեացս եւ կարգեաց դպրոցս, այլ եւ բազում կարգս եւ կրօնս հաստատեաց: ...*Գրեցաւ գիրքս ձեռամբ Նայեայ սարկաւագի յերկիրն Այրարատեան, ի գաւառն Կոտա(յի)ց, ի մայրաքաղաքն Երեւան, ի դուռն սուրբ ուխտին Անանիա կոչեցեալ, առ ոտս քաջ րաբունւոյն Մովսէսի. որ եւ ծառայ եւ տրուպ աշակերտաց իսկ եմ, յաշխարհէն Սիսակայ, յերկրէն Գուրհամու, գեղջէն որ կոչի Կարճաւան*[8]»:

Առոյգ եւ առաքելաջան գործունէութեանս համբաւը շուտով տարածուեցաւ «ընդ ծագս աշխարհի»: Թուրքիայէն եւ Պարսկաստանէն եկող վաճառականները հիացմամբ կը տեսնէին վարդապետին արդիւնալից աշխատանքները եւ կ'երթային ու կը պատմէին անոր սրբակեաց անձին եւ անխոնջ գոր-

---

[8] *Արարատ*, 1888, *էջ* 407—408, *Էջմիածնի Թ.* 1513, *այժմ* 1538 *ձեռագրէն: Ալիշան, Սիսական, էջ* 277, *ուր կ'օգտուի յիշատակարանէս, գրիչը Երեմիա կ'անուանէ սխալմամբ: — Ճիշդ այս տարին Ղազար գրիչ կ'օրինակէ Մատթէի, Ղուկասու եւ Յովհաննու մեկնութիւն մը ՌՀԴ թուին «ի վիճակս Սուաթէի ի յերկիրս Աճանանու ի գեաւղս Խոտանան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի, ի խնդրոյ Մովսէս քաջ րաբունապետին»: Ձեռ. Էջմ.* 1878, *Թղ.* 277 *բ. իսկ Թղ.* 435 *ա կ'ըսուի. «Արդ գրեցաւ... հրամանաւ տեառն Մովսէս կաթողիկոսի յաթոռն գերագահ սուրբ Էջմիածնի որ... զայս գիրքը գրել ետ եւ եդ յիշատակ ի սուրբ Աթոռն... ի թվականիս մերում Ռ||| (ուրիշ գրչէ կեղծուած՝ ՌՀԳ) ամին. ձեռամբ Իսահակայ վարդապետին»: Գիրը վերնոյն հետ նոյն է:*

ծունկուքեան մասին (Դաւրիժ. 295)։ Կը պատմէ Դարանաղցի (էջ 291) թէ երբ վախճանեցաւ Պօղոս վարդապետ (1620) եւ «ինաց միայն տէր Մօսէս վարդապետան եւ յորդորէր զամենեսեան ի կարգս եւ ի կրօնս, ի պահս եւ յաղօթսն՝ զուխտականս եւ զեկեղեցականս եւ աչխարհականս՝ զարս եւ զկանայս, զհեռաւորս եւ զմերձաւորս եւ զամենայն արեւելեայսն։ Եւ էլ հռչակ նորա ընդ ամենայն աչխարհսն Հայոց. եւ երթային յամենայն կողմանց եւ յարանց եւ ի կանանց եւ յեպիսկոպոսաց, յաբեղայից եւ յերիցանց նաեւ ի վարդապետաց ոմանք կերպաւոխեալ զինքեանս զային մտանէին ի կարգ կրօնաւորացն ծածկաբար, որպէս Ներսէս Վանեցին արար»։

Մելքիսեդեկ կաթողիկոս եւ իւրայիններըթէպէտ կը տեսնէին այս ամէնը եւ կը կրճատէին առաւելները, բայց չէին կրնար խոչընդոտն յարուցանել, որովհետեւ կանգնած էր վարդապետին Յովը պաշտպան։

13· ՄՈՎՍԷՍ՝ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Երբ համոզուեցան Մովսիսի հակառակորդները, թէ պիտի չկարենան խափանել առնոր գործունէութիւնը, խորհեցան այժմ չահագործել անոր վարդապետի համբաւը։

Կաթողիկոսի անանկացած քսակին դրամ էր հարկաւոր. կը յուսային թէ առաջիկայ մեռոնօրհնէքը եթէ Մովսէս վարդապետի ձեռքով կատարուի, մերձակայ եւ հեռաւոր

չրջաններէ մեծաթիւ բազմութիւն պիտի խուժէ հանդիսին եւ այսպէս առաջ պիտի հոսէ Աթոռին դրամական տուրքը: Առանց յապաղութեան եպիսկոպոսներէն ոմանք կը յայտնեն կաթողիկոսի վախճանը Մովսէս վարդապետին: Բայց կը մերժէ վարդապետը իրեն ներկայացուած խնդիրը, առարկելով թէ «ես ոչ ունիմ զաստիճան եպիսկոպոսութեան, ո՛չ է այդ իմ գործ, այլ այնոցիկ որ եպիսկոպոսք են»: Արդեօք դիւրին էր բառնալ: Կաթողիկոսը պատրաստ ընծայեց ինք զինքը տալու անոր եպիսկոպոսական աստիճան: Մովսէս թէպէտ ի սկզբան առ խոնարհութեան չուզեց յանձն առնել ձեռնադրութիւնը, բայց ապա զիջաւ աշակերտներուն եւ ժողովրդեան խնդրանքին վրայ, տալու իւր հաւանութիւնը: Մելքիսեդեկ եկաւ իւր չուքովը Ս. Անանիայի անապատը, եւ բաչխեց վարդապետին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Աւագ երկուշաբթի (Առ. 296. տարին չէ նշանակուած [1]):

Աւագ հինգշաբթի օրը, ի ներկայութեան մեծ բազմութեան կատարեց Մովսէս եպիսկոպոս Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը:

Զուղայեցի վաճառականները, որոնք ներկայ գտնուած էին արարողութեան, հիացմամբ պատմեցին ի Նոր Զուղայ իրենց տպաւորութիւնները: Զուղայեցիք, որոնք լսած

---

[1] Օրմանեան՝ Ազգապատում, Բ., 2365 կը դնէ տարին 1623 Ապր. 7:

էին արդէն Մովսէս վարդապետի բարի համբաւը, այժմ վառեցան փափաղով իրենց աչքով տեսնել Սրբազանը եւ անոր օրհնութեան արժանանալ: Ուղարկեցին պատգամաւորութիւն մը, հրաւիրելու Մովսէս եպիսկոպոսը Նոր–Ջուղայ: Նաեւ խոջայ Նազար հրահանգ տուաւ իր որդւոյն, որ Ատրպատական կը գտնուէր, որ երթայ եւ անձամբ ներկայացնէ Ջուղայեցիներու փափաքը նորընծայ եպիսկոպոսին: Մովսէս ընդունեցաւ հրաւէրը. գնաց Սպահան, չրջեցաւ հայ գաղթավայրերը եւ ամրապնդեց ժողովուրդը կենդանի խօսքերով հաւատքի մէջ եւ մխիթարեց. «կացեալ անդէն ժամանակս ինչ մեծաւ փառօք փառաւորեալ ի նոցունց» դարձաւ Երեւան:

Կարծեցին Մելքիսեդեկ եւ իր համախոհները, թէ Մովսէս մեծ դումարով վերադարձաւ Սպահանէն եւ ուզեցին բաժնեկից ըլլալ: Ներկայացուցին Յանին պարտամուրհակ մը, ուր գրուած էր. «Ես Մովսէս վարդապետս տալու եմ Մելքիսեթ կաթուղիկոսին զհարիւր թուման. զնամ յԱսպահան եւ անտի եկեալ տամ»: Բնականաբար անծանօթ էր Մովսէսի այսպիսի պարտամուրհակ: Որչափ ալ աշխատեցաւ խոյտառակել կեղծիքը, բայց հակառակ կողման պնդումներուն վրայ ձգձգուեցաւ խնդիրը երկու ամիս. եւ ահա, երբ հաւաքուած էին երկու կողմերը դատի՝ Յանի ներկայութեան, ելաւ մէջ տեղ Սահակ եպիսկոպոս, եղբօրորդին Մելքիսեդեկի եւ

յայտարարեց թէ «Թուղթդ այդ բնաւին սուտ է, զի ոչ իմ հօրեղբայր Մելքիսեթ կաթուղիկոսն դիտէ եւ ոչ ես. այլ ես դիտեմ զի Համամպասպ (Հաւուցթառայ) եպիսկոպոսն է արարեալ զայդ նենգութիւնդ»: Թէ որքան ուղիղ էր կեղծիքն Հաւուցթառի եպիսկոպոսին վերագրելը, որ Մելքիսեդեկի հակառակորդներէն էր, չի հետաքրքրեր զմեզ, բայց Ամիրգունա խան եւ Մովսէսի բոլոր բարեկամները գոհութիւն տուին Աստուծոյ, որ ազատեցաւ «անպարտն ի ձեռաց զրպարտողաց» (Դաւր. 298):

Մովսէսի երթն յԱպահան եւ վերադարձը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ 1624ին: Էջմիածնի Թ. 960 Մաշտոցը 1624ին կ'ինկնայ Ջուղայեցի Շապանի եւ որդւոց ձեռքը, որոնք կը նուիրեն զայն իբրեւ յիշատակ «ի ձեռն հոգեւոր հաւրն մերոյ Մովսէս վարդապետին» (թղ. 2բ), ի Ջուղա՞յ:

Բախտը, որ սկսած էր ժպտիլ վարդապետին, ընծայեց իրեն նոր առիթ աւելի անարգել ընթանալու իւր ճանապարհին վրայ:

Հաւանօրէն այս միջոցին պէտք է դնեղել այն առաջարկը, զոր ըրաւ Մելքիսեդեկ Մովսէս եպիսկոպոսին, եւ որուն մասին կը պատմէ Դաւրիժեցի (225): Երբ պարտքերը բազմացած էին եւ Մելքիսեդեկ անհնարին կը տեսնէր դուրս գալ անտանելի կացութենէն՝ կը խորհի փոխանցել իշխանութիւնը պարտքերուն հետ Մովսէս վարդապետին. կ'առա-

Ջարկէ իրեն. «Ահա ազգս Հայոց մեծ եւ փոքր երես դարձուցին ինէն եւ զքեզ սիրեն եւ ընդունին, եւ մանաւանդ զի ծերացեալ եմ եւ հարկն արքունի պարտք եղեւ եւ բազմացաւ ի վերայ իմ. արդ տամ քեզ զաուրբ Աթոռն էջմիածնի եւ զկաթուղիկոսութիւնն. դու վարեա այսուհետեւ զկաթուղիկոսութիւնն, որպէս եւ եսդ արժանի. եւ ինձ տուր սմ յամէ դարման պիտոյից եւ զմի ի վանօրէից, զի անդ նստայց լռելեայն եւ վճարեցից զծերութիւնս իմ»[2]:

Առաջարկութիւնը առանց տարակուսի մօտ էր թէ Մովսէս վարդապետի եւ թէ բովանդակ Ազգին սրտին. եւ այս էր ամէնուն ալ վաղեմի խորհուրդը: Բայց համոզուած չէր Մովսէս բազմահնար ծերին անկեղծութեան. զիտէր թէ պարտքերը չալակելով իր ուսին՝ պիտի կորզէր զարձեալ իշխանութիւնը յինքն: Այս պատճառաւ ալ «հրաժարելով հրաժարեցաւ» յանձն առնել կաթողիկոսութիւնը այնպիսի աննպաստ պարագաներու մէջ:

Բայց գտնուեցաւ խելակորոյս մը, որ մղուած փառասիրութենէն եւ կուրացած նախանձէն, նետեց ինք զինքը այնպիսի վտանգի մէջ:

---

[2] *Այս միջոցին վախճանած էր ի Վիրս Աւետիք կաթողիկոս. Դաւիթ քաչուած էր հրապարակէն. աոանձին մեացած էր Մելքիսեդեկ՝ ծանրարեռնուած տարիքով եւ պարտքերով. կը կարօտէր օգնականի. ուստի աւելի աթոռակցութեան քան կաթողիկոսութենէն հրաժարելու մասին էր խօսքը:*

Սահակ Գառնեցի[3], *Մելքիսեդեկի եղբօրորդին, վերահաստ ըլլալով կաթողիկոսին խորհուրդներուն, զգալուց անոր թէ ինքը պատրաստ է յանձն առնել կաթողիկոսութիւնը. «կաթողիկոսութիւնդ այդ քո է, եթէ առնես դու, յոյժ բարւոք է, արասցես. եւ եթէ ոչ առնես դու, ընդէ՞ր այլոց շնորհես եւ ոչ ինձ, որ եմ ժառանգ եւ որդի քո»: Նոյն խորհուրդը կու տային նաեւ այլ համակիր «բարեկամներ»: Սահակի առաջարկին համաձայն Մելքիսեդեկ եւ «ի Հրեշտակապետաց Կիրակի օրն»* (13 *Նոյեմբ.* 1625՞)[4] *օծեց*

---

[3] *Մելքիսեդեկի եղբօրորդւոյն Սահակ եպիսկոպոսին կը վերաբերին հետեւեալ Յիշատակարանին խօսքերը. Ձեռ. Էջմ. Թ.* 199 (*Մատենք Աստուածաշունչի*). *Թղ.* 29*բ.* «*Ի թվակ<ան>իս Հայոց Ռ եւ ԾԵ* (1606) *էս ծանապէնց տէր Առաքել եպիսկոպոս վաքիլ եւ աթոռակալ սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնայ. տայ գանէր Սահակ արի եւ քաջ սուրբ վարդապետէն Բունամաշտոց մի փարթամ եւ լիակ<ատ>ար ձեռնադրութիւն ի ներս, այլ եւ ԺԸ հազար դեկան (յոր. դ̃կ̃ն) նաղտ եւ տվի զգիրքս Ովրայ ի ձեռն տէր Սահակ բարունապետին»*...:

«*Ես տէր Սահակ վարդապետս տվի ԺԸ. Ռ դեկան* (*դ̃կ̃ն*) *նաղտ դրամ ա. Բունայմաշտոց. պարոն տէր Առաքելին եւ տայ զգիրքս յիշատակ ինձ եւ ծնաւղաց իմոց՝ հաւրն իմ Սալթանին եւ մաւրն իմոյ Փարիխանին*»:

Թղ. 388*բ.* «*Զվերջին բատացող աստուածաշունջ սուրբ Գիրքիս նաստ տէր Սահակ վարդապետս տայ զնաւք յիշատակ իմ եւ եղբարց իմոց պարոն Վարդան եպիսկոպոսին եւ աւագ եղբաւրն իմ Սարգիսն, Յակոբն, Ներսէսն եւ եղբաւրորդոցն. ամէն*»:

Եթէ ստոյգ է ենթադրութիւնս՝ Սալբաճ *Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին եղբայրն կ՚ըլլայ*:

[4] *Ըստ Օրմանեանի ժամանակագրութեան՝* 9 *Նոյեմբեր* 1623:

զանիկս էջմիածնի մէջ աթոռակից [5]: Ամիրգունայ Խանը տուաւ իր հաւանութիւնը. գրեց Մելքիսեդեկ նաեւ Շահին թէ «Ես ծերացեալ եմ եւ ոչ եմ բաւական վարել գիշխանութիւնս. սա իմ որդի է, խնդրեմ զի սմա շնորհեսցես զկաթողիկոսութիւնն»:

Քիչ յետոյ Սահակ մեկնեցաւ Պարսկաստան ներկայանալու Շահին եւ ստանալու անկէ իր ընտրութեան հաստատութիւնը: Մելքիսեդեկ մնաց էջմիածին: Պարտատէրները դարձեալ իրմէ կը պահանջէին պարտքերը: Տաճարին սպասները դրաւ մահմեդականներու քով դրաւի, գոհացնել կարենալու համար պարտատէրները. բայց ձեռք բերուած գումարը չբաւեց ամէնուն: Յուսահատ դրութեանս առջեւ՝ որոշեց Մելքիսեդեկ փախչիլ արտասահման: Առած հետը երկու եպիսկոպոս՝ 1626ի գարնանամուտին Կողբի ճանապարհով հասաւ Կարին, անկէ Կ. Պոլսոյ վրայէն անցաւ Լվով–Կամենից, ուր եւ վախճանեցաւ 1627 Մարտ 18ին (Դաւր. 225—228):

Աւետիս կաթողիկոս վախճանած էր արդէն: Դաւիթ կենդանի էր դեռ ի Նոր–Ջուղա. իսկ Սահակ կը թափառէր Պարսկաստան:

---

[5] Այս առթիւ կը գրէ Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 297). Ձեռնադրեց Մելքիսեդեկ «զՍահակ անուն տղէտ եւ անստակ, քան զինքն առաւել թոյլ եւ թերի»:

14. ՄՈՎՍԷՍ՝ ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

1626ին մօտաւորապէս եկած էր Երեւան Շահ Աբասի նախարարներէն մին՝ Բայինդուր բէկ: Սա օր մը Ամիրգունա խանին[1] ընկերակցութեամբ չորքան կ'ընէր քաղաքին մէջ. Խանը բերաւ դինքը նաեւ Ս. Անանիայի անապատը, ծանօթացնելու անոր իւր բարեկամ Մովսէս եպիսկոպոսը: Մովսէս մեծարեց հիւրերը նուիրելով անոնց եօթնական սպիտակ

---

[1] *Ամիրգունայ Խան 1625 գարնան ի Վիրս Մոզրովի դէմ պատերազմի ժամանակ կը վիրաւորուի եւ քիչ յետոյ կը վախճանի.* Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, III, 44: *Մահը ճշդապոյնս տեղի ունեցաւ 1626ին, հաւանօրէն տարւոյն սկիզբները: Յաջոր ծերունի վարդապետն այս թուին Աւետարան մը կ'օրինակէ. Ցիշատակարանին մէջ կը գրէ ի մէջ այլոց. «Բայց գրեցաւ սայ ի թվարերութիւնս հայկազան տումարիս ՌՀԵ. ի յերկիրս Արարատա, ի գիւղս որ կոչի Առինջք, ի վանք սուրբ Մարիամ Աստուածածնին... ի թագաւորութեան Շահ Ապասին. իշխանութիւն Ամիրգունա խանին. այսմ ամի փոխեցաւ աշխարհէս եւ որդին նորա Թահմազդուլի խան դրին յերեւանա: Դարձեալ յիշեցէք զտիեզերալուս վարդապետն մեր զՄովսէս, որ այս սուրբ Աւետարանիս թուխթն նա շնորհեաց. Աստուած գիւր հոգին երկոտասան սուրբ վարդապետաց դասուն դասակից եւ պսակակից արասցէ Քրիստոս Աստուածն մեր. ամէն»:*

Գրիչն Յակոբ վարդապետ օրինակութիւնս եւ Աւետարանիս նկարազարդումը կատարած է 77ամեայ հասակին. կը խնդրէ յիշել «Հայրն իմ զպարան Բարէն, մայրն իմ Եղիսաբէթն եւ հաւրեղբայրն իմ Սահմանոս կաթողիկոսն. հարազատ եղբայրն իմ զՄանուէլ եպիսկոպոսն, Խամբուղէն, Ամիրասլան, Մելքոն խաւճէն. եղբաւրորդիքն իմ զպարոնտէր Յոհաննէսն, զԴաւիթ ճանն... վայելող սորա Յոհաննէս արքեպիսկոպոսն, որ վերակացու է վանիցս եւ առաջնորդ»: Ձեռ. կէզ գիւղի Քիչիքեան ընտանեաց (Հ. Յ. Քօսեան՝ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կարնոյ գիւղօրէից, Թ. 30. անտիպ):

մոմեր, զորոնք պատրաստած էր ինքը այն ա-
բուեստով, զոր սորված էր Երուսաղէմ գըտ-
նուած ժամանակ: Բայինդուր բէկ, որ առա-
ջին անգամ կը տեսնէր սպիտակ մոմ, չատ
մեծ հրճուանք զգաց· եւ ըսաւ թէ կը վե-
րապահէ զանոնք Շահին ընծայելու· այս
խորհուրդը հաճելի երեւցաւ Յանին, եւ խըն-
դրեց որ իր մոմերն ալ ի միասին ընծայ տանի
Շահին: Մովսէս եպիսկոպոս երբ լսեց այս
որոշումը, աւելցուց անոնց վրայ իւր կողմէն
ալ ուրիշ եօթը մոմ: Բայինդուր բէկ վերա-
դարձին ընծայեց Շահին այդ 21 մոմերը, որոնք
չատ հաճելի անցան նորին վեհափառութեան
եւ հարցուց թէ ի՞նչ ծագումէ են անոնք· եւ
երբ լսեց թէ Մովսէս եպիսկոպոս պատրաս-
տած է զանոնք, հրովարտակ գրկեց անմիջա-
պէս Երեւանի Յանին, ուր կ'ըսուէր· «Զմով-
սէս անուամբ վարդապետն, որ բնակի ի քում
քաղաքի առ քեզ փութանակի առաքեսցես զնա
առ իս, եւ ուր եւ իցեմ ես՝ եկեալ դացէ զիս»
(Դաւր· 298—300):

Թէ ի՞նչ նպատակով էր հրաւէրս, չէր
բացատրուած· պղտոր խորհուրդներ պաշա-
րեցին վարդապետը· բայց եւ այնպէս աներ-
կիւղ եւ անյապաղ ինկաւ ճանապարհ· «գնա-
յեալ եհաս սրբազան հեղինակս ի Դուռն ար-
քայի ի ... ՌՀԵ (1626) ամի»· այսպէս ըստ
Ղուկաս Գառնեցւոյ: Առաքել կը գրէ, թէ
ճանապարհը հանեց զինքը Բաղդատ· «զի անդ
էր Շահ Աբաս թագաւորն, զի կամէր զքա-

զաքն Բաղդատ յետ առնուլ յՕսմանցւոց, զոր եւ էառ յետ սակաւ աւուրց[2]», որ ուղիղ չէ: Մովսէս ներկայացաւ Շահին (1626) եւ հարցաքննուեցաւ մոմը սպիտակացնելու արուեստի մասին:

Շահէն հրաման ընդունեցաւ Մովսէս, որ Սպահանի մէջ երեք պարսկի մոմ սպիտակացնելու արուեստը սորվեցնէ: Ութը ամսէն ի գլուխ հանելով հրամանը, իւր աշակերտներու հետ Շահին գնաց, որ ի Ֆահրապատ կը ձմերէր: Հոն էր Զուղայեցի Մօլայ Նազարը, «մեծ եւ փառաւոր իշխանը» եւ Մովսէս եպիսկոպոսի վաղեմի մտերիմ բարեկամը: Նա յանձն առաւ ներկայացնել Շահին Մովսէս եպիսկոպոսը, սպիտակացուցած մոմերն եւ յիշեալ երեք ծառաները, որոնք սորված էին արուեստը: Շահը չատ գոհ մնաց: Եւ որովհետեւ այն օրերուն հանդիպեցաւ Յայտնութեան տօնը (6 Յունուար 1627), խորհրդով խոճայ Նազարին կատարեց օրուան հանդէսը մեծ տօնախմբութեամբ, որուն ներկայ էր նաեւ Շահը: Ղուկաս Գառնեցի կը գրէ· «Ի ջրօրհնէն ինքն իսկ արքայ մեծամեծով իւրովք եկաց ի վերայ ջրոյն· եւ չնորհօք սրբալոյս Մեռոնին հարեալ արքային յարտաստուս առաջի սուրբ հօրս»:

---

[2] Բաղդատ Պարսից ձեռքն էր, զոր 1625 Յունիսին եկան պաշարեցին Թուրքերը. Շահ Աբաս հասած էր պաշարուածներուն օգնութեան 1627 Յունուարին, պաշարումը լքեցին եւ հեռացան Թուրքերը 1627 Յունիսին. հմմտ. Hammer, III, էջ 43—54: Մովսէս ի Դուռն հասաւ հաւանօրէն 1626, Մայիսին:

«Զկնի աւուրց, կը գրէ Առաքել, ասաց արքայ ընդ Մօջայ Նազարին. Զի՞նչ խնդիր ունի վարդապետն ձեր, զի կատարեացուք. զա՞նձ թէ զգաստակերա, թէ այլ ինչ, զոր ինքն կամի»: Մօջայ Նազար կը պատասխանէ. «Սա այնպիսի այր է, որ զաչխարհաւ եւ զընչիւք նորին զանց արարեալ է եւ բնաւ մի ոք ի գոյանէ ոչ է կարիք սորա. այլ թէ չնորհ առնես տալ սմա զպարզեւս, զուսարարութիւն էջմիածնի տուր. զի անդ ապաստաւորեալով եկեղեցւոյն այնմիկ աղօթեսցէ վասն կենաց թագաւորին»[3]: *Շահը չնորհեց խնդիրը մեծ հաճութեամբ* (էջ 234 եւ 302):

Շահ Աբասի հրովարտակին թարգմանութիւնը կու տայ Շահխաթունեան[4] *այսպէս. «Առաջի արարին ինձ՝ թէ ի խաչապատեան հոգեւորականաց ընտրեալ ի լուսաւոր էջմիածնայ եւ կառավարիչ հոգեւորական գործոց նորա քսան քրիստոնէական արարողութեանց՝ որ մաղթէ այժմ յինէն չնորհել յայն պաչտօն զսոյն հրովարտակ. վասն որոյ այսու հրամանագրեմ ընդհանրապար համայն*

---

[3] Ղուկաս Գառնեցի կը գրէ. «Եւ յետ կատարման օրհնութեանցն բազում սիրով եւ հեզաբար ասէ ցնա (արքայն). Աղօթք քո հանապազ մատուցիցի մեզ. այլ դու խնդրեա յինէն զինչ եւ կամիս, զի ընձեռեցից քեզ: Եւ սա հայցեալ զչինութիւն եւ զնորոգութիւն մեծի կաթուղիկէին Վաղարչապատու աւուրք էջմիածնին: Եւ առժամայն կնքեալ մատանեաւ ետ նմա հրամանն նորոգութեան»:

[4] Մատրագրութիւն կաթուղիկէ էջմիածնի եւ հինգ դաւառացն Արարատայ. Հատոր Ա. էջմիածին, 1842, էջ 85—86:

պետաց եւ այլոց անձանց, իւրաքանչիւր ումեք ի նոցանէ՝ թողլով նմա ազատաբար վարել զնորընկալ պաշտօն իւր. չարգելուլ իւիք նմա, այլ յարգելով եւ օգնելով պահպանել զկոչումն նորա։ Եւ զի որովհետեւ հաստատեցի զայս հրովարտակ դրոշմամբ կնքոյ իմոյ՝ այնր աղագաւ հաւատալ սմա։ Տուաւ ի ջամադիալ ամսոյ, յամի 1036»։ Կ'աւելցնէ Ճահխաթունեան թէ «յետկոյս հրովարտակին եղեալ զկնիք չորեքին անձինք խորհրդականք՝ վկայեալ են ստուգութեան այնր»։ Հիճրէի 1036, ջումադա Ա. կը համապատասխանէ փրկչական 1627, Յունուար 18—Փետր. 16ին։

Հետաքրքրական է լսել նոյնին բովանդակութիւնը, ինչպէս յառաջ կը բերէ Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 294—295), առանց տարակուսի գրի առնուած բերանացի աւանդութենէ. «Ես Շահ Աբասս ետու գիր հրամանաց Մուսայ խալիֆին, որ երթայ նստի իմով հրամանաւն յՈւչքիլիսայն։ Եթէ անդ ով ոք իցեն, ի մեծաց կամ ի փոքունց, մի իշխիցեն հրամանաց զորա կալ հակառակ կամ տալ պատասխանի. այլ զինչ եւ կամեսցի՝ արասցէ ըստ կրօնից օրինաց իւրեանց, եւ որքան կարասցէ՝ զխախտեալ եկեղեցիսն վերստին նորոգեսցէ եւ նոր եկեղեցի այլ հիմնարկեսցէ եւ շինեսցէ՝ որքան կարասցէ, եւ մի՛ յազգաց մերոց կամ ի պարսկականացն հակառակ

կայցեն եւ խափանել ջանայցեն, որպէս զաղջն Թուրքաց. եւ թէ ոչ՝ որ յանդգնութիւն ա-բասցեն եւ հակառակեսցին հրամանաց իմոց եւ ոչ կամեսցին լսել ինձ, օ՛ն եւ օն արասցէ Տէր եւ օ՛ն եւ օն յաւելցի, եթէ զայնպիսիս ոչ բնաջինջ եւ ապգաջինջ ոչ առնիցեմ եւ կորուսանիցեմ պյիչատակս նոցա յերկրէ»:

Անշուշտ օգտուելով Շահին բարեհաճ տրամադրութենէն կարող էր խոճայ Նազար առաջարկել, որ Էջմիածնի կաթողիկոսու-թիւնը փոխանցուէր Մովսիսի. բայց նպաս-տաւոր չէր ժամանակը, երբ Սահակ նոր էր ստացած իւր հաստատութեան հրամանագիրը Շահէն, եւ դարձեալ ծանրաբեռնուած էր աթոռը պարտքերով: Առ ժամն կարեւոր էր հանել Էջմիածինը աւերակ վիճակէն, որ սրտցաւութիւն կը պատճառէր ամէնուն· իսկ առ այս բաւական էր, եթէ անոր լուսաբա-րութիւնը լոյն իրաւունքներով յանձնուէր Մովսէսին:

«Մեծաւ փառօք եւ անպատում ցնծու-թեամբ» մեկնեցաւ Մովսէս Ջահրապատէն եւ հասաւ Երեւան: Ըստ Դարանաղցւոյ (295) նաեւ Ամիրգունա խան նոյնիսկ թուղթ տուաւ իրեն եւ ամէն ազատութիւն ըստ հրա-մանին գործելու: Բայց այս միջոցին վախ-ճանած էր Ամիրգունա խան. խօսքը հաւա-նօրէն անոր յաջորդի Թահմազղուլի խանի մասին իմանալու է: 1627ի վարդավառի պա-

հոց երկուշաբթի օրը, այն է Յունիս 26ին սկիզբ ըրաւ Մովսէս Էջմիածնի նորոգութեան։

Սահակ կաթողիկոս, որ այս միջոցին Ասպահան կը գտնուէր, տեղեկութիւն առնելով թէ Մովսէս ձեռք բերած է Էջմիածնի լուսարարութիւնը, բողոքեց Շահին, առարկելով թէ «զուլմ արարեալ էք ինձ, որ զէջմիածինն տուեալ էք Մովսէսին»։ Արքունի քարտուղարը (դիւանբէկ) կը պատասխանէ. «թէպէտ տուաք նմա զէջմիածինն, զնորին լուսարարութիւնն տուաք եւ ոչ զկաթողիկոսութիւնն... դու զքոյն վարեա եւ նա զիւրն»։ Ջուր տեղ բախեց նաեւ «մեծամեծաց դուռները», անոնց միջնորդութեամբ խափանելու Մովսէսի ձեռք բերած իշխանութիւնը (Դաւր. 235)։ Այս անօգուտ ջանքերէ ետքը Դաւրէժի վրայէն անցաւ Յոյ. իրեն հետ էին զուլերը, որոնք 100 թուման տուրքը գանձելու համար նշանակուած էին Շահէն։ Սահակին մտադրութիւնն էր Յոյէն գաղտագողի փախչիլ Վան. նկատելով որ 100 թուման պարտքը տարուէ տարի անվճար մնալով բարձրացած է արդէն 800 թումանի, եւ դեռ օր աւուր կը բարձրանայ. մխա կողմանէ Էջմիածինը դրաւուած է Մովսէս վարդապետէն, իսկ «ամենայն ազգն Հայոց հեռացեալ ի բաց կացին յինքենէ». ուստի «ոչ այլ ինչ իրօք լինի փրկութիւն նմա, եթէ ոչ փախստեամբ»։ Մինչ այս խորհրդեան վրայ էր Սահակ, լուր

հասաւ իրեն իր բարեկամներէն, թէ Թահմազղուլի խան, Ամիրգունէի որդին եւ յաջորդը պատրաստ է օգնելու իրեն, եթէ Երեւան ուղէ գալ:

Սահակ փութայ Երեւան· բայց փոխանակ Խանէն օգնութիւն գտնելու, դրուեցաւ իր առջեւ պարտքերու ցուցակ մը: Կը մտենար 1628 տարւոյն ծնունդը: Հասկցուց Սահակ իւր պարտապահանջներուն, թէ ատենին հանդէսը Մովսէս եպիսկոպոս պիտի կատարէ եւ յանձնուած է իրեն որ էջմիածին երթայ եւ կարեւոր սպասները բերէ: Այս պատրուակով հեծաւ արագընթաց ձի մը, մեկնեցաւ առանձին էջմիածին: Կէս ճանապարհին ծպտած «ի կերպ զօրականի» ուղղուեցաւ դէպի Նախիջեւան եւ անկէ անցաւ Վան (1627 Դեկտ.):

Շահին զուլերը երբ լսեցին թէ Սահակ փախած է՝ դիմեցին Մովսէս եպիսկոպոսի վրայ, որպէս թէ անիկա թելադրած ըլլայ կաթողիկոսին փախուստը: Բայց կրցաւ Մովսէս արդարացնել ինք զինքը· «յամենայն կողմանց վհատեալք դարձան եւ գնացին ի տեղիս իւրեանց զուլերն ամենեքեան» (Դաւբ· 235—237):

Այսպէս 1628 տարին անցուց էջմիածինը առանց կաթողիկոսի· բայց էր ասպարէզը Մովսիսի առջեւ:

15· ՀԱՐԻՒՐ ԹՈՒՄԱՆ ՀԱՐԿԻՆ ԲԱՐՁՈՒՄԸ

Յաջողութիւնները, որոնք ընկերացած էին Մովսէս վարդապետին յընթացս անոր 15ամեայ գործունէութեան, զոհն իրենց պայծառագոյն գագաթնակէտը յայնմ, որ յաջողեցաւ իրեն բառնալ տալ այն 100 թուման տարեվճարն կամ «մուղադային», զոր Շահ Աբաս անիրաւաբար դրած էր էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռին վրայ:

Ի՞նչպէս եւ ե՞րբ դրուած էր այս տարեվճար հարկը կաթողիկոսական Աթոռին վրայ:

Ղուկաս Դաւնեցի այսպէս կը պատմէ այս «ծանրալուծ հարկապահանջութեան» սկզբնաւորութեան մասին, 1631ին իբրեւ ժամանակակից· «Յառաջ քան զԺԵ· ամ (1615) ոտքէտ եւ անիմայ առաջնորդքն ընդ միմեանս խանդագեալ ի պատիւ կաթուղիկոսութեան, եւ մասնեն կամօք իւրեանց զկաթողիկոսարանս ի ներքոյ մեծ հարկի եւ զապալու· զի որ ոք տացէ ամ յամէ զհարկն ի Դուռն արքունի, որ էր հարիւր թուման, նա լիցի կաթուղիկոս»: Դաւնեցւոյ ակնարկութիւնը Դաւիթ եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսներու մրցակցութեան մասին է, որ տեղի ունեցած էր 1614ին. Դաւիթ Պարսկաստանէն ելած եկած էր էջմիածին, տիրանալու Աթոռին, բայց բախած էր հոն Մելքիսեդեկի մրցակցութեան: Դաւիթ ունէր իւր եռեւը Ջուղայեցիները, Մելքիսեդեկ՝ Երեւանցիները: Շահ Աբաս, որ չրջապատուած էր Ջուղայեցիներէ, ի սկզբան Դաւթի

պաշտպան հանդիսացաւ, ապառնաց Մելքիսեդեկին կոչկոճել մինչեւ ի մահ: Շղթաներու ծանրութեան տակ անճարացած կ'երեւայ թէ իրրեւ խայծ առաջարկեց Մելքիսեդեկ արծաթասէր Շահին ի դին ազատութեան Աթոռէն վճարել արքունի դանձին տարեկան 100 թուման: Առաջարկութիւնը աւելի շահաւոր համարեցաւ Շահը քան կաթողիկոսին անօգուտ մահը: Մելքիսեդեկ ազատ արձակուեցաւ: Դաւիթ կաթողիկոս, որ անընդունակ էր դրամական մրցութեան, անճար հրաժարեցաւ Աթոռէն եւ մեկուսացաւ Պարսկաստան (1615):

Առաքել Դաւրիժեցի, որ հարցաքննած է այս մասին ժամանակակից ծերերը, այսպէս կը պատմէ հարկադրութեան սկզբնաւորութիւնը. Դաւիթ եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսները իրարու ներհակ ինկած էին. Դաւիթ յեցած Ջուղայեցիներու վրայ կը ջանար կրկին ձեռք բերել կաթողիկոսական իշխանութիւնը, զոր Մելքիսեդեկ յինքն վտարած էր. բայց ասիկա թիկունք ունենալով իրեն Ամիրգունէ խանը կը պաշտպանէր յամառօրէն իր դիրքը: Ջուղայեցիք պատրուակ առնելով այն հանդամանքը թէ Մելքիսեդեկ առանց Շահի հրամանին հեռացած էր Սպահանէն եւ գաղտնի վաճառած է Հռիփսիմեանց եւ ուրիշ վկայից մասունքները լատին կրօնաւորներու, ամբաստանեցին զինքը Շահ Աբասին, երբ ասիկա Գորի կը գտնուէր: Մելքիսեդեկ չղթայակապ հանուեցաւ Շահին առջեւ: Ի սկզբան իւր բարկութեան մէջ մատղրած էր Շահը մինչեւ

ի մահ կատել կաթողիկոսը. բայց յետոյ Ամիրգունէ խանին եւ Մելիք Հայկազնի բարեխօսութեամբ մեղմացաւ, վճռեց. կա՛մ մահ եւ կամ 300 թուման տուգանք եւ հրաժարում կաթողիկոսութենէն. «ոչ սպանանեմ եւ ոչ թողում, այլ այնպէս կապանօք պահեմ մինչեւ կամ մեռցի եւ գերծցի եւ կամ տացէ զ300 թուման դրամն, զոր հրամայել եմ, եւ ազատեսցի» (218—219): Յանհնարինս մանելով Մելքիսեդեկ եւ միանգամայն իւր հակառակորդներու հանդէպ ապահովելու համար իւր դիրքը կ՚առաջարկէ Շահին. «եթէ... տացէ զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան մեզ, մեք տամք ամ յամէ ի դիւան թագաւորին յիւրաքանչիւր տարի 100 թուման ոճիկս ծառայից թագաւորին»: Աբծաթասէր շահը նկատելով առաջարկս պետական գանձին համար աւելի նպաստաւոր, կը պիլի. «եւս նմա զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան՝ հանդերձ թագաւորական նոմոսիւ դրեալ եւ կնքեալ» (1615°): Իսկ ուրիշներ հաւատատած են Դաւրիժեցւոյ, թէ Մելքիսեդեկ, երբ կը գտնուէր «ի կապանս երկաթեայ», խնդրած ըլլայ Շահէն որ թոյլ տայ այն 300 թուման տուգունքը երեք տարուոյ ընթացքին վճարել երեք բաժնով: Ա՛ռ այս Շահը հաւանելով տուած է Մելքիսեդեկի ձեռքը թուղթ մը թէ «Մելքիսեդեկ յանձն կ՚առնէ երեք տարուոյ ընթացքին վճարել 300 թուման տուգունքը». բայց պետական դիւանի մատենին մէջ անցնել տուած է նենգութեամբ. «Մելքիսեդեկ կաթողիկոս խնդրեաց զէ-

մխածնի կաթողիկոսութիւնն եւ խոստացաւ ի տարին 100 թուման մուղաղայ տալ ի դիւան թագաւորին· վասն որոյ եւ մեք չնորհեցաք նմա պչխանութիւն կաթողիկոսութեան, զի նա վարեսցէ» (էջ 221)։ Այսպէս թէ այնպէս, կը գրէ Դաւրիժեցի, «հարիւր թուման մուղաղայ եղաւ ի վերայ Մելքիսեթ կաթողիկոսին, որ տայր թագաւորին ամ յամէ· եւ ի նորին պատճառէ անկաւ մուղաղայն ի վերայ Ս. Աթոռոյն էջմիածնի· եւ մնաց Աթոռն ի ներքոյ գաբալի»։ Իսկ այս եղաւ «բեռն ծանր եւ լուծ տաժանելի եւ անուր անխզելի ի վերայ Ս. Աթոռոյն էջմիածնի ի գուր եւ ի տարապարտուց»։

Մելքիսեդեկ ազատեցաւ կապանքներէն· բայց տարին բոլորեցաւ եւ տարեկան հարիւր թուման պարտքը չէր հանգանակուած։ Շահը «ի թագաւորական ծառայից» ուղարկեց չորս պաշտօնեաներ, «գուլեր» կոչուած, որպէս զի գանձեն զայն։ Եւ որովհետեւ չկար առճեռն պատրաստ գումար, մնացին անոնք կաթողիկոսին գլխուն փորձանք· «նստէին ի վերայ կաթողիկոսին ծառայիւք եւ երիվարօք իւրեանց· եւ զամենայն պիտոյս իւրեանց եւ զոյլ կարեաց ի կաթողիկոսէն առնուին»։ Արքունի հրաման էր՝ կաթողիկոսը աչքէ ղհաներ· ուր ալ երթար անիկա՝ պիտի հետեւէին անոր «գուլերը»· որոնք կը պահանջէին հացալիր սեղան եւ կատարեալ գոհացում իրենց պէտքերուն։ Բնականաբար այս ծախքերուն պիտի չբաւականանար ժողովրդեան օրինա-

ւոր տուրքը: Սկսան անոնք հարստահարել ժողովուրդը: Սակայն եւ այնպէս հարկը տալուէ տարի կը բարդուէր: Դիմեց կաթողիկոսը Շահին դԹուԹեան (1623ին). «ուԹն հարիւր Թուման տուեալ եմ. այլ ոչ ունիմ կար տալոյ»: Բայց Շահը յայտարարեց անդիջելաբար. «Ես յայդ հարիւր Թուման մուղադայէդ մէկ փող ինչ է որ չեմ անցներ. այլ Թէ մէկ այրի պառաւ լինի ինացեալ որ ես կ'առնեմ»[1]:

Ձերծանելու համար գլուխը այս անտանելի կացուԹենէն՝ խորհեցաւ Մելքիսեդեկ ուրիշին փոխանցել կաթողիկոսուԹիւնն եւ փախչիլ արտասահման: Ի սկզբան Մովսէս նկատի առնուեցաւ. եւ երբ անիկա հրաժարեցաւ, կաթողիկոսին քեռորդին Սահակ յանձն առաւ կաթողիկոսուԹեան հետ 100 Թուման հարկը: Բայց ի վերջոյ նաեւ անիկա դիմեց փախուստի, Թողլով իր ետեւ 800 Թուманի պարտք մը:

Թէեւ հեռացան գուլերը, Թէպէտ չկար մէջ տեղ կաթողիկոս, որ վճարէր պարտքերը, բայց յայտնի էր ամէնուն Թէ Շահը պիտի չդիջէր Թողուլ եւ ոչ Թուման մ'անվճար:

Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի խօսելով այս «մուղադայի» մասին՝ ուշադիր կ'ընէ[2]. «Զայս մի՛ ԹեԹեւ եւ փոքր ինչ կարծիցես, զի ըստ անուանն Թէպէտ հարիւր յիշիւր, սա-

---

[1] Առ. Դաւրիժ., էջ 224:
[2] Ջամբռ, 21:

կայն ի տալն հազարիւք ոչ վճարիւր, եւ մանաւանդ նորն զհնոյն անցեալ գոլով՝ դիզացեալ կայր ի վերայ սրբոյ Աթոռոյս»:

Յոյս չկար թէ Սահակ համարձակէր վերադառնալ էջմիածին Շահ Աբասի օրով: Բայց հայրապետական Աթոռը չէր կրնար անորոշ ժամանակով անհովիւ մնալ: Կանուխ կամ անագան պիտի բազմէր հոն մէկը. իսկ արծաթասէր եւ խստապահանջ Շահը պիտի պահանջէր անվճար մնացած տարիներու հարկերը տոկոսով: Ի տես այս դրութեան, ինչպէս կը գրէ Ղուկաս Գառնեցի «վարանէր թաղծանօք» էջմիածնի Լուսարարն եւ Նորոգիչը: Իբրեւ այնպիսի ամէնէն աւելի Մովսէս վարդապետի վրայ կը ծանրանար պարտքը, էջմիածինը այս «ծանր հարկապահանջութենէն» ալ ազատել, «զոր թափառական առաջնորդքն արարին իւրեանց անըմբռն գնացիւքն»: Թագուն չէր անշուշտ իրմէ նաեւ այն, թէ հայ ժողովրդեան աչքերը իր վրայ կը հանգչէին. ինքն էր ամէնուն ընտրելին, իբրեւ արժանաւորագոյն յաջորդը Լուսաւորչի գահին վրայ:

Այս պատճառաւ ալ ինքնաբերաբար կամ ուրիշներէ խրախուսուած կ'որոշէ Մովսէս «մեծահոգի» ըլլալ եւ առնել խիզախ քայլը դիմելու Շահին գթասրտութեան, որ քանիցս բարեացակամ գտնուած էր իր հանդէպ: «Երրորդ անգամ», կը գրէ Գառնեցի, գնաց Շահին ի մայրաքաղաքն Ղազվին, Հայոց ՌՀԷ (1628) թուին. «եւ մտեալ առաջի արքային

եւ ուռճալիր պատուով ընկալեալ եղեւ ի նմանէ: Եւ զի կամեցաւ ի սոյն ժամանակի խնդրել յարքայէն զի բարձցէ զծանրալուծ հարկն եւ ազատեսցէ զեկեղեցին. զոր Նախարարքն ոչ ետուն թոյլ, ասելով թէ այժմ անձահ եւ անպատեհ է սակս խուճապի յառաջակայ մարտին. քանզի խստագոյն պատերազմ կայր ի կողմանս Բաբելոնի (Բաղդադի). այլ մեք, ասեն, ի դիպող ժամու զեկուսցուք արքային: Եւ անտի դարձեալ եկն ի Վաղարշապատ առ ի շինութիւն եկեղեցւոյն ըստ առաջին նուագին»:

Այս երրորդ ուղեւորութիւնը դէպի Պարսկաստան պատահած է Սահակ կաթողիկոսի փախուստէն ետքը, 1628ին, հաւանօրէն գարնան: Նախարարներու տուած խորհուրդը, թէ հարկին խնդիրը յետաձգէ ուրիշ պատեհագոյն առթի «սակս խուճապի յառաջիկայ մարտին», պէտք է իմանալ այն իմաստով թէ Բաղդադի վրայ կը սպասուէր նոր յարձակողական մը. արդեամբք ալ յաջորդ տարւոյն գարնան շարժեցաւ օսմանեան բանակը դէպ ի Բաղդատ: Առաքել Դաւրիժեցւոյ համաձայն նախարարները ետ կեցուցած են զՄովսէս իր խորհուրդէն, ակնարկելով թէ «այս թագաւորս յոյժ արծաթասէր եւ ագահ է, եւ յայդքան շահուց արծաթոյ ոչ զանց առնէ. եւ մանաւանդ զի զգործդ այդ իւր է հաստատեալ»: Թախծեալ սրտով ստիպուեցաւ վարդապետը բռնել դարձի ճանապարհը (Դաւր. 308):

Նոր էր վերադարձած Մովսէս վարդա-

պետ էջմիածին, երբ հասան Սպահանէն ճեպընթաց սուրհանդակները, որոնք գուժելով Շահ Աբասի մահն եւ անոր թոռնիկին՝ Շահ Սէֆիի գահակալութիւնը, կը հրաւիրէին պինքը հապճէպով մեկնիլ Պարսկաստան յողջոյն նորապսակ արքային:

Ժամանակագրութեան համար հարկաւոր է հոս ճշդել Շահ Աբասի մահուան տարին եւ ամիսը: Առաքել Դաւրիժեցի Շահին մահը կը նշանակէ 1629 Յունուար 7ին եւ անոր յաջորդին գահակալութիւնը՝ նոյն ամսոյն 19ին (Դաւր· 308—309): Այս հաւաստիացումը չի համաձայնիր ժամանակագրութեան: Ղուկաս Դաուենեցի Շահին մահը տեղի ունեցած կը նշանակէ 1628ին· «ի նոյն ամի մահուամբ եւ յաշխարհէս արքայն Ապաս կոչեցեալ»: Այսպէս 1628ին կը դնեն նաեւ եւրոպացի հեղինակները Շահ Աբասի մահը· դժբախտաբար հնարաւոր չեղաւ ինձ արտաքին աղբիւրներէ ճշդել մահուան ամիսն եւ օրը: Կը պահանջէ նաեւ Մովսէսի կեանքի ժամանակագրութիւնն, որ դէպքը պատահած ըլլայ 1628ի աշնան:

Նոր Շահին գահակալութիւնը բարեդէպ առիթ համարած էին Նոր-Ջուղայեցիք, որ Մովսէս վարդապետ անյապաղ ներկայանայ նորընծայ Շահին եւ դնէ անոր առջեւ 100 թուման հարկի խնդիրը: Մովսէս փութայ հասնիլ Սպահան: Այս ուղեւորութեան մասին թոյլ կու տամ Ղուկաս Դաուենեցւոյ պատմել այնպէս ինչպէս իրեւ ժամանակակից դիտէ

եւ կը ղրկայ. «Եւ յառաջնում ամի արքայութեանն (Շահ Սէֆիի) գնացեալ ի տեսութիւն նորին... եւ ի նմանէ եւս մեծարեցաւ ըստ յուշ առնելոյն մեծամեծացն թէ ծանուաթ եւ մեծաչուք էր սայ առաջի հասոյն քո: Եւ ապա յուսալով ի մեծազաւրն յԱստուած՝ դնդերեալ ի դրանն արքունի աշխատութեամբ գուն դրծեալ ոգով չափ եւ մեծաջան լեալ, դի դերծեալ լիցի եկեղեցին ի ծանրալուծ հարկէն եւ ի դժուարակիր անրոյն: Զայս ածեալ գմտաւ թէ զնախկին եւ զբարձրագահ աթոռն ի մեծ հարկապահանջութենէն ազատեալ եւ զերծեալ լիցի. զկնի այսորիկ զոր Տէրն ընարեսցէ՝ նա լիցի մեզ հովիւ եւ առաջնորդ: Իսկ մեծ աւազանին եւ նախարարքն արքայի եւ մանաւանդ իշխանաց իշխան քրիստոսասէր խաւճա Նազարն իրազգած արարեալ զարքայն խորհրդոյն. եւ ապա եմուտ առաջի արքային սրբազան հայրս եւ մեծարեալ նստաւ ընդ արքային: ... Եւ յետ բազում խաւսից՝ հլու եւ հպատակ դիմաւք ասէ ցսայ. Այդ մեծաչուք եւ փառաւոր, ըստ խնդրոյ հայցման քո չնորհեցի քեզ, ազատեալ լիցի զեկեղեցին ձեր ի յարքունի հարկաց մերոց. այլ դու աղաւթիւք նպաստ լեր մեզ ի պատերազմի թշնամեաց: Եւ այսպէս բազմայերկ աշխատութեամբ սուրբ հայրս եւ խնամօք եւ ողորմութեամբն Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ բարձեալ եղեւ հարկն, եւ ազատեալ եղեւ ի ծանր լծոյն սուրբ էջմիածինն»:

Առաքել Դաւրիժեցի կ'աւելցնէ թէ Շահը

տուաւ Վարդապետին նաեւ «նոմոս թագաւորական կնքով ազդու եւ հաստու բանիւ, թէ բարձի զհարիւր թուման մուղազէն, զոր ի մերոց թագաւորաց եղեալ էր ի վերայ Աթոռոյն ձերոյ էջմիածնի. այլ եւ եռու զհրաման կաթողիկոսութեան Մովսէս վարդապետին ըստ հայցուածոյ ամենայն ազգին Հայոց»:

Մեծ աչխատութիւն եւ իբր 1000 թուման արժեց այս հարկէն ազատութիւնը: Բայց երբ «սփռեցաւ համբաւ ազատութեան Ս. Աթոռոյն յընդհանուր աչխարհ յազգս Հայոց, ամենեքեան լցեալք անպատում ուրախութեամբ ի ձայն ցնծութեան զոհանային զԱստուծոյ» (Դաւր. 309—311):

16· ՄՈՎՍԷՍ՝ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Բովանդակ հայ ժողովրդեան փափագն էր, որ Մովսէս բազմի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական գահը, «ձանձրացեալք յառաջին կաթողիկոսաց անկարգութենէն եւ ի սորին բարեկարգութենէն մխիթարեալք»: Այս պատճառաւ ալ «գրովք եւ աղաչանօք թախանձէին յամենայն տեղեաց վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ երեւելի արք, զի յանձն առցէ Մովսէս զաստիճան կաթողիկոսութեան. բայց նա հրաժարէր զանձն անարժան ասելով առաքելական աստիճանին» (Դաւր. 307—308):

Առաքել Դաւրիժեցի հոս իրեն աղբիւր ունեցած է Ղուկաս Գառնեցւոյ Ճիչատակա-

բանը, որ խօսելով 1626 տարւոյ դէպքերու մասին կը գրէ. «Յետ այսորիկ ըստ խնամոցն Աստուծոյ խորհուրդ առեալ ի միասին ճշմարիտ վարդապետքն, որք նախանձ ունէին օրինացն Աստուծոյ եւ աշխարհականք մեծամեծք եւ ռամիկք, հեռաւորք եւ մերձաւորք գրով եւ բանիւ միաբանեալ ընդ միմեանս բնաւին Ազգս Ազքանազեան՝ կամէին գնել զՋահն լուսապայծառ եւ ուղիղ փառաճեմ ի յաշտանակ բարձրաստիճան կաթողիկոսութեան. զի զլոյս օրինացն տացէ ընթանալ աշխարհի: Զոր իմացեալ զխորհուրդն վատչուէր եւ չաբարարոյ առաջնորդքն եւ անուանեալ կաթողիկոսքն խանդացեալ եւ նախանձ չարութեան բորբոքեալ ոչ տային թոյլ: Սակայն եւ ինքն (Մովսէս) ոչ առնոյր յանձն զթախանձանքն բազմաց, որք գրով եւ բանիւ աղաչէին զնա թէ լեր մեզ առաջնորդ: Այլ սա ոչ կամէր վասն ծանր հարկին արքունի, որ կայր ի վերայ կաթողիկոսարանին»:

Տեսանք վերադոյն թէ ժամանակ մը նոյն իսկ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս տրամադիր էր, նկատելով հայ ժողովրդեան ցանկութիւնն եւ իւր անկարողութիւնը, Մովսէսին փոխանցել կաթողիկոսական իշխանութիւնը պարտքերով հանդերձ. բայց ապա ենթարկուեցաւ իւր շրջակայքի ազդեցութեան, որոնք Սահակի թեկնածութիւնը կը պաշտպանէին: Զուղայեցիք բոլոր սրտով Մովսէսի ընտրութիւնը կը փափաքէին: 1626ին, երբ Մովսէս Շահին քով կանչուած էր, ընդհանուր համոզումն

էր, թէ պիտի կարենայ Մովսէս տիրանալ Աթոռին: Բոկոտն կարմելեանց այցելուն, որ այս չրջանին դանուած էր Սպահան, Եւրոպա վերադարձէն ետքը, 1627 փետրուար 24ին կը գրէր իւր առ Ս. Ժողովն տուած Տեղեկագրին մէջ. «Հաւանօրէն Մովսէս պիտի ընտրուի Հայոց կաթողիկոս. անիկա այս մասին արդէն ներկայացուցած է Պարսից Շահին խընդրագիր. եւ յոյս կայ թէ երբ Շահը բաղդատղէն վերադառնայ Սպահան, պիտի կատարուի այս խնդիրը» (տե՛ս էջ 337): Այն ժամանակ, սակայն, Մովսէսի խնդրագիրը էջմիածնի լուսարարութիւնը ձեռք բերելու մասին էր:

Կաթողիկոսական խնդիրը աւելի առօրեայ հարց դարձաւ 1628ին, երբ վախճանած էր Մելքիսեդեկ եւ անոր յաջորդը Սահակ փոխանակ հեռացած էր Պարսկաստանէն. եւ էջմիածնի Աթոռը մնացած էր թափուր: Այս թուին Պրոսպէր, Սպահանի Բոկոտն Կարմելեանց մեծաւորը կը գրէր Ս. Ժողովին ի Հռոմ թէ «Հայոց Ծաչատուր եպիսկոպոսը ուրիշ եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ Հայաստան եւ Ասորիք քահանայ մ'ուղարկած է, որպէս զի հաւանեցնէ Հայոց եպիսկոպոսները, որ իրենց ձայնը ի նպաստ Մովսէս վարդապետի տան եւ անիկա ընտրուի կաթողիկոս, այն է բոլոր հայ եպիսկոպոսներու եւ պատրիարքներու գլխաւոր: Այս գործը ի գլուխ հանելու համար նոյն քահանան պիտի հանդիպի նաեւ Կ. Պոլիս եւ Լեհաստանի Հայերուն» (տե՛ս էջ 344):

Արդեամբք ալ, ինչպէս Ղուկաս Գառնեցի կը վկայէ, «ճշմարիտ վարդապետք արդեան ժամանակիս եւ մեծամեծք եւ իշխանաչուք արք եւ փառաւորք, որք կային ընդհանուր աղգս Հայոց ի Կոստանդնուպօլսէ եւ ի Լովայ եւ ի մայրաքաղաքէն յԱմթոյ եւ ի Կեսարիոյ եւ Վասպուրական յերկրէն եւ այլք ամենեքեան, գրով եւ բանիւ եւ վկայական թղթով միաբանեալ էին ընդ ամայ (Մովսիսի) սակս խնդրոյս այսորիկ»:

Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ Դարանաղցի[1] (297—298)· *«Եւ երկրին մեծն ու փոքրն ամենեքեան արժան տեսին, որ անապատաւորքն այլ եւ ամենայն մերձակայ երկիրքն եւ գաւառքն այլ արժան տեսին զՏէր Մօսէս վարդապետն, զի լիցի կաթողիկոս եւ նստցի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, զի նորոգեսցէ զխախտեալքս եւ զկործանեալքս թերահաւատութեամբ եւ անգիտութեամբ մեղաց եւ ի լոյս ածել զխաւարեալքս անզղջութենէ մեղօք»:*

Հայ ժողովրդեան ընդհանուր փափաքին

---

[1] *Դարանաղցին այս տեղեկութիւնները քաղած է Սարգիս վարդապետէն, որ «երկու տարի անդ լինելով մօտ Հոգեւոր Տէր Մօսէսին, յորժամ որ ուղարկել առ իս ի հնազանդութիւն, նա՛ մեզ սիրով ողջունի զիր էր ուղարկել եւ զայն եւս յիշել թէ՝ Անտեղի է զմեր ամենայն որպիսութիւնն քեզ ասել, ահա քո աչակերտդ, որպէս եառես զամենայն զիարդն եւ զամենայն որպիսութիւնն մեր, թող Աստուծով պատմեսցէ քեզ: Եւ նա պատմեաց մի ըստ միոջէ զամենայն արարս եւ զգործս նորա, զոր ես համառօտիւ գրեցի ի կարճոյ» (էջ 299—300):*

ծանօթ Խոջայ Նազար, 1628ի վերջերը, երբ Մովսէս վարդապետ Սպահան կը գտնուէր 100 թուման հարկը բառնալու համար Շահ Սէֆիի շնորհքը խնդրելու, խնդրոյն կատարուելէն ետքը, փութաց դնել Շահին առջեւ նաեւ կաթողիկոսական հարցը. «Այրս այս մեծաշուք եւ փառաւոր լիցի մեզ կաթողիկոս եւ խալիֆայ» խնդրեց Շահէն Խոջայ Նազար, «որ ունէր բազում համարձակութիւն առաջի թագաւորացն Պարսից»: Սիրով ընդ առաջ եկաւ Շահը հայ ժողովրդեան փափագին. «առժամայն ոսկի մատանեաւ կնքեալ ետ հրաման, թէ Սա լիցի առաջնորդ ազգին Հայոց. եւ որպէս կամեցի այնպէս վարեսցէ զհայրապետական իշխանութիւն իւր» (Ղ. Գառնեցի): Այս կարեւոր գործին ալ յաջողութեամբ ի գլուխ ելլելէն ետքը «մեծաշուք հրամանաւ արձակեցաւ Մովսէս ի բռնակալ արքայէն» եւ բարեաւ վերադարձաւ Էջմիածին եւ ողջունուեցաւ ցնծութեամբ:

Գրիգոր Դարանաղցի հայ ժողովրդեան ոգեւորութիւնը ցոյց կու տայ երբ կը գրէ թէ «Եւ որք լուան՝ ուրախ եղեն յոյժ, եւ աստուածային ընտրութեամբն եւ աշխարհազումար ժողովով՝ վարդապետօք եւ եպիսկոպոսօք եւ բազմախումբ կրօնաւորաւք եւ բազմամբոխ քահանայիւք եւ ժողովրդօք ձեռնադրեցին կաթողիկոս եւ նստուցին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի»:

Ղուկաս Գառնեցւոյ համաձայն, որուն

կը հետեւի նաեւ Դաւրիժեցի (319), օծութիւնը տեղի ունեցաւ 1629 Յունուար 13ին. Մովսէս «առեալ յանձն զթախանձանքն բազմաց՝ ընկալաւ զպատիւ եւ զաստիճան հայրապետական եւ օծմամբ Հոգւոյն օծեալ եղեւ կաթողիկոս եւ հովուապետ ի շրջագայութեան թվին ՌՀԸ, ի Յունվար ամսոյ ԺԳ. յաւուր Տնօրէնութեան Տեառն. եւ նստեալ պանծալի պայազատ յԱթոռ նախնոյն մերոյ սրբոյն Գրիգորի»:

Հաւանօրէն սխալ տեղեկութեանց վրայ յեցած է Գ. Դարանաղցի, երբ կը գրէ թէ օծութիւնը տեղի ունեցած է «ի յաւուրս աղուհացից պահոցն, ի Մեծի Հինգշաբաթոջ աւուրն, որ է թվ. »: Դարանաղցի նկատի ունի կամ 1628 Ապրիլ 10 եւ կամ 1629 Ապրիլ 2: Ինչպէս չէ կրցած Դարանաղցի ճշդել թուականը, նոյնպէս պէտք է ենթադրենք թէ յիշողութիւնը դաւաճանած է նաեւ օծման օրուան մասին:

Մովսէսի ընտրութիւնը օծումէն յառաջ արդէն պատճառած էր ընդհանուր խնդութիւն. այս տեսակէտէ ուշագրութեան արժանի են հետեւեալ երկու յիշատակարանները, որոնցմէ մին գրուած է Շահ Աբասի օրով եւ երկրորդը 1628 Դեկտեմբեր 14ին. ասոնք են. «Գրեցաւ Տօնացոյցս այս (ձեռամբ Վարդերես սարկաւագին) ի հայրապետութեան այսմ նահանգի տէր Մովսէս կաթողիկոսին եւ ի թագաւորութեան Ֆռանգաց ազգի

երրորդ Ջիկմունդին, ի թվաբերութեան Հայոց ՌՀԷ. եւ ի յամսեանն դեկտեմբերի ԺԴ [2]»:

Ստեփանոս երէց կ՚աւարտէ Յայսմաւուրքի մ՚օրինակութիւնը «ի թվին Հայոց ՌՀԷ ամին, ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Աբասին եւ ի հայրապետութեան տեառն Մովսէսին, ի Շօշ քաղաքն Ասպահան [3]»:

Այս կրկին յիշատակարաններս, որոնք գրուած են երկու տարբեր միջավայրերու մէջ, ցոյց կու տան թէ Մովսէս 1628 Դեկտեմբեր 14էն յառաջ հռչակուած է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս [4]: Յամենայն դէպս եթէ հարկ է արժէք ընծայել Դարանաղցւոյ տողերուն, անոնք այս մեկնութեամբ միայն կրնան իմաստ ստանալ. վասն զի ծանօթ է այլուստ թէ Մովսէս 1629 Մարտին արդէն կը կրէր կաթողիկոս տիտղոսը. Dimas della Croce Scalfa, որ Ասպահանի եպիսկոպոսն է, 29 Նոյեմբեր 1629 թուակիր գրութեամբ կը յայտնէ Կարդինալ Ludovisiին, թէ ինքը նոյն տարւոյն Մարտին ի Սպահան տեսակցութիւն ունեցած է Մովսէս կաթողիկոսի հետ: Միւս Իրմէն գիտենք նաեւ թէ 1628 Յունուարին

---

[2] F. Conybeare, A Catalogue of the armenian Manuscripts in the British Museum, էջ 183. հմմտ. եւ կամենից, էջ 181:

[3] Ձեռագիրք Անտոնեան հարց յՕրթաքէօյ, Թ. 1, Յայսմաւուրք, ըստ ցուցակագրութեան Հ. Բ. Զոտյեանի (անտիպ):

[4] Արիստակէս Խարբերդցի 1628ին Սաղմոսաց մեկնութիւն մը օրինակել կու տայ (ի Կ. Պոլի՞ս) «ի Հայրապետութեան տեառն Դաւթի», Ձեռ. Էջմ. 1017:

չկար Հայոց Կաթողիկոս — Սահակ իբր այդպիսի չէր ճանչցուած Ազգէն: Բայց զարմանալի է որ 1629ին ի Սէչով (Բուկովինա) տակաւին չէ լսուած Մովսէսի անունը: Առաջին անգամ կը յիշէ իր անունը ի Լեհս Սիմէոն Լեհացի, որ 1629, Սեպտ. 15ին ի Լեմբերգ օրհնակած է Զուլայեցի Յովհ. Բժշկի համար ձառընտիր հաւաքածոյ մը[5] «ի կաթողիկոսութեան... սեառն տէր Մովսէսի... որ յայսմ ամի նստաւ յաջորդ յաթոռն Ս. Գրիգորի կամօքն Աստուծոյ եւ հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ ամենայն Հայոց՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց... զոր եւ յայսմ ամի մեռաւ Շահ Ապասն Պարսից եւ ի կենդանութեան նստոյց զիւրն Շահ Սօֆի ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ, զորդին ի բաց մերժելով»:

Կ'երեւայ թէ Մովսէս կաթողիկոս օծումէն քիչ յետոյ միւսանգամ մեկնեցաւ Պարսկաստան, չնորհաւորելու Շահ Սէֆիի գահակալութիւնը, որ տեղի ունեցած էր 1629 Յունուար 19ին: Այս մասին թէեւ ոչ Ղուկաս Գառնեցի եւ ոչ Առաքել Դաւրիժեցի յայտնապէս կը վկայեն, բայց բացայայտ կը տեսնուի Ծրա Դիմաս Կարմելեանց մեծաւորի 1629 Նոյեմբեր 29ին առ Ս. Ժողովն գրած թղթէն, ուր կ'ըսուի. «Յանցելում Մարտի գրեցի պատասխանի... յայտ արարեալ եթէ յորժամ հասանիցէ այսր նոր հայրապետն եւ վարդա-

[5] Հանդ. Ամս., 1932, էջ 461:

պետն Հայոց Մովսէս, որում պատճառքն դալ ի մօտս, կամեցիմ խօսել ընդ նմա... արդեամբք իսկ եկն եհաս յիշեալ հայրապետն եւ խօսեցայ ընդ նմա ի բաղում նուագս» (տե՛ս վարը՝ էջ 345)։ Ուստի 1629 Մարտ—Ապրիլ ամիսներուն, օծումէն քանի մ՚ամիս ետքը գացած է Մովսէս Սպահան։ Դաւրիժեցւոյ խօսքը, թէ Մովսէս ութ ամիս դեգերած է Հարկի խնդրոյն համար Շահին դուռը, պէտք է այնպէս ընդունիլ թէ 1628 եւ 1629 տարիներուն մօտաւորապէս 8 ամիս անցուցած է Սպահան։

17· ՍԱՀԱԿ ԳԱՌՆԵՑԻ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Սահակ Գառնեցի, որ կը թափառէր Վասպուրական, տհաճութեամբ լսեց Մովսէս կաթողիկոսի օծութեան համբաւը. «զի համարէր ի սրտի իւրում թէ Մովսէսն առանց իրաւանց՝ հնարիւք յինն եհան զաթոռն եւ զկաթողիկոսութիւնն ի ձեռանէ իւրմէ եւ յինքն կորզեալ ընկալաւ զերկոսեանն» (Դաւր. 239)։ Սաստիկ բարկացած միտքը դրաւ ինք զինքը օսմանեան պետութեան մէջ գտնուող Հայոց համար անկախ կաթողիկոս հռչակել։ Իրեն քաջալեր գտաւ յանձին Այնթափցի Պօղոս վարդապետի։ Փիլիպպոս վարդապետ, որ Մովսէս կաթողիկոսի կողմէն իբրեւ նուիրակ ուղարկուած էր Տաճկաստան, հանդիպելով Վան, շատ աշխատեցաւ ետ կեցնել Սահակը վտանգաւոր խորհուրդէն. խոստացաւ

Մովսէս կաթողիկոսի կողմէն տրամադրել իրեն Ղուռուպաչայ վանքը իր կալուածներով եւ էջմիածնէն տարեկան 300 դուռուչ մուտք մը, բայց եւ այնպէս չդիջաւ Սահակ իւր յամառութենէն։

Սահակ եւ Պօղոս վարդապետ մեկնեցան Կ. Պոլիս ստանալու Վէղիրին արտօնութիւնը։ Հոն գտան իրենց խորհուրդին համակիր Զաքարիա Վանեցին, որ այն ժամանակ պատրիարքութիւնը կը վարէր. անոր օգնութեամբ ձեռք բերին Վէղիրին բացակայութեան Սուլտանին հրամանագիրը։ Բայց որովհետեւ անհրաժեշտ էր Վէղիրին՝ Մոսրով փաչային հաւանութիւնն ալ, անցան Տիգրանակերտ, ուր կը գտնուէր Մոսրով փաչա։ Հակառակ տեղւոյն ազդայիններու յորդորին, ներկայացան Վէղիրին. խոստացան տալ արքունի գանձարանին 10·000 դուռուչ եթէ հաւանի Վէղիրը չնորհել իրենց կաթողիկոսութեան արտօնագիրը։ Բայց որովհետեւ հակառակ էին Ամթեցիք Աթոռին երկպառակման՝ աւելի մեծ գումարներով չահեցան Մոսրով փաչան Մովսէս կաթողիկոսի ի նպաստ։ Վէղիրը պատրուակ առնելով թէ Սահակ կաթողիկոս եւ Պօղոս վարդապետ առանց իր գիտութեան դիմած են Սուլտանին, հրամայեց գանոնք սաստիկ բրածեծ ընել. կա՛մ պիտի սառնկանային եւ կա՛մ ծեծին տակ պիտի մեռնէին։ Դժբախտաբար հարուածներու սաստկութիւնը թուլացուց զանոնք հաւատքի

մէջ[1] (1629, Նոյեմբեր)։ Այսպէս վերջ առին էջմիածնի Աթոռին չուրջը երկար տարիներու վէճերն ու խնդիրները։ Ինչպէս Տարածման Հաւատոյ Ս· Ժողովն իւր Գործերուն մէջ կը գրէ՝ երկու կաթողիկոսներու մէջ ծագած այս վէճը նաեւ Սրբազան Քահանայապետին առջեւ եղած է, երկու կողմերը ուղած են Ուրբանոս Ը· իրաւարար ընտրել· տես այս մասին § 34։ Մովսէս միապետեց Աթոռը[2]։

---

[1] Թէպէտ Աւաքել Դաւրիժեցի (էջ 246) անոնց ազատութիւնը մահէն Ամթայ իշխաններու միջամտութեան կը վերագրէ, բայց ժամանակակիցները դիտեն թէ ուրացմամբ միայն կրցան ազատիլ։ Պօղոս վարդապետ յետոյ անցաւ Լեհաստան եւ հոն վախճանեցաւ· իսկ Սահակ կաթողիկոս վերադարձաւ էջմիածին եւ հոն կնքեց իր մահկանացուն (Դաւր· 240—248· Օրմանեան, Բ·, § 1655—1656)։ Գաղատիոյ Թ· 54, թղ· 158ա եւ յջ· ուր կան զանազան քաղուածքներ հին նամակներէ, ի մէջ այլոց յառաջ կը բերուի հաւատուած մը այսպէս· «Եւ թէ ո՞վ է այս ուրացութիւնն Սահակայ եւ Պօղոսի եւ զորպիսութիւնն, կարծեմ թէ լուեալ ես, վասն որոյ ոչ դրեմք, այլ զայս միայն ասեմք թէ ուրացութիւն նոցա սուտ է մեզ վասն հաւատոց պակասութեանն։ Այլ թէ զինչ չարիք գործելոց էր կամ լինելոց էր ի ձեռն նոցա՝ խափանեալ եղեւ ուրացութեամբ նոցա· վասն որոյ ուրախութիւն եղեւ ոչ սակաւ, զի նոցա կամքն այն էր, որ զՀոռոմանց երկրի քրիստոնեայքն կործին էջմիածնայ· եւ Սահակ նստէր կաթողիկոս ի Բիւզանդիայ եւ մեռոն աւրհնէր· եւ յաղագս այսր բանի հրովարտակ հանեալ արքունուստ երեք յԱմթի Պաւղոսն այն» ըստ յառաջբերութեան Համամճեանի իր անտիպ ցուցակին մէջ։ — Մոսրով փաչայ Ամթի կը դանուէր 1629 Նոյեմբերին, կ'արշաւէր Բաղդատի վրայ· Hammer, III, 82։

[2] Դաւիթ կաթողիկոս, որ 1625ին հրաժարած էր աթոռէն եւ քաշուած Պարսկաստան, վախճանեցաւ 1634ին իբր 90ամեայ «որ ի մէջ ապաշխարանաց մեռաւ», Թարանաղցի, էջ 284։

18· ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀԸ

Զորսուկէս տարի նստաւ Մովսէս կաթողիկոսական գահին վրայ· կառավարեց եկեղեցի բաղուկով եւ հայրական գթով· բարենորոգեց հայրապետական աթոռը, ծաղկեցուց աւերակ եկեղեցիները, բացաւ դպրատուններ, հաստուց աշակերտութիւն եւ հանդեաւ բարի անուամբ եւ լի արդեամբք:

Մովսէս կաթողիկոս վախճանեցաւ 1633, *Մայիս* 21*ին երեքշաբթի օրը մը, «յորում գիշերն գտիւն գգենոյր յառաջին պահուն», այսպէս կը նշանակէ ճշգրիտ տարին ամիսն եւ ժամը Մովսէս կաթողիկոսի նօտարը (Ղազար քահանայ † 1636· հմմտ· Էջմ. Թ. 1714) հեւտեւեալ տողերու մէջ, զոր գտած եմ Էջմիածնի Թ· 507 ժամագրքի մէջ, Թղ· 323 ա:*

«Յամի մարդեղութեան Տեառն մերոյ կենարարի ՌՈԼԶ[1] եւ ըստ մերոյս գրոյ թուի ՌՉ եւ Բ, Մայիսի ամսոյ Հռովմայեցւոց երկտասն եւ մի· եւ Հայոց ամսոյ Արեգի եւթն եւ տասն, յիւնից զատկի հինգ կիւրակէին, պատկեր աւուրն երեքշաբաթ, յորում գիշերն գտիւն զգենոյր, առաջին պահուն, եղեւ վախճան մեծ կաթողիկոսին Հայոց տեառն տէր Մովսէսի, երկրորդ Լուսաւորչի, ամաց իբրեւ յիսուն եւ հինգից, կացեալ յաթոռ հայ-

---

[1] *Փրկչական թուականի սկիզբը սովորականէն երեք տարւով կանուխ առնուած է ըստ Եւսեբեայ:*

լապետութեան ամս չորս: Էած խաւար հայկազեան տոհմի եւ եբող մեզ սուգ անմխիթարելի: Յորոյ ծրող սրբա նորին նաւտար էին»:

Իսկ Գրիգոր Դարանաղցի գիտէ ի լոյս «համառօտեցաւ կեանք նորա ի վերայ երկրի, որ ամս չորս կալաւ զաթոռ Ս. Գրիգորի եւ փոխեցաւ ի յոյն ամենեցուն առ Քրիստոս ի բազձալին իւր ի թվին ՌՁՒ (1633)ին, ի յելս Պենտակոստէին Հոգւոյ Գալուստին. եւ ի բարեխօս առ (ՏՀը) մեզ ամենայն հաւատացելոցս, մանաւանդ տառապեալ ազգացս Հայոց հոգեւոր որդեկացս» (էջ 301): Հոգեգալուստը 1633ին կ'իյնար Մայիս 30ին. ուստի «յելս Պենտակոստէին» կ'ենթադրէ Յուլիսի սկիզբը:

Տարւոյ մասին միաբան են ժամանակակից յիշատակապիրները. այսպէս Յովհաննէս Շաատախեցի ի վերին Զակամ կ'օրինակէ 1633ին Աւետարան մը «ի հայրապետութեան Ս. Աթոռոյն էջմիածնայ տեառն տէր Մովսէսին, որ կրկին լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս եւ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս[2]»: Նոյնպէս կը գրէ Աչառուր վարդապետ «յետինս յաշակերտաց սրբոյն Մովսիսի» 1634ին վարդանայ Սաղմոսաց մեկ-

---

[2] Արձագանք, 1888. էջ 162· Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 333:

նութեան վերջը. «Յորժամ թուականս մեր ՌՁԲ (1633) էր, վախճանեցաւ սուրբ հայրն մեր տէր Մովսէս կաթուղիկոսն. սուգ մեծ եթող մեզ եւ Ազգիս [2]»։*

Հակառակ այս վկայութիւններու Առաքել Դաւրիժեցի մահը կը նշանակէ 1632ին, իր տողերն են (էջ 312). «Եկաց սա կաթուղիկոս յերիս ամս եւ ի կէս եւ ի թուականիս ՌՁԱ ամին, ի Մայիս ամսոյ ԺԳ. վախճանեցաւ»։ Հոս Դաւրիժեցի տարւով մը կանուխ կը նշանակէ մահը, որ անընդունելի է, քանի որ ուրիշ ժամանակակիցներ միաբան 1633 կու տան մահուան տարին։

Կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը «յերիս ամս եւ ի կէս» զոր կը նշանակէ Դաւրիժեցի, նոյնպէս սխալ է. ուրիշ ժամանակակիցներ կու տան «ամս չորս եւ ամիսս բատ ամացն»։ Մկրտիչ Լեհացի 1653ին կը գրէ. «եղեւ զըրաւ կենաց իւրոց... ի ՌՁԲ թուոյս մերոյ, զոլով վաթսուն ամաց, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս չորս եւ ամիսս բատ ամացն [3]» (*Ձեռ. էջմ.* 1742)։ *Մահը* 60 *տարեկան հասակին կու տայ նաեւ Մովսէս բանաստեղծ. «փոխադրի յանմահական կեանն վաթսուն ամաց*» (*ԱՐՐՏ*, 1888, *էջ* 418)։

[2*] *Էջմ.* 1184, *թղ.* 320*բ*։ *Արարատ*, 1888, *էջ* 410։

[3] *Ընդունելով Մովսէսի մահը* 1633 *Մայիս* 21, *ընտրութիւնը կամ օծումը կ'ենթադրէ* 1629 *Յունուարին* (*Յունվ.* 13 *ըստ Առ. Դաւրիժեցւոյ*)։

Մենք ստուգագոյն կը համարինք Մովսէսի մահուան տարին եւ օրը 1633 Մայիս 21, *այն է՝ ըստ նոր տոմարի* Մայիս 31։

Մահը պատահեցաւ Երեւան, «ի վանս դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի», այս պատճառաւ ալ տարին թաղեցին «ի հասարակաց գերեզմանատանն ի Կողեռն կոչեցեալ բլուրն... յարահուպ գերեզմանի Կողեռ վարդապետին եւ Մելքիսէթ վարդապետին» «մեծաւ պատուով եւ փառօք[4]*»։ Բովանդակ քաղաքը՝ քրիստոնեայք եւ մահմեդականք լացին անոր մահը. յուղարկաւորութեան շուքին մէջ կը տեսնուէր նաեւ Երեւանի քաղաքապետը՝ Թահմազղուլի խան, Ամիրգունայ խանի որդին* (Առ. 313)։

Շիրմին վրայ կը կարդացուի արձանագրութիւնս[5].

---

[4] *Առ. Դաւրիժեցի, էջ* 313։ *Աւելի հնագոյն մը ժամանակով՝ Մովսէս Բանասէր կը գրէ* 1653*ին. «Եդաւ պատուական մարմին նորա ի փոքրագոյն բլրին, որ հայի յարեւմուտս կոյս ի վերայ Հրազդան գետոյ, եւ ի հարաւակողմն ի կայարանն իւր սեպհականին, ուր է շիրիմն առաքելոյն Անանիայի, որ է խուց մենաստան կրօնաւորաց, պատեալ շուրջանակի պարսպաւ ի նորին աշխատանաց վաստակոց», Արարատ,* 1888, *էջ* 418։

[5] *Տապանագիրս օրինակած եմ Էջմիածնի Թ.* 737 *ձեռագրէն (Թղ.* 181 *ա, գրուած իբր* 1720*ին)։ Շահ-խաթունեանցի արտագրութիւնը (Բ. էջ* 155*), զոր անփոփոխ յառաջ բերած են Ալիշան, Այրարատ, էջ* 313, *եւ Ե. Շահազիզ, Հին Երեւան, էջ* 188, *ունի ընթերցման տարբերութիւններ։*

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՄԲԱՐԱՆԻ,
ԵԴԵԱԼ ՇԻՐԻՄ ՃԳՆԱՒՈՐԻ[6],
ՏԵԱՌՆ ՄՈՎՍԷՍ ԳԻՏԱՊԵՏԻ[7],
ԱՄԷՆ ՀԱՅՈՑ[8] ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.
ՈՐ Է ՏԵՂԵԱՒ ՏԱԹԵՒԱՑԻ,
ՆՈՐՈԴՕՂ[9] ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ,
ԱՅԼ ԵՒ ՇԻՆՕՂ ՍՈՒՐԲ ԿԸՄԲԷԹԻՆ[10].
ԹՎԻՆ[11] ՌՁԲԻՆ:

Շահխաթունեան (Բ. էջ 155—156) կը գրէ թէ շիրմին վրայ բարձրացուած էր մատուռ մը, որ «յաւերութեան կայր ի վաղուց անտի». 1829ին նորոգել տուած է զայն Սահակ Մելիք Աղամալեանց: 1927ին ուղեցի այցելութիւն մը տալ Մովսէս կաթողիկոսի նուիրական շիրմին՝ ընկերակցութեամբ Տ. Յովհաննէս աւագ քահանայ Խաչվանքեանի եւ Պր. Ե. Շահազիզեանի. բայց չյաջողեցաւ մեզ վեր հանել տապանաքարը մեզ ցոյց տրուած տեղը, որ կը գտնուէր անխնամ վիճակի մէջ մամուռապատ:

Հ. Մ. Ջամչեան[12], Յ. Շահխաթունեան[13] եւ Մ. Օրմանեան[14] մոլորելով Դաւրիժեցւոյ սխալ ցուցմունքներէն՝ Մովսէսի կաթողիկոսութեան «երեք եւ կէս տարիները»

---

[6] *Տ. Եդեալ շիրմի ճանապարհի:*
[7] *Տ. վարդապետի:*
[8] *Տ. ընտրեալ սուրբ:*
[9] *Տ. Նորոգող:*
[10] *Տ. բացող եւ շինող գմբեթի:*
[11] *Տ. Թուին:*
[12] *Պատմ. Հայոց, Գ., էջ* 613:
[13] *Ստորագրութիւն Էջմիածնի, Ա., էջ* 218:
[14] *Ազգապատում, Բ.,* § 1665:

կը զեռնդէն 1629 Յունուար 13—1632 Մայիս 14 տարիներու մէջ: Հ. Ղ. Ալիշան անգամ մը[15] կը նշանակէ «13 Յանու(ար) 1630—14 Մայիս 1633» եւ ուրիշ անգամ[16] 1629—1632:

Մովսէսի մահուան թուականին հետ սերտ կապուած են յաջորդին՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ընտրութեան եւ օծման թուականները:

Արդ կը պատմէ Դաւրիժեցի թէ «ի ՌՁՍ. թուին», երբ մահուան անկողնոյն մէջ էր Մովսէս, «ժողովեցան առ նա եպիսկոպոսք եւ վարդապետք եւ երեւելի արք, նաեւ Թահմազդուլի խան» եւ հարցուցին թէ ի՞նչ է իր կամքը յաջորդի ընտրութեան մասին. «մեք, բոլոր աշխարհ զքեզ ընտրեցաք. եւ այժմ դու զով ոք եւ ընտրես՝ ընդունելի է մեզ»: Ասոր վրայ կը յայտնէ կաթողիկոսն, թէ «Ես զՓիլիպպոս վարդապետն կամիմ լինել փոխանորդ իմ եւ յաջորդ Ս. Աթոռոյն էջմիածնի»: Երբ կը տարածուի կաթողիկոսի մահուան գուժը եւ թէ անոր վերջին կամքն եղած է որ Փիլիպպոս ըլլայ յաջորդը, «յիւրաքանչիւր տեղեաց առաքեցին թուղթս վկայութեան, զի Փիլիպպոս վարդապետն լինի կաթուղիկոս»: Կ'աւելցնէ պատմագիրը, թէ «մինչ ի դալ թղթոցն Էանց այն ամն. եւ եհաս ի վերայ թուականն ՌՁԲ, յորում ամի օրհնեցին զնա կաթուղիկոս օծմամբ Հոգւոյն սրբոյ, յամսեանն Յունվարի ԻԳ. ի տօնի

---

[15] Սիսական, էջ 277 եւ Այրարատ, 231:
[16] Այրարատ, էջ 216:

Տնօրէնութեան Տեառն» (Դաւր․ 315—316)։ Աղեքսանդր կաթողիկոս[17], որ ծանօթ է Դաւրիժեցւոյ տողերուն, կը հաղորդէ յանուղութենէ թէ երբ լսեց Փիլիպպոս, թէ «ազգս եւ բոլոր ժողովուրդն հայկազուն» ընտրած է զինքը յաջորդ Աթոռին «գաղտագողի եւ գիշերափախուստ երթայ ի Համիթ, թերեւս ճողոպրել մարթասցէ զանձն ի պատույն այնմիկ... վասն որոյ գնացեալ բնիածին ի սուրբ Աթոռս յետ վեց ամսոց վախճանին Մովսէսի․ եւ յաւուր տօնի Տնօրէնութեանն Տեառն ձեռնադրեալ նստուցին զԼուխ Թորգոմեանս տոհմի»։

Հաշիւը մերձաւորապէս ուղիղ է․ Փիլիպպոսի օծումը Մովսէսի մահէն ճշդիւ 8 ամիս յետոյ տեղի կ'ունենայ Յունուար 13ին[18]․ բայց ուղիղ չէ Առաքելի նշանակած տարին 1633, այլ պէտք է իմանալ 1634։ Այսպէս ալ կը նշանակէ ժամանակակիցն Զաքարիա Վաղարշապատեցի․ «որ եւ յետ վախճանի տէռ Աստուծոյ տեառն Մովսէսի եղեւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի Թուականիս մերում ՌՁԳ (1634) ամին ի յաթոռս էջմիածնի[19]»։ Թուականիս ճշդութիւնը կը

---

[17] Կոնդակ կտակարանաց տեառն Աղեքսանդրի Ջուղայեցւոյ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց (յամէ 1708)․ Ազդարար Արարատեան, Ա․ (Կալկաթա 1849), Թ․ 12, էջ 92—93։

[18] Ուշադրութեան արժանի է որ Դաւրիժեցի նաեւ Մովսէս կաթողիկոսի օծումը Յունուար 13ին կը նշանակէր։

[19] Ձեռագիր Էջմիածնի Թ․ 201։

հաստատէ նաեւ ուրիշ ժամանակակից մը՝ Գրիգոր Դարանաղցին, որ 1634ի ծռագատիկը կը պատմէ պատահած յառաջիկ ամի «տեառն Փիլիպպոսի նորընծայ կաթողիկոսի, աչակերտին Մօսէսի համանման առաքինոյն իւրոյ տեսականաւն եւ գործնականաւն, որ յետ վախճանի նորա սա յաջորդեաց նորին հրամանաւն՝ մինչդեռ ի կենդանիսն էր ի ժամ վաղճանին» (էջ 235)։ *Այսպէս նաեւ Սիմէոն Երեւանցի* (Ճամբ., էջ 78—79) *կը յայտնէ թէ Փիլիպպոս ՌՁԹ թուին «յետ վախճանման տեառն Մօսիսին յորժամ ընտրեցաւ ... զրէ զգիրս սիրոյ առ Աղուանս, ընդ նմին եւ ծանուցանէ նոցա զմահ տեառն Մօսիսին եւ զընտրիլն իւր»*։

Հիմնուած այս վկայութիւններու վրայ, կրնանք վստահաբար հաստատել թէ Փիլիպպոս 1633 Մայիս 21ին ընտրուեցաւ յաջորդ Մովսիսի, իսկ 1634 Յունուար 13ին օծուեցաւ կաթողիկոս։ Բայց կ'ըսուի[20] *թէ Փիլիպպոսի կնիքին վրայ կը կարդացուի իբրեւ ընտրութեան թուական 1633· ինչ ծանօթ կնիքը, զոր նմանահանութեամբ հրատարակած է Աղանեանց*[21]*, չատ անորոշ ներկայացուցած է թուականը։*

Կ'երեւայ թէ Փիլիպպոսի ընտրութեան լուրը դեռ չէր հռչակուած ի Լահօր, երբ

---

[20] Թոփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Դաւեան Հաւիկ վարդապետի· Բ., էջ 3· «ՏԷՐ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ· Հ· Թ· ՌՁԲ»։

[21] Դիւան Հայոց պատմութեան· Գիրք ժ· Թիֆլիս 1912։

կ՚օրինակուէր Աւետարան մը «ի մեծ թուականիս Հայոց Ռ եւ ՁԴ. ի յերկիրս Հնդկաց ի մայրաքաղաքս Լահուռ ... ի ժամանակս տեառն Մովսէսի կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց[22]» :

Մովսէս կաթողիկոսի մահը սուգով համակեց ընդհանուր հայ ժողովուրդը : Դեռ 1635ին կ՚ողբար անոր մահը Յակոբ Կեսարացի, որ գրած է առանձին Գանձախառն ողբ մը նուիրուած «Մովսէս կաթողիկոսի եւ Գրիգորի մեծ վարժապետի» : Այս ողբը պահուած է Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 387 ձեռագրին մէջ, թղ. 6ա—13բ : Յառաջ կը բերեմ հետեւեալ տողերը, ուր ողբասացը զՄովսէս կաթողիկոս եւ զԳրիգոր Կեսարացի միանգամայն կ՚ողբայ.

Երկու լուսատուք, արփինափայլունք,
ճշմարիտ հովուունք.
Աբրա Գրիգոր, անյաղթ հռետոր,
թագ ազգիս բոլոր.
Մովսէս հոգեւոր, տէր էիր աղուոր,
որք էինք ի գլոր :
Գրիգոր արեւմուտ, գաւազանաւ չուտ,
հերքէ գչարն ի դուտ.
Մովսէս թռուչի արեւելք ոլորտ,
մոլորեացն ի գիւտ :
Կատարեալուսմուն, Մովսէս հոգէսուն,
մրտօք ոլլացուն. յանմարմնոցն ի տուն.

---

[22] Թոփճեան, անդ, էջ 53 :

Գրիգոր սքանչանուն, հոգի խմաստուն,
դու չնորհաց (է)իր տուն:
Սուրբ Մովսէս, Գրիգոր,
ձեր որդիք մոլոր աղերսեն յորդոր...

Մովսէս հոգեւոր Հայոց,
Գրիգոր պարծանք խմաստնոց...
Երկու արեգակք լուսոյ
ծագեցան ի յաշխարհս հոդոյ.
Մթխաղեալ ազգս Հայոց
ուղղեցին առ Տէրն ամենոյ:
Մովսէս արեւելք տեղոյ
փարատեաց խաւար ի հոդոյ.
Կամօք մոլորեալքն դոլոյ,
որք ծառայքն էին բանսարկոյ:
Նստաւ դիտապետ հոյոյ,
փոխեցաւ առ Տէրն մխայնոյ.
Բազում յիշատակ դոլոյ,
զոր սընոյց ինքըն կենդանոյ:
Գլուխ եղ ի տեղ դիտոյ,
անմահմինըն դոլ ի մարմնոյ.
Ազգմամբ հոգւոյն ընտրելոյ,
խնդրեցին սուրբն դէտ հոգւոյ:
Զարժանաժառանգ յորդոյ,
սուրբ սրտիւ մաքուր խորհրդոյ:
Նըստուցին յաթոռ պատուոյ
Բարդուղիմէ սուրբ առաքելոյ.
Այլ եւ նման Թաթէոյ
իւր չնորհեալ սուրբ չառաւիղոյ.
Սուրբըն Փիլիպպոս դոլոյ,
ոչ թըւի փոխիլն Մովսէսոյ:

Աւելի ուշ, յիսնեակ տարի մը յետոյ, ա-
նոր ներբողը կը հիւսէ Երեմիա Զէլէպի[23],
հետեւեալ ղպայուն տողերով.

Մինն ի սուրբն ընտրեալ Մովսէս երանեալ,
երջանիկ ցուցեալ.
Ի Տաթեւ տընկեալ, ի վանքն ուռճացեալ,
արբուխեամբ բուսեալ.
Բարուք կանաչեալ, վարուք սաղարթեալ,
հովանաւոր լեալ.
Սուրբ գործովք ծաղկեալ,
պտղօքն քաղցրացեալ, հասուն կատարեալ,
Գոյնն գեղեցկացեալ, հոտով սիրացեալ,
համով սիրեցեալ:
Զբարի գործն տեսեալ, մարդիկ զարմացեալ,
զՏէրն փառաւորեալ.
Գաւազան հասեալ, եպիսկոպոս լեալ,
յաչառնակ կանգնեալ.
Ընտրեալ եւ արբեալ, պարզեալ եւ մաքրեալ,
յառաջ հրաւիրեալ.
Կոչեալ եւ ձայնեալ, ի գահն մեծարեալ,
կաթուղիկոս լեալ:
Լոյսն լուսաւորեալ, յարեւելս ծագեալ,
յարեւմուտս սփռեալ.
Այնմ չառաւիղեալ, յաշխարհ տարածեալ,
այնմ չաւղօք յարդեալ.
Աղգ Հայոց բերկրեալ, պարծանօք լցեալ,
եւ մրխիթարեալ.

---

[23] Հ. Ն. Ակինեան, Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան, կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը: Վիեննա 1933, էջ 195—196:

Ի չուքն ժողովեալ, ի հոտն զմայլեալ,
զպտուղն ճաշակեալ:
Մովսէս երանեալ, երբ վախճան հասեալ,
գկըտակ արարեալ·
(Իսկ զաթոռն յանձնեալ ի Փիլիպպոսն ընտրեալ
հանուրց պետ կարգեալ)
Ցերկինս փոխեցեալ, ընդ սուրբ հարսն
հետեւեալ, ընդ հրեղէնսն պարակցեալ:
Բարեխօսութեամբ սուրբ հայրապետիս
Տէր այց արա՛ տառապեալ ազգիս,
Աղաչեմք· լուր Տէր:

19․ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

> *«էր սա այր մեծախորհուրդ եւ շինարար, պահող, ճգնող եւ արտասուեղ, ողորմած եւ գթած ի վերայ աղքատաց, մանաւանդ թէ եւ գերելոց»:*
>
> *Ղուկաս գրիչ:*

Մովսէս կաթողիկոս, ինչպէս ականատեսները միաբերան կը վկայեն, «էր ամենեւին պարզ բարոյիւք եւ ազատական մտօք, գեղեցկագիր եւ փառազարդ դիմօք վայելչացեալ, զմիջինն ունելով չափ հասակին. եւ բոլորովին ներքին եւ արտաքին մարդով շնորհաչուք եւ ճոխութեամբ արտափայլեալ»: Մովսէս Բջնեցի[1]*, որուն են տողերս, կ՚աւելցնէ, թէ այն յատկութիւնները, «յորում յաւրոյց (Աստուած) զսուրբն զԻսահակ պարթեւազինն, համարեսջիր ըստ ամենայն բա-*

[1] *Ջեռ. էջմ.*, 981· *Արարատ*, 1888, *էջ* 417—418:

րունակ տեսութեան՝ բնականօք եւ մակատացականօք առատացեալ զօվարանութեամբ» կը գտնուէին յանձին Մովսէսի: Նոյն հեղինակէն են նաեւ տողերս. «Սրբազան եւ երջանիկ հայրապետն Մովսէս . . . անհամեմատ գտեալ յարգիս. զոր ոչ ոք կարասցէ ըստ քանիօնութեան նորայ արտայայտել. եւ մի է քեզ կայլիր նմանակ զՊարթեւն Սահակ կամ զմեծն Ներսէս՝ ըստ բնութեան բարուցն, ըստ մաքրութեան կենացն, ըստ ուղղութեան ընթացիցն, ըստ առաւելութեան արդեանցն ի վերայ ազգիս եւ ըստ այլոց ամենայնի»[2]: Ուրիշ մերձաւոր մը կաթողիկոսին կը վկայէ[3] թէ «էր ահարկու, տեսլեամբ զուարթերես եւ վայելուչ հասակաւ, որպէս ճառի յաղագս սուրբ հայրապետին Տղայ տէր Գրիգորին եղբօրորդւոյն Ս. Ներսեսի»: Աւելի հատու է Նիկողայոս դպրի վկայութիւնը (1632). «որ ծաղկեալ է եւ բարգաւաճեալ բնական, բանական, կրթական իմաստութեամբ, մանաւանդ կրկին նորոգող եւ լուսաւորող հայկազուն սեռի»: Եթէ արտաքին մարդուն կը հային այս նկարագրականները, ուրիշներ չեն զանգիտեր նաեւ անոր ներքնոյն պատկերը գծել, վեր հանելու համար «առաքինի վարուք»[4] եւ «սրբասնեալ ճգնող կաթողիկոսը»[5], որ «մաքրակենցաղ է եւ սրբասնունդ, երկայնամիտ եւ ողորմած»[6],

[2] Տե՛ս էջ 4, ծ. 5:
[3] Ղուկաս դպիր. էջմ. 2372, 355բ:
[4] Թորոս Աղբար, Բ. 428 (ձաշոց 1630էն):
[5] Անդ, էջ 450—452:
[6] Ար. Դաւրիժեցի, 312:

«յոյժ խոնարհ եւ հեզ, առաքինի եւ սուրբ, կոյս եւ ընտիր»[7], «պարկեշտ եւ սրբակրօն վարուք, խոշորազգեստ եւ պահեցող»[8]:

Կաթողիկոսի «գեղեցկադիր եւ փառազարդ դէմքը», որ այնքան պատշաճած էր անոր «միջնաչափ հասակին», թէպէտ ըստ արտաքնոյն «ահարկու» կ'երեւցնէր իր անձը, բայց «ընական, բանական եւ կրթական իմաստութիւնը», որով ծաղկած եւ բարգաւաճած էր, կը պարզուէր իրեն զուարթերես տեսիլ, կ'ընծայէր զինքը «շնորհաշուք», «ճոխութեամբը» պատկառազդեցիկ, բայց եւ «պարզ» բնաւորութեամբը» սիրելի եւ «ազատական մտքովը» մոգիչ եւ «մեծախորհուրդ» իմացուածովը յանկուցիչ եւ համոզիչ: Թէպէտ մեծազգի տոհմէ էր, բայց սիրեց պարզութիւնը. եւ պարկեշտ եւ սրբակրօն վարքովը ապրեցաւ աղքատին հետ ընտանի եւ մեծատունին հետ հաշտ: Որովհետեւ «խոշորազգեստ եւ պահեցող» էր, երեւցաւ կենցաղասէրներուն անսիրելի. եւ չուզեց ինքն ալ հաշտութիւն կնքել անոնց հետ:

Մովսէս մանուկ հասակէն նուիրուած Ս. Խորանի, փարեցաւ իր կոչման ոգւով չափ եւ մնաց անոր հաւատարիմ մինչեւ իր վերջին շունչը: Կամովին հրաժարած էր աշխարհէ եւ ճնայեցաւ եա. ունէր իրաւունք Խոջայ Նազար վկայելու անոր համար թէ «սա զաշխարհաւ

---

[7] Սիմէոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, տե՛ս վերը, էջ 14—15:

[8] Առ. Դաւրիժեցի, 286:

եւ զըղձիւք նորին զանց արարեալ է»[9]: Անձնատուր բոլորանուէր Եկեղեցւոյ, ապրեցաւ անոր համար, անոր չահին, անոր պայծառութեան նախանձախնդիր: Զգաց թէ իր պաշտօնը կը պահանջէ իրմէ դիտութիւն. առանց մերձաւորի սէրէն կաշկանդուելու, առանց հայրենեաց բարձրաբերձ լեռներու, հովտաուն վայրերու հրապոյրներուն անսալու՝ առաւ յուպը ձեռքը ու փնտռեց հեռաւոր օտարութեան մէջ իրեն ուսուցիչ. յարատեւութեամբ, ուքնութեամբ եւ զրկանքներով յամեց վարդապետին ոտքը, պայքարեցաւ անբեւոյթ ոգիներու հետ, կթելու համար անմահարար որթին ողկոյզները: Զարմանք առթեց իր անպարապ ընթերցասիրութիւնը: Ուսման տեւողութիւնը չյուսալքեց զինքը. եւ ոչ ալ հեզաբարոյ Ուրհայեցւոյ դասախարակութենէն խիստ եւ աններող կեանքցւոյ ուսուցչութեան փոխանցումը: Անհարթութիւնները չդապինդ գործեցին անոր ներքին կարողութիւնները:

Պանդխտութեան օրերը չահագործեց ան ընդարձակելու իր մտաւոր պաշարը, հարստացնելու իր ծանօթութիւնները զանազան գիտելիքներով, ծանօթանալու ազգային խնդիրներու, ըմբռնումներու եւ դատումներու եւ սրելու իր քաղաքական տեսութիւնը: Եղաւ Ամիդ, Եդեսիա, Կ. Պոլիս եւ Երուսաղէմ. չըջեցաւ եպիսկոպոսական ճգնարանները, պաղեստինի վանքերը. թափանցեց վանական հաս-

---

[9] Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 302:

տատութիւններու եւ կազմակերպութիւննե–րու ներքին ծալքերը: Ամբարեց փորձառու–թիւններ, որոնք թէ՛ անձին կատարելութեան նպատակամատոյց եղան եւ թէ՛ հասարակաց համար օգտակար: Այսպէս ամէն մասամբ զարգացաւ արթուն մտքով եւ ուսումնասէր եռանդով, որպէս զի Եկեղեցւոյ պայծառա–ցուցիչ եւ ժողովուրդին լուսատու ըլլայ:

«Նորաձեւ», «Նորահանուկ» նկատուեցան անոր քարոզները Հայրենիքին մէջ, «խաբե–բայ», «կեղծաւոր» ամբաստանուեցաւ իր «խո–չորազգեստ եւ պահեցող» կենցաղին համար, չնահատուեցաւ իր շինարարական գործու–նէութիւնը. սպառնաց կաթողիկոսը «զամե–նայն եկեղեցիսդ, զոր դու շինեցեր, ի վերայ գլխոյ քո քակեցից», նոյն իսկ սաստեց պա–հանջքով «ել յայսմ աշխարհէ». կրճատեցին թշնամիները տաճները անոր դէմ, բայց ա–նիկա մնաց անշարժ իր տեղը, ինչպէս հսկայ ծառ մը որ ձգած է արմատները խոր՝ հայրենի հողին մէջ, աներկիւղ թէ հալածանքներու մէջ եւ թէ աքսորի սպառնալիքներու առաջ. «Զի՞րդ ես մոռացայց զԱւետարանն Քրիս–տոսի կամ զաքսորանս որ վասն օրինացն Աս–տուծոյ եղեւ»: Երկիւղ չազդեցին նաեւ պար–սիկ բռնակալին սպառնալիքները, ոչ երկա–թեայ կապանքներն, ոչ մահուան արհաւիրքն եւ ոչ ալ ծանր տուգանքը: Անոնք հարուած–ներ էին, որոնք կ՚իջնային հրաշէկ երկաթին վրայ ամրապնդելու անոր կարծրութիւնը: Ի վերջոյ բռնակալի խստասրտութիւնը տեղի

տուաւ «մաքրակենցաղ եւ սրբասունունդ» առաքեալի համբերութեան առջեւ, եւ թշնամիները — ափսոս որ ազգայիններ էին անոնք — խոնարհեցան անոր առջեւ. «Նոքա որչափ ջանային ընկճել՝ ինքեանք լինէին այպն կատականաց» (Ղուկաս գրիչ): Խոստովանեցաւ կաթողիկոսը թէ «ահա ազգս Հայոց մեծ եւ փոքր երես դարձուցին յինէն եւ զքեզ սիրեն եւ ընդունին... դու վարեա այսուհետեւ զկաթողիկոսութիւնն, որպէս եւ եդ արժանի»:

Կաթողիկոսական պատուին հետամուտ չէր Մովսէս, բայց կը պահանջէր ազատ խօսք, ազատ ասպարէզ եւ անկաշկանդ ունենալ բազուկները: Կը կարօտէր Եկեղեցին ի գլուխ եւ յանդամս վերանորոգութեան. պէտք էր կռուիլ թուլամորթ, դատարկաձեռն, կենցաղասէր առաջնորդներու դէմ, պէտք էր պայքարիլ գեղծումներու դէմ, զսպել վաչխառուները, բարձրացնել բարոյական կարգերը, նորոգել կիսաւեր տաճարները, պայծառացնել եկեղեցիները, դաստիարակել ժողովուրդը, ծաղկեցնել ամայութիւնը եւ վառ պահել հայ սրտին մէջ կրօնի եւ լուսաւորութեան կանթեղը: Եւ յարատեւեց կռուի դաշտի վրայ մինչեւ որ տարաւ յաղթութիւնը: Մինչ փառասէրները փախուստի կը դիմէին, փառքը կը հետապնդէր փառքէն փախչողի ետեւէն:

Ազգը միահաւան, միախորհուրդ ընտրեց իր Առաջնորդը: Չէր սխալած իր ընտրութեան մէջ: Մովսէս եղաւ Ազգին «կրկին լուսատուն», նոյն իսկ «բազմապատիկ լուսաւո-

րինն Հայոց աշխարհին»։ Այս տեղ, իր գործունէութեան այս բարձրութեան վրայ կը ցցուի մեր առջեւ իր մեծ անձնաւորութիւնը որպէս դարակազմիկ դէմք։ Հզօր բազկովը կը կեցնէ ժամանակի անիւը, որ դէպի քայքայում միտած էր, եւ կու տայ անոր նոր ընթացք դէպի բարւոքում եւ բարգաւաճում։

Անզէն, անստացուածք նետուեցաւ կռուի ասպարէզ եւ ապստամբ իւր հաւատքին եւ կամքի ոյժին ընկճեց թշնամին, նուաճեց յետս հայրենի աշխարհը, վերաշինեց զայն եւ քաղցրացուց հոն կեանքը։ Ունէր ստրմագէտի շրջահայեցութիւնը, հեռատեսութիւնը, կորովն եւ խոհականութիւնը, խիզախութեամբ հանդերձ։ Մեծախորհուրդ էր, ատակ համախմբելու ամբոխը, կառավարելու զայն եւ նպատակին խրախուսելու։ Իր յաջողութիւններու գաղտնիքը իր անձնազոհութեան մէջ էր. «սա յոլով քան թէ սակաւ ուքնութեամբ դրանս օրինացն ուսուցանէր. մանաւանդ թէ եւ գործովք կատարելով զանձն տայր օրինակ ամենեցուն» (Ղուկաս գրիչ)։ Ոչ իւր անձը, այլ հասարակաց շահը կը փնտռէր իր գործերուն մէջ։ Այս անձնազոհութիւնը կը խրախուսէր հասարակութիւնը եւ կ՚արծարծէր անոր վստահութիւնը։ Ոչ ոք չխնայեց իւր լուման, երբ կաթողիկոսը պահանջեց զայն. ընդհակառակը հարուստ եւ աղքատ ինքնակամ կը դնէին իրենց ոյժերը անոր տրամադրութեան տակ, որովհետեւ արդիւնքը հրապարակաւ էր։ Անոնց համագործակցութեամբը

սրբուեցաւ Էջմիածնի Տաճարը, կանգնեցան աւերակ եկեղեցիները, բացուեցան դպրատուններ, վանքեր եւ կուսաստաններ, վերկանգնուեցան գերիներ եւ մխիթարուեցան ազգաները: Ազգին եւ Եկեղեցւոյ բարօրութեան համար չազահեցաւ Մովսէս, չխնայեց անձին, կատարեց հեռաւոր ճանապարհներ բախելու համար բռնապետներու դռները, անոնց գութը ազերսելու Ազգին համար, ժողովրդեան համար, Եկեղեցւոյ համար: Եւ բախտը ամէնուրեք իր անբաժին ընկերն եղաւ: Այսպէս «յանչխութենէ ի չնչաւորութիւն բերաւ» ոչ միայն կաթողիկոսական Աթոռը, այլ եւ Ազգը հոգեպէս եւ նիւթապէս:

Ի տես Մովսէս կաթողիկոսի վաստակներուն ժամանակակիցները միաբերան տուին անոր իրրեւ չնորհակալութեան, երախտապիտութեան եւ գնահատանքի յոյժ «Երկրորդ Լուսաւորիչ Հայոց» պատուոյ անունը: Եւ մենք այս յորջորջանքը չափազանցութիւն չենք համարիր: Ի՞նչ պիտի ըլլար Հայոց Եկեղեցին, եթէ Նախախնամութիւնը չյարուցանէր Մովսէս մը ժէ· դարու առաջին քառորդի քառսին մէջ: Ինձ դժուար է պատասխանել այս հարցման· բայց կրնամ ըսել, թէ առանց Մովսէսի պիտի չծնանէր Փիլիպպոս մը: Իսկ Մովսէս եւ Փիլիպպոս երկու փոդփոդուն աստղերն եղան ժէ· դարու հայ երկնակամարին վրայ:

ՄԱՍՆ Բ.

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

20· ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ոչ Մովսէս կաթողիկոսի վաստակն ըստ արժանւոյն եւ ոչ ժամանակակից կեանքի պատկերն ամբողջութեամբ ներկայացուած պիտի ըլլանք, եթէ վրիպեցնենք մեր տեսութենէն Մեծ Անապատն, որուն հիմնարկութիւնը դարուս նշանաւորագոյն երեւոյթը պէտք է նկատել: Մեծ Անապատն եղաւ, որ յառաջ բերաւ այն թմրութեամբ զգածուած դարուն կեանքի զարթնում եւ թարմութիւն, որուն բարերար ազդեցութեան մօտաւոր ապացոյցն հանդիսացաւ վկայ: Մովսէս չէր Անապատին հիմնադիրը, բայց անիկա եղաւ Անապատին մտաւոր ուղղութեան ղեկավարը. անոր հեռատեսութեան արդիւնքն եղաւ, որ ի սկզբան զուտ տեսական կեանքի անձնատուր միայնակեացներէն կազմակերպուեցան յառաջ եկան Հայ Եկեղեցւոյ համար հատընտիր առաջնորդներ եւ հայ մտքի լուսաւորութեան համար բարեկիրթ ուսուցիչներ: Տեսական ու գործնական հրահանգներով մարզուեցան միաբանները: Այն տեղ դրաւ Մով-

սէս իր ապագայ մեծութեան հիմը. ինչպէս միջնաբերդի մէջ ապահովուած՝ վառեց հոգեւոր եւ իմացական զէնքերով նոր թիւ մը զինուորներու եւ յեց անոնց գործեց ապատակ դէպի մեծ աշխարհ՝ կողոպտելու մարդկան սրտերը, գերելու զանոնք խաչի դրօշին տակ: Թիկունքը տուած Մեծ Անապատին, կուրծքը հակայարձակումներու, պահեց դիրքն անշարժ. ի վերջոյ թշնամին էր, որ զէնընկէց անձնատուր եղաւ իր առաջ:

Այս կռուին մէջ իրեն պաշտպան զտաւ Մովսէս յանձին Մելիք Հայկազնի, եւ ռահվիրայ օգնական յանձին Պօղոս վարդապետին: Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետներու մէջ կնքուած համերաշխութիւնը արդիւնաւոր ըրաւ անոնց վաստակը, սիրելի ընծայեց անոնց անունը ժողովրդեան, մանաւորապէս Նոր-Ջուղայեցիներուն, որոնք թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս նպաստամատոյց եղան անոնց ազգօգուտ ձեռնարկութիւններուն: Այս պատճառաւ ալ կարեւոր կը համարիմ կից Մեծ Անապատի պատմութեան երեւան բերել նաեւ այս երկու դէմքերը:

Առաքել Դաւրիժեցի խօսելով ԺԷ. դարու առաջին քառորդի հայ մշակոյթի մասին «Ոչ դոյր, կը գրէ, ի ժամանակին յայնմիկ անապատ եւ կամ գիտող կարգաց կրօնաւորական վարուց, վասն բազում հինից թշնամեաց եկելոց ի վերայ եւ վրդովմանց եւ աւերակաց աշխարհիս Հայոց. ամենեւին բնաջինջ եղեալ էր եւ բարձեալ նշոյլ եւ նշմարան առաքինի

պրծող եւ բարի կարդաց յաչխարհէս Հայոց» (էջ 251)։ Արդեամբք ալ Ժե· դարուն սկիզբը թէեւ տակաւին վերջալոյսի լուսով կը լուսաւորուէին Տաթեւի, Հերմոնի, Տանձափարախի եւ Այրիվանքի մենաստանները, բայց քիչ յետոյ Լէնկթիմուրի արշաւանքներու եւ յաջորդող պատերազմներու հետեւութեամբ խամրած էին ի սպառ թէ՛ Սիւնեաց, թէ՛ Աղուանից եւ թէ՛ Արարատեան դաշտի վանքերը եւ անոնց հետ հին դարերու աւանդութիւնները։

Անհատներ միայն, մղուած ի Հոգւոյն կ՚երեւային հեռաւոր բարձունքներու վրայ կամ խորաձորերու մէջ, որոնք կ՚ապրէին մենակեաց կեանք մը, անմատոյց վայրերու մէջ։ Անոնցմէ մէկն էր Արագածի մենակեացը, որուն անչնչացած կմախքին, կրօնաւորական աքեմի մէջ, որսորդի մը ապդարարութեամբ ի խնդիր կ՚ելլէր Սաղմոսավանքի եպիսկոպոսը Սարգիս, տալու անոր նչխարաց վերջին հանդիսաը։ Անծանօթ կրօնաւորին հեզահայեաց պատկերը, փիլոնը անձին եւ կնդուղը գլխին, կը տպաւորուի եպիսկոպոսին մէջ, որ դգալով անցական աչխարհի եւ անոր փառքի ընդունայնութիւնը, կ՚որոչէ փախստական աչխարհէ՝ ապաստան գտնել անապատներու մէջ։

Սաղմոսավանքի Սարգիս եպիսկոպոս, Կարբուց մերձակայ Յարենի գիւղէն, հրաժարած աթոռէն եւ իրայիններէն կը մեկնի Երուսաղէմ մատուցանելու իր ուխտը Սուրբ տեղեաց եւ այն տեղ լրիւ անկիւն մը նուի-

րուելու մխանճնական կենաց[1] (Դաւր. 249—251)։

Իր մատրութիւնը կը լսուի Տրապիզոն. եւ ոչ միայն Կիրակոս, որ նոր էր յանճնած գերեզմանի իւր նորահարս իրիցկինը, կ'ուղեւորի Սադմոսավանք, Սարգիս եպիսկոպոսի հետ միաբորհուրդ՝ ապրելու առանճնակեաց կեանք։ Զգանելով հոն իւր խնդրելին՝ կը վերադառնայ Տրապիզոն, կը վաճառէ չարժամեան իրերը. արժէքին մէկ մասը կը վերապահէ ճանապարհորդութեան, մնացածը կը բաշխէ աղքատներուն. իսկ տունն եւ անպատաննները կը նուիրէ եկեղեցւոյ եւ ինքը ճանապարհ կ'ինկնայ դէպի Ս. Երկիր։ Կը պատահի հոն Սարգիս եպիսկոպոսի. կը խորհրդակցին ի միասին եւ «միակամ եւ միաբան եւ միաբորհուրդ եղեալ յայնմ օրէ եւ առ յապա» կ'որոշեն «կենցաղավարիլ ի միասին»[2]։ 1606 *Յունիս 15ին Երուսաղէմ կը հանդիպի իրենց Գրիգոր Դարանաղցի. որ իւր Աստուածաշունչի մէջ կ'արձանագրէ տողերս, յայտարարելով թէ գրուեցաւ Երուսաղէմ, երբ*

---

[1] *Բրիտանական Թանգարանի Թ. 87 հայերէն ձեռագիրը* (Conybeare, Catalogue, p. 208—209) *հետեւեալ յիշատակագրութիւնն ունի, դժբախտաբար առանց թուականի. «Ես Սարգիս եպիսկոպոս Սադմոսավանից եկայ Երուսաղէմ եւ զՀարանց վարք գնեցի ի հալալ արդեանց իմոց, եւ հատ յիշատակ ի գուռն Սադմոսավանից... յիշեսջիք զՍարգիս եպիսկոպոսն եւ զծնօղսն իւր»։*

[2] *Այսպէս Առաքել Դաւրիժեցւոյ* (250—251) *համաձայն։ Գր. Դարանաղցի եւ Գր. Կեսարացի զԿիրակոս Պետրոս Կարկառեցւոյ աշակերտը կը ճանչնան. տե՛ս այս մասին էջ 369—373։*

պատահած է հոն «համչիրաք եղբօր մերոյ կամաւոր աղքատին տէր Սարգիս եպիսկոպոսին Սալմոսաւանեցին եւ Տրապիզոնցի կամաւոր աղքատին տէր Կիրակոսին»[3]: Գրիգոր Դարանաղցի այլուր (էջ 102) անոնց նկարագիրն կու տայ այսպէս· «Սարգիս եպիսկոպոսն՝ խստակրօն, խարազնագլեսա, չորակերն· եւ տէր Կիրակոսն Տրապիզոնցի՝ ամենիմաստ ընթերցող, ներկուսն եւ եօթնապատիկ առաւել խստակրօն եւ չորակեր եւ անինչ եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալն՝ տեսականաւն եւ գործնականաւն»:

Ի սկզբան իրենց վախճան էր Յորդանանի եղերքը ընտրել խաղաղ անկիւն մը եւ ճգնիլ այն տեղ: Բայց յետոյ լսելով Եգիպտոսի անապատներու մէջ հաստատուած ճգնարաններու մասին՝ կը խնդրեն Գրիգոր Դարանաղցիէն՝ առաջնորդ ըլլալ իրենց այցելելու այն վայրերը: Այս պատրաստութեանց վրայ էին, երբ տէր Կիրակոս կը յայտարարէ թէ «ես ի մեր Հայոց երկիրն եւ յազգին մերձ կու գնամ յիշխանութիւնն Թագաւորին Պարսից Հայասերին» (Դարանաղցի, 103), վասն զի լսած էին «յոմանց դիտողաց» թէ նման ճգնարաններ մեծ թիւով կը գտնուին արեւելեան Հայաստան, յատկապէս Սիւնեաց աշխարհին մէջ «որ ի հին ժամանակաց անապատ եղեալ է յաշխարհին յայնմիկ, որոց տեղիքն արդէն եւս երեւին» (Դաւր. 252): Ինչպէս Առաքել

---

[3] Ժամանակագրութիւն, էջ 602:

այլուր կը պատմէ (էջ 286), այս դաղափարը ներշնչած էր իրենց Մովսէս վարդապետ, որ այս միջոցին (1609/10) կը դտնուէր Երուսաղէմ[4]: Կ'երեւայ թէ անոնք 1611ին, Փետր. 2ին դեռ Երուսաղէմ էին, վասն զի Դարանաղցի իւր Աստուածաչունչին մէջ կը յիշէ այս թուին «զտէր Սարգիս եպիսկոպոսն եւ զտէր Կիրակոսն» որոնք «աչխատող եւ ձեռնտու եւ սիրով յորդորող» եղած են իրեն:

Մտադրութիւն ունէր Դարանաղցի ինքնին ընկերանալ անոնց դէպի Սիւնեաց աչխարհը եւ անոնց հետ նուիրուիլ անապատական կեանքի. բայց ապա կը խափանուի այս խորհուրդէն:

Սարգիս եպիսկոպոս եւ տէր Կիրակոս կը մեկնին Սիւնեաց աչխարհը: Կը հասնին Տաթեւ. «առաջ ժամանակս կացեալ անդ» կը տեղափոխուին Զորոյ վանքը, որ նաեւ Յրուանց կը կոչուի. այն ալ յարմար չգտնելով կ'անցնին Թանահատի վանքը. «անտի եւս եկեալ որոնէին առաւել եւս անքոյթ եւ անչփոթ եւ յապահով տեղի, մինչեւ գտին զտեղին, յորում այժմ չինեալ կայ Մեծ Անապատն»: Հոն կը չինեն եկեղեցի եւ խուցեր «ըստ պատչաճի անապատի եւ միայնակեցի» «նսեմ եւ մթին

---

[4] Բացի Մովսէսէ կային Երուսաղէմ ուրիչ աբեւելահայեր ալ, որոնցմէ կը յիշէ Դարանաղցի 1606ին (էջ 606) «Գրիգոր մոնոզոն արեղայ, վերակացու հոգաբարձու եւ բազմերախտ աչխատաւոր Գանձակեցի, տէր Սահակ փոքր Կանջացի, տէր Մկրտիչ երէց ամենազովելի, սրբասէր եւ բազմագութ Զուղայեցի քահանայ»:

փոքրագոյն» եւ կը զետեղուին հոն[5]*: Այս կը պատահի* 1611—1612 *տարիներուն:*

Մեծ Անապատի գիրքի մասին ուշագրաւ են տողերս[6]*.*

«Այժմեան Ջանգեզուրի կողմից դէպի Տաթեւ գնացողը, լեռնադաշտի լայնութեամբ երկար եւ ձանձրալի ճանապարհորդութիւնից յետոյ հասնելով Շնհեր գիւղի սահմաններին, ապշում է բնութեան այն ահեղ ու վայրենի տեսարաններից, որ նրա առջեւ բաց է անում Որոտնայ գետի հսկայական կիրճը: Ձոր անուն տալ այդ խոր ու լայն բացուածքին շատ նուազ արտայայտիչ մի բան կը լինէր: Դա մեծ ու փոքր ձորերի, մեծ եւ փոքր սարերի, շղթաների, պատռուածքների, հսկայական քանջերի, անդունդների, նեղ, կանաչազարդ հովիտների մի բարդ խառնուրդ է, որի միջով իր համար օձապտոյտ ճանապարհ է բացել Որոտնայ գետը: Այդտեղ ահա կանգ առան մեր երկու ճգնաւորները: Որոտնայ գետի աջ գեղանկար ափին, Տաթեւից ցած դէպի հարաւ–արեւելք, նրանք տեղ ընտրեցին եւ հիմնեցին Մեծ Անապատը»:

Խոստացած էր իրենց Մովսէս վարդապետ թէ երբ անոնք Սիւնիք հասնին եւ հոն

---

[5] *Էջմիածնի Թ.* 685 *Հարանց վարքի գրիչը (յամէ* 1632) *կը գրէ. «Յիշեցէք եւ գլխման արժանին գերանիկ բարունին եւ գքաջ իմաստասէրն զՍարգիս վարդապետն զհեղինակ սուրբ ուխտիս մեծի ճգնաւորի որոյն Անտոնի անապատականի» (Թղ.* 58 *ա):*

[6] *Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Բ. տպ., Թիֆլիս* 1904, *էջ* 152—153*:*

որ եւ է տեղ պետեղուին, ուր ալ գտնուի ինքը՝ թողլով ամէն բան պիտի աճապարէ գալ անոնց մօտ եւ անոնց բնակակից ըլլալ միաբանական կեանքով (Դաւր. 286)։ Իրօք ալ 1613ին վերապարձաւ Մովսէս Տաթեւ եւ յարեցաւ անոնց։

Բարի համբաւը, զոր հանեցին անոնք իրենց պարկեշտ, անձնուրաց եւ աստուածապաշտ վարքով, լսուեցաւ չրջակայքն եւ հեռուները. շատեր եկան եւ յարեցան անոնց եւ «եղեն նոցա միաբանք եւ բնակիչք տեղւոյն», ոչ միայն աշխարհականներ եւ անչան մարդիկ, ինչպէս կը գրէ Դաւրիժեցի, այլեւ եկեղեցականներ եւ անուանի անձնաւորութիւններ՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ միաբանեցան նորակառոյց վանքին. անոնց թուին մէջ էին Մովսէս, Պօղոս Մոկացի, Ներսէս Մոկացի, Աբիսաակէս Շամբեցի վարդապետները, Դաւիթ եպ. Շամքոռեցի ի ցեղէ իշխանաց որ Ղարամաններց կոչեն, Կարապետ եպ. Էջմիածնեցի, Թումաս եպիսկոպոս Տաթեւի եւն։

Ինչպէս յիշեցինք վերագոյն, 1613ին կային հոն արդէն 60 միաբան անձինք։

«Սոքա երկոքին արքս, կը գրէ Դաւրիժեցի, եղեն ակիզբն Անապատիս. եւ Անապատս եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն անապատաց եւ առիթ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց» (254)։

Մեծ Անապատին հիմնարկութենէն քիչ յետոյ ի խնդրոյ Մելիք Հայկազնի գնաց ակր

Կիրակոս Հօջանց դիւղը Սիւնեաց Քշտապս (Քաշաթաղք) գաւառին մէջ եւ չինեց հոն նոր անապատ հանդերձ եկեղեցւով, որուն նաւակատիքը կատարուեցաւ 1615 Սեպտեմբերին. իրեն ընկերացաւ Թումա եպիսկոպոս: Տէր Կիրակոս վախճանեցաւ 1620ին:

Ներսէս Վ. Մոկացի ժամանակ մը անցնելէ ետքը Մեծ Անապատին մէջ՝ գնաց Լիմ կղզին եւ հոն հիմնարկեց նոր անապատ: Ներսէս վախճանեցաւ 1627ին:

Կարապետ եպիսկոպոս էջմիածնեցի գնաց Սեւան կղզին եւ վերածեց զայն անապատի:

Աբիստակէս Բարկուչատցի գնաց Տանձափարախ, ուր բացաւ նոր անապատ:

Դաւիթ եպիսկոպոս Շամքոռցի գնաց Շամքոռի ձորը եւ չինեց հոն անապատ, որ կը կոչուէր Զարեքապետի անապատ: Էջմիածնի ձեռագրի[7] մը մէջ հետեւեալը կը կարդամ. «Ես Աբիստակէս վարդապետս, տէր Յակոբս, տէր Բարսեղս վաճառեցաք զայս գիրքս Զարեքայ անապատին. Դաւիթ պարոնտէրն, տէր Խաչատուրն, տէր Անտոնին եւ այլ միաբանից. ի թվին ՌՁՁին (1637). մի ոք հակառակութիւն արասցէ...: Ես Դաւիթ եպիսկոպոս եւ իմ միաբանքս ըստացաք զայս գիրք Մեծ Անապատէն Աբիստակէս վարդապետէն»: Սարգիս կրօնաւոր 1641ին կը նորոգէ Աւետարան մը «ի սուրբ անապատս Զա-

[7] Էջմ. Թ. 2608, Թղ. 464ա (Մ. Երզնկացւոյ Մեկնութիւն ժամագրոց):

բեքայ եւ առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս Դաւիթ եպիսկոպոսի»[8]:

Իսկ Մեծ Անապատին մէջ մնաց Սարգիս եպիսկոպոս, իբրեւ «հայր անապատին»· վախճանեցաւ 1620ին: Իր յաջորդն եղաւ Շամբեցի Աբիստակէս վարդապետ «որ եղեւ առաջնորդ նոյն մեծ Անապատին եւ անդ եկաց մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց եւ անդէն թաղեցաւ» (Դաւթ. 253):

Աբիստակէս վարդապետ, որ Մովսէս կաթողիկոսի ձեռնասուն աշակերտն էր, վախճանեցաւ իբր 1638ին: Էջմիածնի Թ. 2608 ձեռագիրը, զոր յիշեցինք վերը, գրուած է 1635ին Աբիստակէս վարդապետի խնդրանքով: Յիշատակարանն է. «Գրեցաւ սուրբ գիրս առ ստորոտով յերկիրն Որոտան ի գիւղն որ կոչի Շինահայր, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի, յառաջնորդութեան տեառն Փեղիպ(պ)ոսի, որ բարեւնական զաւազանաւ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ տիրէ մերում ժողովրդեան[9]... յամի ՌՉԴ թվականի:... Վարդապետան մեր Աբիստակէս... եւ գծապրել զաս ի վայելուչն անձին իւրոյ... յիշեսջիք... զեղկելի գծաւղս զՅովհաննէս. գաւժընդակիչ եւ գյորդորիչ զվարդապետան իմ զԱստուածատուր քահանայս...» (Թղ. 436բ): *Նոյն Աբիստակէս վարդապետի համար գրուած*

---

[8] Բարխուդարեան, Արցախ, 144. Թօփճեան, Յուցակ, բ., 46:

[9] Էջմիածնի Թ. 1678 ձեռագրին մէջ տողերս գրուած են Մովսէս կաթողիկոսի մասին. տե՛ս վերը, էջ 196:

է 1638ին նաեւ էջմ. 2656 Աւետարանը «ի յերկիրն Սիւնեաց ի գեաւղն որ կոչի Բռնակոթ», զոր արբաղրած է «Աստուածաատուր երիցուկ». «կազմեցաւ... ձեռամբ զտէր Արիստակէսին եւ զտէր Մարզարին ի դուռն Երինջակայ սուրբ Կարապետին ի յառաջնորդ սորին գԵսայեա վարդապետութ վարդապետն եւ յաջորդ սորին զՂազար բարեւնին...: Արդ ես Արիստակէս վարդապետ եռու յիշատակ զսուրբ Աւետարանս Շամբայ ձորոյ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին: ... Դարձեալ յիշեցէք զառաջնորդ սուրբ Ստեփանոս նախավկայիս զՄիքայէլ քաջ բարեւնապետն: Դարձեալ յիշեցէք զքահանայքն սուրբ Աստուածածնիս զտէր Մաթէոսն, զտէր Բարսեղն, զտէր Սարգիսն, զտէր Մարզարէն: Եւ զհանգուցեալ քահանայքն զտէր Ազարիայն, զտէր Յաչատուրն, զտէր Հայրապետն. ամէն»:

Ուրիշ Աւետարան մը կ'օրինակէ Յովհաննէս գրիչ 1635ին «ի Ծոտանան, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին» ի խնդրոյ Արիստակէս վարդապետին: Գրիչը խնդրելէ ետքը թէ «Աստուած ողորմի ասէք տէր Արիստակէս վարդապետին եւ իւր ծնողացն», կը յայտնէ, որ 1640ին Փիլիպպոս կաթողիկոս ուղարկած է Աւետարանս Տիգրանակերտ խոճայ Երեմիային, որպէս զի մանրանկարչութեան թերի մասերը լրացնել տայ Եղիազար ծաղկողին. «քանզի մինչդեռ ի մարմնի էր վարդապետն Արիստակէս, եւ գրել զսուրբ Աւետարանս, նաեւ չորեքին Աւետարանչացն զպատկերսն

*խորանաւն հանդերձ... եւ յետ փոխելոյն նո-
րա յաստեացս մնացեալ ամայի եւ անկա-
տար»* (Ձեռ. էջմ. 290):

Անապատի խիստ կեանքը չուտով մաշեց անապատաւորներու մարմնական ոյժը, եւ այսպէս յընթացս մէկ տարւոյ (1620/21) *հաւէ հաւ վախճանեցան առաջին հիմնա-
դիրները՝ Սարգիս եպիսկոպոս, տէր Կիրա-
կոս եւ Պօղոս վարդապետ: Ձեռնարկութիւնը չարունակուեցաւ առկայն, Մովսէս վարդա-
պետի ընդհանուր հսկողութեան տակ: Մով-
սէս ինքնին, ինչպէս ժամանակակիցները կը վկայեն՝ բացառ հինգ վանք եւ երեք կուսաս-
տան:*

21. ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

*Սարգիս եպիսկոպոս եւ տէր Կիրակոս Երուսաղէմ անցուցած օրերուն ուսումնասի-
րած էին յաճախակի ացելութեամբ Պաղես-
տինի վանքերը, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Դա-
րանաղցոյ եւ ուրիշներու Սկիթէի վանքերու արտաքին եւ ներքին կարգերու մասին տուած նկարագրութիւններէն կազմած էին գաղափար, թէ ի՞նչ սկզբունքներով պէտք էր հիմնարկել իրենց ծրագրած անապատը Հայաստանի մէջ: Նոյնպէս Մովսէս վարդապետ, որ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է Մեծ Անապատի կազմակերպութեան գործին մէջ, տեսած էր անձամբ Եգիպտոսի եւ Սինայի լեռան վան-
քերը: Իրենց կազմած ծրագրին պակասները ապա լրացուցին «ի գրոց», գլխաւորաբար*

Հարանց վարքէն: Երկրին մէջ մոռացութեան մատնուած էր բոլորովին հին հայկական վանքերու ներքին կարգերն եւ առհասարակ աւանդութիւնները: Կը գրէ Դաւրիժեցի թէ «կրօնաւորական զգեստ ամենեւին անհետ լեալ էր» (257)· *իսկ քահանայք եւ աբեղայք «միայն ի ժամ աղօթից զգենուին (փիլոն եւ վեղար) եւ զկնի արձակման ժամուն ի բաց եդեալ յինքեանց, իբրեւ զաշխարհականս շրջէին»:*

Այժմ Սարգիս եպիսկոպոս եւ տէր Կիրակոս միախորհուրդ կազմեցին հետեւեալ սահմանադրութիւնը, զոր յառաջ կը բերէ Առաքել Դաւրիժեցի·

ա· *Միայն կալ եւ ժուժկալել ի խցի:*

բ· *Լինել հնազանդ կամաց առաջնորդին (Հնազանդութիւն):*

գ· *Ոչ լինել ումեք ստացուածք առանձին. այլ ամենայն ինչ հասարակաց լինել (Աղքատութիւն):*

դ· *Պահել զմիտս եւ զխորհուրդս սուրբս յամենայն անմաքուր մտածութեանց հոգեկանաց եւ մարմնականաց (Ողջախոհութիւն):*

ե· *Հանապազօր ի տարին պահօք անցուցանել, բաց ի շաբաթէ եւ ի կիւրակէէ եւ ի տէրունական տօնից:*

զ· *Ի սպառ հրաժարել ի գինւոյ եւ ի մսոյ:*

է· *Յամենայն շաբաթ օր եւ ի կիրակի օր եւ ի տէրունական աւուրն զգիշերն պաշտամամբ անցուցանել մինչեւ ցառաւօտն:*

ը· *Ի սոյն աւուրս անխափան մատուցանել պատարագ :*

բ· *Ցամենայն աւուր յայգն եւ յերեկոյն խոտոռվանիլ անխափան գյանցուածոն եւ գմտածութիւնս աւուրն :*

ժ· *Հասարակ ամենեքեան՝ մեծ եւ փոքր, ի միասին գալ ի ձայն կոչնակին ե՛ւ ի սեղանն մարմնաւոր ե՛ւ ի տեղի աղօթից :*

ժա· *Իւրաքանչիւրոցն առանձին դնել գմարմնաւոր կերակուրն, ի մեծէ մինչեւ ցփոքունս միաչափ· այնպէս եւ գրաժանելն մրգոց միաչափ : — Ամենեքեան ժողովէին ի սեղանատունն եւ միահաղոյն նստէին ի սեղան եւ ուտէին լռելեայն : — Ցօրն միանգամ առնուին կերակուր՝ ի բոլոր տարին : — Ցուտեղն գկերակուր սահմանեցին գիրս ընթեռնուլ :*

ժբ· *Իրրեւ գդեստ պիտի հագնէին «ցփոխ, որ է մաղեղէն, ի ներքոյ գդեստուցն ի վերայ մերկ մարմնոյն» . իսկ վերնագդեստն, այն է սքեմն, պիտի ըլլար քուսիթայ, «որ է գլխոյ թօփին» եւ գլխարկ՝ քառակուսին : «Հասարակ ամենեցուն գդեստն բովանդակ աստուեղէն լիցի եւ ոչ բամբակեղէն· եւ գաստուեղէն չապիկն երկայն պճղնաւոր առնել մինչ ի յոտն եւ գօտի մաչկեղէն ընդ մէջս :*

ժգ· *Եւ սահմանեցին ամենեցուն թէ իւրաքանչիւր ոք իւրովք գդեստուքն չրջեսցի· եթէ միայնակեաց իցէ՝ քուսիթայիւն եւ քառակուսովք· եթէ երէց իցէ՝ փիլոնաւն· եթէ արհղայ իցէ՝ փիլոնաւն եւ վեղարաւն» :*

Այս սահմանադրութեան ճշդիւ պահպանմամբ յառաջ եկան Հայոց եկեղեցւոյ համար հոգեւից եւ ուսեալ եկեղեցականներ, որոնք ոչ միայն իբրեւ սրբակեաց վանականներ եղան օրինակելի, այլ եւ իբրեւ ուսեալ եւ բարեկրօն վարդապետներ վայելեցին ժողովրդեան մէջ համբաւ: Fr· Eugenio di S· Benedetto *Բոկոտն Կարմելեանց մեծաւորը, որ* 1624—1626 *տարիներուն տեղի իր այցելութեան ի Պարսկաստան ծանօթացած է Մեծ Անապատէն ելած այս հոգեւորականներուն, պոմպութեամբ կը խօսի անոնց բարեկիրթ վարքի մասին իր Տեղեկագրին մէջ, դրր* 1627, *Փետր*· 24*ին ներկայացուցած է Ս*· *Ժողովին, ուսկից յառաջ կը բերեմ քաղուածաբար հետեւեալ տողերը*[1]· «*Ասպահանի Հայերու մէջ ժամանակէ մ'ի վեր երեւան եկած են քանի մ'անճնաւորութիւններ, որոնք կ'ապրին արտաքոյ կարգի խիստ կեանք մը եւ կը վայելեն ժողովրդեան քով սրբութեան հռչակ*: *Անոնք վարդապետ կը կոչուին*· *բաժնուած գանազան հայաբնակ վայրերու վրայ՝ առաքելաբար կը շրջին երկրէ երկիր, դիւղէ դիւղ քարոզելով, ուսուցանելով եւ խորհուրդներ մատակարարելով*: *Ակէ յառաջ առ ի չգոյէ վարդապետութեան, յորդորի եւ օրինակի, շատերը կ'իյնային մեծամեծ մեղքերու մէջ, այսպէս կ'արձակէին իրենց օրինաւոր կիներն եւ ի նորոյ ամուսնութիւններ կը կնքէին*· *իսկ*

[1] Դիւան Տարածման Ս· Ժողովոյ· Հատոր 189 (Lusitania, India et Japonia), էջ 258—259:

ուրիշներ կը Թողուին դիւրաւ իրենց քրիստոնէական հաւատքը : Այս վարդապետներու կենցաղը շատ շինիչ է եւ համեստ. անոնց զգեստը անպաճոյճ է եւ կը կրեն մարմնոյ վրայ կարծր քուրձ մը. ունին շատ եւ երկար պահքի օրեր. միս միայն տարւոյն հինգ գլխաւոր տօներուն կը ճաշակեն, իսկ գինի՝ ինչ ինչ տօնական օրերուն միայն կը խմեն : Բացի սովորական ժամասացութենէ կը քաղեն օր աւուր բովանդակ սաղմոսարանը. գիշերուան մեծագոյն մասը կ'անցնեն հսկմամբ. եւ երբ կը յառնեն առաւօտը՝ ժամերգութիւնը սկսելէ յառաջ ընդհանուր խոստովանանք կ'ըլլան եւ կու տան հաւատոյ դաւանութիւնը, այս ամէնը կէս ժամէ աւելի կը տեւէ : Մեծ փութով ուշադիր են մանկանց կրթութեան, զորոնք կը հրահանգեն իրենց կրօնի մէջ : Ասպահանի մէջ հինգ դպրոց ունին. ուր կ'աշխատին բերանացի սորվեցնել մանկանց սաղմոսներն եւ Ս. Գրքէն զանազան բաներ» :

Տեղեկատուն ի մօտոյ ծանօթ էր Մովսէս, Խաչատուր եւ Արիստակէս վարդապետներու :

22. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս կարօտ էր եկեղեցականութիւնը հոգեպէս եւ մարմնապէս բարեկարգուելու, նոյնպէս եկեղեցին պէտք ունէր բարեզարդուելու ներքուստ եւ արտաքուստ : Բաւական չհամարեցան վերանորոգչական գործին աշ-

խաւտաւորները Եկեղեցիները արտաքուստ միայն բարելաւել, այլ եւ հարկ տեսան սրբել մաքրել ի ներքուստ: Կապուտած կողոպտուած էր Տաճարը իւր սրբազան արդուզարդերէն. մէկ կողմէն ժամանակի աւերիչ ձեռքը պոռնկած էր հոն աւերներ, միւս կողմէն այլապէն անոպայ ասպատակաւորներ պղծած էին անոր նուիրական խորաններըը, եւ հուրի ու սուրի արհաւիրքին տակ ահաբեկած հովիւն ալ, հօտն ալ: Ցանգարուած էին հնաւանդ կարգերը, մոռցուած էին նախնեաց հոգեշունչ երգերը, պաշտամանց մեծաչուք հանդիսակատարութիւնները լուած· կը բեմադրուէր այն տոհմիկ մեծապայծառ արարողութիւններու անհրապոյր կմախքը միայն, որ իւր անչքութեան մէջ հեգնանք մըն էր հնաչէն գմբեթներու:

Եկեղեցիներու ներքին պայծառութիւնը, հանդիսակատարութեանց փայլը, մեղեդիներու եւ երգերու ներդաշնակ երգեցողութիւնը ոչ միայն աստուածային նկարագիր պիտի ապային խորհուրդներու եւ խորհրդականներու մատակարարութեան, այլ եւ պիտի զարթեցնէին բարեպաշտական զգածումներ համախմբուած ունկնդիրներու մէջ վերացնելու բարձրացնելու դանոնք մտքով վերին եթերներ, հոգեխառնելու հրեշտակաց հետ Ամենակալին գահոյքին շուրջը:

Ա՛ռ այս ձեռնարկուեցաւ կանոնաւորել ազօթից ժամերը, կազմակերպել երգեցիկ խումբ եւ արարողութիւններու ճչգրիտ պահ-

պատճառ մը վեհութիւն եւ լրջութիւն տալ խորհրդոց եւ խորհրդականաց մատակարարութեան։ Դարձեալ Անապատն պիտի ըլլար հրահանգանոցը, ուր հաւաքուած էր մեծ թուով աշակերտութիւն։ Այդ վանականներու ձեռօք պիտի անկուէին հին կարգերը գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ։

Մովսէս վարդապետ, որ անցած էր Ամթայ դպրոցէն, ուր կը ծաղկէին հին կարգերը հոգածութեամբ Ղուկաս Կեղեցւոյ եւ Սրապիոն Ուրհայեցւոյ, եւ հմտացած էր քաջ ամէն հրահանգներու եւ սովորութիւններու, Պօղոս Մոկացւոյ հետ գլուխ կանգնեցաւ գործին։

Նկատմամբ ժամասացութեան հետեւեալ որոշումներն եղան.

Գիշերային ժամը լման պիտի պաշտուէր. Յիշեցուքը տէրունական տօներուն՝ եղանակով. պիտի քաղուէր երկու կանոն սաղմոս, կանոնագլուխը ձայնիւ. Հոգեհանգստեան կարգը պիտի կատարուէր (տէրունական օրերուն) անխափան։ Օրհնութեան կից պիտի երգեցուէին Քաղուածքներ չարականներէն, իսկ Թագաւորք եւ Ալելուք ձայնիւ։ Գիշերային ժամին աւարտելէն ետքը պիտի ընթեռնուին Յայսմաւուրք եւ կից ընթերցման համապատասխան Շարական մը կամ Գանձ մը երգէին։

Առաւօտեան եւ Արեւագալի ժամէն ետքը կը կարդացուէր խրատական գիրք մը։

Ճաշու ժամերը «զատ եւ որիշ ի միմեանց յիւրաքանչիւր նշանակեալ ժամու առէին»։

Ճաշու ժամէն ետքը կ՚ելլէին Պատարագի. «զպարապողութիւն Պատարագին զկրօք եւ սարկաւագօք մատուցանէին. եւ իւրաքանչիւր ոք իւրովք նշանակեալ զգեստուքն»։

Դուրիժեցւոյ հաղորդած այս մանրամասնութիւններէն կ՚իմացուի թէ Արեւելեան Հայաստան թուլացած էին ժամասացութեան այս կարգերը, այս պատճառաւ ալ հարկ տեսնուած է մասնաւոր հրահանգներով վերհաստատել զանոնք։ Դուրիժեցի կ՚աւելցնէ թէ «ա՛յս են յայտնի կարգ եւ սահմանք նոցա, զոր վերոյասացեալ վարդապետքն սահմանեցին երկոքին արարքս». այսինքն Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետներու մատնացոյց ընելով պարտադիր ըրին Սարգիս եպիսկոպոս եւ Կիրակոս իրենց միաբաններուն։

Թէ Մովսէս վարդապետ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է այս բարեկարգական որոշմանց մէջ յայտնի կը տեսնուի Էջմիածնի Թ. 2413 ձեռագրէն, ուր (էջ 846—870) կը գտնեմ «Օրհնութիւնք եւ քաղուածք տօնից եւ տէրունականաց եւ ամենայն սրբոց, զոր սահմանեաց սուրբ հայրապետն Մովսէս ի փառս Աստուծոյ»։ Այս գրուածքը համառօտ ցուցակ մըն է Օրհնութեանց եւ անոնց կից երգեցուելիք քաղուածքներու. սկիզբն է. «գկ. Երգեցէք որդիք Սիոնի։ [Քաղ.]՝ Էակից Հօր եւ Հոգւոյն...»։ Ուրիշ ձեռագիրներ կ՚ընծայեն զայն Ղուկաս Կեղեցւոյ, այսպէս Ջմմառի

Թ. 118, թղ. 149ա. «Խրատք եւ կարգ շարական քաղելոյ՝ Ղուկաս վարդապետի Կեղեցւոյ». կը գտնուի նաեւ անանուն (Հմմտ. Երեւան, Պետ. Թանգարանի Թ. 821 եւ 864): Առանց տարակուսի Մովսէս չէր Օրհնութեանց կից քաղուածքներ երգելու սովորութեան սկզբնապատճառը, այլ Ամթայ դպրոցէն ժառանգած էր զայն եւ բերած տնկած Հայաստան եւ հոն իր ճոխութեամբն ընդունելի ըրած: Այս նկատմամբ ունինք գեղեցիկ վկայութիւն մը Մովսէսի աշակերտէն. Խաչատուր Վ. Կեսարացի կը գրէ իր 1642ին ի Նոր-Ջուղայ տպագրած ժամագրքին մէջ (էջ 700—701) այսպէս.

«Գիտասջիք, ով տօնասէրք, զի մեծ եւ երանելի հայրապետն տէր Մովսէս, որ նորոգեաց զուրբ էջմիածինն, որոյ ըստ արժանոյն զովասանութիւն առաքինասէր վարուցն եւ աշխատաջան վաստակոցն որ ի վերայ կարգաց եկեղեցւոյ եւ կրօնից հաստատութեան ունէր՝ այլում թողից ասել, եւ կամ բաւական համարեալ մեր զսակաւ յառաջագոյն ասացեալն: — Սա ինքն վերոյասացեալ սուրբ հայրս մեր սահմանեաց տասն շարական ասել օրհնութիւն վասն բազում խորհրդոյ տասնեակ թւոյն: Այլ եւ վկայ ածելով զմեծ փիլիսոփայն եւ զհաւատարիմ քահանայապետն զսուրբ Ստեփաննոս, որ զԱւագ օրհնութիւններն տասն տասն շարական արար եւ ոչ աւելի կամ նուազ, ըստ տասն դասուց բանականաց. նմանապէս եւ սուրբ հայրս կանոնեաց տասն

չարական տալ օրհնութեանն ի փառս Քրիստոսի եւ սրբոցն նորա : Եթէ հաճեսցին կամք եղբայրութեան ձերոյ՝ Տեառն գոհութիւն. եւ եթէ ոչ ախորժիցէք՝ կամք ձեր եղիցին : Իսկ զմեզ ի մեղադրանաց եւ ի բամբասանաց ազատ թողուլ աղաչեմք» :

Այս եւ նման կարգադրութիւնները, որոնցմով բարեզարդեց Մոլաքս Եկեղեցին, կը հետապնդէին ծածուկ նպատակը, գրաւիչ ընծայել Աստուծոյ տաճարը ժողովրդեան եւ հրապուրել զանոնք խուռներմաց ներկայ գըտնուելու ծիսակատարութեանց. արարողութեանց ներդաշնակ բեմադրութիւնը պիտի վառէր ներկաները բարեպաշտ զգածումներով եւ կրթէր անոնց սրտերը պաշտամանց խնկաբոյր ազդեցութեան տակ :

Մոլաքս ինքնին, ինչպէս ժամանակակիցներու ակնարկութիւնները ենթադրել կու տան, օժտուած էր հնչիւն եւ հաճելի ձայնով. եւ կային իր շարժ ու ձեւերու եւ կազմուածքին մէջ վսեմ եւ վայելուչ գծեր : Իր դեգերումները Ամիթ, Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ ընծայած էին իրեն առիթ հանդիսատես ըլլալու այդ պատրիարքանիստ քաղաքներու մէջ այլ եւ այլ անդամներ մեծաշուք ծիսակատարութեանց : Անոնք գործած էին տպաւորութիւններ իր հոգւոյն խորքը, որոնք ապա, երբ հրապարակ եկաւ իբրեւ վարդապետ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս, խօսեցան իր մէջ : Այս է պատճառը, որ Մոլաքսի հանդիսակատարութիւնները պատկառազդեցիկ

էին եւ առակ դիւթելու սուրբ հմայքով մօտաւորներն եւ հեռաւորները։

Յիշատակութեան արժանի է Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի չահախնդիր խորհուրդը, Միւռոնօրհնէքն Մովսէս վարդապետին կատարել տալ, համոզուած թէ անոր ծիսակատարութիւնը իր վեհաչուք եւ հոգեպարար ներկայացմամբ հանդիսատեսներու մեծ բազմութիւն պիտի ձգէ դէպի Էջմիածին եւ ասով պատկառելի դումար մը պիտի դոյանայ ի նպաստ հայրապետական գանձարանին։ Եւ իրօք ալ Միւռոնօրհնէքի հանդէսն այնքան դոհ ձգեց հանդիսականները, որ անոնք սքանչանքով խօսեցան նաեւ հեռուները օրուան տպաւորութեանց մասին։

Դարձեալ ի Ջահրապատ երբ ջրօրհնեայ հանդէսը կատարեց Մովսէս Շահ Աբասի ներկայութեան, ինչպէս կը գրէ Դաւրիժեցի (234) «ընդ զեղեցիկ յարմարումն զարդուցն եւ ընդ կարգաւորաբար չարժումն եւ ի կանգնելն պաշտօնէիցն՝ յոյժ հաճեալ եւ հաւանեալ էր արքայ եւ խանդաղատեալ ի վերայ Մովսէսի»։

23· ՊՕՂՈՍ Վ· ՄՈԿԱՑԻ

Ներսէս Մոկացի, Աւետիք Դաւրիժեցի եւ Գրիգոր Դարանաղցի միաբան իրրեւ նախընթաց կարապետ մտաւոր զարթնումի նոր չարժման ցոյց կու տան Պօղոս վարդապետը։

Սա ծննդեամբ Մոկաց աշխարհի բար գիւղէն էր, աշակերտած Ջուղայ մականուանեալ կարապետ վարդապետին։ Վարդապետական

իշխանութիւնը ստանալէ ետքը եղաւ քարոզութեամբ շրջելու եւ հաստատ Դուրէժ չահաստանը։ Հոն հողը բերրի գտնելով՝ դադար ասաւ․ «յամենայն աւուր-քարոզի եւ դասին եւ յորդառատ վարդապետութեամբ լուսաւորէր զժողովուրդն» (Դուր․ 266)։

Պօղոս վարդապետ անձամբ «սուրբ էր եւ առաքինի, հանապազօր սաղմոսերգ»․ հրաժարած էր գինիէ եւ մսէ․ կ՚ապրէր ժուժկալ եւ խստամբեր կեանք մը․ միայն շաբաթ եւ կիրակի թոյլ կու տար անձին ճաշակել նուազատեաց կերակուր, մնացեալ օրերը «կեայր պահօք»։ Ունեցած էր խիստ աղքատութիւն․ անարծաթ կը քարոզէր․ ոչ մէկէ չէր առներ ինչք կամ ստացուածք․ եւ եթէ ժողովուրդը բարեսրտութեամբ դնէր իր ձեռքը արծաթ, կա՛մ կարօտեալներու կը բաշխէր կա՛մ դերեւոց ազատութեան կը գործածէր եւ կա՛մ եկեղեցիներ շինելու կը ծախսէր։ Կը ճանապարհորդէր հետիոտն, ուր ալ երթար։ Ամէն շաբաթ կը կանխէր եկեղեցի եւ հսկմամբ կը լուսացնէր կիրակի առաւօտը։ Ժամասացութիւնը ի լման կը պաշտէր․ եւ ինչպէս Դուրէժեցի առանձինն կը շեշտէ՝ «զՑիշեացուքն, զԿանոնագլուխն, զԱլէլուն խազով ասէր հանդերձ ութ կանոնաւ սաղմոսին․ եւ յառաւօտուն զփրկական խորհուրդ պատարագին մատուցանէր»։ Այս պատճառաւ ալ ժողովուրդը՝ ռամիկ թէ վաճառական շատ կը սիրէին եւ կը յարգէին զինքը պարկեշտ վարքին համար։

Դուրէժ թէպէտ կար ժամատուն մը,

բայց կը պահէր խորան պատարագի: Պօղոս վարդապետ կանգնեց պատշաճ խորան մը: Անկէ անցաւ Ադուլիս տեղացի վաճառականներու հրաւէրով: Հինաւուրց եկեղեցւոյ՝ Ս. Թումայի դուռը «ի բազում ժամանակաց» փակ էր. եւ ամէն փորձ՝ բանալու պայն, անյաջող անցած էր: Պօղոս վարդապետ աքանչելիօք կը բանայ դուռը: Եկեղեցւոյ բացման հռչակը ընդհանուր ուրախութիւն կ'առթէ. ամէն կողմէ գոհ կու տայ ժողովուրդը դէպի Ադուլիս: Օգտագործելով առիթը կը քարոզէ վարդապետը եւ կը հանդիսանայ լուսաւորիչ արեւելեան աշխարհին: «Երթարձ ի միջոյ, կը գրէ Դաւրիժեցի, զամենայն աւելորդ անկարգութիւնն յեկեղեցականաց եւ յաշխարհականաց, եւ կարգազարդեալ չքեղացոյց զամենեսեան ուղիղ քարոզութեամբ»: Առաքելաբար կը շրջէր ամէն կողմ, կը կարդէր քահանաներ, կը ձինէր եկեղեցիներ եւ «հաստատէր զբարի կարգս յեկեղեցիս եւ ի դիւղս»: Իւր չուրջը հաւաքած ուշիմ պատանիներ, կը շրջէր անոնց հետ եւ կ'ուսուցանէր: Կարեւոր կէտերու վրայ կը բանար դպրոցներ, եւ իւր աշակերտներէն կը նշանակէր անոնց «դպրապետ». անոնք ապա ձեռնադրուելեան արեղայ կամ երէց «բաւական ինքեանց եւ ժողովրդեան»: Ուր որ կը հասնէր Պօղոս վարդապետ կա՛մ եկեղեցի կը հիմնարկէր եւ կա՛մ կը նորոգէր խախտուածները: Ի մէջ այլոց նորոգեց Աստապատի Ս. Ստեփանոս վանքը, եւ ընդարձակեց դիւղի եկեղեցին:

Վարդապետի բուռն եռանդը բարեզարդելու եկեղեցին, կանոնաւորելու ժամասացութիւնը, վարժեցնելու պատանիները եկեղեցական պաշտամանց եւ պատրաստելու զանոնք պատշաճաւոր կրթութեամբ քահանայական աստիճանի, եւ վերջապէս լուսաւորելու ժողովուրդը քարոզութեամբ՝ բախեցաւ սասաիկ ընդդիմութեան տեղական եկեղեցական իշխանութեան կողմէն: Եպիսկոպոս թէ արեպայ, որոնք Թոյլ ու զեղծ կեանք մը կ'ապրէին, փոխանակ զգաստանալու վարդապետին քարոզութիւններէ եւ անոր չինարարական եւ առաքելական գործունէութեան օժանդակելու՝ ի սկզբան ծագրեցին անոր վարդապետութիւնը, ապա սպառնական դիրք բռնեցին անոր հանդէպ, նոյն իսկ աշխարհական առեներ առջեւ հանեցին զինքը: Կը պատմէ Դաւրիժեցի, թէ Աստապատի մէջ, երբ ուզեց վարդապետը ընդառաջ գալով ժողովրդեան խնդրանքին՝ ընդարձակել եկեղեցին, ահա զին աղմուկ բարձրացուցին արհեղանները, որովհետեւ հարկ էր եղած եկեղեցւոյն կից խուցերը վար առնել: Մխարան դիմեցին անոնք Նախավկայի վանքը եւ բողոք ներկայացուցին առաջնորդին խափանելու համար եկեղեցւոյն նորոգութիւնն եւ ընդարձակումը: Թէպէտ ամէն քար չարժեցին անոնք կասեցնելու գործը, բայց վարդապետը «ամենեւին ոչ լքաւ ի բարւոք յառաջադիմութենէն»: Խնդիրը ելաւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին առեանը. նաեւ անիկա «բազում անգամ ա-

ուաքեաց առ վարդապետան բանս սպառնական եւ յանդիմանութեան, թէ Ելցես յերկրէս մերմէ եւ դնասցես յերկիր քո, ուստի եկեալ ես, զի ոչ է պիտոյ մեզ խաբեբայ եւ նորահանուկ քարոզութիւն քո եւ ոչ կեղծաւոր վարքն քո, ապա թէ ոչ առակ նշաւակի եւ այպն կատականաց լինիցիս ի ձեռս իմ» (Դաւթ. 272)։ *Բայց եւ այնպէս մնաց վարդապետն իւր դիրքին մէջ հաստատուն, չընկրկեցաւ իւր ճանապարհին վրայ, «այլ հանապազ չոքէր եւ քարոզէր, չինէր պեկեղեցիս եւ յարդարէր զամենեսեան ուղիղ կարգօք եւ սահմանադրութեամբ»։*

Դժբախտաբար Դաւրիժեցի չի տար ժամանակագրական կռուաններ Պօղոս վարդապետի կեանքէն, թէ ե՞րբ եկաւ նա արեւելեան Հայաստան, ի՞նչ գծով եւ ո՞ր ժամանակներու մէջ ընթացաւ անիկա իւր չինարարական եւ քարոզչական ճանապարհը։ Առանց տարակուսի անոր գործունէութեան առաջին եւ երկրորդ շրջանները պէտք է դնենք 1604—1615 տարիներու մէջ։ Այժմ վերադարձած էր արդէն Մովսէս վարդապետ Սիւնիք եւ ալակից եղած Պօղոս վարդապետին իր առաքելական գործունէութեան մէջ։

1615ին Հօջանց անապատի բացման հանդիսին ներկայ էր նաեւ Պօղոս վարդապետ։ Ինչպէս Ներսէս Մակոյի եւ Գրիգոր Դարանաղցի կը պատմեն, երբ Սարգիս եպիսկոպոս եւ տէր Կիրակոս հիմնարկեցին Մեծ Անապատը, այցելեց Պօղոս վարդապետ նորակա-

ույց մենաստանը, մնաց ժամանակ մը հոն եւ առաւ իր փորձառութենէն խորհուրդներ վանորդչական գործին բարեաւ յաջողութեան համար: Այն ատոյգ է, որ Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետները ճանչցան հոս զիրար, կնքեցին սիրոյ եւ համերաշխութեան դաշինք գործելու ձեռն ի ձեռն եւ անսասան Աղգին եւ Եկեղեցւոյ վերազարթման եւ վերանորոգութեան համար: Եւ ինչ որ Դաւրիժեցի կը պատմէ Պօղոս վարդապետի գործունէութեան եւ անոր դէմ յարուցուած հալածանքներու մասին, կ'արժէ հաւատարակէս Մովսէս վարդապետի առաքելական տքնութեանց համար: Այս յայտնապէս կը տեսնուի Մովսէս վարդապետի այն խօսքերէն, զոր կը գրէր 1615ին Գրիգոր Կեսարացւոյ· «այժմի խորհուրդն մեր ա՛յս է հետ Պօղոս վարդապետին եւ անապատաւորացն եւ բարեպաշտ իշխանին Հայկապոյ, որ գնամք ի Սպահան, քարոզեմք Ջուղայեցոցն զաստուածային բանն ի սուրբ հարցն կանոնաց»:

Թէ գացի՞ն Պօղոս եւ Մովսէս վարդապետները Սպահան, չգիտենք· բայց կ'երեւայ թէ Մելքիսեդեկ վերահասու եղած էր խորհուրդին, որ ուղղուած էր իրեն դէմ: Ըստ Դաւրիժեցւոյ «յետ ամաց ինչ անցանելոց» երբ Մելքիսեդեկ ի Նախիջեւան կը պատահի Պօղոս վարդապետին, չի քաշուիր կաթողիկոսը «զթոյնս եւ զմաղձս դառնութեան, զոր ի բազում ժամանակաց մթերեալ ունէր ի սրտի», ժայթքել վարդապետին դէմ: Այլ եւ այլ յան-

դիմանական, կշտամբական եւ «անպատեհ» խօսքեր վարդապետին երեսին տալէ ետքը կը սպառնայ նաեւ «պամենայն եկեղեցիսդ, զոր դու չինեցեր, ի վերայ գլխոյ քո քակեցից»· ի վերջոյ կը հրամայէ, որ Թողու պարսկական սահմանն եւ հեռանայ. այլապէ կը սպառնայ մատնել «ի ձեռս աշխարհակալ իշխանաց»: Վերջին խօսքերս մտատանջութիւն պատճառեցին վարդապետին. գիտէր թէ կաթողիկոսը կարող էր ի գլուխ հանել սպառնալիքը. «զի թագաւորական իշխանութեամբ վարէր զկաթողիկոսութիւնն» եւ ունէր Ամիրգունայ խանն իրեն պաշտպան: Որոշեց Շամբի ճանապարհով անցնիլ սահմանը: Բայց ապա քաջալերուած աշակերտներուն սրտապնդիչ խօսքերէն՝ լաւագոյն համարեցաւ չարունակել յօդուտ ժողովրդեան քարոզչական գործունէութիւնը կուրծք տալով ամէն դժուարութիւններու (Դաւր. 272—273): Դիմեց Շահին, որ այժմ Աղուանից Քօթուկլու գիւղը կը գտնուէր, եւ խնդրեց արտօնագիր մը, որ կարենայ չինել եւ նորոգել հայ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ եկեղեցիներ: Շահը չնորհեց իրեն խնդիրքը եւ վարդապետը դարձաւ ուրախութեամբ իւր գործին:

Մելքիսեդեկ կ'ամբաստանէ զինքը Ամիրգունայ խանին: Պատրաստ յանձն առնելու ամէն տառապանք՝ կ'ուղեւորի վարդապետը Երեւան եւ կը ներկայանայ Խանին: Իր քաղցրահայեաց դէմքը եւ Շահին հրամանագիրը կը համոզեն չուտով Խանը, թէ գուր ամբաս-

տանութեան մը գոհն է վարդապետը․ օգտուելով Խանը կաթողիկոսին հրաւէրէն՝ կ՚առնէ վարդապետը հետը եւ հայկերոյթի ժամուն կը հաշտեցնէ երկու կողմերը։ Վարդապետը վերադարձաւ Տոռօթ։

Կաթողիկոսը առ երեսս հաշտուած էր վարդապետին հետ։ Ի Դաւրէժ, ուր եկած էին Մելքիսեդեկ եւ իր աթոռակիցներէն մին, Պօղոս վարդապետ հանուեցաւ Ղառչղայ Խանին առեանը, «որ էր առաւել խրոխտ եւ մեծապղոյն փառօք»։ Վարդապետը այս անգամ ալ դուրս եկաւ արդարացած (1618)։ Ներսէս Վ․ Մոկացի այս դէպքի առթիւ կը հիւսէ վարդապետին գովքը[1]․

«Զյաճախ ուսեալն արդելոյր եւ կարկիչ էր յանդգնութեան․
Մանաւանդ արեղայից խափանիչ համարձակութեան․
Զնախնի կարգն յառաջ ածէր, կանոնօք դնէր ի յատեան․
Վրկայէր վասն աշխարհի՝ զի էին գործքն իւր չարութեան։
Վասն որոյ իմ նրմանիքս որ կրօնիւք յերկիր կորայան՝
Կարի առեցին ըղնա, բարկութեան նախանձ բըրդեցան։
Հազար եւ վաթսուն եւ եօթն յաւելեալ Հայոց թըւական,
Ցանկարծ չարժեցան մարդիկ, թինդ առին եւ ժողովեցան․
Կաթողիկոսունք երկու[2], եպիսկոպոսք համանգամայն,
Արեղայք եւ վանականք եւ տէրտէրք չատ գումարեցան․

[1] Հայապատում, § 398։

[2] Ասոնք են անշուշտ Մելքիսեդեկ եւ Աւետիսօրովհետեւ Դաւիթ 1615էն սկսեալ առանձնացած էր ի Սպահան։ Դաւրիժեցի միայն զՄելքիսեդեկ կը յիշէ (281)։

Ուխտադիրք եղեն միմեանց, խորհեցան խորհուրդ միաբան,
Եւ չու արարեալ գնացին ի Դավրէժ ի քաղաք շահաստան.
Ղարչըղայ Խանին գիպան, տուրեւտ խօսիւք շատացան,
Թէ այր մի օտարական մեզ լինի պատճառ խանգարման։
Այլ նա ի վերին խնամոցըն մարդապէս կոչեաց ի յատեան,
Ասաց, Թէ Քահանայից չէ պատեհ կալ անմիաբան.
Վասն որոյ փոշիմանեալ եւ ինքեանց մեղադիր եղան.
Ենկեալ Թողութիւն առին, ակամայ կամօք հաշտեցան»։

Նոյն տարւոյն սկիզբը պատահած էր Պօղոս եւ Մովսէս վարդապետներու կալանաւորումն եւ Շահէն տուգանքի ենթարկումը, որուն մասին խօսեցանք վերը։

Հազիւ անցած էին փորձութեան այս օրերը, որոնք չէին կրցած ընկճել վարդապետին անխախտ կամքն եւ անվեհեր նկարագիրը, երբ պատահմամբ իրարու հանդիպեցան վարդապետն եւ Սահակ եպիսկոպոս, Մելքիսեդեկի եղբօրորդին «եւ այլք եւս ի նոյին համախոհացն»։ Ասոնք «յոլով աւուրս» խոշտանգեցին վարդապետը, պահանջելով որ վերջ տայ քարոզութիւններուն։ Բայց նա չէր ուզեր տեղի տալ։ Հակառակորդները ստիպեցին սակայն, որ տայ մահմեդականներու ներկայութեան գրաւոր խօսք, «թէ այսուհետեւ քարոզես՝ լինիս թշնամի թագաւորին եւ մահու եւ սպանման պարտական»։ Անճար մնալով վարդապետը, ստիպուեցաւ տալ ստորագրութիւնս. «Ես Պօղոս վարդապետս ետու ձեռագիր՝ այսուհետեւ ոչ շրջիլ եւ ոչ քարոզել.

եւ թէ պայսոսիկ առնեմ, լինիմ ես թշնամի թագաւորին»:

Այնուհետեւ առանձնացաւ Պօղոս վարդապետ Մեծ Անապատ, եւ «կայր միակեցութեամբ, լռեալ ի խցի, մշտամատոյց աղօթիւք խօսակցելով ընդ Աստուծոյ. եկաց անդէն եւ ոչ ել արտաքս յանապատէն մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց». այն է 1620:

Ազնիւ եւ ժողովրդասէր անձ մը, անխախտ նկարագիր մը, եռանդուն առաքեալ մը եւ անխոնջ գործիչ մը կը դարձնէր գործելէ Ազգին եւ Եկեղեցւոյ համար:

24· ՄԵԼԻՔ ՀԱՅԿԱԶՆ ՀԱՒՆԱԶԱՐԵԱՆ

Տեղական պաշտօնեաներու անվերջ հարստահարութիւններու եւ ծանր հարկապահանջութիւններու պատճառաւ անհանդուրժելի դարձած էր օսմանեան լուծը հայկական նահանգներու մէջ (1602|3): Թէ մահմետական եւ թէ հայ իշխաններ, մելիքներ եւ եպիսկոպոսներ դաղտագողի կ'անցնէին պարսկական սահման, ուր կը գտնէին Շահ Աբասէն հիւրամեծար ասպնջականութիւն:

Այս փախստականներու թուին մէջ էր «Մելիք Հայկազն ի Քշտաղս երկրէն ի Խանասծախ գեղջէ» (Դաւր. 16): Քշտաղք, որ կ'ըսուի նաեւ Քաչթաղք եւ Քաչթաղ, Սիւնեաց Ազահէճք գաւառին նոր անուանակոչութիւնն է[1]:

---

[1] *Հմմտ. Սիսական, էջ 269: եղիա պրիչ 1490ին*

Շահ Աբաս քաջալերուած փախստականներու յորդորներէն, որոնք կը վստահացնէին, թէ անաշխատ հնարաւոր պիտի ըլլայ նուաճել Թուրքերէն Այրարատեան դաշտը Դաւրէժէն մինչեւ Կարս, 1603ին կը շարժէ բանակը Դաւրէժի վրայ: Առանց մեծ դիմադրութիւն կրելու կը յառաջանայ Շահը մինչեւ Երեւան, որ կ'իյնայ . . . :

Այս արշաւանքի միջոցին մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ Մելիք Հայկազն իր քաջագործութիւններով Պարսից Շահին. որ վարձատրելով անոր չահատակութիւնները կը շնորհէ իրեն հայրենի գաւառին իշխանութիւնը, օժտելով մասնաւոր պատիւներով:

Մելիք Հայկազն ինչպէս բազկով քաջարի, նոյնպէս հոգւով ազնիւ էր, երկիւղած եւ աստուածապաշտ: Իր գովութիւնը կը ներբողէ Ներսէս Մոկացի, որուն տողերը արժանի են ուշադրութեան (Հայապատում, § 398).

Աւետարան մը կ'օրինակէ «ի գաւառիս Քաշքաղուց (այլ. քաչթաղուց), ի գեղջս որ կոչի Խօզանավար, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայիս» (Ն. Մառ, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Սեւանայ, էջ 5): Իսկ ուրիշ գրիչ մը՝ Միքայէլ սարկաւագ 1652ին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի յաստուածաբնակ եւ յանառիկ դղեակս Քաշթաղ ի գեօղն Խզնավար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային». Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 155: Մարիամ ապաշխարող իր հօրեղբօր Մարկոս եպիսկոպոսի համար կ'օրինակէ Ն. Շնորհալւոյ Տաղերը «ի յերկիրս Քաշթաղու ի գուղս Խանածախ, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչիս», ՌՂԶ (1647) թուին. Աճառեան, Ցուց. Թաւրիզի, էջ 101:

«Մինն ի յընտրելոց դասուցն երեւեալ քրիստոսապատան
Այր հրզօր քաջամարտիկ ճակատուն բազմաց ախոյեան.
Ընդ որ հաւանեալ արքայն եւ զովեաց բազմաց յանդիման.
Ապա ակնածէր սիրով միամիտ նորայն քաջութեան.
կացոյց զնա իշխան երկրի, հանեալ ի պատիւ մեծութեան.
Մեծարզոյ փառօք պատուեաց եւ կոչեաց զնա իւր սիրական.
Հախնազար հայրըն նորա յորջորջեալ ըզնա սեռական,
Հայկազն անուանէր ըզնա նմանեալ Հայկազնին Տիդրան...
Ցաւել քան զնա ի փառս հաւատովն սուրբ երրորդութեան,
Պերճ հոգեայծեւ մարմնով եւ տիօքըն վայելչական...
Իսկ յարութիւն անձինն յոյժ անքատակ ի յորդիս մարդկան.
Եւ անհամեմատ խոհեմ ի չարժել չրթանցն յատկական.
Ճարտասան արագախօս անթարթափ յարտաբերութեան.
Եւ բաղխոհական ոճով բարբառէր յարքայից դիւան:
Իսկ ներքին մասամբ հոգւոյն երկիւղած եւ զգաստական
Խոնարհ էր եւ հեզ բարուք եւ սիրող աստուածպաշտութեան.
Անապատի սիւն լինէր եւ գրգռէր զթով հայրական.
Մինչ յիշխանութեան միջին՝ չանք զընէր անապատական...»:

1611ին, երբ Սիւնեաց աշխարհը հասան երկու «կամաւոր աղքատները», Մելիք Հայկազն անոնց պատսպարանն եղաւ, չնորհեց անոնց ամէն դիւրութիւն, նիւթական եւ բարոյական, եւ ինչպէս Մոկացին կ'ըսէր, «անապատի սիւն լինէր եւ գրգռէր զթով հայրական»:

1614ին կը հանդիպինք Մելիք Հայկազ-

նին, Շահ Աբասի բանակին մէջ (յԱզուլի՞ս), ուր կը գտնուէր ուրիշ հայ իշխաններու հետ: Իր բարեխօսութեամբ ազատեցաւ Մելքիսեդեկ Շահին սպառնալիքէն: Դաւրիժեցի (էջ 219) այս դէպքը կը պատմէ տեղի ունեցած 1617ին յԱզուլիս կամ ի Դանղի. «ի ժամանակին յայնմիկ արք խորհրդականք եւ երեւելիք, որք էին ի դուռն արքային», անոնց թուին մէջ «Խոջայ Նազարն եւ Խոջայ Սուլթանումն եւ Միրվէլին եւ Մելիք Հայկազն», խորհուրդ կու տան կաթողիկոսին, որ տայ Շահէն նշանակուած տուգանքն եւ ազատի կապանքներէն:

1615ին կը հիմնարկէ Մելիք Հայկազն իր իշխանութեան սահմաններու մէջ Հօշանց առնապատը. Դաւրիժեցի կը գրէ. «Ձէր Կիրակոսն եւ Թումայ եպիսկոպոսն գնացին յերկիրն Քչառաց մերձ ի գիւղն Հօշանց. չինեցին Անապատ եւ անդ բնակեցան» (էջ 260): Անապատին նաւակատիքը կատարուեցաւ 1615ին, ի ներկայութեան բազմաթիւ եկեղեցականներու. Մովսէս վարդապետ կը յիշէ զայն իր առ Գրիգոր Կեսարացի Թղթին մէջ այսպէս. «Սուրբ Խաչին տօնին նաւակատիս եղեւ նորակերտ եկեղեցւոյ, զոր չինեալ է բարեպաշտ աստուածասէր իշխանն Հայկազ ի իւր սեփականն գիւղն»[2]. Թէպէտ գիւղը յանուանէ չի յիշատակուիր, բայց — ինչպէս ինձ կը թուի — պէտք է նոյնացնել Հօշանց գիւղին հետ:

---

[2] Տես վերը, էջ 29:

Մելիք Հայկազն իւր հովանաւորութեան տակ առած ըլլալով Մեծ Անապատն եւ անոր միաբանները, պաշտպանեց դանոնք կաթողիկոսներու եւ անոնց համախոհներու ոտնձգութիւններու առաջ: Առանց այսպիսի պաշտպանութեան կարելի չէր յուսալ, որ Անապատն ծաղկէր եւ բարգաւաճէր այն բազմաչփոթ դարուն:

25· ԴՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆԸ ԺԷ· ԴԱՐՈՒՆ

Մեծ Անապատի հիմնարկութիւնը անապատական կեանքի խիստ կարգով եւ օրէնքներով վերածնութեան արշալոյսի առաջին ճառագայթն էր, որ կը ծագէր Սիւնեաց բարձունքէն, լուսաւորելու սրտերը աստուածեղէն լուսով: Արդէն հաւաքուած էին հոն խումբ մը վանական կեանքի հետամուտներ, երբ հասաւ Մովսէս վարդապետ Մեծ Անապատը (1613):

Բաւական չհամարեցաւ Մովսէս, որ միաբանները ապրին մէկ յարկին տակ տեսական կեանքի անձնատուր, այլ անհրաժեշտ տեսաւ, որ անոնք ծանօթանան նաեւ գործնական կեանքի հետ, կրթուին եկեղեցական ուսումներով, ըլլալու գործնական կեանքի համար ալ ընդունակ գործիչներ: Եկեղեցին եւ վանքերը, որոնք լքուած էին, կը պահանջէին կրթուած եւ հոգեւոր հրահանգներով զաւտիարակուած առաջնորդներ, իսկ ժողովուրդը կը կարօտէր հենդանի խօսքի եւ լուսամիտ հովիւներու,

ամրապնդուելու համար կրօնի չունչով եւ քրիստոնէական վարդապետութեամբ: Պէտք էր թոյլ, կենցաղասէր, չահախնդիր եկեղեցականներու դէմ հանել եկեղեցասէր, անձնուրաց, հոգեկից, հաւատքով տոգորուած եւ գիտութեամբ մարդուած քահանայութիւն, որքեզու համար եկեղեցին տիրող զեղծումներէ եւ առանց լքանելու ընդդիմադրութիւններու եւ հալածանքներու առաջ՝ պահպանել դիրքը վերջնական յաղթութեան յուսով ներչնչուած:

Այս նպատակով ահմանուեցաւ Մեծ Անապատի մէջ սկիզբ ընել դաստիարակական ընթացքներու: Ա. այս իրենց գործակցութիւնը խոստացան՝

1. Տէր Կիրակոս, մէկը անապատի հիմնադիրներէն, ծագմամբ Տրապիզոնցի, Պետրոս Կարկառեցւոյ Դպրոցէն:

2. Պօղոս Վ. Մոկացի:

3. Մովսէս Վ. Տաթեւացի:

4. Ներսէս Վ. Մոկացի:

5. Թումա եպիսկոպոս:

6. Դաւիթ եպիսկոպոս:

Իսկ Սարգիս պարոնտէր, «Հայրն Անապատին» յանձն առաւ ըլլալ «Հոգաբարձուն անապատին ի մարմնաւոր կողմանէ»: Ասոնք, ինչպէս կը գրէ Դաւրիժեցի «բազում ժամանակս կացին ի միասին» (Դաւր. 259—260), այս ինքն մօտաւորապէս 1613—1620:

Թէ ուսման ի՞նչ ծրագիր ընտրուած էր

եւ կամ դասախօսները ի՞նչ նիւթ նկատի ունէին, դժբախտաբար չեն հաղորդած ժամանակակիցները: Բայց ուշագրաւ են այս տեսակէտէ Դաւրիժեցւոյ տողերը (էջ 255), երբ կը գրէ· «Մինչեւ ցայս վայր տգիտութեամբ խոպանացեալ եւ կորզացեալ էր աղգս Հայոց· եւ ոչ միայն ոչ ընթեռնուին, այլ եւ ոչ զգիրս գիտէին եւ ոչ զգօրութիւնս գրոց· վասն զի անպիտացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան· եւ իբրեւ գկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով եւ մոխրով: Եւ իբրեւ սոքա (անապատաւորք) մտին ընդ լծով ծառայութեան առաքինի գործոց՝ յաժարութեամբ ընթեռնուին զգիրս եւ կամակար մտօք կրթէին գինքեանս»· իսկ առաջնորդութեամբ վերոյիշեալ ուսուցիչներու «ակառն յընթերցմանէ եւ յուսուցանելոյ գրոց վերստին ևորոգել եւ յարդարել զամենայն կարգս բարիս անապատաց եւ վանօրէից եւ ժամատեղեաց»:

Պիտի հետեւցնենք ասկէ, թէ ուսմանց գլխաւոր առարկաններն էին՝

ա· *Գրչութեան արուեստը·*

բ· *Ժամասացութիւն·*

գ· *Հին եւ Նոր Կտակարանի բացատրութիւնը:*

Բայց յառաջադէմ աշակերտներուն կ'ատանդուէր նաեւ «արտաքին գրոց» ուսումը:

Իսկ դասախօսութեանց համար ընդհանրապէս կը վերցնէր իւրաքանչիւր ուսուցիչ որոշ թուով աշակերտներ եւ կը հրահանգէր

պանոնք բան կարողութեան[1]: Այսպէս կը պատմէ Դաւրիժեցի, թէ Սարգիս հայրն Անապատին յանձնեց զՓիլիպպոս պատանին «յաշակերտութիւն Մովսէս վարդապետին. առ որ կացեալ Փիլիպպոս եհաս յարբունս հասակի. ի միս երիտասարդութեան օրհնեցին զնա կուսակրօն քահանայ. եւ նա ի տուէ եւ ի գիշերի հետեւէր ճգնողական վարուց եւ գործոց առաքինութեան եւ յընթերցուին եւ յուսումն աստուածային գրոց: Զորոյ յառաջադիմութիւնն տեսանելով վարդապետին Մովսէսի՝ իւրով հաւանութեամբ եւ վկայութեամբ ամենայն եղբարց եւ նմա գիշխանութիւն վարդապետական եւ յետ ամաց ինչ զդաւազան վարդապետական» եւ 1630ին ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Թօսքը Փիլիպպոս կաթողիկոսի մասին է (Դաւր. 315):

Այսպէս նաեւ Ներսէս Վ. Մոկացի, Բեղլու կոչուած, Մոկաց Ակնջաւս գիւղէն, որ Ամիրդոլու վանքն առ ոտս Բարսեղ վարդապետի ուսած իմաստասիրութիւնը «յարտաքին գրոց» եւ ընդունած վարդապետական դաւազանը՝ հրաժարած էր աշխարհէ առաքուր կոխելով «զամենայն ունայնութիւն կենցաղոյս... եւ զպատրանս մեծութեան» եւ յա-

---

[1] Պօղոս վարդապետի մասին կը գրէ Ներսէս Մոկացի (Հայապատում, § 398).

Վարժող էր նա անձանձիր,
Թէ լինէր ոք փափագ ուսման.
Թէ չէ ինքն ինքեան ասէր,
եւ երդէր զերգս զաստուածական:

բած մեծ Անապատի ճգնաւորներուն: Կը պատմէ Դուրիժեցի, թէ հոն «ի միաբանից Մեծ Անապատին ոմանք աբեղայք սկսան դաս առնուլ զԱրտաքին գիրքն ի Ներսէս վարդապետէն»· բայց որովհետեւ «զործնական առաքինութիւնն յարգոյ եւ նախապատիւ էր առ նոսա, զի զհոգիս զարդարելոյ փոյթ ունէին եւ ոչ գրան», այս պատճառաւ ալ «ոմանք ի դաս առնողացն յետս կացին», աւելի ճիշդ՝ այն ծանր դասախօսութեանց խելահաս չկարենալով ըլլալ, հրաժարեցան:

Այդ աբեղաներու թուին մէջ էր «ոմն աբեղայ տէր Մելքիսէթ անուամբ», Արարատեան աշխարհի Վժան գիւղէն: Ասիկա չթուլացաւ «յընթերցմանէ արտաքին գրոց» եւ շարունակեց լսել Ներսէս վարդապետի դասախօսութիւնները. եւ երբ թողուց Ներսէս Մեծ Անապատն եւ գնաց Լիմ կղզին, հետեւեցաւ իր քայլերուն Մելքիսեթ: Այս տեղ Մեծ Անապատի կարգերով բացաւ Մոկացին նոր անապատ մը եւ շարունակեց իր դասախօսութիւնները: Ունէր իրեն ունկնդիր հինգ միաբան եղբայրներ, անոնց թուին մէջ էր նաեւ Մելքիսեթ: «Ամէնեքեան ի ձեռս առին գիրս արտաքինս եւ սկսան ջանիւ կարդալ»· բայց նաեւ այս անգամ յիշեալ ուսանողները երկու տարի ետքը «ձանձրացեալք յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց»· միայն Մելքիսեթ զանուեցաւ հաւատարիմ իր ուսուցչին որ ձեռքէ չհանեց «արտաքին գրքերը», այլ

չարունակեց կարդալ պանոնք յամառօրէն եւ կրցաւ օգնութեամբ Ներսէս վարդապետին խելամուտ ըլլալ արտաքին գրոց իմաստասիրութեան եւ ընդունիլ ուսուցչէն վարդապետական իշխանութիւնը (Դաւր. 394—395):

Կը յիշեմ այս տեղ նաեւ Դաւիթ եպիսկոպոսը[2], որ կը ներկայանայ գրչութեան արուեստի վարպետ. Ամչառուր գրիչ 1620ին ի Տանճաւէր գրած Աւետարանին մէջ կը խնդրէ յիշել «զիմ վարպետն զտէր Դաւիթ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատանք եւ երախտիք ունի ի վերայ մեր»[3]:

Գրքերը, որոնք «իբրեւ զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք լցեալ էին հողով եւ մոխրով» սկսան այժմ յարդ ստանալ եւ լոյս աշխարհ գալ: Եւ որովհետեւ նուազ էր անոնց թիւը, իսկ պահանջքը օր ըստ օրէ ստիպողական, ելան հրապարակ գրիչներ, անոնց թուին մէջ կը յիշուի նաեւ «աշխարհական» մը, որոնք իրենց պրադմունք ընտրեցին ըստ պահանջքին արտագրել ձեռագիրներ: Սկսեալ 1600էն հազուագէպ է տեսնել արեւելեան Հայաստան գրուած ձեռագիրներ. առաջին անգամ Մեծ Անապատի չրջանին մէջ սկիզբ կ'ըլլայ ձեռագիրներու օրինակութեան եւ կը ծաղկին մեծ թուով գրիչներ. կը յիշենք հոս.

---

[2] Սա նոյն է հաւանօրէն Ղարամանենց Դաւիթ եպիսկոպոսի հետ, զոր յիշեցինք վերագոյն էջ 30, ծան. 11):

[3] Ձեռ. էջմ. 293:

1. Մինաս երէց, որ 1613ին Հարանց վարք մը կ'օրինակէ Եղինդեան գիւղի մէջ[4]:

2. Նոյն Մինաս երէց 1615ին կ'օրինակէ Հարանց վարքի ուրիշ գրչագիր մը նոյն Եղինդեան գիւղի մէջ[5]:

3. Հաւանօրէն նոյն Մինաս գրչէն է նաեւ Էջմիածնի Թ. 1678 ձեռագիր ժողովածոյքը:

4. Ղուկաս գրիչ Թումայ եպիսկոպոսի խնդրանքով կ'օրինակէ Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 168 ձեռնադրութեան կարգը[6]:

5. Նոյն Ղուկաս դպիր ի խնդրոյ Ղազար քահանայի եւ Սարգիս եպիսկոպոսի կ'օրինակէ Ն. Լամբրոնացւոյ Խորհրդածութիւնքը, Սինեաց Գետաթաղ գիւղը Զորայարցց Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հովանւոյն տակ, Զաքարիա արքեպիսկոպոսի յորդորմամբ, ուր կը յիշուին «հայրն Անապատի Սարգիս պարոնտէր եւ այլ միաբան եղբարք[7]»: Դարձեալ 1616ին կ'օրինակէ Աւետարան մը ի խնդրոյ Զաքարիա կրօնաւորի «ի յերկիրն Որոտան, ի գիւղս որ կոչի Գետաթաղ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս»[7*]:

6. Թովմաս եպիսկոպոս «տէր Սարգիսի

[4] Հ. Աճառեան, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 99—100:

[5] Ձեռ. էջմ., 785:

[6] Տաշեան, Ցուցակ, էջ 482:

[7] Աճառեան, անդ, էջ 80—81:

[7*] Լալայեանց, Ցուց. Վասպուրականի հայ. ձեռագրաց, էջ 852:

ձեռօք» կը ստանայ 1617ին էջմիածնի Թ. 801 Հարանց վարքը:

7. Խաչատուր գրիչ 1619ին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի յերկիրս Մաջանջուխու ի գիւղս Տանձաւէրի[8]»:

8. Նոյն Խաչատուր 1620ին կ'օրինակէ ուրիշ Աւետարան մ'ալ «ի յերկիրն Ղափանու ի գիւղն որ կոչի Տանձէվէր» տէր Յակոբի համար[9]:

9. Մելքիսեթ երէց 1621ին կ'օրինակէ Մաշտոց մը «ի ժամանակս մեծ բարեւնապետին մեծին Մովսէսի եւ Սարգիս պարոնտէր հօր[10]»:

10. Սարգիս աշխարհական ի Խոտանան կ'օրինակէ «հրամանաւ տէր Ռըստակէսի ի խնդրոյ տէր Յակոբին» Սաղմոսարան մը, որուն մէջ կը խնդրէ յիշել «զտէր Ռըստակէսն որ էր հայր Անապատին Տանձայփարախոյ եւ զտէր Յակոբ ժամարար նորին[11]:

11. Նոյն Սարգիս աշխարհականն է նաեւ էջմ. Թ. 2635 կանոնագրոց գրիչը, գրած նոյն տեղ ի վայելուչն Տաթեւի Յովհաննէս եպիսկոպոսի:

12. Ղազար քահանայ «նօտարն մեծի հայրապետին Մովսէսի» կ'օրինակէ էջմիածնի

---

[8] Թոփճեան՝ Յուցակ հայ. ձեռագրաց Դպրեան Խաչիկ վարդապետի, էջ 55. հմմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 282:

[9] Ձեռ. էջմ., 293:

[10] Թոփճեան, անդ, էջ 47:

[11] Ա. Վ. Համամճեան, Յուցակ հայ. ձեռ. Գաղաթից, Թ. 35:

Թ. 1714 «Արտաքին գրոց» մէկ մասը «մինչեւ ի Պերիարմենիասին վերջն» եւ կը վախճանի 1636ին «ի տիս երիտասարդութեան» «ի յանապատն Ըստաթէի»:

13. Յովհաննէս արեղայ կը ծաղկէ 1624ին ճաշոց գիրք մը Տաթեւի Անապատին մէջ Աբիստակէս վարդապետի առաջնորդութեան օրով[12]:

14. Մարգարայ երէց 1630ին կ'օրինակէ Աւետարան մը Կողպ գիւղին մէջ Կիրակոս եպիսկոպոսի օրով[13]:

15. Յովհաննէս երէց Շատախցի ի Վերին Ջակամ կ'օրինակէ նոյնպէս Աւետարան մը 1633ին[14]:

Գրական այս շարժման գլխաւոր ղեկավարն էր առանց տարակուսի Մովսէս վարդապետ, որ իբրեւ աշակերտ Սրապիոն-Գրիգոր Ուրհայեցւոյ եւ Գրիգոր Կեսարացւոյ, որմէ ընդունած էր վարդապետական իշխանութիւնը, կը վայելէր ամէնէն աւելի ճոխութիւն ժամանակակից «գրոց ուսուցիչներու» մէջ: Գրիչ մը՝ Մելքիսէթ երէց իբր 1621ին կ'օրինակէր Մաշտոց մը «ի ժամանակս մեծ րաբունապետին մեծին Մովսէսի եւ Սարգիս պարոնտէր հօր»: Այսպէս նաեւ ուրիշ ժամանակակից մը կ'օրինակէ ժողովածոյ գիրք մը «առ յերկիրս Աճանան, ի դուռս Խնկանց ընդ

---

[12] Աճառեան, անդ, էջ 114:

[13] Ձեռ. Երեւանի Պետ. Թանգարանի, Թ. 147:

[14] Արձագանք, 1888, էջ 162. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 333—334:

հովանեաւ սուրբ յանապատէս որ կոչի Տանձաւփարախ, յառաջնորդութեամբ սուրբ մենաստանիս տեառն Մովսէսի, որ բարեւնական պաւազանաւ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան, ախոյեան յաղթաւղ ընդդէմ արիոսականացն եւ հերեսիոտաց. պահեսցէ Տէր Աստուած եւ զաւրացուսցէ ի կամս իւր. ամէն[15]»:

Այս տողերուն համաձայն են նաեւ Եսայի կարճաւանեցւոյ խօսքերը, որ նկարագրելով Մովսէս վարդապետի գործունէութիւնը կը դրէր. «որ լուսաւորէ զԱզգս Հայկազեան եւ ժողովեալ կրօնաւորական դասս եւ նորոգ-

---

[15] Ձեռ. էջմ. 1678, գրչութեան տարին եւ գրիչն չեն յիշուած: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, 280, յառաջ բերելով յիշատակարանիս մէկ մասը, «ոչ դիտեմ, կ'ըսէ, յառա՞ջ թէ յետ» Մատթէոս վարդապետի, որ ժե. դարու սկիզբը ծաղկեցաւ նոյն Տանձափարախ մենաստանին մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ ԺԶ. դարու երկրորդ տասնեակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու յիշատակարաններուն մէջ (Համմտ. էջ 25—26): — Տանձափարախի տեղական «առաջնորդն» էր քիչ յետոյ Աբիստակէս Վ. Բարկուշատցի, որ եւ «անդ եկաց մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց եւ անդէն թաղեցաւ» (Դաւր. 253): 1629ին կը յիշէ դինքը Սարգիս գրիչ իբրեւ «Հայր առնապատին Տանձայփարախոյ» (տե՛ս ծան. 11). իսկ ուրիշ գրիչ մը 1624ին կը գրէր թէ «ի այն տարին ծաղկեցաւ, որ սեղանատեղն չինել եւ Ըռըստակէս վարդապետն, որ առաջնորդ էր Անապատին», Ա. Ճառեան, Ցուցակ Թաւրիզի, էջ 114: Կ'երեւայ թէ Մովսէս վարդապետ, 1618/20 շրջանին ժամանակ մը առանձնած էր Տանձափարախի վերանորոգուած մենաստանին առաջնորդութիւնը. զոր ապա յանձնած է իւր աշակերտին՝ Աբիստակէս վարդապետին:

եաց զվանորայս եւ զանապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց» (*համմտ.* էջ 97)։

Մեծ Անապատն եւ քոյր մենաստանները ծաղկեցան եւ համբաւ վայելեցին յատկապէս 1613—1620 *տարիներուն։* 1620/21*ին վախճանեցաւ «Հայրն Անապատին» տէր Սարգիս եպիսկոպոս. յաջորդ տարին* 1620/21*ին կնքեց իւր մահկանացուն Պօղոս վարդապետ, իսկ Ներսէս Մոկացի մեկնած էր Լիմ եւ Տէր Կիրակոս եւ Թոմաս եպիսկոպոս ի միասին «գնացին յերկիրն Քչտաղս մերձ ի գիւղն Հօչանց, չինեցին անապատ եւ անդ բնակեցան»* (*Դաւր.* 260)։ *Մովսէս վարդապետ մնաց առանձին։ Անշուշտ անիկա իբրեւ սկզբնապատճառ վերանորոգչական գործին չլքեց ապարէկը, որչափ ալ անյաղթելի ըլլային գժուարութիւնները թէ տեղական եկեղեցական իշխանութենէն եւ թէ կաթողիկոսէն։ Եւ յիշատակագրին խօսքերը, թէ Մովսէս «բարունական գաւազանաւ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան» չատ դեղեցիկ կերպով կ'արտայայտեն իր դիրքն եւ ճոխութիւնը առանձնութեան այս շրջանին։ Տեսանք վերագոյն* (էջ 92) *թէ կաթողիկոսական հրամաններուն, որոնք նպատակ ունէին խափանել Մովսէսի գործունէութիւնը, անիկա պատասխանեց կտրուկ, իբրեւ պատասխան ուղարկելով կաթողիկոսին իր գաւազանն եւ փիլոնը, զոր ստացած էր կեսարացի Գրիգոր վարդապետէն. եւ Մելքի-*

սեղեկ ըմբռնեց սպառնալիքին սաստկութիւնը եւ վերադարձուց զանոնք: Կեսարացին իր պաշտպանն էր. իսկ անոր առջեւ կը պատկառէին թէ Կաթողիկոսն եւ թէ շրջակայքը:

Հարկ էր չարունակել սկսուած գործը. եւ Մովսէս արծարծեց իւր ոյժերը: «Ընդ այն ժամանակս Մովսէս ... տակաւին վարդապետ գոլով՝ քարոզութեամբ շրջէր յաշխարհի եւ լուսաւորէր զամենայն մարդիկ իրրեւ զարեգակն[16]»: Կը շրջէր եւ կը բանար քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ դպրոցներ, եւ կը կարգէր անոնց վրայ իւր ձեռքին տակ դաստիարակուած ուսուցիչներ: «Վասն հաստատութեան հաւատոյս եւ կրօնիցս մերոյ հաստատեցին» կ'ըսէ Դաւրիժեցի, Պօղոս եւ Մովսէս վարդապետները «դպրատուն ի պատշաճաւոր տեղիս՝ ի գիւղն Ատտապատ եւ ի Շօռօթ, ուր շրջակայ դեղօրէցն անդր ժողովեսցին մանկունք առ ի յուսումն: Այնպէս եւ ի գիւղն Ադուլիս հաստատեցին դպրատուն եւ կարգեցին ի վերայ մանկանցն դպրապետ զտէր Անդրէասն, յորում տեղւոջ ժողովեցան մանկունք որպէս թէ չիսուն կամ վաթսուն. եւ տէր Անդրէասն էր վերակացու, որ հովուէր զմանկունսն եւ ուսուցանէր զուսումն հասարակաց մերս եկեղեցւոյ[17]»: Տէր Անդրէասի նահատակութենէն ետքը (1617)

---

[16] Դաւրիժ. 314:
[17] Դաւրիժ. 355:

երբ Շահռուղ բէկ կ'ամբաստանէր զՄովսէս վարդապետ, Դաւրիժեցի (361) անոր բերանը կը դնէր. «Է ոմն այր, որոյ է անունն Մովսէս, որ է վարդապետ օրինացն քրիստոնէից, որոյ բնակութիւնն է ի վանքն Տաթեւ. եւ է ինքն յերկրէն Սիւնեաց. եւ նա է օրէնուսոյց եւ դաստիարակ ամէր Անդրէասին»:

Անշուշտ պիւզական ուսուցիչներէն չէր կրնար պահանջուիլ ուսմանց մէջ մեծ յառաջադիմութիւն. ժամանակին համար բաւական էր, եթէ անոնք իրենց պարկեշտ վարքով կարենային ուսուցանել «զուսումն հաստարակաց մերս եկեղեցւոյ», այսինքն աւանդել մանկտւոյն դրպիտութեան առաջին տարրերքը, դաստիարակէին դանոնք սաղմոսերգութեան, ժամասացութեան եւ ժամերգութեան մէջ, որպէս զի եկեղեցիներու մէջ վերահաստատուէին հին կարգերն եւ կրօնի պաշտամունքը: Թէ յաջողած էր այսպիսիներու մեծ թիւ մը հրապարակ հանել՝ կը տեսնուի Դաւրիժեցւոյ այն տողերէն, ուր կը գրէ թէ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս ականջ կախելով հակառակորդներու ամբաստանութեանց «նիւթ առեալ ի նոցունց նեղէր զվարդապետան. բազում անգամ պատահեալ կաթողիկոսն աստ եւ անդ՝ զահմաւեալ կարգս նոցա խափանէր եւ զի նոցանէ յառաջ կոչեալ զարսն յետս ընկրկէր» (էջ 292):

1620ին եաքը, երբ առանձին մնաց Մովսէս, անտանելի զարձաւ կեանքը Սիւնիքի

մէջ. իբր հակառակորդներէն եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսէն կրած անպատշաճ յարձակումներու առջեւ տեղի տալով հեռացաւ Սիւնիքէն «եւ բազում աշակերտօք գնացեալ յԱյրարատեան դաշտն» եւ գետեղուեցաւ Երեւան. հոս չնորհիւ Ամիրգունայի ցոյց տուած պաշտպանութեան, բացաւ միաբանեցամ հոգեւոր դպրանոց մը Ս. Անանիայի դամբանին վրայ. ուր հաւաքուեցան իր չուրջը խումբ մը աշակերտներու. Եսայի Կարճաւանցի կը գրէր. «ժողովեալ բազում աշակերտս եւ կրօնաւորս եւ միայնակեացս եւ կարգեաց դպրոցս. այլ եւ բազում կարգս եւ կրօնս հաստատեաց» (էջ 98)։ Նոյն իմաստով կը գրէր նաեւ Դաւրիժեցի (295), թէ «առ որ ժողովեցան միաբանք բազումք, միայնակեացք եւ գրոց աշակերտք իմաստունք եւ արբակեացք. կային ի միասին մեծք եւ փոքերք, սիրով հանդարտացեալք ի խցի, հանապազօր կանխեալ յաղօթս եւ յընթերցումն սուրբ գրոց»։

Դեռ նոր էր աւարտած Մելքիսեդեկ վժանցի ի Լիմ առ ոտս Ներսէս Մոկացւոյ իբր ուսման ընթացքը, երբ հռչակուեցաւ հայաբնակ վայրեր Մովսէս կաթողիկոսի ձեռնարկութիւններու՝ էջմիածնի վերանորոգութեան, դպրատուններու բացման եւ հայրապետական աթոռի վրայ յաջորդութեան համբաւը. «առ որ ամենեքեան տենչացեալ գային ի տեսութիւն նոցին»։ Եկաւ նաեւ Մելքիսեդեկ եւ «հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս

կաթողիկոսին եւ նորին աշակերտացն, յորոց դալստենէ ուրախութիւն անպատում եղեւ ամենեցուն» (Դաւր· 398)։

Գիտցաւ Մովսէս կաթողիկոս դնահատել յանձին Մելքիսեթի հոգեսէր կրօնաւորն եւ գիտուն եկեղեցականը· եւ յանձնարարեց իրեն դասախօսել Ս· Անանիայի Մենաստանին մէջ։ «Եւ լինէր յորժամ Մելքիսեթ վարդապետն կանխէր ի դաս եւ ի քարոզ, իբրեւ զյորձանս ուղխից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա· յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան ապուշ եղեալ հիանային եւ բաղձային» (Դաւր· 398)։

Որչափ ողեւորութիւն եւ հիացմունք ալ յառաջ բերէին Մելքիսեթի դասախօսութիւնները ունկնդիրներու վրայ, արդիւնքը համեմատութեամբ անհատասար պիտի ըլլար այնու, որ կը պակսէր անոնց նախատուր պատրաստութիւն, ուսոի եւ նաեւ հասկացողութիւն։ Իմաստասիրութեան մասին կատարուած ճառերը անմարսելի էին աշակերտներուն եւ դասադրքերը դժուարամատոյց· նաեւ ժէ· դարուն իբրեւ դասագիրք կը տրուէր ուսանողներու ձեռքը յունարան դպրոցի արատագրութիւնները է· դարէն, որոնք եթէ իբրենց «այլաչաւիղ եւ այլատեսակ եւ այլանուն եւ անբնաւել»[18] բառերով անիմանալի էին նոյն իսկ ժամանակակիցներուն, ի՞նչպէս կարելի էր յուսալ, թէ տասնեակ դար մը յետոյ

[18] Դաւրիժ· 397։

իմանալի ըլլային անոնք յունական նոր պղատոնական փիլիսոփայութեան ի հեռուստ անդամ անհմուտ եւ յունական մտածելակերպին բոլորովին անծանօթ սերունդին: Եւ թէպէտ Դաւրիժեցի կը հաւատայ թէ Մելքիսեթ «առանց վարժողի եւ թարգ ուրուք ուսուցանողի իւրովի եգիտ զամենայն (իմաստս) ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած», այս ինքն «գիտութեան ամենայն արուեստին գրոց անտարակոյս ի վերայ հասեալ գիտող եղեւ», բայց մենք կրնանք իրաւամբ թերահաւատիլ:

Այդ գովուած «արուեստին գրքերու» մասերն են, ըստ թուարկութեան Դաւրիժեցւոյ, հետեւեալները. 1. Դաւթի Սահմանացն. 2. Պորփիւրի Վերլուծութիւնն. 3. Արիստոտելի Ստորոգութիւնը, Պէրիարմէնիաս, Աչխարհացն, Առաքինութեանն. 4. Դաւթի Վերլուծականը: Ասոնց կ'ից՝ 5. Քերականութիւնն եւ 6. Ամենայն ազգաց Տօմարը:

Մելքիսեթ վաճանցի սկսաւ իւր դասախօսութիւններու ընթացքը Ս. Անանիայի Դպրատան մէջ 1630ին: Հաւանական է կարծել թէ ինչպէս Մեծ Անապատի եւ Լիմի Անապատի մէջ, նոյնպէս հոս անհետաքրքրական երեւոյթ դասախօսութիւններու նիւթը: Կը գրէ գոնէ Ոսկան, թէ իրեն համար անմարսելի էին անոնք:

Դրութիւնը փոխուեցաւ, երբ վերադարձան Լեհաստանէն Աստուածատուր Կեսարացւոյ կատարած նուիրակութեան ընկերացող երի-

տասարդ արեգաները: Անոնք չփում ունեցած էին ի Լվով Փոանկ դպրոցականներու հետ եւ անդրադարձած իրենց ստացած կրթութեան անբաւականութեան: Կը պատմէ Դաւրիժեցի թէ «եղբարք ոմանք»[19], որոնք Խաչատուր Նուիրակի հետ ուղեւորած էին Լեհաստան, վասն զի «ընդլիմակայ ախոյեանի» չէին պատահած, «ի միտս իւրեանց կարծէին գինքեանս գիտնականս եւ կարողս ոմանս գոլ»: Բայց յուսախաբուեցան, երբ ի Լվով 1631ին «յազգէն Փռանկաց պատրիկք (patres) ոմանք եկին առ աշակերտսն Մովսիսի վասն հակաճառութեան»: Անոնք հարցուցին մեծերիններուն. «վարեմ բառս անո՞ւն է թէ բայ». մերիններըը քերականութեան անհմուտ ըլլալով չկրցան ուղիղ պատասխանել. եւ առիթ տուին անոնց որ ծիծաղին եւ արհամարհեն զիրենք: Այս պարտութենէն չափազանց զղջալով «իմացեալ են թէ զայն զոր գիտեն ոչ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին գիրքն կարդալ» (Դաւր. 398/9):

Էջմիածին վերադառնալուն պէս Սիմէոն Ջուղայեցի փութաց խառնուիլ Մելքիսեթի աշակերտներու թուին մէջ յՆրեւան ուսանելու «զարտաքին գիրսն». հոն իրեն աշակերտակից ունէր հայրենակիցն Ոսկան: Լոյլի միջադէպը նախանձ շարժած էր նաեւ Էջմիածնի միաբաններու մէջ: Կը փափաքէին

[19] Ասոնք են Գրիգորիս Տաթեւացի եւ Սիմէոն Ջուղայեցի. հմմտ. էջ 259:

անոնք ալ ծանօթանալ արտաքին գրոց: Եւ որովհետեւ արտաքին գրոց միակ հմուտ ուսուցիչն էր Մելքիսեթ, որ կը դասախօսէր Երեւան, այս պատճառաւ ալ, ինչպէս կը գրէ Ոսկան [20], «աբեղայք եւ ընկերակիցք Ոսկանի, որք էին յէջմիածինն, յարեան ի վերայ կաթողիկոսին Մովսէսի ասելով. կա՛մ մեզ եւս հրաման տուր, զի գնացեալք յԵրեւան՝ զդաս առցուք ի Մելքիսեթէն եւ կա՛մ գնա բեր ի տեղիս, զի աստ ի մէջ էջմիածնի դաս ասասցէ»:

Ուրախացաւ անշուշտ Կաթողիկոսը միաբաններու այս ոգեւորութեան վրայ. եւ թէպէտ չէր բաղձար Երեւանի Դպրատունը զրկել իր ուսուցչէն, բայց ի վերջոյ «անճարացեալ» հրամայեց Մելքիսեթին, որ անգնի էջմիածին «դաս ասել աբեղայիցն ամենեցուն, որք կամիցին»: Ուսուցչին եաեւէն գնաց Սիմէոն էջմիածին եւ «զդաս էառ անդ զՊորփիւրն եւ զՍտորոգութիւնն» եւ մաս մը Պերիարմէնիասէն, իսկ Ոսկան ստիպուեցաւ մնալ Երեւան իբրեւ փոքրաւոր ծաչատուր կեսարացւոյ, խոստում առնելով Սիմէոնէն, թէ ուսածները յետոյ պիտի աւանդէ իրեն ալ:

Դաւրիժեցի խօսելով Մելքիսեթի դասախօսութեանց մասին, կը հաղորդէ մանրամասնութիւններս, զորոնք յառաջ կը բերեմ ծանօթացնելու համար ընթերցողներուս էջ-

---

[20] Աբ. Դաւրիժեցի. տպ. Ամստերտամ 1669. էջ 632—633:

միածնի Դպրատան բարձրագոյն Դասըն-թացքը. «եւ յորժամ միաբանեալ եղբարքն եկին առ Մելիքսէթ վարդապետն եւ սկսան դաս առնուլ, նախ զՔերականութիւնն դաս առին. զկնի նորա զՍահմանքն սկսան եւ ապա զՊորփիւրն, զՍտորոգութիւնն, զՊերիարմե-նիասն, զԱշխարհացն, զԳոմեշին (զԱռաքի-նութեանցն), զկնի սոցա ամենեցուն զԱմե-նայն ազգաց Տօմարսն» (էջ 399) :

Հազիւ աւարտած էր Մելքիսեթ իւր դա-սախօսութեան ընթացքը, երբ հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ Երեւան 1632ին : Մելքիսեթի աշակերտներու մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Սիմէոն Ջուղայեցի, որ թէեւ հարկադրուե-ցաւ ընդհատել դասընթացքն եւ մեկնիլ Աս-պահան, բայց հոն ինքնուսութեամբ լրացուց թերին եւ կատարելագործեց ուսումը : Տա-րիներ յետոյ վերադարձաւ Սիմէոն էջմիա-ծին՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով, ուսու-ցանելու հոն «արտաքին գիրքերը» :

Երեւանի եւ էջմիածնի Դպրատուններէն դատ բացաւ Մովսէս կաթողիկոս Դպրատուն մ'ալ Ցոհանավանքի մէջ ի Կարբի. ուր եւ ժողվեց բազմաթիւ մանուկներ, որպէս զի կրթուին, թեքուին մանուկ հասակէն եկե-ղեցական հրահանգներու մէջ, «եւ մանկունքն անզբաղ եւ անխափան ուսանէին զեկեղեցա-կան ուսումն եւ զԳիրս աստուածաշունչս եւ զԻմաստասիրականս» : Դպրոցին բոլոր ծախ-

*քերն եւ պէտքերը կաթողիկոսը իր վրայ ա-
ռած էր* (Դաւր. 307)[21]:

Շատ հետաքրքրական է ինչ որ կը գրէ Ղուկաս Գաոնեցի 1631ին Կարբուց Դպրոցի մասին, ուր կ'օրինակէր ինքը նոյն թուին էջմիածնի Թ. 2372 ձեռագիրը (Վարդանայ Մեկնութիւնն Քերականին, Արիստակէս վարդապետի դրչութեան արուեստը, Պորփիւրի, Դաւիթ Անյաղթի եւ Արիստոտելի դրութիւնները).

«Եւ արդ եղեւ սկիզբն եւ կատարումն այսմ գծագրութեանս ի յերկիրս Աբարատեան, ի յոտն Արագածու, ի սահմանս գիւղաքաղաքին Կարփու՝ ի հրեշտակաբնակ մենաստանս սուրբ Կարապետի, ընդ հովանեաւ բարձրաբերձ երկնահանդէտ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս, որ մակադրեալ յորջորջի Յոհաննավանիք, որ է այժմ դպրոց. եւ ժողովեալ կան յոլով համբակատիպ մանկունիք ի յուսումն եւ ի վերծանութիւն աստուածաշունչ գրոց՝ հրամանաւ եւ ծախիւք տեառն Մովսէսի սրբազան կաթուղիկոսի ընդհանուր հայկազեան սեռի կրկին Լուսաւորչի: ...[22]

«Արդ տարփողք իմաստութեան եւ վայե-

---

[21] *Կը գրէ Դաւրիժեցի* (325), *թէ «զդպրատունն զոր ի Յոհաննավանք հաստատեցին» յետոյ Փիլիպպոս կաթողիկոս աւելի զարգացուց «եւ ուսմամբ եւ աստիճնութեամբ վարժեալ հասոյց ի կատարելութիւն. եւ յետ ամաց ինչ փոխեաց ի Յոհաննավանից եւ եբեր ի Ս. Էջմիածինն եւ անդ կարգեաց զդպրոցն»:*

[22] Н. Адонцъ, Діонисій Фракійскій и Армянскіе толкователи. Петроградъ 1915, էջ XI—XIII

լոգք այսմ քերթողական արհեստիւ ճոխացեալ առաիս, յիշեցէք յաւժար կամաւք ի մաքուր յաղօթս ձեր զամէնեքեանիկ եւ զպատուական հայրապետս մեր..., որոյ վեհ հրամանաւն գծագրեցաւ գիրքս այս իմաստասիրական, տենչալի խաղալիկս աշակերտեալ ուսման սիրող մանկանց:

Նաեւ ընդ բազմավաստակ սուրբ հօրս յիշեցէք զրաղկակից եղբարքն եւ զաշակերտեալ մանկունքն իւր զյոգնահանճաք եւ զբազմաբուեսս վեհաչատուր վարդապետն Կեսարացի, *եւ զմաքրասնունդ եւ զչահոգն ամենայնի* զՓիլիպպոս վարդապետն, *որ յոլով եւ բազմադիմի երկ եւ աշխատանք ունին ընդ անարժանութիւնս մեր ուսմամբ եւ ոգեշահ խրատով...:*

«Այլ եւ յիշեցէք ի սուրբ սրտի ձերում զաշակերտակից սոցա եւ զհամշիրաք վարդապետքն՝ զխաթաղնազգեացն զԹումայ վարդապետն եւ զբայ տելետինն զՄելիսէք վարդապետն (եւ) Զաքարիա վարդապետն եւ զմիւս խաչատուր վարդապետն եւ զՅակոբ վարդապետն եւ զկայծակնամաճուրն զտէր Յեսային, *որ յոլով աշխատի ի վերայ միաբանից եղբարցս, եւ զաղօթասէր եւ զբազձալին բնաւից զհամշիրաքն իմ* զտէր Ղազարն եւ զտէր Յակոբն եւ զտէր Գրիգորն եւ զտէր Սիմոնն (*Ջուղայեցի*) *եւ զայլ համաչունչ եւ զմիախոհուրդ եղբարքս եւ զաշակերտեալ մանկունքս, որ կան կաճառեալ եւ ժողովեալ ի համալսարանի կաթուղիկոսարանիս...*

(եւ) զիս զտառապեալ ... Ղուկասս, *որ կամ ի կաճառ վերոյգրեալ հարցս եւ եղբարցս իւրեւ ակի լայն ի ջոլիրս խաչանց եւ որպէս զթխատեսակ զաղաւնս ի պարս աղաւնեաց : Քանզի եւ ես տրուպս եղէ խուն ինչ պատճառ գրութեան քերթողական տառիս հրամանաւ սրբազան հայրապետիս մերոյ ... :*

«Եւ դարձեալ կրկին անգամ աղաչեմ զձեզ, ով սուրբ ընթերցողք, զի յիշման արժանի առնէք առաջի Քրիստոսի սուրբ եւ մաքուր աղօթիւք ձեր զմիաբանս սուրբ ուխտիս Յոհաննավանից, որ է այժմ դպրանոց, *որպէս կանխաւ ճառեցաք: Քանզի սոքա առ դրան սուրբ Կարապետիս գրեցաւ եւ սրբագրեցաւ եւ ծաղկեցաւ եւ կազմեցաւ խմաստապատում տառս այս ի մէջ բազմահոյլ եղբարցս : Եւ արդ* յիշեցէք զծերունի տէր Բարսեղն, որ է հայր եւ խնամածու մանկանցս եւ զտէր Պետրոսն *համախոհ նմին եւ* զՍիմէոն զաւագ սարկաւագն՝ *զծաղկող գրոցս, եւ* զՍտեփանոս քահանայն, *որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեաց զսայ ի վայելումն ուսումնասէր մանկանց եւ* զՄարտիրոս *ջահընկալն, որ աշխատեցաւ ի սրբագրելն եւ ի վերջ գրոցս է տեար գրեաց. այլ եւ զմիւս* Մարտիրոսն ընթերցող, *որ կոկեաց զթուղթն, եւ զայլ համախոհ եղբարքս արժանի առնէք յիշման ...»* :

Բացի յիշեալ Մենաստաններէ եւ Դպրատուններէ, որոնք այլեւս համար սահմանուած էին, Մովսէս կաթողիկոս ուրիշ երեք վանք ալ հիմնարկեց կուսանաց համար : *Այս*

նկատմամբ կը գրէ Գրիգոր Դարանաղցի (298) թէ Մովսէս «յորժամ նստաւ կաթողիկոս, չատ բարեկարգութիւնս յաւելցոյց քան զառաջինն, որ արար ի վարդապետութեան ժամանակին. եւ զթիւ կրօնաւորացն բազմացոյց ի վանորայս եւ ի լերինս անապատացն. եւ երիս վանս կուսանաց կանանց կարգեաց: Եւ հոգայր զամենայն պէտս եւ զկարիս նոցա. յառաջ զկանանցն հոգայր եւ ապա զարանցն. զի տկարք են եւ անճարակք եւ մուխթարայք են, ասէր, ազգ կանանցն»:

Տկար սեռին զարճուցած այս ուշադրութիւնը արժանի է ամէն գրուատիքի: Ցիշեալ երեք վանքերէն մէկն է անշուշտ Կարբուց կուսաստանը, զոր կը յիշէ Երեմիա Զէլէպի: Երկրորդն է հաւանօրէն Հալիճորի[23] եւ երրորդ Շնհէրի[24] կուսաստաններն ի Սիւնիս:

Մովսէս կաթողիկոսի վերանորոգչական այս գործունէութիւնը կ'ակնարկէ յիշատակագիր մը, երբ կը գրէ խօսելով Մովսէսի մասին. «յորում ժամանակի կրկին լուսաւորեցան Հայք. քանզի նա բազում վշտաց եւ նեղութեանց համբերեալ՝ կրկին նորոգեաց զմայր մեր՝ զԱթոռն սրբոյն Գրիգորի եւ վերստին նորոգեաց զեկեղեցի Հայաստանեայց. կարգեաց անապատս հիւգս ի մէջ մեր ազգի, սիւն եւ հաստատուն պարիսպ մեր

[23] Ձմմտ. Սիսական, էջ 257:

[24] Այս ինքն կուսանաց այն Անապատը, որ յետոյ 1676ին փոխադրուեցաւ ի Շնհէր. Սիսական, էջ 258—259:

ազգիս»[25]: *Իսկ Ղուկաս Գառնեցի* 1631*ին թուելով Մովսիսի գործերը՝ կը գրէր. «Բազմացոյց զմխայնակեացս եւ զկրօնաւորս ի սուրբ մենաստանս եւ ի վանորայս, այլ եւ զգրոց աշակերտեալ մանկունս, որ ցանկան եւ փափաքեն անխարդախ կաթինն: Եւ զի այսպէս ի հոծ եւ ի յոլով տեղիս կաճառեաց եւ խաւացոյց զնոսա. եւ ունի ընդ ձեռամբ յիւիբեան միաբանեալ եղբարս աւելի քան զութ հարիւր. եւ պէտս ամենեցուն լիով հոգայ եւ այսպէս խնամեալ պահէ զոսոսա կամօք բարերարին Աստուծոյ»:*

Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 300) ի տես Մովսէս կաթողիկոսի այս բարեկարգական եւ բարեգործական հիմնարկութիւններու կը բացատրէ. «որ եւ այսպիսի կարգաց սահմանադրութիւնս ի ժամանակս Տրդատայ եւ Լուսաւորչին հազիւ թէ եղեւ սակաւ մի». իսկ գաւրոցական հաստատութիւնները յիշելով կը գրէ, թէ իրմէ յառաջ «գպրատուն բնաւ երբեք ոչ եղեն յազգս մեր» եւ կը համեմատէ կաթողիկոսը Զօրաբաբէլի եւ Եզրի հետ, որոնք յետ Իսրայելացւոց Օթմանեանամեայ գերութեան վերադարձան Պաղեստին եւ վերահաստատեցին հին կարգերն ու բարքերը:

Երկրին մատուր կեանքի այս հսկայ բարեփոխութիւնը, որ տեղի ունեցաւ արեւելեան Հայաստանի մէջ յընթացս 20 տարիներու, արդարեւ կը հիացնէ զննողը: Կորզ եւ

---

[25] *Արարատ*, 1911, էջ 852:

խոպան երկիր մը յանկարծ բերրի եւ վարուն կը դառնայ եւ առատապտուղ կը զարգանայ, հակառակ քաղաքական կեանքի պղտորութեան եւ ներքին կեանքի բազմաչփոթ դրութեան: Դաւրիժեցի (254) այս փոփոխութեան սկզբնապատճառ կը տեսնէ Սարգիս Եպիսկոպոսն եւ ատր Կիրակոսը· սոսնք «եղեն սկիզբն անապատիս եւ անապատս եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն անապատաց եւ առիթ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց»: Եւ յառաջ տանելով իր բղխողական տրամաբանութիւնը կ'աւելցնէ· «ի վերայ բարի համբաւոյ նոցա եկին բազումք եւ յարեցան ի նոսա եւ եղեն նոցա միաբանք» (էջ 254)· եւ անոնցմէ յառաջ եկան, զարգացան «արք պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք, արեղայք եւ երիցունք· եւ ամենայն վանօրայք, որք ամայեացեալք ի խաւարի կային՝ եղեն լցեալք միաբանօք, արեղայիւք եւ կրօնաւորօք· եւ գեղօրայք՝ վարժ երիցամբք» (307): Այս ըմբռնումը, որ ժամանակակիցներուն սեպհականութիւնն էր, կ'արտայայտէ նաեւ Մարտիրոս քահանայ 1638ին վերագրելով ամբողջն Մովսէսի: Իր գննութեան նիւթ առնելով 1631 տարին կը գրէ, թէ «Մովսէս կաթողիկոսի եւ երկրորդ լուսաւորչի» օրով «կրկնակի լուսաւորեցան Հայք· զի փայլէր նա որպէս զարեգակն ի մեծ եկեղեսիսն· եւ անդուստ լուսաւորու ճառանչօքն իւրովք, այս ինքն ընտրելովքն Աստուծոյ եւ

աշակերտեալ վարդապետօքն իւրովք լուսաւորէր զազգս մեր» [26]: *Իսկ Գր. Դարանաղցի* (էջ 284) *կ'անուանէ զինքը «լուսահոգի տէր Մովսէս կուսակրօն սուրբ վարդապետն, լուսաւորիչն արեւելեան եւ կարգաւորիչն ամենայնի՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, վանաց եւ անապատականաց»:*

Ինչ որ կ'երգէր Երեմիա Քէօմիւրճեան իրրեւ արդիւնք Փիլիպպոս կաթողիկոսի գործունէութեան, հաւասարապէս կ'արժէր Մովսէս կաթողիկոսի համար. որովհետեւ Մովսէս էր որ անկած էր ծառը, Փիլիպպոս տուած էր անոր ջուր, խնամած եւ պտուղը վայելած: Երեմիա կ'երգէ [27].

Դպրաւունք բացեալ, մարգարանք բանեալ
աշակերտք վարժեալ.
Դասաւունք հաստեալ, վարժապետք յարդեալ,
տէլէտք ճոխացեալ.
Իմաստք յառաջեալ, գիտութիւնք աճեալ,
ըզչնորհան որ ձըրեալ.
Տեսուչք խրախուսեալ, փողերայք փայլեալ,
բարունիք ճեմեալ.
Հռետորք հրապինեալ, իբր զսուրբ առաքեալ,
քարոզք տարածեալ.
Լոյսք լուսաւորեալ, ազք զհամս սփռեալ,
ուսմանց պատճառք լեալ.
Ամբիոնք վառեալ, առեանք ցնծացեալ,
ազգ Հայոց սփոփեալ:
Արդ սահմանքն աճեալ, կարգն պայծառացեալ,
օրէնքն ճոխացեալ.

---

[26] Ձեռ. Երեւանի Պետ. Թանգ. 621:

[27] Հ. Ն. Ակինեան, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը, էջ 196—197:

Կրօնաստանք ծաղկեալ, անապատք պտղեալ,
ճգնաւորք մաքրեալ,
Պահեցողք պատեալ 'ւ առաքինացեալ,
սրբոցն հաղորդեալ.
Գետքն հորդահոսեալ, հովիտք առոգեալ,
պտղօք զարդարեալ.
Առաջնորդք յայտնեալ, յաշտանակ կանգնեալ,
հարց շաւղօք գնացեալ.
Տօնք հանդիսացեալ, խորհուրդք քարոզեալ,
խնկեալ, մեծարեալ:
Ինքեանք գործեցեալ, օրինակ եղեալ
'ւ այլոց ուսուցեալ:

26· ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ

«*Մովսէս վարդապետն, որ եղեւ կաթուղիկոս, ունէր միաբանս եւ աշակերտս բազումս*» (*Դաւբ*· 240)։ *Դժուար է այժմ յանուանէ յիշել Մովսէսի աշակերտները, որոնք կա՛մ ուղղակի իր ձեռքին տակ զարգացան եւ կա՛մ իր բացած վանատուններու եւ դպրատուններու մէջ ծաղկեցան*։ *Ժամանակակից մը, մէկը Մովսէսի աշակերտներէն՝ Զաքարիա Վաղարշապատցի այսպէս կը թուէ Մովսէսի կաթողիկոսի ականաւոր աշակերտներու անունները*[1].

«*Ես վերջինս ի վերջին դարուս*... Զաքարիա *եւեթ բանի սպասաւորս կոչմամբ վարդապետ. աշակերտ գոլով մեծի եւ տիեզերահռչակ երկրորդ Լուսաւորչին Հայոց եւ վերստին նոր նորոգողի սուրբ էջմիածնի տեառն տէր Մովսէսի կաթուղիկոսի, որ էր*

[1] *Ձեռ· էջմ·* 201 (*Աստուածաշունչ*)։

նա յերկրէն Սիւնեաց, ի գաւառէն Աճանանու, ի գեղ(ջէն Ծո)տանան կոչեցեալոյ, կրթեալ եւ վարժեալ ի մամուլս առաքինութեան ի ներքոյ ձեռին Սրապիոնի Եղեսացւոյ, որ էր կաթուղիկոս սուրբ էջմիածնի:

Եւ մեք նուաստացեալքս այսոքիկ աչակերտք գոլով նորին.

Նախկին եւ առաջին՝ առաջնորդ մեծի անապատին Ստաթէի, արի եւ ճգնաղդեաց Արիստակէսն Շամբեցի [2]:

Երկրորդն՝ Իսրայէլ վարդապետն Մեղրեցի:

Երրորդ՝ ճշդրտահանն՝ զմբրխտահանն եւ կենդանագրող քալ քարտուղարն եւ աստուածազարդ վարդապետաց վարդապետն Խաչատուր Կեսարացին՝ առաջնորդն մեծին Ջուղայու:

Չորրորդ՝ սրբազնամաքուր եւ բազմահանճար վարդապետն Փիլիպպոս, որ եւ յետ վախճանի առն Աստուծոյ տեառն Մովսէսի եղեւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի թուականիս մերում ՌՉԹ ամին, ի յաթոռս էջմիածնի, լուսաւոր հովուապետութեամբ պրազում որդիս ի փառս ածեալ ի լուսաւորութիւն սրբոյ Սիոնի: Եւ յետ ԻԱ. ամի հայ-

---

[2] Զինքը յիշելով Առ. Դաւրիժեցի Մեծ Անապատի մհանձնաւորներու թուին, կը գրէ. «որ զկնի եղեւ առաջնորդ նոյն Մեծ Անապատին. եւ անդ եկաց մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց եւ անդէն թաղեցաւ» (էջ 253): Պէտք չէ չփոթել իրեն հետ Արիստակէս Բարկուչացին, որ Տանձավերախ անապատին առաջնորդն եղաւ:

րապետութեան իւրոյ ժողովեցաւ ի յըշտե-մարանս ամենայն սրբոց քաջ հովուապետաց :

Հինգերորդ՝ Խաչատուր *վարդապետն* Երնջակեցի, *ի գեղջէն Հուղսայ, առաջնորդն Ապուլեաց եւ աթոռակալ սրբոյն Թումայի առաքելոյն : Որ եւ սա նոր նորոգեալ պայ-ծառացոյց զաթոռն զայն չքեղապանծ վայել-չութեամբ ի հիացումն կարգեալ տեսողաց, իբրեւ զգրախտ Աստուծոյ զարդարեալ ազգի ազգի ճոխութեամբ հոգեւորօք եւ մարմնա-ւորօք :*

Խաչատրոյ գործունէութեան մանր նկարագրութիւնը կու տայ Մարտիրոս գրիչ 1638*ին Երեւանի Թ.* 621 *ձեռագրին մէջ, ուսկից յառաջ կը բերեմ հետեւեալ տողերը· «որոյ (Մովսիսի) գոլով աշակերտ եւ որդի հարազատ՝ դիեցեալ ի նմանէ կա-թամբ բանիցն Աստուծոյ, տէրս իմ քաջ հռետոր եւ աստուածաբան վարդապետս Խաչատուր, սորոգիցեալս, որ եւ տեսան իւրոյ հաւանական ընտրութեամբն եւ հրամանաւ նորին վարդապետական եւ եպիսկոպոսական իշխանութեամբ առա-քեալ եղեւ ի գաւառս Նախէջեւանու եւ Գողթան, ի քաղաքս, ի գեւղս եւ յաւանս յա՛ռս քարոզութեան բանի Տեառն : Եւ ոչ թէ վիճակի յաղագաւ, այլ զի ժամանակ ինչ աստուածաբան վարդապետութեամբն իւրով եւ ուղղափառ դաւանութեամբ կանգնեսցէ զգլորեալսն եւ ուսուսցէ նոցա*

... : Որ եւ արար իսկ : Սկսեալ քարոզելով ըստ հրամանի եւ աւանդելոյ Տեառն իւրոյ եկն եհաս ի գաւառս Գողթան, ի աստուածաչէն եւ աստուածարբնակ դիւղաքաղաքս յԱղուլիս : Ընդ որս եւ ընդ առաջ եղեն նմա արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, երիտասարդք եւ մանկունք ըստընդեայք ըստ Տեառն. եւ տարեալ յօթեցին յեկեղեցին Քրիստափորի որոյ յանունն շինեալ կայ : Եւ արարեալ ընդունելութիւն ոչ սակաւ, այլ իբրեւ յԱստուծոյ առաքելոյ. զի աստուածարանական տրամաբանելն զամենեսեան զարմացոյց հանդերձ զօրօքն երկնաւորօք. եւ ոչ թէ ըստ Արիստոտէլի ճեմականաւն միայն չատանայր, այլ եւ ի տրամաբանին գարտասուան իբրեւ յառուհեղուին : Զայս տեսեալ ժողովրդոյն ամենից՝ անուանեցին զնա կայծակ. եւ ըստ Յոհաննու՝ Ապաշխարութեան վարդապետ. եւ ամենեքեան որք գային առ նա խոստովանութեան յաղագաւ՝ զամենեսեան ապաշխարութեան վուխտացուցանէր. եւ ինքնին արտասուովք լուանայր զմեղս նոցա ... : Եւ քանզի զայսոսիկ տեսեալ այլ ոչ եւս կամեցան մեկնիլ սմա յայսմ վիճակէ, այլ զնացեալ առ հայրապետն մեր խնդրեցին ի նմանէ տալ առաջնորդութիւն եւ հովութիւն նոցա : Եւ ասեն ոմանք եթէ ինքնին տէր սորա յառաջադոյն խոստացեալ լինել ուխտիւք զսա առաքել յայսմ

վիճակ· որ եւ արար իսկ: Զի ըստ խնդրոյ նոցին եւ ըստ վաղընճոյ խոստմանն իւրոյ եառ որդեակն իւր հովութիւն զաւառիս Գողտան: Եւ սա ոչ առնոյր յանձն... իսկ պատրիարգն մեր եւ կաթողիկոսն տէր Մովսէս ոչ հաւանեալ կամացս...: Եւ ի զառնալ սորա առ տէր իւր՝ բռնագբօս զսա եառ նոցա տեսուչս. եւ կրկնակի օրհնութեամբ նամակաւ եւ կոնդակաւ աւանդականաւ առաքեաց ի յայսմ նահանգ: Ընդ որս եւ բիւրապատիկ քան զառաջինն զեալ ընդունելութիւն. եւ ըստ յառաջնոյն ընդ առաջ եղեն ամաւ բերեալ յայսմ մենաստան (Ս. Թումայի)... ընդ հովանեաւ սոցա նստաւ յաթոռ արքեպիսկոպոսութեան տէր Խաչատուր հեղինակն ի թվաբերութեանս Հայոց ՌՁԱ» (1632):

Իսկ էջմ. Թ. 179 Աստուածաչունչի յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրէ Խաչատուր 1650ին. «...Ես Խաչատուր վարդապետս աչակերտ երանելոյ հօրն Մօսէսի կաթողիկոսի Հայոց. որոյ հրամանաւ եւ եղեւ մեզ ժառանգել զաթոռս Գողթան՝ զսուրբ վանս որ յանուն սրբոյ առաքելոյն Թումայի հաստատեալ է»:

Վեցերորդ՝ ձերունի մաքուր ազատնին, կուսութեամբ պերճացեալն եւ հոգւով բարգաւաճեալն Յակոբ վարդապետն Աստապատեցի· որ եւ սա այս սրբանուէր եղբայրս մեր զվանքն Աստապատու, որ ի վերոյ Երասխայ

դետոյն կայ ի կատարս քարանձաւին՝ չինեալ պայծառացոյց գրովանդակն՝ զպարիսպն եւ զեկեղեցին. եւ զամենայն գործս ի նմա կան չինուածք[3]:

Եւթներորդ՝ եպայի վարդապետն Մեղրացի, ի գեղջէն կարճաւան կոչեցեալ, առաջնորդ Երնջակայ սուրբ կարապետին: Որ եւ սա բազում աշխատութեամբ եւ անհանգիստ աքնութեամբ չինեաց զեկեղեցի սրբոյ կարապետին պարսպաւն ամենայնիւ կուխուածոյ կրով ի վտառս Փրկչին մերոյ եւ Աստուածոյ[4]:

Ութերորդ՝ էնչին եւ... Զաքարիա[5] *ի տանէս Արարատեան, ի վաղարշապատ չո-*

---

[3] *Առաքել Դաւրիժեցի* (էջ 346—347) *կը վկայէ այս չինութիւնները Յակոբ Ջուղայեցւոյ «որ յետ Փիլիպպոսի նա եղեւ կաթուղիկոս»: Աստուածատուր վանքին, որ նաեւ կարմիր վանք եւ Ս. Աստիփանոս կը կոչուի, պարիսպները կը նորոգեն եւ մասամբ ի հիմանց կը չինեն, ինչպէս Դաւրիժեցի* (էջ 270) *կը պատմէ, Գօղոս վարդապետ Մոկացի եւ իր ընկերները: Արձանագրութիւն մը միջնապարսպին դրանդւոյն վրայ ունի տողերս* (Միսակեան, էջ 512).

«Ի ԹԱՄԱՆԱԿՍ ՊԱՐՍԻՑ ԱՐՔԱՅԻՆ ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ՊԱՒԼՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ԹՈՒՄԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴՍ, ՄԵՌ ԱՍՏԱՊԱՏԵՑԻ ՔԱՀԱՆԱՑՌ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻՆՔ ՋՊԱՐԻՍՊՍ ՋԱՅՍ· ԵՒ ԸՆԿԵՐՕՔՍ ԻՄ ՇԻՆԵՑԻ(Ն)Ք ՋՊԱՐԻՍՊՍ Ի ՀԻՄԱՆՑ ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ |||| ՃՈՂ ՔԱՐԵՐՈՑՍ ՋՅՈՎԱՆԷՍ ԱՐՔ |||:

Յակոբ վարդապետ հաւանօրէն գործակից եղած է վերոյիշեալներուն եւ չարունակած եւ ի կատար ածած անոնց սկսածը:

[4] *Իր մասին համմա. Դաւրիժեցի, էջ 347—348: Հասած են իրմէ յիշատակարաններ, ուր անձամբ կը պատմէ իր գործունէութեան մասին:*

[5] *Վախճանած է 1069, Յուլիս 10ին. համմա. Դաւրիժեցի, էջ 348—349:*

պակաթի սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի, առաջնորդ Ամատունեաց սրբոյ Կարապետիս որ ի առորոտս Արագածու եւ ի գաւառիս Կարբոյ եւ յԱնբերդոյ... յուսացեալ... յամենասուրբ Երրորդութիւնն, որ եւս կարողութիւն նորոգել զսուրբ տաճարքս զայսոսիկ աստուածարնակ. որ եւ ամենայն զարդիւք չնորհօքն Քրիստոսի զարզարեցի զսուրբ եկեղեցիքս, ամենայն զոյականօք, չարժուն եւ անչարժուն, հոգեւոր եւ մարմնաւոր չքեղութեամբ»:

Թ. Ղուկաս վ. Գառնեցի. Խաչատուր Երնջակցի 1634ին Թուելով Մովսիսի աշակերտներն եւ իւր աշակերտակիցները կը դրէր[6]. «Յիշեսջիք հանդերձ հարազատ աշակերտաւքն՝ տէր Թումայ վարդապետն, տէր Աբիստակէս վարդապետն, տէր Զաքարիա վարդապետն, տէր Եսայիա վարդապետն, տէր Ակոբ վարդապետն, տէր Գրիգոր վարդապետն, տէր Խաչատուր վարդապետն, տէր Ղուկաս վարդապետն, որ յայսմ ամի վախճան էառ՝ գառնիկն Գառնեցին Գառնայկէրի վանքն, յիշեսջիք ի Քրիստոս»: Սա նոյն է առանց տարակուսի այն Գառնեցի Ղուկաս զոր յիշեն հետ, որ օրինակած էր Էջմիածնի Թ. 2372 ձեռագիրը:

Ժ. Թովմաս վարդապետ, զոր յիշեց Խաչատուր, կը յիշուէր նաեւ Ղուկաս Գառնե-

---

[6] Էջմ. 1184:

ցին 1613ին ի Կաֆա «զխարազնազգեացն զԹումայ վարդապետն»։

ԺԱ. Գրիգոր վարդապետ, զոր Խաչատուր Երնջակցի եւ Ղուկաս Գառնեցի կը յիշատակեն, նոյն է հաւանօրէն Մովսէս կաթողիկոսի քեռորդւոյն հետ (§ 3)։

ԺԲ. Փիլիպպոս եպիսկոպոս Բջնոյ։ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 55 Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ[7] Յովհաննէս Տոոոթեցի կ'արձանագրէ 1653ին Փիլիպպոս եպիսկոպոսի բերնէն. «Ի թուահաշուութեան արամեանս ազգի հազար ութսուներորդի (1631) ես Փիլիպպոս արհեպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի մեծ եւ սրբազան Մովսէս կաթուղիկոսէ եւ կրկին լուսաւորչէ տանս խաւարեալ ազգիս, որ եւ նորին հրամանաւ եղայ ի հովուաւոր սուրբ աթոռոյս (Բջնոյ) Տիրամօր Աստուածածնիս սպասաւոր եւ տեսուչ ժողովրդեան վիճակի սորին։ Եւ իմ եկեալ աստ՝ տեսի զանշինութիւն եւ զանբնակութիւն սուրբ աթոռոյս՝ միջտ պյրեցեալ խորովէր լեարդ եւ սիրտ իմ։ Ապա մեծաւ յուսով ապաւինելով յողորմութիւն ամենակալին, այն որ ասէ. Ուր իցեն երկու կամ երեք ժողովեալ յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա. սկսայ միաբանս ժողովել բատ չափու եւ արժանաւորութեան տեղւոյս մեծի՝ թուով իբրեւ երեսուն, աւելի եւ ոչ պակաս։ Յետ որոյ կարողութեամբ եւ կամակցու–

[7] Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 259—260։

թեամբ Տեառն արարաք օր աւուր շինութիւն ըստ մերում ուժոյ ի փառս սուրբ Աստուածածնին: Նախ եւ առաջին զտանիս եկեղեցւոյն որ յոյժ քակեալ քանդեալ, ապականեալ եւ աւերեալ էր ի բազում ժամանակաց՝ մինչ զի սակաւ ինչ անձրեւելով՝ զամենայն ի ներքս դառնայր հաւասար եւ կաթիլ մի ոչ մնայր յարտաքս: Եւ մեք բազում աշխատութեամբ շինեցաք զգլուխ սուրբ տաճարին: Նաեւ ժամատունն եւս աւերակ եւ բակ էր եղեալ, զորմունս եւ զգլուխն փայտաշէն արարեալ հաստատեցաք: Ապա յետ այսորիկ սկսեալ շինեցաք զձիթհանքն եւ զջրաղացն: Եւ այլ ամենայն հոգեւոր եւ մարմնաւոր պակասութիւն լցաք ըստ մերում չափու»:

Այս նորոգութեանց մասին կը խօսի նաեւ Դաւրիժեցի (էջ 352), անոնց ժամանակն նշանակելով 1643, ուստի Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով եւ նպաստաւորութեամբ «մեծի պատրկի Ջուղայեցի Խոջայ Պետրոսին, զոր մականուամբ Բղուղ Պետրոս ասէին»:

ԺԳ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Տաթեւի: Իր հրամանաւ գրած է Սարգիս աշխարհական 1635ին ի Խոտանան Կանոնագիրք մը[8] եւ կը խնդրէ յիշել «զատացաւղ գրոցս Յովաննէս արհիեպիսկոպոսն ի յաթոռն Սաաթէի, որ էր սա ազգական եւ մօտընտի Մովսէս կաթողիկոսին. որ եւ ձեռնադրեաց եւ կացոյց զսայ ի սուրբ աթոռս» իբրեւ աթո–

[8] Ձեռ. էջմ. 2635:

ւակից եւ յաջորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսին, որ կենդանի էր դեռ այս թուին:

Այս աշակերտներն էին, որոնք նեցուկ եղան Մովսէս կաթողիկոսին ի դլուխ հանելու Հայոց Եկեղեցւոյ վերանորոգութեան մեծ գործը: Կ'ուզարկէր Մովսէս զանոնք «ի քարոզութիւն յամենայն կողմանս. որք գնացեալ հոգեբուխ քարոզութեամբ եւ բարեկրօն վարուք հաստատէին զկարգս եւ զկրօնս քրիստոսական հաւատոյս եւ զեկեղեցական աւանդութեան. վասն զի ուր եւ գնային զճշմարտութեան գործս ցուցանէին ըստ նմանութեան վարդապետին իւրեանց. չինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս եւ ընկրկեալ կործանէին զհակառակորդս ճշմարտութեան. որով գօրացեալ յառաջանայր ճշմարտութիւնն» (Դաւթ. 307):

Անոնցմէ կ'ընտրէր Մովսէս կարեւոր թեմերու համար առաջնորդներ. եւ հեռաւոր աշխարհներու համար նուիրակներ: Երբ սկսաւ Մովսէս չինարարական ձեռնարկութիւնները, յատկապէս Էջմիածնի վերանորոգութիւնն, «առաքեաց զաշակերտան իւր ի նուիրակութիւն, զի բերցեն ինչս յօժանդակութիւն նորոգման սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի» (Դաւթ. 240): Այս օժանդակութեանց չնորհիւ յաջողեցաւ ոչ միայն Էջմիածնի վերանորոգութիւնն ի դլուխ հանել, այլ եւ Դպրատուններու համար կարեւոր թոշակն ապահովել: Մովսէս կաթողիկոսի ուղարկած

նուիրակներէն յանուանէ կը յիշուին Փիլիպպոս վարդապետ, որ «գնաց ի նուիրակութիւն յԱրդրում եւ ի Բաղէշ եւ ի Վան» (Դաւթ. 240) եւ խաչատուր վ. Կեսարացի, որ չրջեցաւ Փոքր Ասիա, Կ. Պոլիս, Բալկան եւ հասաւ մինչեւ Լեհաստան:

27· ԱՐԳԵԼԱՐԱՆ

Երբ կը հիմնէր Մովսէս կաթողիկոս վանքեր եւ դպրատուններ, իր գլխաւոր նպատակն էր պատրաստել եկեղեցւոյ համար հոգեւից եւ լուսամիտ առաջնորդներ եւ պաշտօնեաներ: Բայց կային հրապարակի վրայ անթիւ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ երէցներ, որոնք ձեռնադրուած նախորդ կաթողիկոսներէն սիմոնականութեամբ, դրաւած էին քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ աթոռներ, եւ դարձեալ կը վխտային մէջտեղ բազմաթիւ վանականներ, որոնք հեռացած վանքերէ կը պարապէին վաճառականական գործերով եւ կալուածատիրական ձգտումներով: Կը վկայէր այս մասին ականատես մը, Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 284) թէ Դաւիթ եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսները «միաբանուց աբեղայք չթողին, զամէնքն եպիսկոպոս առնէին եւ լցաւ ամենայն երկիր սուտ եպիսկոպոս անուանօք». եւ դարձեալ թէ «վանօրէից աբեղայքն, որ ամէնքն ատ հասարակ սուտ եպիսկոպոսք էին եղեալ վասն միմեանց նախանձու եւ ոչ վասն այլ իրիք... եւ թողեալ էին

գլուադարդ վանորայն՝ ափռեալ էին ի գեղորայն եւ անդեայք եւ այգիք եւ բուրաստանք եւ հօտք խաշանց եւ արջառոց բազմութիւնս ստացեալ էին եւ եղեալ էին իբրեւ զմի ի մեծատանց աշխարհականաց» (296) :

Անհրաժեշտ տեսաւ Մովսէս այպախներու դէմ պատերազմ մղել, թէ գայթակղութեան առիթը բառնալու եւ թէ տեղերը լաւագոյններուն յանձնելու : Բայց պողպատեայ ոյժ պէտք էր առ այս : Ոչ միայն անոնք իրենց պաշտպանութեան համար թումբեր էին կանգնած, այլ եւ ունէին իրենց քաջալերիչ ժամանակակից կաթողիկոսները [1], *որոնք անկարգութեամբ իրենցմէ վար չէին մնար : Չզարհուրեցաւ սակայն Մովսէս, որ յեցած էր իր անբասիր վարքի եւ եկեղեցական կանոններու վրայ եւ ունէր իրեն թիկունք ժողովուրդը : Լսեցինք վերագոյն յիշատակագրի մը տողերը, թէ Մովսէս արդէն վարդապետ եղած ժամանակ* [2] «բաբունական գաւազանաւ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան՝ *ախոյեան յաղթաւղ ընդդէմ արխոսականացն եւ հերեսիոտաց» : Այս իշխանութեամբ ահա այն բոլոր անկարգութիւնները, զորս յիշեցինք «մին մին*

---

[1] *«Ծառք ոմանք ի կաթողիկոս Մելքեն (Մելքիսեդեկ) ապաւինելով ոչ կամէին ելանել ի տեղւոջէ իւրեանց եւ ի կալուածոցն հրաժարել». Դարանաղցի,* էջ 297 :

[2] *Հմմտ. «Տակաւին վարդապետ գոլով տանէր զայս». Դարանաղցի, անդ :*

*խափանել ջանայր» Մովսէս: Երբ չէր յաջողեր իրեն յորդորով եւ մեղմով ի զգաստութիւն բերել զանոնք, կը դիմէր բիրտ ոյժի եւ «հանել բռնութեամբ ի գեղօրէիցն եւ յափշտակել տայր բռնաւորացն զարտ եւ զայդիս նոցա եւ զամենայն կալուածս եւ զտունս նոցա յաւարի տայր առնել եւ զիւրեանսն բռնութեամբ բերէր ի կարգս խստակրօնս մուծանէր» կը գրէ Դարանաղցի (էջ 296—297): Նոյն միտքը կրկնուած է ուրիշ խօսքերով (էջ 284—285). «որ նա ժողովեաց զամենայն անառակ եպիսկոպոս անուանս ի վանաց եւ ի գեղջ բնակելոցն եւ արտելեաց ի նոցանէ զտուտ անուն եպիսկոպոս զոլն եւ բռնութեամբ կացոյց ի կարգս անապատաւորացն եւ սահման եղեր բան կանոնական սահմանին զի այլ մի՛ լիցին եպիսկոպոս, բայց յաթոռակալաց»:

Անշուշտ ուր անխորտակելի էր եղած դիմադրութիւնը, ապա կաթողիկոսական իշխանութեամբ կրցաւ յաղթահարել:

Ոչ միայն տէէտ եկեղեցականներու հանդէպ խիստ էր Մովսէս, այլ եւ թերուս եւ թափառական վարդապետներու հետ կ'ընթանար անաչառ: Իբրեւ օրինակ կը յիշեմ կաթողիկոս Վ. Ջուղայեցին, որ աշակերտած էր Ազարիա վարդապետին եւ զաւազան ստացած Խարբերդցի Մկրտիչ վարդապետէն. սա կը գրէ իր անձի մասին. «Անկայ ի ձեռն քոյ ոխտս Մովսէս կաթողիկոսի. եւ մերկացուց

պիս եւ եղ ի մէջ էջմիածնայ. վերջն բազում հոգեւոր ընչից տիրանաս (ասաց). եւ ես ոչ հնազանդեցայ նմա եւ ելայ ի նմանէ անդի-տակ, բազում տառապանօք եւ եկայ ի Համշէն[3]». այսինքն Մովսէս կաթողիկոս նկատելով թէ «վարդապետին» ուսումը չատ թերակատար է, առած է վարդապետական դասատանը ժամանակի մը համար ձեռքէն եւ պանիկա էջմիածնի Դպրատունը մուծած՝ ուսանելու համար. բայց Կարապետ կարդի եւ կանոնի անընտել՝ անճուկ կը դանէ այն չրջանակը եւ զաղտազողի փախուստի կը դիմէ:

28. ԿՈՆԴԱԿ ՄԱՂԱՐԴԱՑ Ս. ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ

Մովսէս կաթողիկոս, որ ամէն չանք կը տանէր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հին կարգերն հաստատել եւ կը պայքարէր պեղծումներու դէմ, չէր կրնար անուշադիր թողուլ թեմերու կազմակերպութիւնը եւ ներքին բարեկարգութիւնը: Այս նպատակաւ ալ կարեւոր թեմերու համար կ'ընտրէր իւր ձեռքին տակ մարզուած առաջնորդներ: Ուր խոհեմութիւնը չէր թելադրեր նոր փոփոխութիւններ ընել, կը գրէր հրահանգներ տեղական առաջնորդներուն, եւ կը պահանջէր, որ որոշումներուն ճշդիւ հպատակին:

Այսպիսի հրահանգական կոնդակներու թիւը մեծ եղած պէտք է ըլլայ: Բայց անոնցմէ մեզի հաս մը միայն հասած է, ուղղուած Մաղարդայ Ս. Նախավկայի վանքին: Կ'երե-

ւայ թէ Նախավկայի վանքի առաջնորդին եւ ժողովրդեան մէջ հին վէճ մը գոյութիւն ունեցած է· յատկապէս թեմին սահմաններու տարածութեան եւ առաջնորդին եւ ժողովրդեան փոխյարաբերութեան մասին: Այս խնդրով զբաղած էր նաեւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս· ունիմ աչքի առաջ անոր մէկ կոնդակն սկզբնագրին մէջ[1], գրուած 1614, ապրիլ 28ին· ուր կը գրէ կաթողիկոսը յետ օրհնութեան· «ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր, յանուանի եւ յականաւոր վանքն՝ ի Նախավկայն եւ ի սահմանեալ թէմին եւ վիճակին իւր բոլորովին՝ ի Ջուղայ եւ իւր վանքն, ի յԱստապատ եւ իւր վանքն, ի Շամբ(եւ)իւր վանքն, ի յԱբարք եւ ի Ջաղաց տեղն եւ իւրեանց վանքն, ի Մահվազան եւ ի Ղաւրուխն, ի Կրէրէց· եւ այլ ամենայն թէմին եւ ի վիճակին իւր բոլորովին»· որուն մէջ կը յայտարարէր· «Գիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն ... վիճակ Մաղրթարա վանուց սուրբ Ստեփանոս Նախավկային, Ջուղայոյ, յԱստապատայ, ի Շամբի ձորոյ, Մահվազանայ, Ղուրուխոյ ժողովուրդք առ հասարակ· տեսաք զառաջի հայրապետաց հաստատած բանն, մեք այլ վերըստին հաստատեցաք: Զամենայն սուրբնաւոր հաս եւ իրաւունքն լիով եւ անթերի տուք ի ձեռն Պետրոս արհեպիսկոպոսիդ՝ զմահու եւ գկենաց· գտեառնական եւ գորբայնուէր, ըզմատաղ կենդանեաց եւ գան-

[1] Ձեռ. Վիեննայի թ. 694:

կարծամահից, զկողոպուտ ննջեցելոց եւ զերդրմնայհարից, զհաս տանց քահանայից եւ զամենայն իրաւունս նոցա. եւ մի ոք իշխեսցէ խորել իրաւանց դորայ. եւ կամ ձեռնամուխ լինել կամ հակառակիլ բարձր հրամանիս մերոյ» եւն: «Գրեցաւ կոնդակս ի Թվիս ՌԿԳ ի ապրիլէ ԻԸ ձեռամբ մեղապարտ Սարգիս իրիցու ի յԵրեւան քաղաքի. հրամանաւ Տեառն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»:

Նոյն վէճը կ'երեւայ թէ կը շարունակուէր դեռ: Այժմ Մովսէս կաթողիկոս կը փորձէ վերջ տալ վէճին: Թէ Պետրոս եպիսկոպո՞սն է դեռ Նախավկայի վանքին գլուխը, յայտնի չէ Մովսէսի տողերէն. բայց կը զգացուի թէ Մովսէս ուրիշ անգամ ալ շօշափած է այս խնդիրը:

Կոնդակը գրուած է 1631, Նոյեմբեր 11ին: սկզբնագիրը, որ կը պահուի Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 694 հաւաքման մէջ, դժբախտաբար շատ մաշած վիճակի մէջ հասած է. տեղ տեղ անընթեռնլի են բառեր, նաեւ տողեր. որոնք կը խափանեն կոնդակին որոշումներու ճշգրիտ իմաստին վերահաստատ ըլլալ: Կը հրատարակեմ ամբողջը հաւատարիմ մնալով բնագրին:

Սկիզբը կայ կաթողիկոսին մեծ կնիքը, այսպիսի վերտառութեամբ (որքան հնարաւոր եղաւ լուծել).

<ՏՀՐ Մովսէս կաթողիկոս Ամենայն Հա>յոց եւ պատրիարգ վաղարշապատի Սուրբ Աթոռ<ին թվ. ՌՀԸ>

Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Մովսէս վարդապետ վիճակ ՍՏԱԹ|||:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Մովսէս կաթողիկոս ծառայ սրբոյ աթոռոյ Էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ զիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, չնորհք առաքելական եւ առաւածային օրհնութիւնն ի վերայ առաւածախնամ սուրբ Նախավկայի վանից օրհնեալ սեպհական թէմի եւ վիճակի, մանաւանդ Զուղայու եւ Ամառապատու քահանայից, տօլվաթաւորաց եւ առ հասարակ ժողովրդոց, մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Տէր: Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ ամենակալէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգւոյն կենարարէ եւ առաւածաւալ պարգեւաբաշխէ եւ շնորհապարգեւէ եւ ամենազօրէ եւ մարդասիրէ· ամէն:

Օրհնութիւն Հօր, պահպանութիւն Որդւոյ, նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ եղիցի ի վերայ ձեր· եւ օր ըստ օրէ լցուցէ զձեզ փառօք, պատուօք եւ արդասաւոր ճոխութեամբ իրրեւ զորթս եւ զոսոս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ անկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց, կալ ճեալ

ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարապայց ամօք մինչ ի խորին ծերութիւնն. ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծանիք սիրելիք, զի դուք ի սկզբանէ սեպհական թէմ եւ վիճակ էք սուրբ Նախավկայի վանիցն ի նախնեաց հարցն սրբոց սահմանեալ եւ հաստատեալ մինչեւ ի մեզ: Եւ սուրբ Նախավկայի առաջնորդ եղեալն ինքնակամ է չրջիլն ընդ ամենայն տեղիս: || է [2] ոչ եւ կարդ մեզ քակել զցանգ հարցն սրբոց կամ զնոցին [4] սահմանեալ վիճակն առնուլ եւ տալ |||| [3] վասն մարդահաճութեան կամ ակնառութեան, որ է ընդդէմ օրինաց եւ կանոնաց նախնեաց որպէս դուք [2] կարծէք Զուղայու եւ Աստապատու կոդմանէն՝ ոչ է այդպէս. այլ թոյլ տուաք ժամանակ ինչ ըստ անյարմար գնացից եւ անմխիթարան լինելոյ նոցա, զի թերեւս դայցեն յուղղութիւն: Եւ ինչ սեպհական առաջնորդ ի սուրբ Նախավկայն հաստատի, նոցա հասք եւ իրաւունքն ի նա պարտի հասանիլ: Եւ ի՛նչ օրինաց եւ կանոնաց հարցաքննութիւն լինի, թէ հասի թէ չհասի, թէ կենդանեաց եւ թէ մեռելոց, դամենայնն ի նմանէ պարտիք տեղեկանալ. զի հաստատուն աթոռն [4] սուրբ Նախավկայն է եւ սեպհական առաջնորդ ձեր եւ տեղեացն նստողն է |||||||| [5]

---

[2] Բառ մը անընթեռնելի:
[3] Երկու բառ անընթեռնելի:
[4] Դժուարընթեռնելի:
[5] Տող մը անընթեռնելի:

լսողք[4] այամ բանի, այլ որ հակառակի[3] եւ կայ ընդդէմ այամ[4] թէ ի քահանայից եւ թէ յաշխարհականաց ի ներքոյ անիծից եւ կապանաց լիցին հոգւով եւ մարմնով, եւ որք հնազանդք եւ լսողք լինին բանիս եւ կամարարք նախնեաց սրբոց հարցն աւանդութեանց, օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ:

Դարձեալ այսուհետեւ ի՛նչ որ կանոնական հասք եւ իրաւունք որ սրբոյն Սահակայ եւ այլ սուրբ հայրապետացն հաստատեալ է, մի պակասեցուցանէք այլ զուարթ սիրով եւ առատ սրտիւ զձեր վանքին սուրբ Նախավկայի թէ մատաղ, թէ պտուղ եւ թէ հոգեբաժին եւ այլ կանոնական ընծայք աննուազ եւ անթերի տուք ի զուռն սուրբ Նախավկային զի մեզ չէ սովորութիւն որ սուրբ հայրապետաց կոնդակով եւ վկայական գրով հաստատեալ թէմդ հաւել[4] վանքէս: Վասն որոյ եւ դուք զձեր վանքին հաս եւ իրաւունքն անպակաս տուք:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնիք յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Գրեցաւ օրհնութեան թուղթս ի թուին Հայոց Ռ. եւ Զ. Նոյեմբեր ամսոյ ԺԱ. եւ նաւասարդի ԻՀ. ի վառս Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն:

29· ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ

Մովսէս կաթողիկոս հռչակ վայելից ընդհանուր հայութեան մէջ յատկապէս Էջմիածնի Տաճարին վերանորոգութեամբ: Մայր աթոռին ամայացեալ վիճակը սրտցաւութեան առիթ էր ամէն լաւ հայու համար: Այս պատճառաւ ալ Զուղայեցիք պահանջած էին Դաւիթ կաթողիկոսէն, որ վերադառնար Էջմիածին եւ դառնէ իւր նեղկայութեամբ փայլ տար Տաճարին: Բայց ծերունի եւ անկարող կաթողիկոսը չկրցաւ դիմադրաւ ըլլալ դրկանքներու, նաեւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի կողմէն գաղտնի եւ յայտնի հակառակութեանց, եւ նոյն անխնամ եւ այրի վիճակի մէջ թողլով Էջմիածինը առանձնացաւ Ամաղահան:

Մովսէս վարդապետ այժմ Երեւան կը գտնուէր· եւ մօտէն ականատես էր Էջմիածնի օր աւուր վատթարացող կացութեան: Բայց չէր կրնար որ եւ է դարման տանիլ անոր, քանի կար Մելքիսեդեկ կաթողիկոս: Նախախնամութեան որոշ մէկ անօրէնութիւնն եղաւ, որ 1627ին սպիտակ մոմ պատրաստելու արուեստովը հաճոյացաւ Մովսէս Շահ Աբասին եւ ստացաւ անկէ ի վարձատրութիւն իւր մատուցած ծառայութեան՝ Էջմիածնի լուսարարութեան պաշտօնը մանաւանդ արտօնութեամբ: Փութաց այնուհետեւ Մովսէս հասնիլ Ջահրապատէն Երեւան եւ տեսնել

Մայր Տաճարին վերանորոգութեան պատրաստութիւնները:

1627ին, Վարդավառի պահոց երկուշաբթի օրը, այն է 26 Յունիս, ձեռք զարկաւ Էջմիածնի «չինութեան եւ նորոգութեան»[1]:

Ինչպէս Դաւրիժեցի եւ ուրիշ ժամանակակիցներ միաբան կը վկայեն, Էջմիածին երկար տարիներէ ի վեր, յատկապէս 1604ի տարապրութենէն ետքը ամայացած վիճակի մէջ կը գտնուէր. որուն հետեւութեամբ կրած էր Տաճարին չէնքը կարեւոր վնասներ: Իսկ Մայր Աթոռը կողոպտուած էր իւր արդ ու զարդերէն, ոչ սպաս էր մնացած, ոչ կանթեղ կամ սեղանի ծածկոյթ, ոչ զգեստ եւ ոչ պաշտամանդրքեր:

Քանդուած էր եկեղեցւոյն «սալարկ յատակը»: Մեծ լոյսիջոյց լուսամուտները երեսի վրայ բաց էին առանց վանդակի. եւ կ'ընծայէին թռչուններու ազատ մուտ եւ ելք, որուն հետեւութեամբ ամէն տեղ բոյն դրած էին թռչունները եւ ծիրտով եւ ծիղերով աւլցած եկեղեցին[2]: «Իսկ յարտաքուստ կուսէ գլուխ կաթուղիկէին եւ տանիքն ամենայն եւ երեսք որմոցն քանդքանդեալք եւ քարինքն թափեալք եւ որմոց յատակաց վէմքն փշրեալ եւ ծակոտեալ»:

---

[1] Դաւր. 303 եւ յաջ. մանր կը նկարագրէ Էջմիածնի վերանորոգութիւնը, որուն կը հետեւիմ:

[2] Էջմիածնի Թ. 2309 ձեռագրին մէջ կ'ըսուի. «Գրեթէ միայնակ եկեղեցին մնացեալ էր ի մէջ լայնածաւալ դաշտին, որոյ լուսնացոյցքն եղեալ էին մուտ եւ ելք թռչնոց եւ գրունք՝ անասնոց»:

Եկեղեցւոյն չուրջը գանուած հին չինուԹիւնները կը ներկայացնէին աւերակակոյտ մը. «այնքան բարձրացեալ էր հողն եւ մոխիրն, որ յամենայն կողմանց չուրջ զեկեղեցեաւն եօԹն կանգնուն բարձրացեալ էր ապրիւսն եւ հողն եկեալ եւ ծածկեալ էր գհիմունս եւ գաստիճանս եկեղեցւոյն, որք կան յարտաքուստ կողմանէ»:

Առաջին գործն եղաւ եկեղեցւոյն չուրջը բլրաձեւ կուտակուած հողամասերը հեռացնել: Որովհետեւ հողին փոխադրուԹիւնը մեծ ծախքի պիտի նստէր, լաւագոյն համարուեցաւ «ածել գջուրն ի գետոյն յորդ եւ վարար». եւ կապեցին ջուրը հողին մէկ մասին վրայ եւ մչակները փորելով հողը տուին ջուրին. այսպէս ջուրը ահագին հողամասը քերեց տարաւ Թողլով տեղին վրայ միայն քարերը, զորոնք ապա չինուԹեանց գործածեցին: Այնուհետեւ ձեռնարկեցին եկեղեցւոյն չուրջը որոշ հեռաւորուԹեան լայն եւ ընդարձակ պարիսպ կանգնել, ուԹը բուրգերով: Ապա չինեցին դարպասներ եւ տուներ, իրենց պէտքերուն եւ հիւրերու համար. իսկ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերը յօրինուեցան խուցեր միաբաններու համար. եւ հաբաւակողմը՝ սեղանատուն[3], փուռեր, տնտե-

[3] «Ի մէջ սեղանատանն հայկերոյԹի սեղանն եւ որ ի նմա այլ կահք էին, յառաջն որ չինեցաւ ի ժամանակս Մովսէսի վայրակերտ չինեցաւ. վասն որոյ եւ դիւրաւ աւերեցաւ»: Փիլիպպոս կաԹողիկոս այս մասերը քարէ հրամայեց չինել: Դաւրիժ., էջ 317:

սաստուն, համբարանոց ցորենի եւ այլ պիտոյքներու. «ամէնէքեան լիառեալ քարիւ եւ թրծեալ աղիւսով եւ կրով եւ բոով չինեցան պեղեցիկ եւ վայելուչ յօրինուածով»: Ամէնէն վերջը ձեռք զարկին եկեղեցւոյն գմբեթի տանիքն նորոգել, որովհետեւ «սալերն քանդեալ եւ ի տեղւոյն ի բաց ոստեալ էին»:

Իսկ եկեղեցւոյ զարդերէն եւ սպասներէն այն մասերը, որոնք «մահմեդական իշխաններու» քով դրաւ դրուած էին, եառ առնուեցան. այսպէս Աբիստակէս հայրապետի Աջը, Աղջոց վանքի Ս. Ստեփանոսի Աջը եւ այլ բազմաթիւ խաչեր, սկիհներ, բուրվառներ եւ չուրջառներ:

Մովսէս արեղայ, «որ երկոցունց հայրապետացս քարտուղար եմ լեալ» կ'ըսէ, այսինքն Մովսէս եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսներու, 1641ին խօսելով Մովսէս կաթողիկոսի վերանորոգութեանց մասին՝ կը գրէ. «Սկիզբն արար ի մաքրել զսա յաղբեւսից բազմակուտից. լայնանիստ պարսպօք բոլորեաց եւ դեբից կողմանց չինուածն աւարտեաց. որ ինչ միանգամ ըստ հարկաւորութեան եւ ըստ պատշաճաւորութեան պիտոյանայր՝ քարիւ եւ կրով կարծրակառոյց ամրութեամբ: Նաեւ գկմբէթ մեծի տաճարիս ի բաց առեալ չքեղացոյց. քանզի էր խարխարեալ եւ կարի նիհար[4]»:

---

[4] Ս. Տէր Ալեքսեան, Յուց. հայ. Ձեռագրաց Ամենափրկիչ Վանայ Նոր Ջուղայի, Թ. 94 (Փիլիսոփայական): Ասկէ բառացի արտագրած 1653ին Մկրտիչ Լեհացի՝ Ձեռ. էջմ. 1742, էջ 1075:

Իբեն ձայնակից է Մովսէս Բջնեցի, որ աւելի լայն խօսքերով կը ներկայացնէ էջմիածնի աւերակ դրութիւնն եւ նորոգուած կերպարանքը. «Քանզի սկիզբն եւ պատճառ ձեռնարկութեան նորոգման դերագահ Աբծոոյս՝ երանելի հայրն մեր եւ պայծառ ջահն եկեղեցւոյ՝ սրբազան հայրապետն Հայոցս մեծն Մովսէս եղեւ, որ եւ յԱստուծոյ չարժեալ ի սէր առ սուրբ Աբծոս բազմաչարչար աշխատութեամբ՝ անբերելի կրիւք դուն գործեալ հոգւով չափ սկիզբն արարեալ նախ մաքրեաց պսա ի դիզակուտեալ ազբից՝ յորում թաղեալ էր չուրջանակի յամենայն կողմանց, գորս եւ ջրով ողողեալ հարթայատակ գետին պատրաստեաց: Եւ ապա պարսպեաց, ըստ որում եւ յաջողեցաւ: Կատարեաց եւ զերից կողմանց չինուածն որ ի միջոցին: Սրբեաց եւ պատճառ սրբոյն Գրիգորի ի գազիր ծրտաց թռչնոց. ըստ որում աւերակաց վայրաց է անզարդութիւն, որպէս երբեմն եւ մարգարէն Ամոս վասն Բաբելոնի նշանակէր՝ թէ Յուշկապարիկք բնակեսցեն ի նմա եւ ոզնիք ձագս հանցեն ի նմա: Դադարեցուցեալ զճռուողականն ձայնս նոցա՝ որ զլսելիս մարդոց խլացուցանէին. եւ զլուսարանն վանդակապատ յօրինեաց: Հանդերձեաց սալայատակ եւ զկոխելի երկիր որ ի նմա: Եւ եւս յառաջեալ ի բաց էառ զդմբէթ նորին՝ որ էր նիստ ի բնէ՝ եւ խախտեաց եւ բարձրաբերձ իմն տեսակաւ կանգնեաց. յորոյ կատարման եւ ինքն փո-

խեցաւ առ անձկալին իւր Քրիստոս· կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս չորս եւ ամիսս քսան ամացն[5]»:

Ուրիշ ականատես մը, Ղուկաս Գառնեցի կը գրէ 1631ին. Մովսէս «զնախապատ աթոռն զսուրբ էջմիածինն առաւել եւս նորոգեաց եւ պայծառացոյց· զի էր յառաջ իբրեւ զառաւար մրգապահաց՝ խաւարեալ եւ եղծեալ եւ յամենայն զարդուց կողոպտեալ· այլ եւ թուչնոց երկնից եղեալ բոյն եւ զաղարք· եւ այսպէս սրբազան հայրապետս ամենապայծառ չքեղութեամբ եւ բազմազան երանգաւք զարդարեալ լուսաւորեաց, քանզի չրջապատս լայնանիստ պարսպօք եւ յոքնակի հրաչակերտ չինուածովք մեծամեծ եւ կոփածոյ վիմօք, այլ եւ այրեալ աղիւսով եւ կրով եւ ծեփեալ բոմբ որմով հաստահեղոյս եւ պերճազոյն ճոխացուցեալ: Այլ եւ զեկեղեցին փարթամացոյց զանազան եւ պատուական անօթով եւ քահանայական եւ հայրապետական զգեստիւ՝ առրնկ եւ ընտիր յոսկոյ եւ արծաթոյ» (էջմ. 2372, թղ· 355ա):

Իսկ Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 295—296), որ ի լրոյ ծանօթ է գործուածներուն կը գրէ· «Եւ նա ակիզբն արար չինուցն եւ խախտեալոցն վերստին նորոգութեանն, զթիւրեալ կարգացն եւ սահմանացն եկեղեցականաց եւ ուխտականացն եւ աշխարհականացն վերստին

---

[5] Ձեռ· էջմ· 981· հրտ· Ա ր ա ր ա տ, 1888, էջ 417—418:

ուղղել զխափանեալ օրէնսն եւ զարարողութիւնս ժամատեղաց եւ պատարագացն եւ զհացկերութի սեղանացն եւ զդպրատանցն: Եւ գնացեալ ի Սաղմոսավանսն եւ Յոհաննավանսն, որ հրաշալիք եւ հռչակաւորք են ի մէջ ամենայն վանորէիցն, գնոսա կամեցաւ զդպրատունս առնել եւ կարգեալ մանկունս ուշիմս ի դպրոց, որպէս յետոյ կատարեաց իսկ արդեամբք· զամենայն զոր ինչ կամեցաւ եւ արար Աստուծոյ աջողելովն»:

Էջմիածնի նորոգութեան համբաւը «հռչակեալ ծաւալեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ» կը գրէ Դաւրիժեցի (307) *եւ յառաջ բերաւ անհուն ցնծութիւն. «ամենեքեան զուարճացեալք ցնծային»: Այս պատճառաւ ալ ամէն կողմէն կը հասնէին առատ նպաստներ, ոչ միայն Մայր Տաճարի նորոգութիւնը աւարտելու, այլ եւ փարթամացնելու Տաճարը՝ եկեղեցական անօթներով եւ «մարմնական ստացուածքներով»* (*Դաւր.* 312):

Ժամանակակից մը՝ Մկրտիչ Ջուղայեցի խանդավառ զգացումներով երգած է Էջմիածնի վերանորոգութիւնը հետեւեալ տողերու մէջ (*Ձեռ. Էջմ.* 1171, *թղ.* 236 *ր*).

«Ի թիւ հայկազնի հազար եօթանասնի
եւ եօթն հետ կարգի,
Ի ձեռն արկանի զշինումն տաճարի
սուրբ Էջմիածնի.
Ոչ սկիզբն նախկի կամ հիմն արկանի
կամ նոր սկսանի,

Այլ վերջ նորոգի, վասնօք զարդարի
եւ զարմանալի...
Շնորհօք Յիսուսի աւարտեալ լինի
զչինուին տաճարի.
Աղօթիւք Գրիգորի աթոռն զարդարի
տառապեալս ազգի.
Երգ սաղմոսաց լսի, վասմամբ կանթեղի
ընթերցմամբ սուրբ տաճի:

Մովսէս կաթողիկոսի մահուամբ պակաս մնացած մասերը լրացուց յետոյ Փիլիպպոս կաթողիկոս[6]*, որ Աթոռին հետ ժառանգած էր նաեւ իւր ուսուցչին չինարարի ոգին:*

30· ԳԵՐԵԹԱՓՈԽԻԻՆ

Ժամանակը, երբ կ'ապրէր Մովսէս կաթողիկոս, լի էր պատերազմական աղմուկներով: Թուրք–պարսկական յարաբերութիւնները լարուած էին. եւ մէկ կամ միւս կողմը անվերջ ասպատակութիւն կը սիրէր սահմանի այս կամ այն կողմերը: Թրքական եւ Պարսկական Հայաստան ռոնակոխ կ'ըլլար թշնամի հրոսակներէն: Ասպատակող բանակները կը վերադառնային յաճախ տանելով իրենց հետ գերիները, ըստ մեծի մասին հայեր, զորոնք

---

[6] *Մովսէս արեղայ 1641ին կը գրէ. «Եւ սա (Փիլիպպոս) լրացոյց զթերին, քանզի զտանիս սուրբ Աթոռոյս պայծառապէս նորոգեաց մինչեւ ի գօտին. եւ զրբդունան եռակի, զդրունան երից կողմանց եւ զաստիճանան չուրջանակի եւ զարեւելեան ճեռակերտան եւ զայլ ամենայն չինուածս ըստ պիտոյից սորա». տե՛ս ծան. 4:*

ապա ի վաճառ կը հանէին եւ կամ բռնի կը տեղաւորէին իրենց հողամասերու վրայ։

Տեսանք վերագոյն (էջ 91) թէ Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետները երբ տուգանքի ենթարկուեցան Շահ Աբասէն (1618), ժողովրդեան նուիրաբերած ողորմութեան մէկ մասը գործածեցին գերիներ փրկանաւորելու։

Հանդէպ գերիներու այս բարեգգած վերաբերմունքը կը նկատուի Մովսէս կաթողիկոսի կեանքի յաջորդ տարիներու մէջ ալ։ Այժմ ընդարձակ տարածած է ցանցը. աւելի գթառատ կը վարուի անոնց հետ հօտասէր հովիւը։ Սահմանի թէ այս եւ թէ այն կողմը կազմակերպեց Մովսէս հայ մեծատուններն ու վաճառականները, նաեւ հասարակ ժողովրդեան վրայ դրաւ պարտք, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ըստ կարողութեան նպաստէ, գերիները ազատելու հայրենասիրական գործին։ Այս տեղ երեւան կու գայ կաթողիկոսին ոգեւոյն մեծութիւնը եւ սրտին ազնուութիւնը։

Կը հաւաստէ Ղուկաս Գառնեցի 1631ին, թէ Մովսէս «էր... ողորմած եւ գթած ի վերայ աղքատաց, մանաւանդ թէ եւ գերելոց. արդարեւ յորմէ հետէ մտեալ է սա ի յիշխանանիստ քաղաքն յԵրեւան՝ աւելի քան զհազար գերի ի քրիստոնէից ազատեալ է ի ձեռաց այլազգեաց» (Էջմ. 2372, թղ. 355բ)։ Կը վկայէ նաեւ Առ. Դաւրիժեցի (312) թէ Մովսէս կաթողիկոսի ձեռօք «բազում եւ առաւել գերիք ազատեցան ի գերչաց» եւ «զորս եւ տեսանէր ի գերեացն՝ անվրէպ առնոյր գնով եւ ազա-

նէր»: Նոյնը կը վկայէ նաեւ Յակոբ Կարնեցի[1] երբ կը գրէ թէ «Յարոյց Աստուած ի ժամանակին այնմիկ հոգիընկալ երիցս երանեալ գերապանց Մովսէս կաթողիկոսն ՌՀԹ (1630) թվին. զի ամենայն զօլվաթաւորաց հարկ զնէր, որ զգերեալսն ազատէին. զի ինքն եւս իւր ընչիցն տայր եւ ազատէր ամենեքումբք երեք չորս հազար գերի աւելի Երեւան եւ ի Թարվէզ եւ այլ գիւղաքաղաքսն ազատէին եւ առաքէին յաշխարհն իւրեանց. զի այն ժամանակն ազգս Հայոց վաճառականաց յոյժ ընչաւէրք եւ փարթամք էին յայս կողմն եւ յայն կողմն»: Նշանաւոր հանդիսացաւ գերեթափութեան այս գործին մէջ Հալէպցի Խոջայ Սանոս, որ Կարնոյ մաքսապետ կարգուած էր: Այս կէտի նկատմամբ չահագրգիռ են նոյնպէս Գրիգոր Դարանաղցւոյ հաղորդած տեղեկութիւնները, որ կը գրէ թէ կաթողիկոսը իւր զանազան գրագմանց մէջ առանձին կերպով «փութայր հող տանել այլ եւ զգերեացն մեր տառապելոց վշտատես ազգայս. ի գերողացն Թուրքաց եւ ի Պարսիցն ձեռնհաս եղելոցն ջանայր թափել զայրս եւ զկանայս եւ զմանկունս... եւ ահա այսպէս ի մէջ երկուց ազգաց գերչաց լինելով տառապեալ ազգս՝ եւ տէր Մօսէս լոյս հոգին ազատէր գնոսա զամենեսեան» (էջ 298/9):

Մովսէսի այս բարեգործութեան համ-

---

[1] Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 34: Հմմտ. Հանդ. Ամս., 1933, էջ 323:

բաւը լսուած է մինչեւ Հռոմ: Տարածման Հաւատոյ ժողովի Գործերու մէջ կ'ըսուի որ Կարդինալ Ուբալդինօ հաղորդած է, թէ Մովսէս Հայոց կաթողիկոսը Թուրքերէն դերի բռնուած 500 հայ ազատած է այն գումարով, որ գոյացուցած է հալելով Էջմիածնի Տաճարին արծաթեայ սկիհներն ու խաչերը[2]: *Ազգօգուտ գործի համար ոչինչ կը խնայէր ազգասէր կաթողիկոսը:*

31. ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՑ. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՒ ՍՍՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՅԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

«Համերաշխութիւն եկեղեցիներու՝ հաւատքի եւ սիրոյ մխութեան մէջ» բնաբանն էր Մովսէս կաթողիկոսի, ինչպէս իր գործունէութենէն կը դղացուի:

Բնականաբար եկեղեցիներու այս համերաշխութիւնը կարեւոր էր ամէնէն առաջ Համարիւն եւ միաբեղու հայ ժողովրդեան մէջ վերահաստատել: Մէկ էր եկեղեցին, բայց կ'իշխէր հոն երկպառակութիւն չնորհիւ զանազան հովուապետներու, որոնք չէին ճանչնար ճոխութիւն, եւ այսպէս խոչընդոտներ էին ազգային եւ եկեղեցական սուրբ միու-

---

[2] Acta S. C. de P. F. an. 1631. Provincia di Nakicevan ed altri, pag. 100: „Congr. 29 Julii 1631. Emus Card. Ubaldinus retulit Patriarcham Armenorum Moysem, qui ab Armeniis Catholicos nuncupatur, liberasse 500 Armenos a Turcis captivos factos, mediante pecunia, quam ex calicibus et crucibus patriarchalis Ecclesiae oppignotatis ab aurificibus obtinuit.

թեան մէ՛կ դերագոյն հովուապետի բարձրագոյն ճոխութեան ներքեւ:

Ոչ միայն կային հինաւուրց կաթողիկոսարաններ, որոնք կը պարծէին իրենց հինաւրեայ ազատութիւններով եւ ինքնիշխան թեմերով, որոնց սահմանը օր աւուր ընդարձակել կը ձգտէին, այլ եւ կային — զեռ կենդանի — կաթողիկոսականիցներ, Դաւիթ եւ Սահակ: Դաւիթ, որ պարարտ ծերութեան մէջ կ'ապրէր առանձնացած Ծովընդիկան գիւղին մէջ, կը գտնուէր Նոր-Ջուղայեցւոց ազդեցութեան տակ, որոնք Մովսիսի պաշտպաններն էին· չունէր պատճառ խոչընդոտան յառաջանալու Մովսիսի առջեւ:

Դժուարին եղաւ լուծընել իւր փառասիրութեան մէջ վիրաւորուած Սահակ կաթողիկոսը, որ վախած Օսմանեան հողին վրայ ի վասպուրական, կ'աշխատէր արժեցնել իր իրաւունքները դէթ օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուող ա՛յն ազգայիններու վրայ, որոնք դուրս էին Սոյ եւ Աղթամարի թեմերէն եւ կը պատկանէին էջմիածնի թեմին: Ինչպէս տեսանք վերագոյն, այս չատ վտանգաւոր ձեռնարկութեան առաջն առնելու համար ոչինչ խնայեց Մովսէս սիրով եւ խաղաղութեամբ դիջողութեան յորդորելու իւր հակառակորդը: Թէպէտ չատ ցաւալի եղաւ Սահակի պարտութիւնը, բայց խափանուեցաւ ասով էջմիածնի թեմին երկփեղկումը:

Աղթամար: Մովսէս կաթողիկոսի նուի-

բակն Փիլիպպոս, որ 1629ին կը չրջէր Վասպուրական, կ'երեւայ թէ ունէր կաթողիկոսէն մասնաւոր յանձնարարութիւն ոչ միայն Սահակ կաթողիկոսին հետ բանակցելու, այլ եւ մանելու Աղթամարայ Ստեփանոս կաթողիկոսի (1616—1654) հետ բանակցութեան մէջ խաղաղական ճանապարհով բառնալու երկար տարիներու վէճը, որ կար — յատկապէս թեմական հողերու չուրջը — Էջմիածնի եւ Աղթամարի միջեւ:

Վէճը լուծուեցաւ: Աղթամար ճանչցաւ Էջմիածնի Աթոռին գերիշխանութիւնը եւ Էջմիածին զիջաց, որ Աղթամարայ Աթոռը չարունակէ իւր կաթողիկոսական տիտղոսը՝ իւր սեպհական թեմին մէջ, որուն սահմանները ճշդուեցան: Այս մասին մեր միակ աղբիւրն է Նիկողայոս գրչի յիշատակարանը, գրուած 1632ին Մաշտոցի մը վերջը. «Ի թվականութեան Հայոց ՌՁԱ. ... ի հայրապետութեան Հայոց Էջմիածնայ տեառն Մովսէսի ... եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն Ստեփաննոսի, որ եբարձ զկրճիմն աճիճազանդութեան եւ եղեւ հյու եւ հպատակ լուսաւնկար եւ գրիգորաշէն սուրբ Էջմիածնայ եւ էառ զօրհնութիւն Լուսաւորչին ի գլուխ իւր եւ ի ծոց դուզնաբեայ փոքրիկ հաւտին իւրոյ. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի եւ աղօթիւք սուրբ Լուսաւորչին ընդ հնազանդեալ որդիացելոցս *ողորմեսցի Քրիստոս Աստուածն մեր*»:

Այս մասին է հաւանօրէն Սիմէոն Սոյ կաթողիկոսին ակնարկութիւնը առ Փիլիպպոս

կաթողիկոս գրած թղթին մէջ: Սիմէոն կը գրէ. «Դուք ընդէ՞ր զԱղուանից տունն յափշտակեցիք, զոր ի ձեր թուղթն գրեալ էիք, թէ ինքն(ա)գլուխ աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ: Նոյնպէս եւ զԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուաճեցիք, որ ԵՃԻԶ (526) *տարի է, որ ինքնագլուխ կաթողիկոսք են. թէպէտ գիրք կու պարսաւեն: Տե՛ս, ե՞ս եղայ յարող տուն առ տուն, թէ դու ՙուտելով զտունս այրեաց, . . .»*[1]:

Աղուանք: *Կը տեսնուի Սիմէոն կաթողիկոսի վերոյիշեալ տողերէն, թէ Մովսէս նաեւ Աղուանից հետ մշակած է բարեկամական յարաբերութիւններ, որոնց պտուղն քաղեց ապա Փիլիպպոս կաթողիկոս*[2]:

Սիս: *Պէտք է ենթադրել թէ Մովսէս կաթողիկոս նաեւ Սսոյ Աթոռին հանդէպ սիրով ապրած ըլլայ: Այս մասին կը պակսի մեզի ժամանակակից աղբիւր: Ուշադրութեան արժանի է այս տեսակէտով Գրիգոր Դարանաղցւոյ հետեւեալ տեղիքը* (էջ 335), *ուր կ՚ըսուի թէ Սսոյ Մինաս կաթողիկոս* († 1632) *«կամեցաւ գնալ յէջմիածին ուխտի պատճառաւ եւ տեսանել զկաթողիկոսն Մովսէս՝ զերկրորդ լուսաւորիչն արեւելեան եւ զամենայն անապատաւոր միանձունս, վասն զի սիրող էր այնպիսի վարուց եւ կարգաւորութեանց, եւ*

---

[1] *Արարատ*, 1904, *էջ* 381. *Հմմտ. իմ Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, էջ* 29:
[2] *Հմմտ. Ջամբռ*, 79:

դնաց մինչ ի Կարին... եւ ոչ գիտեմ թէ զի՞նչ պրպռեցին չարին սիրտքն եւ բարոյն ներհակքն եւ վոչիմանեցուցին եւ անդրէն ընդ կրունկն յետս դարձուցին»:

Մինաս կաթողիկոսի այս բարի տրամադրութիւնը կարծել կու տայ թէ Մովսէս եւ Մինաս կաթողիկոսներու մէջ կանխաւ փոխանակուած էին սիրոյ նամակներ: Մովսէսի ջանքերուն հետեւութիւնը պէտք է համարիլ 1638ին Երուսաղէմ կայացած համաձայնութիւնը, որուն մասին կը գրէ Սաւալանեան (Պատմութիւն Երուսաղէմի, Ա., էջ 287—288). Այս տարի «Երուսաղէմ կու գայ Սիսի Սիմէոն կաթողիկոսը՝ հետը ունենալով ներսէս վարդապետը եւ ուրիշ եկեղեցականներ: Եւ որովհետեւ նախկին կաթողիկոսներու օրերէն սկսեալ դժուարութիւն մը կար էջմիածնի ու Սիսի աթոռներուն միջեւ՝ ձեռնադրութեանց պատճառաւ, զոր կը կատարէին երկու հայրապետները՝ հակառակ իրենց յատուկ թեմական իրաւունքներուն, Գրիգոր պատրիարք կը յորդորէ մէջտեղէն վերցնել տեղւոյն պատճառները, որոնցմով եկեղեցին չատ մը անկարգութեանց կը մատնուէր: Ուստի ժողով կը գումարեն ներկայ բոլոր եկեղեցականներն ու երեւելի աշխարհականները: Սիմէոն իր ձեռագիրով կը խոստանայ իր վիճակին չպատկանող եպիսկոպոսներ ու քահանաներ չձեռնադրել այլ եւս. նոյնպէս, կ'ըսէ, էջմիածնի կաթողիկոսն ալ իր

վիճակէն դուրս ունէ մէկը պէտք չէ ձեռնադրէ : Եթէ իր եկեղեցականներէն մէկը մեր վիճակը գալու ըլլայ՝ հիւրասիրութեամբ մեծարուի ու համաւոր նուէրներ ժողվելու թոյլատրուի· նմանապէս մերիններն ալ եթէ էջմիածինի վիճակները երթան՝ նոյն սիրով եւ նոյն պատիւով ընդունուին : Գալով եկեղեցական արարողութեանց՝ երկու աթոռներէն ոչ մէկը չհամարձակի ընդունուած կարգէն դուրս փոփոխութիւններ մտցնել անոնց մէջ» :

Կ· Պոլիս : Նաեւ կաթողիկոս ընտրուելէն ետքը չարունակեց Մովսէս թղթակցիլ իւր ուսուցչին՝ Գրիգոր Կեսարացւոյ հետ, որ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր արեւմուտք, նաեւ պատրիարքական աթոռէն դրկուելէն ետքը : Այս միջոցին պատրիարքական աթոռին վրայ կը գտնուէր Զաքարիա Վանեցի (1626—1633) : Սա ի սկզբան պաշտպանեց Սահակ կաթողիկոսի տարապայման խորհուրդը[3]· թէ անոր ձախողելէն ետքը ի՛նչ դիրք բռնեց Մովսէս կաթողիկոսի հանդէպ, որ աշակերտն էր Զաքարիայի հակառակորդ Գրիգոր Կեսարացւոյ, յայտնի չէ· բայց պիտի տեսնենք քիչ յետոյ[4], թէ Մովսէս կաթողիկոսի եւ Զաքարիայի տեսակէտները նկատմամբ միութեան, որոնք կը պայրացնէին Գրիգոր Կեսարացին, կ՚ընդդրկէին դիրքը :

---

[3] Հմմտ. վերը՝ էջ 131—133 :
[4] Տե՛ս վարը՝ § 33 եւ 34 :

32. ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԽՆԴԻՐՔ — ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Այս խնդիրներու մասին մանրապատում գրած է Առաքել Դաւրիժեցի. գլխ. ԻԸ, էջ 363—389: *Առաքել հաւաքած է իր տեղեկութիւնները կաթողիկոսարանի դիւանին թղթերէն, Խաչատուր Կեսարացւոյ զեկուցումներէն եւ էջմիածին երթեւեկող պատգամաւորներու հաղորդագրութիւններէն: Իբրեւ ականատեսէ գրի առնուած վաւերագիր կարեւոր է իրաց լուսաւորութեան համար Սիմէոն Լեհացւոյ մէկ Յիշատակարանը էջմիածնի Թ.* 1004 *ձեռագրին մէջ: Այս Յիշատակարանը միաժամանակ կռուան կը ծառայէ մեզի Սիմէոն դպիր Լեհացին ճանչնալու հեղինակ այն սկիզբն եւ վերջը պակասաւոր ոտանաւոր գրութեան, որ հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան «Վիպասանութիւն Նիկօլական» խորագրի տակ, Կամենից, էջ* 202—214: *Այլուր մտադիր եմ տալ այն ապացոյցները, որոնք կը մղեն զիս Սիմէոն դպրի ընծայելու Վիպասանութիւնս* *:

Ալոյզիոս Պիդու, որ գրի առած է Նիկողայոս Արքեպիսկոպոսի եւ Լեհահայոց կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ Միութեան պատմութիւնը, երկրորդաբար միայն խօսած է 1626—1634 *տարիներու դիպաց մասին, որոնք հոս առաւելապէս նկատի պիտի առնուին: Ա. Պիդուի գործին հայերէն թարգմանութիւնը հո–*

* *Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն. Վիեննա* 1936, *Յառաջաբան:*

դաց Կ. Եղեան. հմմտ. իր աշխատութիւնը՝ Բանի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ։ Ժամանակակից յիշատակարանք։ Պետերբուրգ 1884։

Ինծ աւելի վստահելի աղբիւր կը թուին Սիմէոն դպրի հաղորդագրութիւնները. ուր Սիմէոն թէ՛ իբրեւ ականատես եւ թէ՛ իբրեւ անաչառ եւ անկողմնակալ տեղեկատու երեւան կու գայ։

Ունիմ աչքի առաջ նաեւ այլեւայլ վաւերագիրներ Հռոմի Տարածման Հաւատոյ Ժողովի Դիւանէն, ընդօրինակութեամբ Գերապ. Պ. Գոյունեան Արքեպիսկոպոսի, որոնք իբրեւ լուսատու ջահ կը լուսաւորեն ժամանակակիցներու հաղորդած տեղեկութիւններու ստուերոտ կողմերը։

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1626ին Ապրիլ 22ին, երբ կը հասնէր Մելքիսեդեկ կաթողիկոս Լվով[1], դեռ նոր էր վախճանած տեղւոյն արքեպիսկոպոսը Մեսրոպ Կաֆացի († 1625)։ Յաջորդին ընտրութեան համար դեռ չէր կայացած որ եւ է որոշում։

Կաթողիկոսը առաջարկած էր անհովիւ հօտին հովիւ նշանակել կամ զՅովհաննէս Վ.

[1] Relatio brevis causae inter Armenos disunitos ex una et R^{mum} D. Nicolaum Torosovicum Archiep^{um} nationis eiusdem in Regno Poloniae et Provincia Valachia parte ex altera, ի Դիւանին Տարածման Հաւատոյ Ժողովին, Armeni 293, p. 210. Ի յաջորդս պիտի յիշեմ գրութիւնս Relatio brevis համառօտութեամբ։

Կ. Պոլսեցի, կոչուած Խուլ, եւ կամ դՋաքարիա Բեռնարդովիչ. բայց յանձն չէին առած անոնք այս պաշտօնը[2]:

Կար ի Լվով Թորոսենց «մեծազգի եւ փարթամ»[3] *տնէն Նիկօլ անուն դպիր մը, որ երթալով Կ. Պոլիս ձեռնադրուած էր Յովհաննէս Խուլ պատրիարքէն արեղայ*[4]*: Սա լսելով թէ Մելքիսեդեկ Լվով կը գտնուի եւ պատրաստ է դոյզն գումարի փոխարէն տալ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն, կը փութայ հասնիլ Լվով եւ կը մտնէ կաթողիկոսի քով «յաշակերտութիւն»:*

> *«Իբրեւ ամիսք քանի մ՚անցին,*
> *Մելքիսեթն ասաց Նիկօլին.*
> *Քանի՞ հարիւր մաուչիլ տաս ինձ,*
> *Ձքեզ առաջնորդ դնեմ Լովին»:*

Նիկոլ դիմեց իւր ազգականներուն, որոնք խոստացան իրեն իրենց դրամական աջակցութիւնը: Միաբանեցան ձեռնադրութեան համար տալ կաթողիկոսին 150 *դուռուշ*[5] *հաս: Թ՚իկնածուն* 23 *տարեկան հասակի մէջ էր,*

---

[2] *Անդ:*

[3] *Ձեռ. էջմ.* 1004, *թղ.* 190 *բ:*

[4] *Վիպասանութիւն, էջ* 203.

> *Որ ի Ստամպօլ եւեալ գրնաց,*
> *Մըտաւ ի կարգըն աբեղաց:*

Համեմատէ նաեւ էջ 211. *ուր Յովհաննէս Խուլի բերանը կը դրուին խօսքերս նկատմամբ Նիկողայոս եպիսկոպոսի.*

> *Թէ պարոնտէրն է իմ որդին...*
> *Սա իմ օրհնածս է եւ չրախ իմ:*

[5] *Վիպասանութիւն, էջ* 203:

«մանուկ տիօք եւ ողջա մտօք, խաւարեայ խորհրդով եւ անխմաստ հանճարով, անուղղայ վարուք, վատ եւ ապիրատ յամենայն իրս եւ ի գործս, լիրբ, անզգամ եւ յանդուգն» [6]:

Թլկնածուին այս յոռի յատկութիւններուն ծանօթ ժողովուրդը, փութաց նախազգուշացնել կաթողիկոսը·

«Ձըլլինի թէ գնա օրհնես մեզի,
Թէ չէ նա չատ աղմուկ լինի»:

Հակառակ այս նախազգուշացուցիչ ազդարարութեան՝ Մելքիսեդեկ գնաց քաղաքի պարիսպներէն դուրս գտնուող Հաճկատար վանքը, ձեռնադրելու եպիսկոպոս վանքին միաբան Նիկոլ արեղան: Ձեռնադրութեան արարողութիւնը սկսաւ գիշերաժամին, «ի ներկայութեան բազմաթիւ կղերականներու եւ աշխարհականներու» [7]:

Լուրը հասաւ քաղաք· աղմկեցաւ ժողովուրդը· բազմութիւն մը գիշերախառն դիմեց վանք, խափանելու ձեռնադրութիւնը: Բայց Կաթողիկոսը խաղաղեց ժողովրդեան բարկութիւնը՝ հաւաստիացնելով թէ ինքը մտադիր է նորընծայ եպիսկոպոսն իրեն հետ առնել տանիլ: Այսպէս կրցաւ յաւարտ հանել ձեռնադրութիւնը: Արդեամբք ալ անմիջապէս նորընծային հետ մեկնեցաւ Լվովէն Եազլովցայի ճանապարհով հասնելու Կամենից: Երբ հասան Եազլովցա, յայտնեց կաթողիկոսը

[6] Ձեռ. էջմ. 1004:
[7] Relatio brevis.

Նիկոլին, թէ ինքը կատարած է արդէն իւր յանձնառութիւնը. ուստի եւ կարող է եպիսկոպոսն երթալ իւր թեմը: Նիկոլ առարկեց ժողովուրդին զայրոյթը: Մելքիսեդեկ ընձեռեց եպիսկոպոսին ձեռնադրութեան հաստատագիրն, որով կը հաստատէր նորընծայն իւր աթոռին վրայ իբրեւ առաջնորդ Լվովի եւ կը նզովէր եւ կը կապէր այն ամէնքը, որոնք կը համարձակէին հակառակիլ իր հրամանին կամ ընդդիմանալ եպիսկոպոսին: Կոնդակս տըրուած է 1626, Դեկտեմբեր 29ին [8]:

Նիկոլ եպիսկոպոս վերադարձաւ Լվով եւ ցոյց տուաւ ժողովրդեան կոնդակը: Բանագրանաց սպառնալիքը լռեցուց ժողովրդեան բարկութիւնը. «թէպէտ Հայերէն ամանք ըմ-

---

[8] Կոնդակիս խնդիրը կը պահուի այժմ Վենետիկի Մխիթարեանց Դիւանին մէջ. Հ. Ղ. Տայեան յաոաջ կը բերէ անկէ հետեւեալ տեղիքը. «Զի եկաք ի յայս տեղս օրհնեալ մայրաքաղաքն Իլով, իբրեւ ի յաթոռակալ տեղ. եւ տեսաք որ առաջնորդ չունէին. եւ բազում ժամանակս առանց առաջնորդի վարէին զկեանս իւրեանց. բազում անգամ մեղնէ առաջնորդ խնդրէին յիմ եպիսկոպոսացս. բայց ոչ կամեցայ զիմ եպիսկոպոսքն այս տեղս առաջնորդ դնել: Վասն որոյ ըստ խնդրոյ նոցա քննութիւն արարաք ի մէջի մերում եպիսկոպոսիւք. եւ ձեռնադրեցաք զՏէր Նիկողայոսն այսաեղացի, Պարոն Եագուպի որդին Թորոսենց. եւ օրհնեցաք եպիսկոպոս մեր բարձր Հայրապետական իշխանութեամբս...: Օրհնեցաք զհոգեւոր որդին մեր զտէր Նիկողայոսն արքեպիսկոպոս Լովա քաղքին... Գրեցաւ թվ. ՌՀԵ. Դեկտ. ամսոյ ԻԹ. ձեռամբ մեզաւոր գրչի բիւր քանքարոյ պարտական Սիմոն լոկանուն իրիցուիս: (Սա.) Տեառն տէր Մելքիսէդ կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ծառայ Քիստոսի Քրիստոսի ալի զայս գիրս. ձեռագիր այս է»: Հմմտ. Բազմավէպ, 1921, էջ 397—398, ծան. 2: Ունիմ առջեւս կոնդակիս լատիներէն թարգմանութեան պատճէնը. տե՛ս Relatio brevis, էջ 188—191:

բոստացան, բայց յետոյ մխաբան հաւանու-
թեամբ ընտրեցին զանիկա իբենց հովիւ,
ինչպէս կը վկայէ այն հաստատագիրը, զոր
1626ին *կնքեցին հայ Երեսփոխանները*[9]» *Երեսփոխանները անմիջապէս ներկայացուցին*
Թագաւորին խնդրագիրը, հաստատելու նո-
րընտիր առաջնորդին ընտրութիւնը: Սիկիս-
մունդ Գ.ի հաստատագիրը կը կրէ 29 Մարտ
1629 *թուականը*[10]:

1627 *տարին անցաւ առանց միջադէպի:*

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Յաջորդ տարին Կամենից կը ժամանէ
Գրիգոր Վ. Կեսարացի, հաւանօրէն ուղար-
կուած Մովսէս «լուսարարէն» ի նպաստ էջ-
միածնի նուիրակութիւն ընելու[11]: *Նոյն օրերը*
Նիկոլ եպիսկոպոս ի Կամենից արեղայ ձեռ-

---

[9] Relatio brevis· *Հաշտութեան բանաձեւը յառաջ բերուած է լեհերէն բնագրով:*

[10] *Ամբողջութեամբ յառաջ բերուած լատիներէն բնագրով* Relatio brevis: *Այս թուականէն սկսեալ կը սորթագրէ· «ես Նիկոլ Պր· եպզուպի որդի, մակա-նուամբ Թորոսովից, Աստուծոյ ողորմութեամբ արքե-պիսկոպոս եւ յաթոռակալ Հայոց Լռվա եւ ամենայն Լե-հաց աշխարհի եւ Պողտանաց երկրի... ի... Կամե-նից... թվ. Հայոց ՌՀՀ· Օգոստոսի ԼԱ· օրն Բ»ի»: Տա-չեան, Ցուց· Մխիթ., էջ 692: Հմմտ. եւ անդ էջ 630 («Նիկողայոս Թորոսեանց...»), եւ Սարգիսեան, Ցուց· Մխիթ· Ա., էջ 410 («...արքեպ. Հայոց եւ յաթոռա-կալ եւ վարդապետ Լռվա»):*

[11] «Գրիգոր Վ. Կեսարացի 1627ին Ցուվհ. Խուլն աթոռէն սուպալիէն եառեւ՝ փուխայ էջմիածին եւ անկէ Լեհաստան՝ Նիկողայոսի դէմ կռուելու» կը գրէ Հ· Գ· Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ երիս հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու· Վիեննա 1915, էջ 29: *Ինձի ծանօթ չէ այլուսա Կեսարացւոյ էջ-միածին ուղեւորութիւնը:*

նադրած էր Ոնոփրիոս անուն մէկը, որ յառաջ Խաչքօ կը կոչուէր: Նորընծայ արեղան իր քառասունքի առաջին տասներկու օրերը հազիւ իր եռեւն ունէր, երբ հրաման ընդունեցաւ եպիսկոպոսէն մատուցանել իր առաջին պատարագը: Կը հրաւիրուի պատարագին ներկայ ըլլալու նաեւ Գրիգոր Կեսարացի: Բայց նա կը հրաժարի հրաւէրէն, յայտարարելով թէ հայ եկեղեցւոյ կանոններու համաձայն է քառասունքը լրանալէ յառաջ պատարագելը: Եպիսկոպոսը կը լռէ. պատարագը կը յետաձգուի: Յաջորդ կիրակի միւսանգամ հրամայեց նորընծային ելլել պատարագի: Քառասունքը չէր աւարտած: Եւ որպէս զի զգալ տայ Վարդապետին, թէ կը գտնուի օտար թեմի մէջ, ուր չունի իրաւունք թեմականին գործերու մէջ խառնուելու, անխոհեմաբար գնաց առաւօտ կանուխ եւ փակեց այն եկեղեցւոյն դուռը, ուր իջեւանած էր վարդապետը, եւ բանալին առաւ հետը: Ակէ բնականաբար «յոյժ վշտացաւ Վարդապետն»[12] եւ գրգռուած՝

Յանդիմանեաց զնա յատենին.
Վասն է՞ր քակես դու զկարգն հային,
Ունկն չդնես դու կանոնքին,
Խախտիչ եղեր մեր սահմանին,
Հարցէ զքեզ օծն անճըրդին[13]:

Եւ, ինչպէս Դաւրիժեցի կը գրէ, յայտարա-

[12] Դաւրիժեցի, էջ 368:
[13] Վիպասանութիւն, էջ 205:

բարեց բարկութեան մէջ, թէ «այն մարդն անիծեալ լինի, որ այսօր գնայ յայն եկեղեցին»:

Պատարագը տեղի ունեցաւ: Աւարտելէն ետքը փակեց եպիսկոպոսը եկեղեցւոյն դուռն եւ գնաց: Այսպէս փակուած մնացին Կամենիցի երկու եկեղեցիները Յայտնութեան աւագ տօներու օրերուն (4 Յունվ. 1629, Կիր. ըստ Նոր տոմարի = 25 Դեկտ. 1628, Եշ. ըստ Հին տոմարի):

Երկու դատող դէմքեր բախած էին իրարու: Կեսարացին ի բնէ ահեղ, կամապաշտ եւ խստապահանջ, յեցած իւր հռչակուած ճոխութեան վրայ, կը սաստէր, կը յանդիմանէր վարդապետական բոլոր իշխանութեամբ, առանց անդրադառնալու թէ կը գտնուի լեհական հողի վրայ եւ ոչ ի Թուրքիա: Իր դէմ ունէր եպիսկոպոս մը Թագաւորական հաստատագրով, տաքգլուխ երիտասարդ մը, յանդուգն, նոյնպէս կամապաշտ, ոչ մէկ միջոցի առջեւ պատկառող:

Կեսարացւոյն յոխորտանքը թուլացնելու համար գնաց Նիկոլ նոյն օրը Կամենիցի Վոյթին՝ Լուկաշին եւ չարախօսեց վարդապետի մասին, ամբաստանելով զինքը իբրեւ լրտես.

Ասաց. Զաչուտ՝ Թուրքէն եկած,
Խռովեցուցիչ եւ մեծ հերձուած:

Պահանջեց Վոյթէն, որ թոյլ չտայ վարդապետին շրջիլ Լվով կամ ուրիշ քաղաքներ. այլ հեռացնէ Լեհական սահմաններէն: Ժամանակ

մը քաղաքին մէջ արգելափակուած ճնալէ եաքը բռնեց Կեսարացին զարձի ճանապարհը: Իսկ Նիկոլ վերադարձաւ Լվով:

Անարգանքը, որ եպիսկոպոսի կոդմէն հասած էր Կեսարացւոյն, չափազանց ծանր էր: Երբ տակաւին Ռումանական հողի վրայ կը գտնուէր, դրեց Կեսարացին լի գառնութեամբ «բանադրանաց, նզովից եւ կապանաց գիր մը» Նիկոլի հասցէին եւ ուղարկեց Լվով: Սիմէոն դպիր կը գրէ (էջ 206).

Իբրեւ ամիս ու կէս անցին,
Գրիգորէն բանադրանք բերին.
Եօթըն թիզ էր թուղթն որ տըվին.
Շատ նզովք ու անէծք կայր մէջին:

Միաժամանակ դրեց Կեսարացին ընդարձակ դեկուցում մը այս անցուդարձերու մասին եւ ուղարկեց Մովսէս կաթողիկոսին[14]: Առ. Դաւրիժեցի կ'աւելցնէ թէ նաեւ Մովսէս կաթողիկոս դրեց «գիր բանադրանաց եւ առաքեաց ի վերայ Նիկոլ եպիսկոպոսին»: Բայց ուղիղ չ'երեւար Դաւրիժեցւոյ այս տեղեկութիւնը. ժամանակակիցները այս մասին որ եւ է յիշատակութիւն չեն ըներ. զարձեալ այս միջոցին Մովսէս դեռ Պարսկաստան կը

[14] Դաւրիժ. 369. «այլ եւ Գրիգոր վարդապետան զամենայն որպիսութիւն անցուածոցս այսմիկ, այլ եւ զանուղղայ վարս Նիկոլին թղթով ծանոյց Մովսէս կաթուղիկոսին ի սուրբ էջմիածնի, եւ խնդրեաց ի նմանէ, զի եւ նա բարձր հրամանաւ Ս. էջմիածնի եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբն բանադրեսցէ զՆիկոլ եպիսկոպոսն»:

դեգերէր․ եւ ընդհանրապէս այսպիսի յախուռն քայլ մը անմխաբան պիտի ըլլար Մովսէսի բնաւորութեան, որ գիտէր նման դէպքերու մէջ ընթանալ իմաստուն եւ խոհեմ ընթացքով։ Ինչպէս Կաթողիկոսին առ Ուրբանոս Ը․ գրած թուղթէն կը տեսնուի, Մովսէս կանչած էր զՆիկոլ իր քով։

Կեսարացւոյ բանադրանաց գիրը ահաւոր իրարանցում պատճառեց ի Լվով, ուր ժողովուրդը ամբողջ էր արդէն իւր առաջնորդէն։ Իսկ եպիսկոպոսը արհամարհեց անոր սպառնալիքներն ու նզովքները․

> *Զբանադրանքն նորա չրնեց․*
> *Զթուղթն ի յանարգ տեղի ձգեց․*
> *Ցեկեղեցին համարձակեց,*
> *Առջեւ խորանին պղօթեց։*

Բայց ոչ այսպէս ժողովուրդը։ Մասամբ գրգռուած եպիսկոպոսի հակառակորդներէն եւ մասամբ վախնալով Վարդապետին բանադրանքէն սկսաւ ժողովուրդը տակաւ տակաւ հեռանալ եպիսկոպոսէն եւ չյաճախել եկեղեցին։

Որպէս զի խաղաղութիւնն վերահաստատուի եւ ժողովուրդին խիղճը հանդարտի, խորհուրդ տուին իմաստուն մարդիկ եպիսկոպոսին, որ երթայ անձամբ Կեսարացւոյն եւ բանադրանքէն արձակում խնդրէ։ Ժողովուրդը յանձն առաւ հոգալ ճանապարհի ծախքը։ Նիկոլ մեկնեցաւ դէպի Կեսարիա, ուր կը գտնուէր Վարդապետը։ Հասնելով Պրու-

սա, պատահեցաւ հոն Արիստակէս Վ. Խարբերդցւոյն, որ Կեսարացւոյ հակառակորդներէն էր: Սա խօսեցաւ տեղի եւ անտեղի Կեսարացւոյ դէմ. նուաստացուց անոր բանադրանքին արժէքը. եւ ամէն մէկոց բանեցուց, որպէս զի ետ պահէ եպիսկոպոսը երթալու եւ իյնալու վարդապետին ոտքը: Իւր փառասիրութեան մէջ վիրաւոր եպիսկոպոսին համար հաճելի էր լսել Խարբերդցւոյն խրատը: Որոշեց չերթալ յառաջ: Որպէս զի առ երեւոյթս փրկէ կացութիւնը, խորհեցաւ խօթապատճառ երեւալ. գրեց Կեսարացւոյն չքմեղանքի գիր մը, թէ ճանապարհին հիւանդանալով պիտի չկարենայ դուրս գալ Պրուսայէն. ուստի եւ կը խնդրէ իրմէ, որ գրով արձակէ զինքը կապանքէն: Կեսարացին հաւատ ընծայելով դղջացեալին խօսքերուն, կ'արձակէ զինքը բանադրանքէն գրով:

Նիկոլ ուրախացած իւր յաջողութեան վրայ կը վերադառնայ Լվով. եւ կը ներկայացնէ Ժողովրդեան վարդապետին արձակման գիրը:

Սկսած էր խաղաղիլ հրապարակը, երբ յանկարծ կրկին խռովեցաւ:

Կեսարացին վերահասու ըլլալով, թէ Նիկոլ Արիստակէս վարդապետի սադրանքով չէ ուղած իյնալ իր ոտքը, եւ կեղծեօք հիւանդ ընծայած է ինք զինքը, փութացած էր լուր հասցնել Լվովցիներուն, թէ «նոյն առաջին նզովքն եւ բանադրանքն տակաւին կայ ի վերայ այդ եպիսկոպոսիդ»:

Սիմէոն դպիր կը բացատրէ այս առթիւ (էջ 206)·

Այս էր պատճառն առաջին,
Որ սկիզբն եղեւ ամէն չարին:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Երկպառակութիւնն առաջնորդին եւ ժողովրդեան մէջ կը չարունակուէր դեռ, երբ հասաւ Լվով, 1630· Սեպտեմբեր 20ին, Խաչատուր Կեսարացի[15]*: Ասիկա Մովսէս կաթողիկոսի «մեծ աչակերտն» էր, կարգուած Նոր–Ջուղայի առաջնորդ: 1630ին կանչած էր պինքը կաթողիկոսն իր մօտ եւ յանձնած իրեն Փոքր Ասիոյ, Խրիմի եւ Լեհաստանի նուիրակութիւնը· անշուշտ միաժամանակ նաեւ Նիկոլ եպիսկոպոսի հարցին քննութիւնը:*

Ճանապարհին հանդիպած էր Խաչատուր իւր հայրենիքը Կեսարիա եւ տեսակցութիւն ունեցած Գրիգոր Կեսարացւոյ հետ: Որովհե-

---

[15] Վիեննայի կայս. Մատենադարանի, Թ. 16, ձաշոցի մէջ (Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 24) կ'արձանագրուի· «Թվ. ՌՀԹ. Սեպտ. Ի. օրն երկուշաբթի... եկաւ ի Լով նուիրակ տէր Խաչատուր վարդապետ սրբալոյս մեռոնաւն եւ դիս մեղաւորս Խաչատուր աբեղաս առաքեաց նուիրակ սրբալոյս մեռոնաւն ի յայս աստուածապահ քաղաքն Զամոսցա»: — Խաչատուր վարդապետ իրեն հետ ունէր գԳրիգորիս վարդապետ եւ գՍիմէոն Ջուղայեցի: Էջմ. Թ. 1099 ձեռագրին մէջ, Թղ. 121ա կը կարդամ· «Ցայսմ ամի եկն ի Լեհ նուիրակ տէր Խաչատուր արի եւ քալ բարունապետն ի տեառն տէր Մովսէս կաթողիկոսէ, ընդ նմին եւ հաբազատ քեռորդին հոգեւոր տիրոջն նմանեալ նմին առաքինի վարուցն ճգնազգեաց եւ խստակրօն տէր Գրիգորի(ս) կրօնաւոր բանասէրն»:

տեւ. դիտէը Գրիգոր, թէ Խաչատուր պիտի այցելէ նաեւ Լեհաստան, այս պատճառաւ «բազում բանս հրամայականս պատուիրեաց Խաչատուր վարդապետին, թէ ի հասանելն քո յիւով (Լվով)՝ մի՛ գուցէ թէ ընկալցիս զնիկօլն ի կարդ եւ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան»: Այսպէս արդէն «ունէը ոխ չար ի սրտի»[16] հանդէպ Նիկոլի, երբ ոտքը կը դնէը նուիրակը Լեհական սահմանէն ներս: Այս պատճառաւ ալ յիշելով նուիրակին գալուստն ի Լվով կը գրէ Սիմէոն դպիր (էջ 207).

Դարձեալ Հայոց փորձանք եկին,
Ա՛յլ առաւել քան զառաջին:

Եպիսկոպոսը երբ լսեց թէ կաթողիկոսին նուիրակը՝ Խաչատուր վ. Կեսարացի մեկնած է Կ. Պոլսէն եւ կը մերձենայ Լեհական սահմաններըը, «աւուր մի ճամբայ նմա ընդ առաջ» գնաց ի յարդանս «եւ էր նմա յոյժ խոնարհած»:

Նուիրակը ի սկզբան սիրով եւ մեղմութեամբ կ'ընթանար Եպիսկոպոսին հետ. ի միասին կ'ուտէին, ի միասին կ'իջնային եկեղեցին, դասուն մէջ ի միասին ունէին իրենց տեղը եւ աղօթակից էին իրարու: Չէր երեւցըներ թէ «ունէը ոխ չար ի սրտէ» թելադրութեամբ Գրիգոր Կեսարացւոյ:

Եպիսկոպոսի հակառակորդներն սակայն տակաւ տակաւ հասցուցին իրենց ձեռքերը

---

[16] Վիպասանութիւն, էջ 205:

վէրքին. սկսան բամբասել առաջնորդն եւ գրգռել Նուիրակը անոր դէմ :

Իսկ Նըվիրակն եղկելին
Հաւանեցաւ խօսաց նոցին.
Զասել աղօթք առջեւ խորնին :

Նուիրակին այս յանկարծական փոփոխութիւնը զայրացուց եպիսկոպոսը. որ նաեւ այս անգամ փորձուած հնարագիտութիւնը բանեցուց. գնաց կառավարութեան եւ ամբաստանեց Նուիրակը, թէ Կ. Պոլսէն եկած է լրտեսելու ի նպաստ Թուրքին : Այս ամբաստանութեան առջեւ մեծ կաշառքով միայն կրցաւ արդարացնել ինք զինքը Խաչատուր : Երբ երեւան ելաւ թէ Նիկոլն է վարդապետը մատնողը, գրգռուած ամբոխը դիմեց Նուիրակին եւ գրով պահանջեց թէ անյապաղ «ա՛ռ դկարդ Նիկօլին». եւ թէ պատրաստ ենք մենք դրամական ուժով «հաւասար գետնին» ընել զանիկա : Խաչատուր քաջալերուեցաւ : Իսկ Նիկոլ պահեց ինք զինքը ժողովրդեան զայրոյթին առջեւ.

Երբ պարոնտէրըն զայն լուաւ
Բնաւ այլ ժամըն չըմբռնաւ :
Վախեց ու ի խուցըն արգելաւ,
Տասնուչորս շաբաթ ի դուրս չելաւ :

Ջուր տեղ կը դիմէր Նիկոլ այս առանձնութենէս Նուիրակին՝ հայցելու միջնորդութեամբ իւր ազգականներու ներողամտութիւն. «թէ թող զյանցանս իմ չարաչար».

«իսկ նա բնաւ նմա չի լուաւ»․ եւ կը պնդէր թէ «ես զնա դատիմ ըստ օրինաց»։

Երկրորդ անգամ ալ գիմեցին Նիկոլի ազգականները Նուիրակին։ Սիմէոն դպիր կը գրէ (էջ 207—208)․

Ունէր նա չատ ազգ եւ ազին,
Որ հաւասար է կէս քաղքին․
Ամէնք ժողվան ի միասին,
Անկան ի յոտք Նըվիրակին․
Ասեն․ Գըթա Պարոնտիրին․
Վասն Աստուծոյ եւ մեր խաթրին․
Ջի է մանուկ տխս հասակին․
Նըստեալ էմրով փատիչահին։
Ջըընի թէ տայ տեղ սատանին,
Հակառակի հետ մեր ազգին․
Ունիմք մեք չատ չար թըշնամի,
Ջերթայ 'նդ նոսա միաբանի։

Այս նկատողութեանց առջեւ կակղեցաւ Նուիրակին խստասրտութիւնը․ յօժար ցուցուց ինք զինքը կանչել զՆիկոլ իր քով եւ «սիրով սրտիւ հաչտել ընդ նա»։

Հազիւ լսուած էր Նուիրակին այս զիջող տրամադրութիւնը քաղաքին մէջ․

Որ տեղ որ կայր հանած վարած
Տուտ մէկմէկի արին խմաց։

Խուժանը խմբովին խուժեց Նուիրակին պալատը՝ աղաղակներով լսելի ընելու իր կամքը, որ հակառակ էր ամէն հաչտութեան։ Լսուեցան ի մէջ այլոց սպառնալից խօսքերս․

Եւ թէ հաչախս դու ընդ նմին,
Մենք կ'ուրանամք զէջմիածին.
Զքեզ կու ձգեմք վրայ երեսի,
Կ'առնեմք նման Նիկոլայի:

Սարսափահար եղած այս սպառնալիքնեւրէն «երկչոտ հոգի» նուիրակը, միւսանգամ «հրաման արար տունս ամենին — թէ մի ոք ընդ նա խօսեսցին»:

Վերջին փորձն ըրաւ Նիկոլ: Իւր վեհան էր Յակոբչայի որդին Պր. Սահակն, որուն համար կ'ըսուի թէ «էր խիստ երկիւղած եւ անուանի — չինող վանացըն Սուրբ Խաչի»: Ջասիկա միջնորդ ուղարկեց եպիսկոպոսը Նուիրակին, խոստանալով անոր միջոցաւ տալ յանուն էջմիածնի 500 դուռուչ եւ այլ խաչեր եւ սկիհներ, եթէ յանձն առնէ հաչտարար հանդիսանալ իր եւ ժողովրդեան մէջ: Բայց տէր Խաչատուր «չըմբռնեց» վէճին առած հատու ընթացքը· չլսեց նաեւ քաղաքապետին եւ Պէյցքի մեծ Տիկնոջ աղաչանքը, որոնք կը խնդրէին իրմէ թէ «Թող գյանցանս իբր ճահիլին»: Նա յամառեցաւ· ինչպէս Սիմէոն կը պրէ· «ինատ արաւ ի յիւր մըտին»:

Փոխանակ չքմեղելու «ճահիլին» յանցանքները·

Դարձեալ հրաման եհան կրկին,
Որ ամէնք գան վրկայ լինին,
Քաղաքացիք եւ գըրսեցին,
Աւեն գամէն ճնաս Նիկոլին:

Բոլոր ամբաստանութիւնները խնամով գրի առնուեցան. այս ամբաստանագիրն ապա «ի դուռն ժամուն զարկին», աւելի յայտնանալոտ ընելու եպիսկոպոսն եւ ժողովուրդին զայրոյթը աւելի հրահրելու համար:

Երբ կը լսեն զայս եպիսկոպոսին քոյրերը՝ կը վազեն Աւազերէյին խափանելու այս անարգանքը: Բայց երեսփոխանութիւնն անունկնդիր կը մնայ ամէն աղաչաւոր ձայնի.

Աստն. կ'ուզէ Թող Թուրք լինի.
Մէկ մարդու պակսիլն ի՞նչ լինի:

Զայրոյթն այստեղ կանգ չառաւ. «Հայոց աղայք եւ քահանաներին» խորհեցան չար խորհուրդը եւ գացին եկեղեցւոյ դռները «մեծ-մեծ կողպէնքներով» ամրափակեցին, որպէս զի եպիսկոպոսը, որուն քով կը գտնուէին բանալիները, չկարենայ մուտ գործել եկեղեցին:

Այժմ մէկն խելահաս եղաւ Խաչատուր Վարդապետ, թէ ի՛նչ անդունդի առջեւ բերաւ հասցուցնաւը, որ կը ղեկավարուէր ամբոխին խորհրդով: Յուսահատ իրաց առած դահավէժ հոսանքին առջեւ, թօթափեց օձիքն ու յայտարարեց. «Անպարտ եմ ես ի մեղադրութենէ դորին. դուք դիտասջիք»:

Յուսահատական էր նաեւ եպիսկոպոսին դրութիւնը: Կը լրանար հարիւրերորդ օրը, որ նա կը գտնուէր բանտարկուած իւր սենեկին մէջ: Ամէն փորձ հաշտութիւն կնքելու ժողովրդեան հետ, վիժած էր անհետեւանք:

Ասաց. Ամբոխն է թշնամի,
Եւ նուիրակն կողմըն նոցին.
Ազգականաց եմ ատելի,
Քահանայք տան վըճիռ ինձի:

Երբ հասաւ իր ականջին լուրը, թէ իր երեսին նաեւ եկեղեցին փակեցին, որոշեց վերջին յուսահատական քայլն առնել, յուսալով դառնել ելք մը անել կացութենէն:

Որովհետեւ չէր ուզած ժողովուրդը տեղի տալ իւր յամառութեան եւ Նուիրակը կակղել իւր խստասրտութիւնը, չըլլալու համար «զեռնի հաւասար», առաւ ճգնաժամային քայլը: Գնաց «առ եկեղեցականս Ցուանկաց» եւ յայտարարեց թէ պատրաստ է ինքը մտնել ի միութիւն Հռոմէական Ս. Եկեղեցւոյ, եթէ յանձն առնեն անոնք օգնել իրեն ձեռք բերելու եկեղեցին եւ պաշտպանել զինքը իւր հակառակորդներուն առաջ: Անոնք յանձն առին: Սիմէոն դպիր կը գրէ·

Եպիսկոպոսն այն խիստ թերի,
Հաբեղայիւքն ամենայնի,
Մըտան Լեհու եկեղեցին.
Երդուան լինել կրօնըս Ցրուանկին:

Նիկողայոս եպիսկոպոս իւր հաւատոյ դաւանութիւնը տուաւ 1630, Օգոստոս 30ին: Վարդան Ցունանեան կը գրէ [17]. «Նիկողայոս Թօրսօվից... արար հանդիսապէս աստ զդաւանութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյն Հռոմայ,

[17] *Համառ. կամենից, էջ 126:*

յամի Տեառն 1630… հանդերձ քահանայիւք, որոց աւագերէց էր տէր Զաքարիա»[18]. իրեն հետ էին Անտոն Սարաֆովիչ, Ոնոփրիոս Խաչերեսովիչ, Զոսիմոս սարկաւագ, Ստեփանոս Ցակորովիչ եւն: Իսկ Ստեփանոս Ռուշքա երկրորդ անգամ պահանջուած դաւանութիւն մ'ակնարկելով կ'արձանագրէ իւր ժամանա-

[18] Զաքարիա աւագերէցի մասին կը գրէ Մկրտիչ դպիր որդի Ղազարի էջմ. 778 կանոնագրքին Յիշատակարանին մէջ, գրուած 1635ին ի Լվով. «Յանկացող եղեւ… աստուածասէր եւ բարեպաշտ… եւ ախոյեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տէր Զաքարիայ Լովա քաղաքի աւագ քահանայն, որդի տէր Գասպար նոյն քաղաքի աւագերիցու. որ եւ սա ամենայն բարեձեւութեամբ հովուէր զհօտ Քրիստոսի ի կեանս իւրում. եւ կատարեալ ալեաւք վճարեաց զկեանս իւր… Բայց գրեցաւ սա ի չարացեալ եւ ի բազմահալած ժամանակս, որ էր վասն ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեաց եկեղեցւոյ, ի քաղաքն Լով կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին…: Դարձեալ… որ կարդալով օգտիք եւ կամ աւրինակէք ի սմանէ, մի մոռանայք յիշել ի Քրիստոս զյառաջանուանեալ տէր Զախարիայն, որ բազում աշխատութեամբ եւ ջատագովութեամբ պարզեաց եւ սրբագրեաց զկանոնս: Եւ յաւելեալ ի նոյն՝ ցանկ գեղեցիկ նորայարմար ի վերայ այբուբենի, վասն դիւրաւ գտանելոյ կամեցողին զխընդրելին իւր: Այլ եւ զպարկեշտ եւ հեզահոգի զկենակիցն իւր Կուլաֆ խաթունն. եւ զրոդրոջեալ զաւակքն իւրեանց զԱնդրէասն եւ զԽաչքոն, զԳասպարն եւ զԳրիգորն: Եւ զդստերքն՝ զԱննան, զՍոփիայն եւ զԿատարինէն: Այլ եւ զվերափոխեալ հայրն իւր զտէր Գասպար աւագէրէցն եւ զմայրն իւր Անաստասիայն եւ ի Քրիստոս հանգուցեալ զեղբայրն իւր զՍտեփաննոսն եւ զմիւս զկենդանի եղբայրն իւր զԳաբրիէլն. եւ զքուերքն իւր՝ զՈւլիանէ եւ զՆեղխարէթ, եւ զամենայն արեան մերձաւորսն»: Զաքարիա վախճանած կ'երեւայ յընթացս 1635 տարւոյն, ձեռագրիս օրինակութեան աւարտէլէն (21 Դեկտ. 1635) յառաջ: Մկրտիչ դպրի վկայութեամբ սոյն Զաքարիա աւագերէցին գործն է կանոնագրոց սկիզբը տեղնուած Նիւթերու այբուբենական ցանկը:

կադրութեան մէջ[19] *յամին* 1630. *«Հոկտ.* 22. *Տէր Նիկողայոս Թորոսենց... դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ արար ի Լէօպօլիս՝ առաջի Պ. Պ. Միքայէլի* ad Annunciatione *Բրովէնցեալին Կարմելիդաց Եղիայի* a SSmo Sacramento *Բրիօրին Կարմելիդաց Լէօպօլսի եւ Տ. Թօմասուէլծանովսքի Ցիսուսեան եւ այլոց բազմաց»:*

Այս առթիւ կ՚ողբայ Սիմէոն դպիր Եպիսկոպոսին առած քայլն, եւ ի մէջ այլոց կը բացագանչէ.

Ո՛հ, ո՛հ, թէ ի՞նչ բան քեզ արարին.
Հազար ափսո՛ս քո սուրբ հօտին.
Աստուած առնէ վրէժ նոցին,
Որ զքեզ ի քո հօտէն հանին:

Եկեղեցին, որ հայ դատաւորներու կողմէն փակուած էր ամրափակ կղպանքներով, բռնի ուժով բացուեցաւ եւ յանձնուեցաւ Եպիսկոպոսին: Ստեփանոս Ռօշքա[20] *յամին* 1630 *հետեւեալ մանրամասնութիւնները կը յաղորդէ Եկեղեցւոյ գրաւման մասին. Նիկողայոս եպիսկոպոսն «ժողովեալ զզօրականս ոմանս եւ զդպրոցականսն Լեհաց, հանդերձ քահանայիւք եւ մեծամեծօքն Լատինացւոց գայ առ մեծ դուռն Եկեղեցւոյն. եւ զհայրապետական զգեստն զգեցեալ՝ հրամայէ առուեստաւորաց բանալ. որոյ բացելոյ՝ ինքն սկսանելով երգէ «Զքեզ Աստուած գովեմք»*

---

[19] *Հմմտ. Կամենից, էջ* 138:
[20] *Անդ,* 138:

մտանէ յեկեղեցին երգօք եւ նուագարանօք, գոհանալով զԱստուծոյ. եւ յետոյ տիրէ բովանդակ գանձուց եկեղեցւոյ»։

Այժմ կարգն եպիսկոպոսին էր ցուցնելու ժողովրդեան իւր դառնութիւնը։ Արգիլեց այն երէցներուն եւ աբեղաներուն, որոնք չուզեցին հպատակիլ իր իշխանութեան, կատարել որ եւ է եկեղեցական պաշտօն կամ մատակարարել սուրբ խորհուրդները։ Նորածինները մնացին անկնունք, մեռեալները՝ անթաղ։ Նոյնպէս ժողովուրդը, որ ընդդիմացաւ եպիսկոպոսին, մնաց եկեղեցիէն հեռու։

Խաչատուր վարդապետ, որ այժմ առանձնացած էր Ս. Խաչ վանքը, դեռ ժամանակ մը հանդխատես եղաւ անցուդարձներուն։ Չէր յուսար ինքը թէ այսպիսի վախճան պիտի առնէին վէճերը։ Սիմէոն դպիր կը գրէ.

Իսկ Նըվվիրակն յորժամ լսեց,
Զմադն եւ զմօրուքն իւր ճողեց.
Քոլըն նստած զՀայքըն վարեց,
Զպատճառ եղողնին անիծեց։

Ցուսախաբուած էր նաեւ ժողովուրդը։ Սիմէոն դպիր անոնց բերնէն կը հիւսէ ողբս (էջ 210).

Հայերն լալով հառաչէին
Առ Նըվվիրակն երթային,
Ողբալով յոյժ յոյժ կսկծագին,
Աղիողորմ գայս ասէին.

Տէր Խաչատուր այդ ի՞նչ արիր.
Դու մեր գլուխն ի՞նչ բան բերիր.
Մինչ առ մեզ վասն ա՞յն եկիր,
Որ զմեր ժամերն խլել տայիր:
Ի՞ր դու չար մարդկանց լսեցիր,
Նոցա խրատովն ի չուրջ եկիր.
Մի՛շտ ըզնիկօլն դատ քաչէիր,
Եւ հազար գէշ նմա ասէիր:
Քեզ ի՞նչ պիտէր ի Լով գալու,
Կամ թէ գնա կարգէն ճգելու.
Գիտէիր դու գնա չահելու,
Եւ գայս չար բանս չերկարելու: ...
Լաւ էր զմին չարն չահէիր,
Քան զմեզ զամէնքըս կորուսիր.
Ցեկեղեցեացըն զրկեցիր,
Զմեզ այլազգեաց ձեռք մատնեցիր:
Էջմիածինն այլ խաւար արիր,
Քու մուրատիդ այլ չհասիր,
Զմեզ հոգւով մարմնով կորուսիր,
Մեծ փոթորակ թողիր գնացիր:

Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ Գրիգոր Դարանաղցի «Զոր պարտ էր հանճարեղաց հեղինակաց ըստ ժամանակին եւ ըստ տեղոյն եւ ըստ գիմացն խօսել գհնարական օրէնսն եւ փոքր չարին թոյլ տալով՝ զի մեծն խափանեսցի» (385):

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Խաչատուր կեսարացի 1631ին մեկնեցաւ Լվովէն, թողլով քաղաքը երկպառակութեան մէջ: Անիկա ունէր կաթողիկոսէն յանձնա-

բարութիւն երթալու Հռոմ եւ բանակցելու ի Լեմբերգ հայկական Կղերանոց մը եւ Տպարան մը հաստատելու մասին[21]*: Խաչատուր այս առաքելութեան նկատմամբ ունիմ աչքի առաջ հետեւեալ նամակը, ուսկից կը տեսնուի նաեւ Ս. Ժողովին Լեհահայոց հարցի հանդէպ բռնած դիրքը.*

Առ Նուիրակն Լեհաստանի. 4 Ապրիլ 1631:

(Lettere volgari della S. C. P. F. an. 1631, T. 11, f. 39:)

Ի մեծ գոհութիւն Ձեր Սրբութեան եւ Ձեր խնամոց կարդացուեցաւ այս Ս. Ժողովի մէջ Ձեր 29 Յունուար թուակիր թուղթը, որուն բովանդակութիւնը Նորին Սրբազնութեան եւ Տ. Տ. Ծիրանաւորներուն շատ մեծ

[21] Relatio brevis *կը գրէ թէ «Մովսէս Մեծ Հայաստանի կաթողիկոսն, յաջորդն Մելքիսեդեկի զԽաչատուր եպիսկոպոս ուրիշ համամիտ հոգեւորականներու հետ 1630ին Հռոմ ուղարկեց, որպէս զի ըստ օրինակի իւր նախորդներուն մատուցանէ Առաքելական Գահին իւր հնազանդութիւնը եւ խնդրէ Առաքելական Գահէն Հոգեւոր Դպրանոց մը եւ հայկական Տպարան: Այս մասին կան ի Լէոպոլիս Գեր. տեառն Լուդովիսի կարդինալի նամակները ուղղուած առ Մեծայ. Տ. Նուիրակն..., որոնց մէջ նաեւ զՎեր. Արքեպիսկոպոսն Հայոց կը յանձնարարէ»: Այս մասին աղօտ տեղեկութիւններ տուած է նաեւ ժամանակակից մը, որ կը գրէ. «Այլ եւ զայս եւս պատմեաց նոյն այր թէ յորժամ եկն Խաչատուր Նուիրակն ի Լով, ունէր թուղթ ի ձեռս իւր ի յԱղթարմայ Փռանգացն թէ այս Խաչատուր Նուիրակս կամի որ ի Հռոմ երթայ առ պապն վասն միաբանութեան ... Զի Հայոց կաթողիկոսէն երթայ առ Պապն վասն միաբանութեանն. զայս այսպէս պատմեաց մեզ եկեալն ի Լովայ. բայց զուտն եւ զճշմարիտն ոչ գիտեմք»: Ա. Վ. Համամճեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Գաղատիոյ, Թ. 54:*

հաճոյք պատճառեց. ասոր համար հրաման ըրին, որ Ձեր Սրբութիւնը հաճի ըստ պատշաճից իմացնել (մեզ) ինչ որ տեղի կ'ունենայ այս միջոցին, այսինքն ինչ պատասխան որ պիտի տայ Մովսէս կաթողիկոս ի մասին Լէոպոլսոյ հայ արքեպիսկոպոսին առ նա ուղարկած յօդուածներուն: Որովհետեւ յիշեալ կաթողիկոսին հետ նկատմամբ միութեան բանակցութիւններ կը վարուին Պարսկաստանի Կարմելեան առաքելութեան միջոցաւ եւ շատ կարեւոր պիտի ըլլայ այս միւս ճանապարհով իմանալ թէ ի՞նչ են անոր դգածմունքները այս նիւթի մասին:

Ասկէ զատ հոս կը գտնուի Բոկոտան կարմելեան Հ. Թադէոս, որ երկար ժամանակ իբրեւ առաքեալ գործած է Պարսկաստանի մէջ. եւ կը պատմէ թէ այն Ծաչատուրին հետ խօսք մէկ ըրած է Հռոմ իրարու պատահելու. եւ կը հաւատայ յիշեալ Հայրը, թէ նոյն Ծաչատուր Հռոմ պիտի գար յիշեալ կաթողիկոսի հրամանաւ բանակցելու միութեան մասին: Կրնայ ճիշդ ըլլալ Ձեր սրբութեան ակնարկութիւնն թէ անիկա Կ. Պոլիս մոլորցուած ըլլայ: Անոր համար լաւ պիտի ըլլայ, եթէ Դուք փորձէիք անոր բերանը եւ կամ փորձէիք խօսիլ Լէոպոլսոյ Բոկոտան Կարմելեանց հետ, որպէս զի աշխատէին գտնիկա ուղիղ ճամբան հանել եւ օգնէին անոր, որ ճանապարհը չարունակէ մինչեւ Հռոմ, վերջը համար այն բանակցութիւնը, որուն

չուրջը տուած էին (Խաչատուր եւ Հ. Թադէոս) իրարու ժամադրութիւն:

Նկատմամբ Արքեպիսկոպոսին բաղձալի էր որ Ձեր Սրբութիւնը օգնէ անոր եւ պաշտպանէ զանիկա Թագաւորին քով, որպէս զի խափանուին այն ամէն ձեռնարկները, զորոնք կ'ուզեն ձեռնարկել անոր դէմ հերձուածողները՝ իր հակառակորդները: Այսպէս հրամայեց Նորին Երջանկութիւնը, որ մեծապէս գնահատելով յիշեալ արքեպիսկոպոսին հաւատոյ գաւանութեան գործը, հրաման ըրաւ որ պահուի այն Ս. Հրեշտակապետ Բերդը, այս Ս. Առաքելական Աթոռի ամէնէն կարեւոր գրուածքներու չարքին:

Ցանուն սուրբ Ժողովին պիտի գրուի նաեւ նոյն Արքեպիսկոպոսին գովելու համար անոր սուրբ որոշումը եւ մատուցանելու անոր ամէն աջակցութիւն եւ մխիթարելու Թագաւորին քով, որպէս զի չհալածուի հերձուածողներէն:

Ուրիշ կողմէն ըրէք ինչպէս խոհեմ կը թուի Ձեր Սրբութեան:

Խաչատուր առանց հանդիպելու Հռոմ վերադարձաւ Էջմիածին զեկուցանելու Մովսէս կաթողիկոսին մի առ մի Լեհահայոց ներքին անցուդարձերու մասին, ինչ լսած էր, տեսած եւ ապրած:

Քիչ յետոյ կը հասնի Էջմիածին Լեհահայոց կողմէն պատգամաւորութիւն մը, որուն անդամներն էին Տէր Սիմէոն քահանայ եւ

«երեւելի այր մի աչխարհական», բողոքելու Նիկողայոս Թորոսովիչի արարքներուն դէմ: Բողոքագիրը, զոր ներկայացուց պատգամաւորութիւնս Կաթողիկոսին, թուական կը կրէ 25 Յուլիս 1631· անոր բովանդակութիւնը քաղուածաբար եւ լեհերէն թարգմանութեամբ յառաջ բերած է F. Sachariasewicz [22] եւ անկէ՝ հայերէն թարգմանութեամբ Կ. Եղեան [23]: Կարեւոր կը համարիմ եւս դնել այս բողոքագիրը այս տեղ ըստ Եղեանի թարգմանութեան.

«...Կաթոլիկ եկեղեցականքն Լատինացւոց եւ ոսոխականք քաղաքին Իլվովայ ջաղխեցին զփականս եւ զծխնիս եկեղեցւոյն եւ ի ներքս մուծին զանիծեալն — լաւ էր եթէ կլեալ էր զմեզ երկիր քան եթէ տեսանէաք զպղծութիւն այնպիսի: Զեպիսկոպոսն ոչ միայն եհան ի մէնջ, ի հարաւոյ որդւոցս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, համօրէն զեկեղեցիս, որով խափանեաց զկարգս աստուածպաշտութեան, այլ եւ չտայ իսկ թոյլ թաղել զմեռեալս: Ունի նա զքահանայս մեր, որ հաւատարիմք իցեն օրինաց մերոց եւ ոչ կամիցին հնազանդիլ իշխանութեան նորա, զան հարկանէ զնոսա եւ կապեալս արկանէ ի բանտ եւ ոչ արձակէ՝ մինչեւ զարձցին եւ ընկալցին զԼատինացւոցն զհաւատս: Եւ ոչ ոք է, որ պատժիցէ զնա· քանզի համօրէն իշխանաւորք աչխարհայինք եւ եկեղեցականք ի կողմն նորա

[22] Wiadomość o Ormianach w Polszce, Lwów 1842, էջ 42—52:

[23] Բռնի միութիւն, էջ իկ—իը:

են եւ մանաւանդ Յիսուսեանք: Բողոքելով բողոքեցաք մեք առ արքայ. այլ չեւ է ընկալեալ մեր հրաման յարդարելոյ առեան հարցափորձից եւ դատաստանի, եւ Աստուծոյ է միայն գիտելի՝ թէ երբ զայն ընկալցուք: Եւ եթէ լինիցի իսկ առեան դատաստանի՝ խոթամբ թէ եւ յայնժամ ոչ գայցէ յերեւան ճշմարտութիւնն. քանզի որ ի վարչապայ նստի նուիրակն եւ այլ եկեղեցականք լատինացւոց եւ առաւել եւս Յիսուսեանք յամենայն զօրութենէ իւրեանց պաշտպանեն անիծեալ եպիսկոպոսին: Զոդաք մեք եւ առ նուիրակն եւ բողոք բարձաք ընդդէմ բռնութեանցս այսոցիկ. այլ նա արար մեզ պատասխանի, թէ չեն կարեւոր իրքն. զի որպէս, ասաց, մկըրտութեամբ աւազանին քաւեցան մեղքն նախկին՝ այսպէս եւ զործք եպիսկոպոսին Թորոսովիչի Թողան նմա յօրէն, յորմէ հետէ ընկալաւ նա զմիութիւնն ընդ Ս. Կաթողիկէ եկեղեցւոյն Հռոմայ: Յորժամ խնդրեցաք, զի մեզ, որ քրիստոնեայքս եմք՝ տացի դէթ մին յեկեղեցեացն՝ ոչ հաւանեցաւ ընդ այս խնդիր մեր արքայն եւ ոչ նուիրակն եւ ոչ քահանայք լատինացւոց, ի ներքս ածելով կանոնիս Հռոմէականս՝ թէ ամենայն եկեղեցիք հնազանդին եպիսկոպոսին, որպէս իշխանաւորին իւրեանց: Միով ասել բանիւ՝ վարին ընդ մեզ ըստ ամենայնի՝ զոր օրինակ առ աչօք մերովք ընդ եկեղեցւոյն Յունաց վարեցան, որ ի քանի ամաց հետէ ի զուր ճգնի իրաւունս գտանել: Եւ զայս ամենայն առնեն, որպէս զի տկա-

բասցուք տակաւ ի զօրութենէ եւ հաճեսցուք ուր ուրեմն մտանել ի մխութիւնն»:

Անշուշտ Լեհաստանի հայ թեմին ներքին եկեղեցական դժուարութիւնները, ինչպէս նաեւ այն ճոխ թեմին էջմիածնի նուիրապետութենէն ցաւալի բաժանումը խոր խոցեցին հօտապէտ հովուին սիրտը: Փութաց Մովսէս կաթողիկոս դարման մը խորհիլ յանկարծական մրրիկը փարատելու եւ խաղաղ պայմանները վերահաստատելու համար: Խորհեցաւ դիմել թղթերով Ուրբանոս Ը. Քահանայապետին եւ Վլատիսլաւ թագաւորին, հայցելու անոնց միջնորդութիւնը ի զգաստութիւն յորդորելու համար Նիկոլ եպիսկոպոսը. իսկ հայ ժողովրդեան գրել մխիթարական եւ խրատական թուղթեր [24]*:*

Ինչպէս կը գրէ Դաւրիժեցի (381) *ուղարկեց Մովսէս նոյն պատգամաւորութեան ձեռքով «զնամակս խոհական եւ լի իմաստութեամբ, խոնարհ եւ մաղթական բանիւ առ թագաւորն Լեհաց եւ առ նորին իշխանն, եւ առ արքեպիսկոպոսն քաղաքին Իլովայ որ յազգէն Ֆռանկաց, նաեւ առ Փափն. եւ խնդրեաց թէ ողորմեցարուք տառապեալ ժողովրդեանն եւ շնորհեցէք զեկեղեցին յինքեանս եւ մի՛ խափանէք զեօթն խորհուրդ եկեղեցւոյ»:*

Առ Իննովկենտիոս Ը. Քահանայապետ

---

[24] *Այս թուղթերու մասին ակնարկութիւն մ'ունի Սանփանոս Ռոշքա. «Երարձ, կ'ըսէ, Մովսէս ի չարականէն «Ով հրաշալի նախահարք» գերիս յետին տունն* ··· որպէս յայտ է ի թղթոց նորա եւ առ մեր Լէօպօլսեցիս». *Կամենից, էջ* 138:

Թուղթը կաթողիկոսին խնդրանօք շարադրած է Նախիջեւանի հայ Միաբանողներու արքեպիսկոպոսն Աւգոստինոս Բաջենց[25], որ մտերիմ բարեկամն էր Կաթողիկոսին։

Յառաջ կը բերեմ այստեղ Մովսէս կաթողիկոսին տողերն ուղղուած առ Աւգոստինոս Բաջենց. այս թղթին առաջին մասը գրի առնուած է Խաչատուր Կեսարացւոյ թելադրութեամբ. իսկ երկրորդ մասին մէջ կը խօսի ինքնին Կաթողիկոսը[26].

Թուղթ Մովսէս կաթողիկոսի առ Արքեպիսկոպոսն Նախիջեւանի (ի գլուխ թղթոյն գտանի կնիք կաթողիկոսին)։

Յիսուսի Քրիստոսի նուաստ ծառայ, Տէր Մովսէս կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյ Էջմիածնայ. նաեւ ի Խաչատուր վարդապետէ Սպահանու եպիսկոպոսէ ողջոյն եւ սէր հոգեւոր եղբօր մերոյ, տէր Օգոստինոս եպիսկոպոսի ի Տէր յոյժ խնդալ։

Ծանիր սիրելի, որ դու գիտակ ես Մելքիսէթ անուանեալ կաթողիկոսին այս երկիրս ո՛րչափ չարութիւն եւ ապականութիւն գործելն. թէ այլասեռից կաշառք տալով եւ կապալայով վարել զկաթողիկոսութիւնն, մա-

---

[25] *Աւգոստինոս Բաջենց 1630 Օգոստոս 8ին մեկնած էր Հռոմ եւ հոն Ուրբանոս Ը.էն ձեռնադրուած արքեպիսկոպոս Նախիջեւանի. կը վերադառնայ Նախիջեւան 1631 Ապրիլ 1ին։*

[26] *Դիւան Տարածման Հաւատոյ* XI, Letteri di lingua strangera an. 1631—1645. fol. 146:

նուանդ զեկեղեցին Աստուծոյ ի ներքոյ այնքան ծանր հարկի այլասեռից գրաւելոյ. եւ պարտոյ աղագաւ գնաց փախստեայ ի Լօմն. եւ անդ տզէտ եւ անուղղա գործօք տղայ մանուկ մի Ի, ԻԱ-ամեայ, յաղագս կորուսիչ արծաթոյ եպիսկոպոս է ձեռնադրէր, առանց կամաց ժողովրդեանն՝ գիշերով. մինչ իմացեր են՝ սուսերօք եւ բրօք ընթացեր են թէ մեզի պիտոյ չէ, մի՛ աներ. անարժան եւ վատթար է գործօք. նա արած եւ պրծած է եղեր: Յետոյ Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն գնացեալ անդ, տեսեալ զայլ եւս վատթար գործն՝ ընդդանիւ էր արարեալ: Ես Խաչատուր վարդապետս գնացի որ այսպիսի վտանգի մէջ կային. քահանայքն, դատաւորքն եւ միաբան ժողովուրդքն աղաղակէին թէ մեզ պիտոյ չէ. դատաստան թող լինայ. վկայքն գան զգործն վկայեն, թէ արժա՞ն է եպիսկոպոսութեան՝ նա՛ ընդունիմք: Նա երկուցեալ ի դատաստանէ՝ զխտելով զվատթար գործն, զեկեղեցակողոպուտ լինելն եւ զյայտնի չնութիւնն եւ զայլ անուղղայս զոր չէ յիշելի: Այլ ճար չիմացաւ. գնաց ի Նէգվիզաներն անկաւ, թէ ես Փափին կու հնազանդիմ. ինչ կ'ասէք՝ կ'անեմ. ինձ ընկերութիւն արարէք: Եւ Նէգվիզաներումն Փրանկ պարոնացն մարդ առաւ, եկն բռնութեամբ զեկեղեցոյն նիղն կոտրատեցին եւ զեկեղեցին յափշտակեցին, եւ եստուն ի ձեռս այն ամբարիշտ չեպիսկոպոսին: Եւ ստիպէին բռնութեամբ թէ ձեր եպիսկոպոսն Փրանկ դարձաւ. դուք ալ եկէք դարձիք: Եւ

ոչ ոք չէր հետեւէր եպիսկոպոսին. նա դքահանայագործութիւնն արգել: Ժողովուրդքն առանց եկեղեցւոյ թափառական չուրջ կուզան, զի մէկ էր եկեղեցին. հիւանդքն առանց սրբութեան մեռանէին. եւ մեռեալքն չտային թոյլ թաղման. երախայքն ոչ մկրտէին. քանի մեռեալ ի տունն մնաց անթաղ, ամսով, երկու ամսով: Զի՞նչ երկարեցից, այնպիսի աղէտ որ Դեկոսի եւ Ուլիանոսի ժամանակն չէր եղեալ. եւ ոչ ի մէջ Մահմեդականաց, զոր տեսաք աչօք մերովք ի մէջ քրիստոնէից: Իսկ առ մեզ թէ զի՛նչ անցք անցուցին, ոչ (յոր. որ) կարեմ ընդ գրով արկանել. հերձուածող անելով եւ չաչուտ անուանելով. եւ զայլ ոչ երկարեցից:

Դարձեալ ի Մովսէս կաթողիկոսէս ծանիր, Տէր Օգոստինոս, դու գիտակ ես որ մեք ձեր պատրոնց որչափ հարկիս հանեմք: Այլ խնդիրք մեր ի քեզանէ այս է, որ մարդ պիտի ուղարկեմ ի Փափն, հրամանքդ զահմաթիս գրես առ Փափն եւ ծանուցանես մի լաւ միջէ զմեր լաւութիւնն որպէս գիտակ ես. եւ զնոցա արարեալ չարութիւնն, եւ խնդրես որ զեկեղեցին յետ դարձուցանեն, եւ զմեր ժողովուրդն չի նեղացնեն, եւ Ենգվլիթաներուն սաստ գրէ որ մեր ժողովրդեան հետ բան չունենան: Եղբայրաբար մեք այս տեղս հետ ձեզ սիրով կենամք եւ նոքա անդ: Թէ Փափէն ճար մի եղաւ, որ զչարն խափանեց, բարի. ապա թէ չէ մեղքն իւրեանց վիզն. մեք այլ զմեր գիտցածն կ՚անեմք: Ապա դու միջնորդ լեր

զրով եւ խաղաղարար լեր· զի որդի Աստուծոյ կոչեսցիս· բաւ է:

Զինչ զիր որ գրես Փափին, նա՛ զաւրաթին հանես, որ իմանամք թէ ի՛նչ ես գրեր. որ զՓափին զիրն զմոռավ մօհրես որպէս օրէն է, եւ ուղարկես առ մեզ, որ մեր հաւատարիմ մարդոյն ուղարկեմք առ Փափին: Ողջ եր ի Տէր· բաւ է· զայս բանս չուտով հոգաս, սիրելի:

Պատգամաւորները ծանրաբեռնուած թղթերով վերադարձան Լվով եւ յանձնեցին թղթերը նշանակեալ հասցէներուն:

Թագաւորին ուղղուած թղթին լեհերէն թարգմանութիւնը հոգացին տեղւոյն Հայերը: Այս թուղթին հայերէն իսկագիրը կը պահուի մինչեւ այսօր ի Վարշաւա[27]: Անոր հրատարակութիւնը առաջին անգամ տուաւ Մ. Մաղրեանց[28]. որմէ արտատպեց ապա Հ. Ղ. Ալիշան[29]: Թուղթս գրուած է 1632, Օգոստոս

---

[27] Archivium Główne, p. 1· *ժամանակաւ պետերբուրգ տարուած եւ պահուած պետական դիւանատան մէջ ընդ համարաւ* 13: *Իսկագրէն օրինակութիւն մը ունիմ առջեւս կատարուած ձեռամբ Հ. Վարդան Վ. Մելքիսեդեկեանի: Կոնդակին նկարագրութիւնն է. Մեծութիւն՝ 53 × 28 սմ.: Գրութիւն՝ 41 × 21·5 սմ.: Նիւթ՝ թուղթ: Գիր՝ նոտր: Զարդ՝ լուսանցքները կարմիր կրկին գծերով եզերուած: Վերջը կը գտնուի կաթողիկոսական կնիքը կարմիր թանաքով կոխուած, կլոր 4 × 4 սմ., զարդի ամբողջ չերտի մը մէջ տեղը, որ կարմիր, կապոյտ, վարդագոյն եւ ոսկի գոյներով է: Կոնդակին սկիզբն եւ վերջը կը ներկայացնեմ նմանահանութեամբ: Լուսանկարները հոգաց ինձ Պր. Գ. Սահակեան, որուն կը յայտնեմ շնորհակալութիւնս:*

[28] *Ճռաքաղ*, 1860, էջ 72—76:

[29] *Կամենից*, էջ 241—243:

30ին «ձեռամբ» Մովսէս կաթողիկոսին. ուր կ'ըսուի.

«Եկն եհաս լուր ի լսելիս մեր վասն նեղութեան ազգին մերոյ որ կան ընդ հովանեաւ Զերում թագաւորութեանն, մանաւանդ ի մայրաքաղաքն Լեհ, թէ զեկեղեցիս առեալ են բռնութեամբ ի ձեռաց ազգիս մերոյ, եւ քահանայք եւ ժողովուրդք չըլլին իրրեւ զոչխարս մոլորեալս՝ որոց ոչ իցէ հովիւ. զոր ոչ կարեմ մի ըստ միոջէ յերկանել քո սուրբ թագաւորութեանդ վասն աղէտից: Եւ մեք յորմէ հետէ զայսպիսի իրս լսեալ եմք, կսկիծ եւ տրտմութիւն եւ նեղութիւն չատ ունիմք՝ քան զայս որ յայլասեռից կու կրեմք: Վասն որոյ հարկ եղեւ ինձ դրել առ աստուածապաշտ նորածին թագաւորութիւնդ, չնորհաւորել: Եւ խնդրեմք ի քէն լալագին պաղատանօք, լուր աղաչանաց մերոց եւ խնդրուածոց. մի՛ եւ մի՛ եղիցի այսպիսի իր ի միջի Զերում. եւ մի դնել զվէրս ի վերայ վիրաց եւ խարան ի վերայ խոցից. եղիցի սէր եւ խաղաղութիւն ի միջի մերում... Հայցեմք ի մեծութենէդ Զերմէ՝ զիոքրիկ հօտն զայն, այս ինքն զազգս մեր խնամով եւ սիրով պահեացես վասն սիրոյ նախնեացն քոց, եւ մի սուտակասպասաց բանիւք վիրաւորեացես զնոսա»:

Արդեամբք ալ Վլատիսլաւ թագաւոր ուղեց անձամբ միջնորդ ըլլալ, որ վերադարձուի եկեղեցին Հայոց. բայց Յիսուսեանք յայտնեցին թագաւորին, որ խնդիրը եկեղեցական ըլլալուն, պատեհ չէ որ աշխարհական

1632. 6. Aug.

ԹՈՒՂԹ ՄԱՎԱՅԻՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՒՐ ՎԱՍՏԱԿԱՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

իշխանութիւնը միջամտէ. անոնք չթողուցին նաեւ որ եկեղեցական իշխանութիւնը դատն ի նպաստ Հայոց վճռէ:

Ստիպուեցան Հայք խնդիրը Հռոմի առջեւ հանել. Սիմէոն քահանայ, որ պիտի ուղեւորէր Հռոմ, յանձնելու Քահանայապետին Մովսէս կաթողիկոսին թուղթը, ընկերակցութեամբ ուրիշ պատգամաւորներու մեկնեցաւ դէպի Հռոմ: Ունէին իրենց հետ նաեւ թագաւորի եւ քաղաքին արքեպիսկոպոսի կողմէն «թուղթս բարեխօսութեան» (Դաւր. 382): Անոնք հասան Հռոմ եւ մատուցին սրբազան Քահանայապետին «նախ զխնդրանաց թուղթն Մովսէս կաթուղիկոսին եւ ապա զթագաւորին եւ զԱրքեպիսկոպոսին» (Դաւր. 382):

Մովսէս կաթողիկոսի առ Քահանայապետն Ուրբանոս Ը. ուղղած թղթին համառօտութիւնն է հետեւեալը.

Քաղուածք էջմիածնի Մովսէս Կաթողիկոսի 19 Օգոստ. 1633[30] առ Ուրբանոս Ը. Քահանայապետ գրած նամակէն:

Archivio Prop. XI. Letteri di lingua straniera an. 1631—1645, fol. 155:

Կը խնդրէ Քահանայապետին պաշտպանութիւնը ի նպաստ Լեհաստանի Հայերուն: Ուղարկած է իւր մէկ նուիրակը՝ Տէր Մաչատուր (Լեհաստանի) Լվով (քաղաքը) եւ կա-

---

[30] Մովսէս կաթողիկոսի թուղթին դրութեան տարին է հաւանօրէն 1632· որ Հռոմ հասած 1633ին եւ Օգոստոս 19ի նիստին մէջ կարդացուած:

մենից եւ Լեհաստանի այլ մասերը իբրեւ այցելու: Կաթողիկոսը ընդունած է Քահանայապետին նուիրակները մեծ բարեացակամութեամբ. հիւրամեծարած է նաեւ Դոմինիկեանները (Մխարանողները) իբրեւ եղբայրակիցներ: Նոյն վերաբերմունքը կ'ակնկալէ (փոխադարձաբար) Լեհաստանի Հայոց համար:

Իւր նուիրակը կրած է նեղութիւններ եւ անհարթութիւններ Տէր Նիկողայոս անարժան եպիսկոպոսի կողմէն. որ բանադրուած է. որ եպիսկոպոսութիւնը ձեռք բերած է սիմոնականութեամբ. որ չատ անգամ էջմիածին կանչուած է, բայց միշտ գտնուած է անսաստող եւ ժողովրդեան ու կղերին մէջ անհամաձայնութեան պատճառ: Եկեղեցիները փակել տուած է եւ խափանած սուրբ խորհուրդները. եւն եւն: Մեռելները մնացած են անթաղ: Շատ պիտի բաղձար անձամբ գալ առաջս սրբազան Քահանայապետին. բայց հնարաւորութիւն չկայ: Կ'ուղարկէ իւր կողմէն Տէր Սիմէոն իւր սիրելի որդեակը, Լեհաստանի ազնիւ հայ երէցը, որ եկած էր կաթողիկոսին իբրեւ պատգամաւոր նոյն ժողովրդեան, խօսելու համար նոյն եպիսկոպոսին մասին:

Նամակին վերջը կ'ըսէ. կ'ապրինք սուրբ, կաթողիկէ եւ առաքելական Եկեղեցւոյ հետ համամիտ. կը նզովենք բոլոր հերետիկոսները՝ զԱրիոս, զՄակեդոն, զՆեստոր, զԵւտի-

քէս եւ բոլոր անոնք, որոնք համակարծիք են յիշեալներու հետ:

Նամակին կը կցուի հայերէն հետեւեալ հասցէագիրը·

«Հասնի պրակս ի մեծ մայրաքաղաքն Հռոմ, առ ձեռն մեր հոգեւոր երիցագոյն եղբօրն տիեզերալուր եւ հռչակաւոր սուրբ Հայրապետին Տեառն Տեառն Ուրպանոս ութերորդ ամենայն Ծրանկաց ի բարին· ամէն»:

Ս· Ժողովը կը պատասխանէ առ այս·

Առ կաթողիկոսն Հայոց· 3 Սեպտ· 1633:

Lettere volgari della S. C. P. F. an. 1633, T. 13, f. 96:

Լէոպոլսոյ հայ արքեպիսկոպոսի խնդրոց մասին Սրբազան Քահանայապետը կարգադրած էր Ասպահանի Տ· Եղ· Յովհ· Թադէոսին, որ բանակցի Ձեր Սրբութեան հետ եւ դրած էր առ այս համառօտագիր մը: Ինձ հարկաւորութիւն չի մնար այլ եւս Ձեր Երանութեան առ Նա գրած թղթին, զոր ուղարկած էիք ի ձեռն Սիմէոնի, ի պատասխանի յաւելուլ, բայց եթէ այն թէ Տէր Յովհաննէսն, որ արդէն մեկնած է, լիովին պիտի տեղեկանաք Նորին Սրբազնութեան մտքին: Ուստի եւ ուրիշ ըսելիք չունիմ:

Նիկողայոս Թորոսովիչ երբ լսեց թէ Ժողովուրդը պատգամաւորութիւն մ'ուղարկած է Հռոմ, աճապարեց եւ ինքը մեկնիլ Հռոմ:

կը գրէ Դաւրիժեցի թէ ի Հռոմ «անիրաւ եղ-
ւիդայքն» դարձեալ եպիսկոպոսի կողմը
պաշտպանելով՝ «ներհակացան Հայոց եւ
ձախ(ող)եցին զբանս նոցա. որ ոչ եղեւ տուեալ
եկեղեցին՝ Հայոց. որ եւ ունայն դարձան [31]
ողորմելի ժողովուրդքն (պատգամաւորքն) եւ
եկին յիլով»: Իսկ Եպիսկոպոսը դարձաւ
Հռոմէն յաղթանակաւ [32] եւ «կայր, ինչպէս կը
գրէ Դաւրիժեցի (232), ըստ առաջին կար-
գին՝ վտանգելով զժողովուրդն եւ եւս ա-
նառակութեամբ»:

Այսպէս կնճռոտ վիճակի մէջ էին Լեհա-
հայոց խնդիրները, երբ վախճանեցաւ Մով-
սէս կաթողիկոս: Իր յաջորդն Փիլիպպոս կա-

---

[31] Ս. ժողովի որոշմանց մէջ կը կարդամ. «կար-
դինալ Անտոնիոյ զեկուցում ըրաւ Հայոց Մովսէս կա-
թողիկոսի թղթերու մասին, որոնք կը հայէին Լէո-
պոլսի հայ արքեպիսկոպոսի խնդրոց, որ Հռոմէական
Ս. եկեղեցւոյ հետ միութիւն ըրած էր: Ս. ժողովը կը
համարի թէ պէտք չկայ մասնաւոր պատասխան մը
տալ կաթողիկոսին եւ Լէոպոլսի Հայերուն, որոնք
բաժնուած հեռացած էին միացեալ արքեպիսկոպոսի
հնազանդութենէն եւ նոյն միացեալ արքեպիսկոպոսի
դէմ են»: ժողովք 182, դումարեալ առ Սրբազնութեան
29 Ապրիլիս 1633· P. S. C. de Prop. de Fide, an.
1632—1638, T. 8, p. 296:

[32] Տա. Ռոչքա, յամն 1632 կը գրէ· Նիկողայոս
արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսի Հայոց առեալ ի Վլատիս-
լաւէ Սիկիզմունտէ թագաւորէն Լեհաց զճանապարհա-
դիրը, գայ ի Հռոմ առ Ուրպանոս Փափն, տալով նմա
զպարտականն հնազանդութիւն, զոր մեծաւ պատուով
ընկալաւ Սրբազան Փափն. չնորհեաց նմա զեմիփորոն
արքեպիսկոպոսական, եւ կոնտակաւ մակագրեաց զնա
արքեպիսկոպոս Լէոպոլսի եւ բոլոր թագաւորութեան
Լեհաց եւ մեծի դքսութեան Լիթվանեայ ազգին Հայոց:
Եւ այսպէս մեծարեալ դառնայ յաթոռն իւր»: Կամե-
նից, 139: — Ճանապարհագրին պատճենը 5 Յուլիս
1632 թուակիր տե՛ս Relatio brevis:

թողիկոս չարունակեց բանակցութիւնները թղթերով եւ պատգամաւորներով մէկ կողմէն Լեհահայոց եւ միւս կողմէն Հռոմի հետ : Հազիւ 1653ին յաջողեցաւ Փիլիպպոսի խաղաղ հունի վրայ հանել վէճերը եւ ժողովուրդին եւ Եպիսկոպոսին մէջ հաշտութիւն մը գոյացնել : Յովհաննէս Վ. Արղնցի իւր խոհեմ եւ իմաստուն ընթացքով մեծապէս նպաստամատոյց եղաւ այս խաղաղութեան գործին :

Զմեզ այս տեղ չեն հետաքրքրեր Նիկոլ արքեպիսկոպոսի պատմութեան անդրադոյն շրջանի դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան 1634էն ետքը :

Յետահայեաց ակնարկ մը կը բերէ զմեզ այն համոզման, թէ իրերը պիտի չառնէին այն ընթացքը եւ պիտի չյանգէին այն հետեւութեան, ուր թողուցինք, եթէ Գրիգոր Կեսարացի եւ Խաչատուր վարդապետ գիտնային կանուխէն ճանչնալ 25ամեայ եպիսկոպոսին նկարագրի թերութիւնները, եւ իբրեւ դաստիարակ ջանք տանէին մատաղատունկ ծառին ծռութիւնն ուղղել քան արմատէն ի բաց խլել, երբ մանաւանդ օտար հողի մէջ ձգուած էին անոր խիղճերը, ուրիշ հիւթով սնած, ուրիշ կլիմայի տակ աճած, ուրիշ շրջանակէ շրջապատուած : Պիտի ըսեմ, որ երկպառակութեան սերմը յանձնեց հողի Մելքիսեդեկ Կաթողիկոս, Գրիգոր Կեսարացի ջուր տուաւ անոր եւ աճեցուց Խաչատուր վարդապետ :

Արտաքին՝ ոչ քաղաքական եւ ոչ եկեղեցական կողմէ միջամտութիւն տեղի չունե–

ցաւ կուտի բովանդակ ընթացքին: Երբ արքեպիսկոպոսը դիմեց արտաքին պաշտպանութեան, յայտարարելով ինքզինքը կաթոլիկէ, դառաւ ալակցութիւն: Որովհետեւ ունէր ձեռքը թագաւորական հաստատագիր, ուր կը ներկայանար Լեհաստանի մէջ ապրող Հայերու օրինաւոր հովիւ, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ եկեղեցական իշխանութիւնները պաշտպան հանդիսացան իր իրաւունքներուն: Մովսէս կաթողիկոս դառաւ ինքզինքը կատարուած իրողութեան մ՚առջեւ. իր ոյժը չզօրեց հոսանքին առաջն առնել կամ ուրիշ ընթացք տալ իրաց:

33· ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՆԴ ՄԷՋ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՀՌՈՄԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ (1600—1626)

Կաթողիկոսական աթոռին էջմիածին վերահաստատուելէն ետքը, առաջին անդամ Սալմաստեցի Ստեփանոս կաթողիկոսն (1543—1551) *եղաւ, որ յարաբերութեան մէջ մտաւ Հռոմայ Քահանայապետին հետ: Իր նպատակն էր միջնորդութեամբ վատիկանի չարժել եւրոպական պետութիւնները, նիւթական, բարոյական եւ դինուորական ուժերով օգնելու Հայոց, որպէս զի կարենան թօթափել պարսկական ծանր լուծն եւ ձեռք բերել քաղաքական ազատութիւն: Առ այս կարեւոր համարեցաւ կաթողիկոսը, նաեւ անձամբ ներկայանալ Հռոմայ Քահանայապետին եւ Եւրոպական իշխանութիւններու: Դժբախտաբար ի դերեւ ելան մշակուած այս բոլոր ծրագիրները, որովհետեւ Ստեփանոս Սալմաստեցի*

կէս ճանապարհին վախճանեցաւ ի Լեմբերգ (Լվով) 1551ին: Իր յաջորդն Միքայէլ Սեբաստացի (†1574) կը չարունակէ պահպանել յարաբերութիւնները Ս. Աթոռին հետ. Արդար դպրի առաքելութիւնն ի Հռոմ նոյն քաղաքական նպատակները կը հետապնդէր: Թէպէտ դրական որ եւ է արդիւնք չտուին այս բանակցութիւնները, բայց եւ այնպէս Թադէոս կաթողիկոս (1583) ապրեցաւ Արեւմուտքի հետ թղթակցութեան մէջ: Իսկ ի Հռոմ կ'օրօրուէր նոյն խորհուրդներով Արդար դպրի որդին Սուլտանշահ–Մարկանդոնիոյ (†1585)[1]:

Այնուհետեւ, երբ մանաւանդ Օսմանեանց եւ Պարսից մէջ թշնամութիւնները ծայր առին եւ Արեւմուտք Օսմանեան բանակը յաղթական կը յառաջանար, աննպատակ տեսնուեցաւ ապաստութեան յոյսերով տարուբերուիլ: 1579ին Երեւան ինկած էր Օսմանեանց ձեռքը:

Այսպէս, թէպէտ ապարդիւն մնացին ապաստադրութեան ամէն փորձերը, բայց չկորեցաւ այն յոյսը, թէ Արեւմուտքէն պիտի ծագի փրկութիւնը:

Օսմանեան տիրապետութեան տակ, բայց յատկապէս ապստամբ բանակի արձակերաստանակ իշխանութեան օրերուն, աւելի անտանելի դարձած էր կեանքը արեւելեան գաւառներու մէջ: Տանջուած, հարստահարուած, խիստ հարկապահանջութենէ յուսահատու-

---

[1] Այս խնդիրներու մասին Հ. Ն. Ակինեան, Ազատութեան չարժումը ԺԵ.—ԺԶ. դարուն Հայոց մէջ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1917/18, էջ 142—154:

թեան մասնուած ժողովուրդը կը փնտռէր օգնական բարեկամի մը ձեռքը: Միակ ապաւէնն էր քրիստոնեայ տէրերին համար Հռոմայ Եկեղեցւոյն Հովուապետը, որուն անունը հռչակուած էր Արեւելք եւ կը վայելէր Արեւմուտք բարձր ճոխութիւն:

Հռոմի Քահանայապետները իրրեւ Հովուապետ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ ունէին իրենց ազդեցութեան տակ ոչ միայն քահանայապետական պետութեան սահմանները, այլ եւ բովանդակ կաթողիկէ աշխարհը: Եւրոպական պետութիւնները կը հետեւէին անոնց ակնարկութիւններուն, երբ մասնաւորապէս կաթողիկէ Եկեղեցւոյ չահերը համապատասխանութիւն կը պահանջէին: Այս պատճառաւ ալ երբ առիթ ընծայուէր արեւելեայց՝ դիմել կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Հովուապետին՝ հայցելու քաղաքական կամ բարոյական օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն, ուղղակի իրմէ կամ անոր միջնորդութեամբ պետութիւններէ, առաջին հարցումը կ'ըլլար, թէ ի՞նչպէս է անոնց վերաբերմունքը հանդէպ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ: Արեւելեան քրիստոնեայք կը դտնուէին տակաւին կաթողիկէ Միութենէն դուրս: Հռոմի մեծագոյն փափաքն եղած էր միշտ Միութեան մէջ ունենալ արեւելեան Եկեղեցիներն ալ: Ա. այս սկսեալ ԺԳ. դարէն, բայց յատկապէս ԺԶ.—ԺԷ. դարերուն հիմնարկուած էին նոր վանական հաստատութիւններ, որոնք իրենց առաքեալները կ'ուղարկէին առաջաւոր եւ հեռաւոր Արեւելք, մէկ կողմէն չմիացեալ եկե-

ղեցիները ի միութիւն յորդորելու, միւս կողմէն հեթանոս ժողովուրդներու մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզելու: Գրիգոր ԺԴ. Քահանայապետ հարկ տեսաւ 1623ին հաստատել Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովը, որուն մասնաւոր խնամքին յանձնուեցաւ այնուհետեւ եկեղեցիներու միութեան հոգը:

Պարսկաստանի մէջ կը գործէին ԺԷ. դարու սկիզբը Աւգոստինեանք, Բոկոտն Կարմելեանք եւ Կապուչինք, որոնք սերտ յարաբերութեան մէջ կ՚ապրէին Հայոց հետ:

Հայոց Հռոմի Եկեղեցւոյ հետ Միութեան հարցը լուրջ խորհրդածութեան առարկայ եղած էր արդէն Փլորենտեան ժողովի մէջ (1439): Հայոց կաթողիկոսի պատգամաւորները ունեցած էին բանակցութիւն Եւգինիոս Դ.ի հետ եւ կնքած Համաձայնութեան սահմանադրութիւն մը: Այս Համաձայնագիրը այնուհետեւ յաճախ կը ներկայացուէր Հայոց, ամէն անգամ որ խօսք կ՚ըլլար Միութեան մասին:

Միութեան հարցը նոր բանակցութեանց առարկայ եղաւ մասնաւորապէս ԺԶ. դարու վերջին եւ ԺԷ. դարու առաջին կէսին: 1585ին Սիդոնի արքեպիսկոպոսը անձամբ ներկայացած էր Սիս, բանակցելու Ազարիա կաթողիկոսին հետ[2]: ԺԷ. դարու սկիզբը Միութեան խնդրով ոգեւորուած էին Յովհաննէս Խուլ եւ

---

[2] Հմմտ. Հ. Ա. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա 1878, էջ 159—160 եւ 302—313:

Զաքարիա Վանեցի, Կ. Պոլսոյ պատրիարքները:

Նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքը՝ Գրիգոր Պարոնտէր, մշակած էր արեւմտեայց հետ խաղաղասիրական յարաբերութիւն. որուն վկայ է հետեւեալ դաշնագիրը 1620էն, զոր հրատարակած է Ս. Վ. Սամուէլեան (Բիւզանդիոն, 1899, Թ. 860), յայտնելով թէ տեսած է զայն «օտար բարեկամի մը քով, որ ոչ միայն հաճեցաւ իսկական օրինակը ցոյց տալ ինձ, այլ եւ օրինակ մըն ալ տուաւ լուսանկար»:

«Դաշնագրոյն ամէնէն վերը դրուած է երկաթագիր «է» մը, անկէ քանի մը տող վար նորէն երկաթագիր՝ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌԿԹ ՄԱՐՏ ԱՄՍՈՑ եւն: Ինչ մը աւելի վար հայ եկեղեցականաց կնիքներն ու ստորագրութիւնները, իսկ թղթոյն ալակողմեան լուսանցքին վրայ վերէն վար դրուած են երեք կնիք եւ երեք ստորագրութիւն, որոց առաջինը դրած է Սուրիոյ Ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոսը, որ այն ժամանակ Հալէպ կը նստէր. իսկ միւս երկուքն իրարու նման են եւ անընթեռնլի, հաւանօրէն Ֆրանչիսկեանց ընդհանուր տեսչին եւ փոխանորդին պէտք են ըլլալ, Հայոց կողմէ կնքած է Գր. Պարոնտէր պատրիարքը. «Գրիգոր եպս. Ս. Երուսաղէմայ». իսկ ուրիշ երեք եկեղեցականներ թէ՛ կնքած են եւ թէ ստորագրած, որք են՝ Ծաչատուր եպս., Առաջնորդ Վարագայ՝ Մարտիրոս Վրդ. եւ Ս. Էջմիածնի

նուիրակ Մարտիրոս Վրդ.: Կ'ենթադրուի թէ Եպիսկոպոսը՝ Երուսաղէմայ միաբան մը պիտի ըլլայ, փոխանորդ կամ լուսարար, իսկ վարդապետները, յայտնի բան է, իբրեւ հիւր կամ ուխտաւոր գտնուած են յԵրուսաղէմ:

Հայ եկեղեցականաց ստորագրութիւններէն անմիջապէս յետոյ կը սկսի բուն դաշնագրութիւնը, նոտր գրով, այսպէս.

«Անուամբ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Կամեցան եւ ուզեցին, Ֆռանկի ազգն եւ Լուսաւորչի ազգն, որպէս որ են ամենեքեան քրիստոնեայք: Համապազ բռնեն եւ ընդունին զայն սէրն եւ զայն միաբանութիւն որ ետ մեզ Քրիստոս, որ ժառանգեմք յամենայն ժամանակ յամենայն տեղիք. վասն այս պատճառիս որ եղեւ Երուսաղէմ, որ միաբանութեամբ եկին, մեծամեծք եւ տովլաթաւորք Հայոց ազգին. եկան առաջի պալիօզներուն, Ֆռանսացւոց պալիօզին, եւ Վենետիկեցւոց պալիօզին, ու Երուսաղէմայ արեգաներուն, եւ Հալապ եղած Ֆռանսացի եւ Վանատիկցի պազիրկաներուն հետն շատ խօսք եղաւ: Եւ յետոյ հաստատեցին եւ ամրացուցին իրեանց մէջն համապազ, վասն հակառակութեան որ եղեւ Երուսաղէմ իրեանց մէջն, որ կտրվի այս խօսքն. խեռն եւ նախանձն զամէնն բառնան իրեանց մէջէն: Եւ արարին նոր ուխտ եւ դաշինք, որ այս առջի եղած բաներուն մէկ մէկի չյիշեն, այլ մոռանան եւ դառնան առաջին մեր հայրենի աւանդն, որ սէր եւ միաբանութիւն կայր. յորժամ կամին պա–

տարադ մատուցանել ի Բեթղեհէմ, տեառըւ ուղեն ի Ծնանկին ըռէխղէն, կամ խուր վէգիլէն, որպէս որ յառաջմէ եղեր է սահմանք, եւ տայ ըռէխղն կամ վէգիլն տեառուր Հայոց ազգին հանապազ: Վասն այն սիրոյ եւ միաբանութեան պատճառին որ եղեւ, աղօթեն եւ պատարագ մատուցանեն, որպէս որ յառաջին ժամանակէն ի վեր սահմանք ունին, այլ այնպէս զիւրեանց պատարագն մատուցանեն: Վասն սիրոյ պատճառի, թէ հայ է թէ ասորի, եւ թէ ղպտի եւ թէ հապաշ, տեառուր տան որ զիւրեանց ուխտը կատարեն ի Բեթղեհէմ: Եւ վասն այս պատճառին եւ սիրոյն համար, զայս ամէն բաներն, թէ հօճէթներ է եւ թէ էմրեր է, որ նոր են հանած Հայոց ազգն, զամէնն պաթալ անեն, որ սինիլ եղեր է Երուսաղէմ: Եւ յետ այսօրիկ զինչ որ ուխտ ու դաշինք եղեր է նոր որպէս եւ միաբանեցան, գրեն նոր թուխթ. եւ չէնեն որպէս որ յառաջն հակառակութիւն եղեւ, վասն մոմի վառելոյ, ի պատանատեղացն վերայ, ու այն էմրերն եւ թխթերն, որ իւրեանց հետն է, պաթալ էնեն եւ ի բաց ձգեն: Եւ թէ Աստուածամօր գերեզմանն, որպէս որ յառաջմէ հին ժամանակէ, կարգ ու սահման եղեր է, այլ այն ղանունաւն թող առնեն: Վասն այսմ բանի եւ պատճառի, զինչ որ եղեր է, զամենայն ի բաց թողուն, որ սէր եւ միաբանութիւն հաստատի: Եւ դարձեալ Աստուած նախիպ չենէ, որ թէ հակառակութիւն լինի իւրեանց մէջն. նա՛ առանց պախօղնե-

բուն եւ առանց Հայու տոլմաթաւորացն խօսիցն բան չանեն: Եւ այս ուխտ ու դաշինքն որ արարին, ի Հայու եւ ի Ֆռանկի ազգի մէջն, եւ այնպէս երդում դրած են բ· ազգի մէջն, եւ ձեռագիր տուած են մէկ մէկի եւ մոհր՝ այս միաբանութեանս պատճառի համար: Եւ դարձեալ խնդրեմք ի ձեզանէ, թէ Ֆռանկի բռէիղն է եւ թէ վէգիլն է, եւ թէ Հայոց եպիսկոպոսն է եւ թէ իւր վէգիլն է, որ հանապազ միաբան սիրով մէկ մէկի հետ լինիք· եւ թէ բան մի անէք, նա մէկ մէկի պաւըշմիչ լինիք ապա անէք· թէ Հայու եպիսկոպոսին բան մի լինի, նա՛ Ֆռանկի բռէիղն իւրեանց օգնութիւն թող անէ, եւ թէ Ֆռանկի բռէիղին բան մի լինի, նա թող Հայոց եպիսկոպոսն իւրեանց օգնութիւն անէ: Մէկ մէկկալին օգնութիւն առնեն, որ երթա՛ սէրն եւ միաբանութիւն հաստատի եւ խռովութիւն վերանա՛: Որպէս ուսուցանէ Քրիստոս ի սուրբ աւետարանն, թէ Սիրեցէք զմիմեանս, որպէս ես զձեզ սիրեցի եւն· բաւ է»:

1624 Դեկտ· 10ին Տարածման Հաւատոյ Ս· Ժողովը Եկեղեցիներու Միութեան համար գիտած էր ինչպէս Երուսաղէմի յոյն պատրիարքին, նոյնպէս Հայոց Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքին[3]: Բարեկամական յարաբե-

[3] Propaganda, Lettere volgari della S. Congregatione, vol. 3, f. 206. *Տմմտ. եւ* G. Hofmann, Griechische Patriarchen und römische Päpste. Roma 1933, S. 8—9. Orientalia Christiana, vol. 30, 1, (1933).

բութեան մէջ էր Հռոմի հետ Տիգրանակերտի արքեպիսկոպոսը Յովհաննէս Ուռհայեցի: Այս չարժման դէմ կանգնեցաւ Դրիզոր Կեսարացի, Կ. Պոլսոյ պատրիարքը († 1635):

Որչափ ալ դանազան էին տրամադրութիւնները ազգայնոց քով, բայց եւ այնպէս Ազգին քաղաքական եւ անտեսական պայմանները կը սահպէին Ազգին առաջնորդները ունենալ Արեւմուտքի հետ բարեկամական կապ: Մանաւորապէս Արեւմուտքի հետ առեւտրական յարաբերութեան մէջ ապրող հայ վաճառականները — յանուանէ Ջուղայեցիները, որոնք անհրաժեշտ կը տեսնէին արեւելեան եւ արեւմտեան նաւահանգիստներու մէջ յենարաններ ունենալ քահանայապետական հովանաւորութեան տակ:

Ինչպէս կ'երեւայ, անոնց դրդումներու վրայ դիմեց Մելքիսեդեկ կաթողիկոս 1602ին կղեմէս Ը. Քահանայապետին, խնդրելու անոր պաշտպանութիւնը ի նպաստ հայ ժողովրդեան եւ վաճառականներու: Թղթատարն է Յովհաննէս Ղուխուզենց, Տերգնոյ եպիսկոպոսը. սա, որ յայտնի անձնաւորութիւն մըն էր Հռոմ, կ'երեւայ թէ ուղեւորած էր Երեւան–Ջուղայ. եւ հոն ծանօթացած կաթողիկոսին: Մելքիսեդեկի թուղթը չունիմ առձեռն. անոր բովանդակութեան ամփոփումը առած է կղեմէս Ը. իւր առ Փիլիպպոս Թադաւորն Սպանիոյ գրած հետեւեալ գրութեան մէջ, զոր թարգմանաբար կը ներկայացնեմ:

ԹՈՒՂԹ ԿՂԵՄԱՑ Ը· ՓԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԻ ԱՌ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐՆ ՍՊԱՆԻԱՑ

(Վատիկանեան Գիւան, Arm. ԽԹ, հատոր 46, Թ· 281, էջ 264:)

Սիրելի որդւոյ մերում ի Քրիստոս Փիլիպպեայ կաթողիկեայ թագաւորին Սպանիացոց Կղեմէս Ը· Քահանայապետ:

Սիրելի որդի մեր ի Քրիստոս, ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն:

Յովհաննէս Ղոխուղենց, մեծարեալ արքեպիսկոպոսն Տերընոյ Հայոց, որ ղթուղթս մեր զայս կաթողիկէ Մեծութեան Ձերում առաջի առնէ, յառաջ քան զաւուրս լինչ եկն ի սուրբ սեամս գլխոյն առաքելոց, առաքեալ առ մեզ ի մեծարոյ եղբօրէ Մելքիսեդեկէ՝ ի գլխաւոր առաջնորդէ Հայոց, որ կաթողիկոսն եւ Հայրապետ անուանեալ յորջորջի· զորոյ ղթուղթն ընկալաք զառաքեալն ի ձեռն նորին Յովհաննու: Ի թղթիս յայսմիկ ճանաչէ նոյն Մելքիսեդեկ զբարձրագոյն իշխանութիւն այսր սրբոյ առաքելական Աթոռոյ, յորում մեքն բազմիմք զահերէց առանց արժանեաց. եւ խոստանայ զնորին մեծութեան եւ ճոխութեան երթալ զհետ:

Ի նոյն յարեալ պատմէ մի ըստ միոջէ եւ զաթխրական հանգամանաց եւ զբազմադիմի տառապանաց այնր բովանդակ ժողովրդեան, որ ընդ երկաթեղէն լծով անհնարին բռնութեան Թուրքաց հարստահարի եւ ի գառնագոյն կապանս անկեալ հեծէ:

Խնդրէ արդ ի մէնջ աղերսանօք և՛ յիւր

Է՛ւ յամենայն եպիսկոպոսաց եւ կղերիկոսաց Է՛ւ ի համօրէն հաւատացելոց այնր ժողովրդեան յանուն, զի զՀայս եւ յականէ յանուանէ զվաճառականս Մեծութեան Ձերում մտադիւր յանձն առնիցեմք եւ ի մերմէ կուսէ ըստ պատշաճից բանս զնոցին զայլեւայլ իրաց բազում հաւատեաւ առաջի քո արկանիցեմք. այս ինքն խնդրի բազում թախանձանօք, զի քրիստոնեայ եւ կաթողիկէ Հայք եւ որք յանուն կաթողիկէ Եկեղեցւոյ ընդ հնազանդութեամբ հռոմէական քահանայապետի՝ որ է հայր համօրէն քրիստոնէից, կեան եւ խոստանան օգնութեամբն Աստուծոյ կեալ, թէպէտ եւ ի քո կաթողիկէ անուանն են ամենեւին յանձն եւ ապաստան, այլ պաշտօնեայք քո որ յԱրեւելս ընդ նոսա որպէս ընդ անհաւատս գնան եւ առ անհաւատս ունին գնոսա. զի յանուանի շահաստանի անդ յՈրմուտ (իմա Ormus), որ ի Պարսից ծոցին կայ, յորում յայլոց քրիստոնեայ վաճառականաց վասն տուրեւառիկ վաճառաց մտին եւ ելին՝ ի սակ տասանորդք միայն պահանջին, ի նոցունց Հայոց նոյն սակ կրկին չափով որպէս յանհաւատիցն պահանջի, ի մեծ վնաս նոցին է՛ւ իրաց է՛ւ համբաւոյ. թէպէտ եւ յամենայն նահանգս եւ յաշխարհս քրիստոնեայ թագաւորաց եւ իշխանաց, որպէս եւ առ մեզ իսկ ի մերում նահանգսն Անկոնայ նոքին ընդ այլ քրիստոնեայս ի նմին հաւասար իրաւունս վայելիցեն:

Առաջի առնեն մեծաւ աղերսիւ եւ զայն զի նոքին առանց ինչ յանձանց պատճառս տալոյ

ի պաշտօնէից մեծութեան քոյ յարեւելեան վաճառականութենէ արտաքս վարիցին, եւ յողոք անկեալ աղաչեն բազում թախանձանօք, զի այն իրաւունք քոյով հրամանաւն չնորհեսցին նոցա միւսանգամ:

Այլ իսկ աղաչաւ զայ առ մեծութիւնդ քո մեծարոյ արքեպիսկոպոսն Տերղնոյ Յովհաննէս, յորմէ զամենայն յորդորոյնս եւ յաճախագոյնս իմասցիս: Եւ նա ոչ առանց ինչ արժանեաց ի մերմէ առանձին պաշտպանութենէ թիկունս օգնականութեան գտեալ՝ յուսայ զոր խնդրէն գտանել ի քումմէ բարերարութենէ:

Իսկ մեք, որպէս եւ հովուական խնամք մեր պահանջեն, զբրիստոնեայ Հայս եւ զայնոսիկ, որ առ վէմն հաւատոյ որպէս զկաթոլիկեայս ընթացեալ լցեն, ընդունիմք հայրական զթով եւ ցանկամբ ամենայն հաւաստեօք սիրոյ յօդել զնոսա անդէն ի միութիւն մեծին եկեղեցւոյ· զնոյն խնամս եւ ի քո մեծութենէդ գտանել վասն քոյոյ բարեպաշտութեան եւ հանապազօրեայ եռանդանն, որ առ ի տարածումն կաթոլիկէ հաւատոյ, ոչինչ կասկածիմք:

Եւ արդ, սիրելի որդի ի Քրիստոս, ի Քեզ յանձն առնեմք յամենայն սրտէ զհայ Ազգն եւ զհայ վաճառականս եւ ի վեր քան զամենայն պայնոսիկ, որ ի Զուղայեցւոց քաղաքէ անտի են, զորոց ասեն եթէ մեծաւ հոգաբարձութեամբ ի տուրեւառիկ չահան պարապիցին. եւ զարձեալ եթէ, որպէս լսեմք, ողորմու-

թեան գործովք իւրեանց զեպիսկոպոսաց եւ զայլոց կառօտութիւնան թեթեւագոյնս գործիցեն:

Լիցի եւ մեզ հաճոյ, եթէ զարքեպիսկոպոսս զայս գՅովհաննէս եւ ի մերոց զիմաց մտադիւրս տեսցես եւ զիրան Հայոց յաջողութեամբ իմն եւ ըստ մտաց առաքողին չնորհիւքով, որչափ ինչ հնար իցէ, եւ բարեացակամ կամօք ի գլուխս հանիցես: Զի է այս ընդունելի Աստուծոյ եւ մեծութեան Ձերում ի պատիւ եւ ի փառս· զի քրիստոնեայք որ ի հեռագոյն կողմանս բնակիցին եւ որ ի թշնամեաց խաչին Քրիստոսի ընդ ծանու սարկութեամբ տագնապիցին, քոյվք արդահատանօք, քոյով թագաւորական սրտի մեծութեամբ դուարթացեալ զուարճացին:

Տուեալ ի Հռոմ առ սուրբ Առաքեալսն ընդ մատանեաւ ձկնորսի, յաւուր ԺԹ· Սեպտեմբերի 1602· ի քահանայապետութեան մերոյ ԺԱ· ամի:

Հայ վաճառականներու խնդիրը նաեւ յետոյ բանակցութեան նիւթ դարձաւ:

Հայաստանի քաղաքական պայմանները նոր կերպարանք առին այնուհետեւ: 1603ին Շահ Աբաս անհամար բանակով քալեց դէպի Դաւրէժ—Նախիջեւան—Երեւան: Նոյն տարւոյն Նոյեմբերին պաշարման ենթարկուեցաւ Երեւան եւ յետ ութամսեայ պաշարման՝ 1604 Յունիսին գրաւուեցաւ Պարսիկներէն: Տակաւին պաշարման մէջ էր, երբ անցաւ անկէ

Տեկանդեր (Tekander) *Գերմանիոյ կայսեր տեղակալ դեսպանը. այս առթիւ հանդիպելով Էջմիածին, տեսակցութիւն ունեցաւ (Դաւիթ) կաթողիկոսին հետ: Կաթողիկոսը, որ դիտէր թէ մօտալուտ է Երեւանի անկումը, կը խընդրէր դեսպանին միջնորդութիւնը Շահին քով, «որպէս զի հաճի թոյլ տալ Հայոց պահպանել կրօնի, քրիստոնէութեան եւ այլ հինաւուրց ազատութիւնները. եւ ամէնը, ինչ որ գրաւած էին իրենցմէ թուրքերը, վերադարձուին իրենց»*[4]*: Իրերը ուրիշ կերպարանք առին սակայն: Նոյն 1604 տարւոյն իմանալով Շահ Աբաս, թէ Օսմանեան ահեղ բանակ մը Քիքալայ վիլայէի առաջնորդութեան տակ կը քալէ իր վրայ, կ'որոշէ Այրարատեան դաշտը մինչեւ Դաւրէժ դատարկել, բնակչութիւնը բռնի տեղահանել եւ փոխադրել Պարսկաստան: 1604 Նոյեմբեր—Դեկտեմբեր ամիսներուն, երբ ձմեռը սաստկացած էր Այրարատեան դաշտին վրայ, հայ բնակչութիւնը կը տեղահանուի: Անոնց թուին մէջ էին նաեւ Դաւիթ եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսները: Ցաջորդ տարին կը դատարկուի նաեւ Հին Ջուղան, այս բարեկեցիկ քաղաքը, եւ բնակչութիւնը կը տեղափոխուի Սպահան, ուր քաղաքի արուարձանին մէջ ցոյց կը տրուի իրենց նոր բնակավայր, որ կ'անուանեն Նոր Ջուղայ:

---

[4] St. Kakasch, Iter Persicum. Kurze, doch ausführliche und wahrhaftige Beschreibung der Persianischen Reise. Altenburg 1609, էջ 115. Համմ. A. Johannissjan, Israel Ory und die armenische Befreiungsidee. München 1913, էջ 34.

Տեղահանուած եւ անպատմելի տառապանքով Պարսկաստան հասած ժողովրդեան պրուքիւնը չատ ծանր էր։ Ժամանակակից մը, Սպահանի Աւգոստինեան կարգէն միաբան մը, այսպէս կը նկարագրէ Սպահանի Հայոց կացութիւնը առ Նորին Սրբութիւն Պօղոս Ե. գրած հետեւեալ նամակին մէջ, որ թէեւ թուական չունի, բայց գրուած ըլլալու է 1607 Յունիս 27ին [4*].

Սրբազան Հայր.

Archivio Vaticano, Fondo Borghese, ser. II, Nr. 67, c. 141.

Մեծ Հայաստանի Երեւան քաղաքի Դաւիթ կաթողիկոսը (patriarcha), *որ միւս բոլոր կաթողիկոսներու գլուխն է, Պարսից թագաւորէն, երբ անիկա Երեւանի երկիրը գրաւեց պատերազմով, հրաման ընդունեցաւ, որ բոլոր քրիստոնեայ հայերուն հետ ի միասին Սպահան երթայ եւ հոն Սպահանի մերձակայ երկու վոքր վայրերու մէջ բնակի։ Հոն Հայոց համար երեք եկեղեցի չինել տուաւ թագաւորը, որպէս զի անոնք կարենան իրենց աստուածային պաշտամունքը կատարել։*

[4*] *Նամակին չորրորդ էջին վրայ կ'ըսուի թէ «ուղարկուած է Սպահանէն Յունիս 27ին», բայց տարին չէ նշանակուած։ Հաւանօրէն 1608էն յառաջ գրուած է. Ճիր. Աւգոստինոս Փորթուկալցի իւր 1608 Փետր. 8ին տուած տեղեկագրի մէջ կը խօսի Պարսկաստանցի Հայոց կրած աղէտի մասին եւ կ'աւելցնէ թէ անոնք իրենց դեղը կը յուսան գտնել Ձեր Սրբութենէն»։ Ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, Դաւիթ կաթողիկոս 1607, Մայիս 13ին գրեց առ Պաւղոս Ե. թուղթ մը։*

Հայերը սուրբ պատարագը հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյ ծէսով չեն կատարեր. նախ նչխարքը կլոր եւ սպիտակ է. զայն կը պատրաստէ պատարագիչ քահանան պատարագէն օր մը յառաջ. մատնաչափ թանձրութիւն ունի. երբ կը վերաբերէ քահանան Ս. Խորհուրդը՝ նչխարը կը հանգչի մաղզմայի վրայ եւ կը վերընծայէ մաղզմայով: Գինւոյ մէջ ջուր չի խառնուիր. այլ պարզապէս անապակ գինի կը պաշտուի: Երբ 'Տէր Աստուած օրհնեսցէ զամենեսեան, (Dominus vobiscum) կ'ըսէ, դէմքը ժողովրդեան չի դարձներ պատարագիչը, այլ դէմքը խորանին եւ կոնակը ժողովրդեան այնպէս օրհնութիւն կու տայ: Պատարագի արարողութիւնները սառնք են:

Այս Դաւիթ կաթողիկոսը 25 կամ 26 եպիսկոպոսներու եւ 300 քահանաներու ներկայութեան ընդհանուր ժողով մը գումարեց Սպահանի պորտուգալցի Աւգոստինեանց եկեղեցւոյն մէջ. եւ համախորհուրդ որոշուեցաւ որ Ձեր Սրբութեան նամակ գրուի, որպէս զի այս կողմերը Հռոմէական ծէսով նչանաւոր եւ հոգելից անձեր ուղարկէք. կ'ուզեն հպատակիլ Ս. Եկեղեցւոյ եւ յօժար են ընդունիլ եւ կատարել այն ամէն հրամանները, զորոնք Հռոմէական Ս. Եկեղեցին կը սահմանէ եւ կը պատուիրէ առաուաձածային պաշտամանց համար:

Այս Դաւիթ կաթողիկոսը 4 կամ 5 քահանաներու հետ ի միասին կը բնակի. չատ

խեղճ կ՚ապրի. այնպէս որ եթէ յիշեալ պարտուպալցի հայրերը չօգնէին իրեն իր թշուառութեան մէջ, պիտի չկարենար ինքզինքը պահպանել. որովհետեւ պատերազմի եւ աղէտին (տեղահանութեան) ժամանակ բոլոր ժամանակաւոր ինչքերն, ի մասնաւորի եկեղեցական զգեստները կորսնցուցած է. այնպէս որ Ս. Պատարագը մատուցանելու համար չունի կարեւոր զգեստները եւ ոչ այլ իրեր, որոնք կարեւոր անհոց տեղը լեցնել. այս պատճառաւ ալ կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու հետ միասին վան փոխադրուեցաւ Աստուծոյ եւ ի փրկութիւն հաւատարակաց քրիստոնէից օգնութիւն կը խնդրէ Ձեր Սրբութենէն, որպէս զի կարենայ հայթհայթել եկեղեցական զգեստներ եւ ուրիշ կարեւոր սպասներ իւր եկեղեցւոյն համար: Կաթողիկոսը իւր հովուութեան տակ ունի 12·000 հայ քրիստոնեաներ, թէ Սպահանի մէջ եւ թէ յիշուած երկու վայրերու վրայ. այսպէս է հրամայուած Պարսից թագաւորէն. եւ Պարսից թագաւորին գրած նամակները առ Ձեր Սրբութիւն թէ ի՞նչ կը բովանդակէ, չենք գիտեր:

Ծանօթ է ուրիշ կողմէ ալ, թէ Դաւիթ կաթողիկոս զիմած է Պօղոս Ե. Քահանայապետին, հայցելու անոր պաշտպանութիւնն եւ միջնորդութիւնը Շահին քով (1605): Այս թղթակցութեան մասին կը գրէ Վարդան Յունանեան. «Դաւիթ կաթողիկոս էջմիածնի

յամի Տեառն ՌՈԶին եւ ի թվին Հայոց ՌԾԶին գրեաց առ փափն Պօղոս Ե. զդաւանութիւն կաթողիկէի հաւատոյ, ստորագրութեամբ իւրով եւ այլոց վեցից եպիսկոպոսաց. որոյ զօրինակն ունիմ ի գրատան իմում» (Տաշեան, Ցուցակ Մխիթ. Մատենադարանի, էջ 111):

Հաւանօրէն տարբեր է ասկէ այն թուղթը զոր գրեց Դաւիթ կաթողիկոս 1607, Մայիս 13ին առ նոյն Քահանայապետ: Այս թուղթը հասած է մեզի թարգմանութեամբ[5]: Դաւիթ կաթողիկոս յայտնելով միասանգամ իւր ենթարկումը Հռոմի քահանայապետական գերիշխանութեան կը խնդրէ, որ հաճի Քահանայապետն Պօղոս Ե. գրել թուղթ մը առ Շահ Աբաս. «որ նա շնորհէ իրենց՝ իրենց հին կրօնական ազատութիւնն եւ եկեղեցական եւ աշխարհական ինքնավարութիւնը». ուստի մի եւ նոյն խնդիրը, զոր 1603ին ներկայացուցած էր Տեկանդէրին: Այս քայլը առնելու համար յորդորած էին զինքը Սպահանի Աւգոստինեանք: Կ'ըսուի թէ Նոր Ջուղայի իշխանները, երբ լսեցին թէ կաթողիկոսը նման բովանդակութեամբ թուղթ է գրած, շատ տժգոհեցան եւ Աւգոստինեանց հետ սկսուած բանակցութիւնները ի դերեւ հանեցին: Կան ըսողներ, թէ

[5] P. Fr. Antoine de Gowea, Relation des Grandes Guerres et victoires obtenues par le roi de Perse de Cha-Abbas contre les empereurs de Turquie Mohamet et Ahmet son fils. Trad. de l'Original Portuguais. Rouen 1646, էջ 412. Համմտ. նաեւ Thomas a Jesu, Thesaurus divinae Sapientiae, lib. 7, cap. 19. եւ A. Johannissjan, անդ, 34.

նոյն իսկ ամբաստանած ըլլան Ազգասիրեան-ները Շահին քով, հաւատացնել ուզելով, թէ Հայոց միութիւնը Հռոմի Եկեղեցւոյն հետ համաձայն է Շահի իշխանութենէն հեռանալուն, որովհետեւ Միութիւնս իւր հետը պիտի բերէ Հայաստանի նուաճումը քրիստոնեայ իշխանէ մը[6]:

Թէ կաթողիկոսի մէկ թուղթը ուղղուած առ Ս. Աթոռը, հայ ժողովրդեան մէկ մասին մէջ ազատագրութեան յոյսեր եւ ուրիշ մէկ մասի մէջ քաղաքական յոռետեսութիւն արթընցուցած ըլլայ, կը համարինք չատ բնական: Տեղահանուած ժողովուրդը, որ նոր հայրենիքի մէջ ենթարկուած էր ամէն տեսակ զրկանքի, կարօտով կը նայէր ետ դէպի իր խանձարուրքը. հինաւուրց այն ըմբռնումը, թէ օտարազգին բռնաւորներու լուծը արեւմտեանց «Ֆռանկներու» աջակցութեամբ պիտի թօթափուի, կը ներշնչէր իրենց յոյս եւ լաւատեսութիւն: Բայց կար նաեւ յոռետեսներու խմբակցութիւն մը, որ ամէն փորձի կատարածը սեւագոյն կը տեսնէր. որովհետեւ անողորմ էին տէրերը, կ'ընկճէին ամէն չարժուամ ամենախիստ միջոցներով: Անշուշտ դրութեան փափկութիւնը ծանօթ էր կաթողիկոսին. որուն միակ փափաքն էր երկրին մէջ ցիրուցան եւ օտարութեան մէջ վտարանդի ժողովրդեան տնտեսական պայմանները բարւո-

---

[6] Նման թելադրութիւն մ'ալ ըրին Ջուղայեցիք Շահին 1610ին առթիւ Հռիփսիմեանց նշխարներու Եւրոպա փոխադրելու փորձին. Ա. Դաւրիժ., էջ 191:

քել եւ ազգային Եկեղեցւոյ ազատութիւնը պահպանել: Հաւատքը, թէ ժողովրդեան դժուարին կացութեան գոնէ դոյզն չափով սփոփանք մը կրնայ ակնկալուիլ, եթէ Ս. Աթոռը միջնորդէ Շահին քով ի նպաստ Հայոց, դրդած էր կաթողիկոսը, անշուշտ Սպահանի լատին առաքեալներու յորդորմամբ, առնելու այս քայլը: Կարելի է ենթադրել թէ առ այս քաջալերած ըլլան զինքը նաեւ Ջուղայեցիք, որոնց խնդրանքով 1602ին դիմած էր Մելքիսեդեկ Կղեմէս Ը.ին:

Ջուղայեցիներու համար կարեւոր էր Ս. Աթոռի պաշտպանութիւնը: Արեւելքի վաճառականութիւնը անոնց ձեռքն էր արդէն Օսմանեանց օրով: Ունէին առեւտրական յարաբերութիւններ թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան շահաստաններու հետ[7]: Եւ Շահ Աբաս, երբ որոշեց Ջուղան տեղահանել (1605), ոչ այնչափ անոնց դիզած ոսկւոյն եւ արծաթին աչք ունէր, որչափ կը դիտէր անոնց փորձառութիւնն ի նպաստ Պարսկաստանի առեւտուրին շահագործել: Այս պատճառաւ ալ ընծայեց անոնց ամէն դիւրութիւն, փոխադրուելու Սպահան եւ քաղաքին արուարձանին մէջ զետեղուելու. ուր եւ հիմնուեցաւ Նոր Ջուղան: Առեւտրական հիմնարկութիւնները երկրին եւ արտասահմանին մէջ մնացին. ստացան Նոր

[7] 1610ին կ'ըսէին Հայերը Շահ Աբասին. «Ժողովուրդքն Ջուղայեցւոց եւ Գողթան գաւառին... բազումք են վաճառականութեամբ այժմ ի Փռանկստան». Առ. Դաւրիժեցի, 191:

արտօնութիւններ զարգացնելու նոր հայբենիքի տուրեւառիկ վաճառականութիւնը: Եւ Շահը չխաբուեցաւ իւր ակնկալութեանց մէջ: Պետութեան մենաշնորհն էր մեռաքսը. որուն արտահանութիւնը արտասահմանեան չուկաները պիտի հոգային Զուղայեցիները: Ապահով կռուաններ ձեռք բերելու համար Հընդկաստանի եւ Եւրոպայի նաւահանգիստներու մէջ կարեւոր էր բարեկամական յարաբերութեան մէջ ապրիլ Ս. Աթոռի եւ անոր միջնորդութեամբ Եւրոպական իշխանութիւններու հետ: Այս կապը կնքուեցաւ արդէն երկրին մէջ, ուր կային լատին առաքեալներ, Աւգոստինեան, Բոկոտն Կարմելեան եւ այլ Միաբանութիւններէ: Յովհայ Նազար, որ Շահ Աբասին մտերիմն էր, անձամբ կը հովանաւորէր այս սերտ եւ բարեկամական կապակցութիւնը արեւմտեանց հետ: Սկսած էր արթննալ նաեւ այն դաղափարը, թէ պէտք է Արեւմուտք, նախապատուութիւնը տալով Հռոմի, հիմնել հայկական դպրանոց մը, ուր հայ մանկտին ծանօթանար եւրոպական լեզուներուն եւ մարդուէր արեւմտեան դիտութեամբ. ծախքերը յանձն կ'առնէին հայ վաճառականները: Ի Սպահան կը յաճախէր հայ աշակերտութիւնը եւրոպական առաքեալներու դպրոցները:

Դաւիթ կաթողիկոսի դրած այս թուղթերու մասին ունէ՞ր Մելքիսեդեկ կաթողիկոս տեղեկութիւն. չդիտեմ: Բայց ծանօթ է պատմութենէն, թէ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս երեք

տարի եաքը, «1610 Մայիս 15 Շաբաթ»[8], դրեց անճամբ թուղթ մ'ատ նոյն պօղոս ե.: Թղթատարն էր Զաքարիա Վ. Վանեցի: Սա 1610 Մայիս 1 թուակիր կոնդակով կարգուած էր նուիրակ Լվովի, Կամենիցի, Սեչովի, Եաչի «եւ Ֆռանկատանու քրիստոնէից առ հասարակ»[9]: Զաքարիա 1611 Յունիսին կը հասնի Անկիւրիոյ վրայէն[10] Կ. Պոլիս. հոն առնելով իրեն ճանապարհորդակից Սիմէոն դպիր Լեհացին, ամսոյն տասնմէկին կը մեկնի ցամաքի ճանապարհով Հռոմ, ուր կը ժամանէ Օգոստոսի վերջերը: Իբր եօթնամսեայ ժամանակ մը կը մնայ Զաքարիա Հռոմ: Այս միջոցին կը ներկայանայ յունկնդրութիւն պատրօն ե. Քա-

---

[8] Թուականը թղթին լատիներէն թարգմանութեան մէջ նշանակուած է «1610 Մայիս 15, Շաբաթ»: Բիչեալ տարւոյն Մայիս 15ի պատկերն շաբաթ էր ըստ նոր տոմարին. իսկ ըստ հնոյն երկուշաբթի: Պէտք է ընդունիլ թէ կամ Մելքիսեդեկ ինքնին (անշուշտ թելադրութեամբ Գուլիելմոս Աւդոսթինեան վարդապետի, որ նոյն չորքանին կը գտնուէր Երեւան) փրկչական թուականին կից նոր տոմարի օրուան պատկերը նշանակած է եւ կամ թարգմանիչը հին տոմարի պատկերը՝ երեքշաբթի յարմարցուցած է նորին: Այլապէ պէտք է ենթադրել թէ սկզբնագրին «ՌԾԹ. Մայիս ԺԲ. Շաբաթ». կարգացուած է ԺԵ:

[9] Կոնդակն հրատարակուած է Կամենից, էջ 239—240: Թուականը՝ «Թվին ՌՀԹ» (էջ 240) տպագրութեան վրիպակ է, պէտք է ուղղել ՌԾԹ (Համմ. էջ 239):

[10] Համմ. կոնդակին առնեւ յիշատակագրութիւնս. «ես Աւաք եպիսկոպոս առաջնորդ սուրբ ուխտին Անկուրիոյ տեսի զնամակս եւ հաւատացի. այս այսպէս է բառուկ ճշմարիտ»: Համմ. նաեւ Սիմէոնի տողերս. «Եկն քարվան մի մեծ Էնկուրիու գօֆով. կային ընդ նմա եւ վաճառականք հայ. այլ եւ վարդապետ մի վանական Զաքարիայ անուն». Հանդ. Ամս., 1932, 384 = առաւտպ. 44:

հանապատեան, մատուցանելու Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին Կոնղակն եւ յարգանաց նուէրները: Տեսակցութեանս մասին մանրամասնութիւններ հաղորդած է Սիմէոն դպիր Լեհացի, որ ընկերակցած էր Զաքարիայի: Այս տեղ յառաջ կը բերեմ Սիմէոն դպրի Ուղեդրութենէն հետեւեալ տողերը [11]. «Օր մի եկին եպիսկոպոսք տանել զվարդապետն ի Փափն: Եւ գնացեալ տեսաք զատարան մեծ... Եւ ինքն (Փափն) նստեալ էր յոսկիակազմ աթոռ... եւ վարդապետն գնաց եպագ դոան... Եւ ի վաղայ անտի եւ յահեղ մեծութենէն եւ վասն ամօթոյն ահ եւ դողումն կալաւ, մինչ դի քըրտունք հոսէին յերեսաց մերոց: Փափն եհարց թէ «Ուսա՞ պան. եւ թէ ո՞րպէս են Հայք ի անօրինաց ձեռս»: Եւ նա ասէ թէ «Ի սուրբ Էջմիածնայ գամ, յԱբարատ լեռնէ. եւ թէ բարիոք են Հայք աղօթիւք ձեր, սուրբ Հայր»: Եհարց թէ «Ո՞ղջ է Մելքիսեթ կաթողիկոսն». եւ նա ասէ. «Այո, ողջ է ի սէր քո բազմալի». եւ եառուր նմա նամակ եւ երկու սօփ եւ խալի մի եւ փիլոնի կոճակ խաչաձեւ յիսուն ամասով եւ բանդահր հինդ դրամ: Առեալ (Փափին) զնամակն՝ զընծայս ոչ կամեցաւ առնուլ. ասելով թէ «Մեզ չէ պարտ այդպիսի տրօք սիրել զմիմեանս»: Եւ վարդապետն չնորհակալեցաւ, գնաց եւ չէառ (զնուէրն ընդ իւր): Եւ նա (Փափն) զկնի առաքեաց. եւ

---

[11] Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն. հրտ. Հ. Ն. Ակինեանի, Հանդ. Ամս., 1933, 481 = առաս., էջ 95—96:

պատվիրեաց լաւ հարկիք առնել վարդապետին: Իսկ Վարդապետն դարձեալ ուղարկեց եւ ասէ· «Ընդէ՞ր ոչ առնու· միթէ ո՞չ հաճեցաւ կամ թէ իւր լայեխ չէ՞ պի չնչին եւ ոչինչ է մեր տուրքն սակաւ: Ապա հապիւ էառ պնաչն· պրանդահրն եւ պայլն յետ դրկեց»:

Կաթողիկոսի նամակին սկզբնագիրը չէ յայտնուած տակաւին. բայց լատիներէն թարգմանութիւն մը, կատարուած Բարթուղիմէոս Ազգարի իտալերէն թարգմանութեան վրայէն, աւանդած է մեզի A. Bzovius[12]: Մելքիսեդեկ հոս կը հիւսէ պօղոս ե·ի դովութիւնը, կը փառաբանէ Ս. Աթոռին ճոխութիւնն եւ կը յայտնէ իւր հպատակութիւնը Հռոմայ Գահին: Ի մէջ այլոց կը գրէ կաթողիկոսը. «Որպէս Աբեղակն սկիզբն է մարդկային կենաց եւ ամենայն կենդանեաց, այսպէս եւ Դուք, վէմ կենդանի կենդանարար հաւատոց՝ բազմեալ յԱթոռ զսկիզբն կենաց ամենայն հաւատացելոց չնորհէք, այնու խակ՝ պի ի գիրկս ձեր դան ժողովին համօրէն ազգք քրիստոնէից, քանզի գրեալ է· Ի վերայ այդր վիմի չինեցից զեկեղեցի իմ: Եւ որպէս աբե-

---

[12] Abraham Bzovius, Pontifex Romanus. Coloniae Agrippinae, 1619, էջ 202—205. Նոյնը յառաջբերուած նաեւ նոյն հեղինակին հեռաւեալ գործին մէջ՝ Paulus Quintus Burghensius P. O. M., Romae 1612, էջ 43—52. Տե՛ս քաղուածաբար՝ Stephanus Azarian, Ecclesiae Armenae traditio de Romani Pontificis primatu iurisdictionis et inerrabili magisterio. Romae 1870, էջ 113—121. Համմա. եւ Հ. Ա. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, էջ 161:

դակն մի միայն է, եւ միով գնդաւն եւ չորով դրնաւ տիեզերս լուսաւորէ, ունի ընդ իւրեւ զընչաւորս եւ զանընչաւորս եւ չարժէ գնոսին, զի ամենեցուն ինքն իշխան եւ պետ երեւիցի, այսպէս եւ Դուք՝ զերազոյն քահանայապետական ճոխութեամբ միով միայնոյ Առաքելական Աթոռոյ՝ ամենեցուն ամենայն քրիստոնէից առաջնորդէք իշխանութեամբ, ունիք զամենեսին ընդ ձերով հրամանաւ, զայն ճանաչէն տիեզերք, եւ ամենայն ազգք հաւատացելոց մեծարեալ պատուեն. չէ ոք որ ձերոյ իմաստութեան եւ կամաց հակառակ կայցէ» (Պալճեան, 161):

Կաթողիկոսին նուիրակը 1612 Մարտ 26ին (Մաղկազարդի չաբաթ) կը մեկնի Հռոմէն, հետն առած քահանայապետական համառօտագիր մը եւ նուէրներ կաթողիկոսի հասցէին: «Գրեցին, կ'ըսէ Սիմէոն Լեհացի, Թուղթ Հոգեւոր Տիրոջն Մելքիսէթին. զի նարմէ էր առաքեալ. եւ երկու զէրպապ չուրջառ իւր սաբօք եւ թագ մի. այլ եւ փոքր խաչ մի ոսկի եւ մէջն մասն ի խաչափայտից եւ Բճ մարչիլ երեսօք խարճի»[13]: Նոյն իմաստով կը գրէր նաեւ Պօղոս Ե. «Ընկալաք ի մշանջենաւորս զպատուականագոյն նուէրն զընծայեալն մեզ յանուն ձեր ի սիրելի որդւոյ Զաքարիա վարդապետէ, յորոյ ի ձեռն եւ մեք առաքեմք եղբայրութեան ձերում մասունս ի սուրբ խաչափայտէն եղեալ յոսկեղէն խաչի, զոր կա-

[13] Սիմէոն Լեհացի, Հանդ. Ամս., 1934, 69 = արտատպ. 176:

մխիթ դի ընկալցիս ի մէնջ վոխանակ ընդ թագին զոր ի ձեռն թղթոյդ եղեր ի գլուխ մեր: Ընկալցիս ի Զաքարիայ նաեւ հանդերձս ինչ քահանայականս ի պէտս աստուածեղէն պաշտամանց, ձօնեալ քեզ ի մէնջ հանդերձ օրհնութեամբք Ս. Պետրոսի» [14]:

Զաքարիա Կ. Պոլիս հասնելով կ'ընտրուի պատրիարք: Քահանայապետական համառօտագիրն եւ նուէրները կը ղրկէ կաթողիկոսին երկու եպիսկոպոսներու ձեռօք: Այս մասին կը կարդանք Պօղոս Ե.ի առ Զաքարիա գրած թուղթին մէջ (20 Հոկտ. 1613). «Իսկ ինչ որ կը գրես թէ հոգ տարած ես ղրկելու առ յարգելի եղբայրն մեր Մելքիսեդեկ՝ Մեծաց Հայոց կաթողիկոսը, մեր նամակն զոր մեր ձեռքէն առած էիր, եւ ասոր համար ձեր ազգէն երկու եպիսկոպոս ճամբայ դրած ես մեր ընծաներովը, այս ամէնը կարի հաճելի եղաւ մեզ. որովհետեւ մեծ փափաքով կամ լաւ եւս մեծ սրտմաչուքով պատասխանի կը սպասենք ուղղութեան մասին այն երկու մօրուքեանց, որոնց համար ըսիր մեզ որ դեռ կան ձեր եկեղեցւոյ մէջ, այսինքն թէ քահանայագործութեան մէջ սուրբ սկիհին մէջ գինւոյ հետ ջուր չէք խառներ. եւ թէ Երեքսրբեան փառաբանութեան մէջ «Որ խաչեցար» բառերը կը յաւելուք, որոնք կաթողիկէ սուրբ եկեղեցիէն Սինոդական վճռով դատապարտուած են. որովհետեւ ինչպէս կրցար իմանալ, այս եր-

[14] Bzovius, Pont. Rom., 207.

կու մոլորութիւնն ալ ուղղելէ առաջ չէք կրնար խոստովանիլ որ յամենայնի մի եւ նոյն դաւանութիւնը պարզապէս ու կատարեալապէս ունենաք կաթողիկէ առաքելական հռոմէական եկեղեցւոյ հետ»[15]:

Պօղոս Ե.ի այս համառօտագիրը գրուած է 1612 Մարտ 25ին («յԼ. Կաղանդիցն Ապրիլի»)[16]: Ինչպէս Քահանայապետական պատասխանէն կը տեսնուի, Մելքիսեդեկ յանձնարարած է Զաքարիայի, բերանացի նկարագրել Քահանայապետին Հայաստանի պայմանները եւ մանաւանդ պատկերացնել կաթողիկոսին դրութիւնը. եւ աղերսէ, որ հաճի Ս. Աթոռը մխիթարել Շահ Աբասին քով, որպէս զի Հայոց հանդէպ մարդասիրութեամբ վերաբերուի, այս իմաստով ալ կը դրէ Պօղոս Ե. «նմին իրի իսկ բազում յօժարութեամբ զՔեզ եւ զհամօրէն ժողովուրդն Հայոց յանձն արարաք մե-

---

[15] Կաթողիկէ Աբաժադանդ (Կ.Պոլիս) 1913, էջ 507—508 եւ Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ 10 եպիսկոպոսներու. Վիեննա 1905, էջ 311—312:

[16] Լատին բնագիրը հրատարակած է A. Bzovius, Pontifex Romanus, էջ 205—207: Համառօտագրիս գրութեան տարին Bzoviusի օրինակին մէջ է «Quarto Cal. Maii MDCXII» որ կը համապատասխանէ Ապրիլ 28ին: Անբացատրելի է, թէ ինչպէս մուտ դրած է համաժամանագրական վրիպակը բնագրիս մէջ: Relatio brevis գրուածքին հեղինակը, որ տեսած է համառօտագրիս վաւերական օրինակը Լվովի հայ Արքեպիսկոպոսարանի Դիւանին մէջ, կարդացած է «anno 1612, VIII, Kalendas Aprilis» (Propaganda, Armeni, 293, p. 210). որ կը համապատասխանէ Մարտ 25ին. ուստի Զաքարիայի Հռոմէն մեկնելէն օր մը յառաջ ստորագրուած: Ասով արժանահաւատութիւն կը գտնեն Սիմէոն Լեհացւոյ հաղորդագրութիւնները:

ծաղօր թագաւորին Պարսից, Շահ Աբասայ, որպէս յայտ արարեալ էր մեզ սիրելի որդին մեր Զաքարիա վարդապետ եթէ խնդրեցեալ դու ի մէնջ»:

Յաջորդ տարին իսկ վուքաց Մելքիսեդեկ կաթողիկոս պատասխանել քահանայապետական համառօտագրին: Այս թուղթը կարեւոր վաւերագիր է նաեւ պատմական տեսակէտով. այս պատճառաւ ալ ամբողջութեամբ կը ներկայացնեմ հոս, թարգմանելով լատին բնագրէ, որ իր կարգին թարգմանութիւն մ'է իտալերէնէ, զոր հոգացած է սկզբնագրի վրայէն Բարդուղիմէոս Աբգար[17]:

ԹՈՒՂԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՀԱՑՈՑ ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿԻ ԱՌ ՊԱՒՂՈՍ Ե· ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏ

Սքանչելի, մեծագործ, մեծապայծառ եւ բարձրադոյն գլուխ տիեզերական ամենայն աղգաց, թագաւորաց, իշխանաց, իշխանութեանց եւ համօրէն ամենայն քրիստոնէից դումարելոց ի փարախ Եկեղեցւոյ, որ է մայր բովանդակ հօտին Քրիստոսի, զոր Պետրոսի, գլխաւորին առաքելոց յանձն արար Քրիստոս ասելով եթէ Արածեա զոչխարս իմ: Ժառանգ եւ ատացիչ ամենասուրբ Գահին, մեծապատիւ Պապ, իշխան Հռոմայ, վառք ամենայն քահանայապետաց, որ ի բարձրական աթոռդ մեծաւ փառաւորութեամբ դեր ի վերոյ քան

---

[17] Bzovius, անդ, էջ 207—208· ասկէ քաղուածաբար Azarian, անդ, 122· համմա. եւ Պալճեան, 161—162:

զամենեսին բարձրացեալ նստիս, զոր Տէր ի փառս պահեալ պահպանեսցէ:

Ես անարժան վշտալից եղբայրակից, Մելքիսեդեկ կաթողիկոս Հայոց գրեցի զայս խաղաղութեամբն Քրիստոսի Յիսուսի. եւ համբուրեմ զսուրբ ոտս ձեր: Ի թղթոյն եւ յընծայիցն պատարագաց, զոր ի զարձին իւրում եառ լինձ Զաքարիա վարդապետ ի ձէնջ կուսէ, ծանեայ զլրութիւն սիրոյ եւ զթութեան Ձերոյ: Զթուղթն սրբութեան ձերոյ ընթերցայ անչափ խնդութեամբ՝ հանդերձ եպիսկոպոսակցովք իմովք. որք ի նոսա մխիթարութիւնս անհամեմատ քաղցրութեան գտին եւ զամենայն բանս բարւոք կարգեալս տեսին: Զոր օրինակ (ջուր) զերկիր անապատ յագեցուցանէ կամ լոյս զամպ տխրական ցրուեալ վարատէ կամ որպէս զկոյսն սուրբ մխիթարեաց հրեշտակն եւ սուրբ Հոգին զառաքեալսն, ըստ նմին նմանութեան եւ թուղթն ձեր լցոյց զմեզ անպատում խնդութեամբ:

Տեսանեմք յայտ յանդիման, զի չէ այս գործ մարդկեղէն, այլ ազդումն սրբոյ Հոգւոյն. զոհութիւնս մատուցանեմք բաչխողին ամենայն բարեաց, որ զերկիւղածսն իւր ելից անչափական պարգեւօք: Զնոյն յաճախագոյնս ընթերցեալ տեսաք զոգիս մեր միխարան եւ համաչունչ: Տէր Աստուած հանցէ ի գլուխ զիւզձս սրտից ձերոց. հնազանդել քեզ յամենայնի եւ կատարել զհաճոյսդ ցանկամբ եւ մեք: Եւ զի այս մեր կամք ի բարի վախճան անդր հասեալ

ժամանեսցեն աղօթս առ Աստուած մատուցանեմք. ամէն:

Ի թղթոյ անտի ձերմէ ի վերայ հասանեմք, եթէ երեք իրք մանաւանդ ի մէնջ պահանջին. Մի՝ զի ի սոսկալի անդր ի սուրբ պոհն ջուր ի ներքս խառնիցեմք. երկրորդ զի յերդն երեքսրբեան զՈր խաչեցարն մի յաւելուցումք. եւ երրորդ զի ժողովոյն Քաղկեդոնի զձեռնադիր մեր տացուք: Յայս երիս իրս վակեալ կայ կրճիին առելութեան եւ անմիաբանութեան եւ հակառակութեան ի մէջ քրիստոնէից: Արդ ի հարց եւ ի վորձ արկեալ քննեսցուք մտադիւր յօժարութեամբ զսկիզբնն նոցին խաղաղութեամբ եւ սիրոյն Քրիստոսի, որում արժանի արար զմեզ զհաւատացեալս անուան իւրոյ Յիսուս Քրիստոս: Մարթին այսոքիկ ոտնկոխս զտանել առ Արեւելեայս, լիցի եւ ժամանակն նպաստամատոյց առ ի գլուխ հանել զսուրբ միութիւնն, եթէ ամենեքին վառեալք ի սէրն Քրիստոսի առնուցուն յանձն հնազանդել եւ արկանել զանձինս հպատակ մտօք ընդ միով գլխոյն: Յայնժամ իւրեսցի ի բաց եւ արմատն ամենայն դառնութեան, պատճառք ամենայն չարեաց. եւ եկեսցի ի մի վարսխ անդր նորոգեսցի ընդ միով հովուաւ, ըստ օրինակի երկնաւորն զբախտի բարւոք կարգեալ եւ յարդարեալ: Ընդ այս միութիւն ցանկամք մտադիւր. եւ եթէ հասանիցէ այսմ այսպէս լինել, չգուցէ այնուհետեւ արգել ի մէջի, առ ի զհրամանաց ձերոց զհետ երթալոյ: Այլ այժմիկ չատ խակ եւ

բաւական է լուցկի ի ձեռս մեծամտելոցն եւ հրամանաց քոց ի վսեր եկելոց առ ի դրդռել զսերմն անմխաթանութեան արբանեկութեամբ սատանայի, որ խափանն լինի այսմ ընդունելի բարւոյ: Եւ արդ եթէ եղծին խորհուրդք թշնամւոյն, յայնժամ յորդեսցի ուղղորդ ճանապարհն առաջի բարութեանցն, որոց հասանելն ցանկամք:

Իցի՛ մեր ամենեցուն մի սիրտ եւ մի ոգի էր, յայնժամ չլինէր ինչ դժուարին զհրամանաց քոց զկնի երթալ եւ զնոսին յարդիւնս ածել: Զի սրբութիւն ձեր զլուխ է եւ առաջնորդ մեծատօր, եթէ ի հոգեւորս եւ եթէ ի ժամանակեայ իրս. եւ ունի ընդ իւրեւ բազում աղգս, որք հասու են առաւուածեղէն իրաց. զորոց զպէտսն, որչափ եւ կամիցի, վճարէ ըստ իւրում իմաստութեան եւ փառաց:

Եկեալ յայն երից խնդիրս՝ ասեմք եթէ պատրաստ եմք մեք հաճել զկամս սրբութեան ձերոյ. այլ սակայն վասն անհնարին վտանգիցն, ընդ որովք կամք ընկճեալք, չիշխեմք ձեռնամուխ ի նորոգումն լինել: Պատեալք պաշարեալք չուրջանակի յանհաւատից չհամարձակիմք վճարել զոր սրբութիւնդ ձեր կացեալ ի մէջ հաւատացելոց թիւղրն լինի: Բազում են մեր հակառակորդք, որք չուրջ յածին որսալ առիթս. ի պատճառս չարութեան նոցա ջանամք զամենայն ի ծածուկ առնել, զի մի յայտնեալք յականջս անհաւատից պատմիցին, յորոց այնուհետեւ անհնարին տատապանս հասանէ մեզ կրել: Որպէս առ-

կաւ ինչ յառաջագոյն, իբրեւ Զաքարիայն նուիրակ առ ի մէնջ առ Սրբութիւնդ առաքե- ցաւ, դէպք եւ պատահարք եռուն երկոցունց Լուսխոանիացի կրօնաւորաց, որք ի Թագա- ւորէ անտի Սպանիացւոց առ շահն Պարսից առաքեալ էին, գալ այսր առ մեզ, զորս եւ ըն- կալաք սիրով. եկին յայց եւ մենաստանաց մե- րոց. եւ բարձեալ ընդ իւրեանս նշխարս ինչ սրբոց յուղարկեցան: Այն ինչ եղեալ էր նոցա զոտն անդր քան զսահմանս Պարսից եւ ահա երթեալ թշնամիք մեր պատմեցին զամենայն անցս Թագաւորին Պարսից. որում ածայ ես յանդիման. սակաւիկ մի եւ վճարեալ էր վասն իմ. հազիւ ուրեմն զերծայ ի գլխապարտն լի- նելոյ: Ո՜հ, յորպիսի աղէտս վտանգից զտա- նիմք. վտանգք, որք չներեն ինչ վճարել զո- րոց գրէքդ: Այլ ցանկամք գնալ ըստ կամաց սրբութեան ձերոյ. յորոց չեմք իսկ կարի ի բացեայ:

Եկեալ գլխնդրոյն, որ ի խառնումն ջրոյ ի զոհն պատարագի հայիցի, ասեմք. Հաւատամք եւ խոստովանիմք, եթէ Յիսուս Քրիստոս Տէր մեր զանձն Հօր պատարագ ի խաչին մատոյց եւ զարիւն իւր պատուական ի փրկանս ազա- տութեան մերոյ ի ծառայութենէ եռ, շնոր- հեաց. դարձեալ հաւատամք եւ դաւանիմք, եթէ ի վախճան կատարածի ահաւոր խոր- հրդոյս ումն ի զինւորաց տիգաւ զկողն նորա խոցեաց, ուստի բղխեաց վաղվաղակի աղ- բիւր ջրոյ ի լուացումն աղտից եւ արեան մե- ղաց. եւ այս իսկ են ճշմարիտ պատճառք, եթէ

ի պատարագին ջուր ընդ գինւոյն խառնիցէ Եկեղեցի, նշանակեալ զմիութիւնն ժողովրդեան ընդ Քրիստոսի. եւ մեք հաւատամք եւ խոնարհութեամբ ընդունիմք ի փառս Աստուծոյ: Այլ առ մեզ այն իսկ են խտիրք ի միջի, զի յետ բանալոյն կողին Քրիստոսի զարիւնն առնումք յարբումն եւ զջուրն ի լուացումն. եւ այսպէս վարիմք ջրովն ի պատարագի. գրեալ է եւ ի գիրս մեր, եթէ Քրիստոս ի վերնատան զանապական գինի արբ. եւ աւետարանիչք չյիշեն ինչ զխառնմանէ ջրոյ: Այլ եւ ընթեռնումք ի նոսին, եթէ յորժամ Ս. Գրիգոր եւ թագաւորն մեր Տրդատ եկին այդր ի Հռովմ առ քահանայապետն Սեղբեստրոս եւ առ կայսրն Կոստանդիանոս, ուսան ի Ս. Սեղբեստրոսէ, եթէ զի՞արդ կամ որո՞վ օրինակաւ պարտ եւ պատշաճ իցէ ըստ առաքելական աւանդութեանցն զխորհուրդն պաշտել. եւ բերին ընդ իւրեանս գիրս զխորհրդոցս, յորս ընթեռնումք զանապական գինւոյն:

Միւս եւս խնդիրք են զերիցս սրբասացութենէ: Ասեմք սուրբ եւ անմահ որ խաչեցար, *այլ կարգամք եւ նզովս այնոցիկ որ ասեն* Ամենասուրբ Երրորդութիւն որ խաչեցար. *այս ինքն զերիս անձինս միոյ էութեանն ի խաչ հանեն: Այլ քաւ ի մէնջ խորհուրդ այդպիսի. զի մեք ոչ Հօրն եւ ոչ սրբոյ Հոգւոյն, այլ միայնում Որդւոյ մարդացելոյ զնոյն երգեմք՝* որ խաչեցար: *Նմին իրի իսկ նզովեմք զԱբանդիոս (*) եւ զՊետրոս Անտիոքացի զամբարիշտ հերեսիովտեայն. եւ յայս միտս իսկ յաւե-*

լումք որ խաչեցար: Զի Նեստորիոս յուրասա յաստուածութենէն Քրիստոսի լեալ հայհոյէր, եթէ որ ի խաչն բեւեռեցաւ մարդ սոսկ էր եւ ոչ Աստուած ճշմարիտ: Այլ մեք դաւանիմք ի Քրիստոս զԱստուած ճշմարիտ եւ զմարդ ճշմարիտ, աստուածութեամբն անչարչարելի եւ ըստ մարդկութեանն չարչարելի. չարչարեցաւ ի մարմնի զոր զգեցաւն եւ ոչ յայլում իմիք, որպէս Նեստոր եւ Պետրոս համբաւեն զՔրիստոսէ, եթէ մարդ լոկ էր: Իսկ մեք հաւատամք, եթէ մարդոյ լոկոյ չէ հնար զաշխարհ փրկել եւ ոչ Աստուծոյ միայնոյ զմահ մեռանել: Վասն սորին իսկ այսորիկ խոստովանիմք որ խաչեցար, զի յամօթ արասցուք պայնոսիկ, որ միանգամ յաստուածութենէն յուրասա կայցեն: Ի մէջ այսպիսեաց հարկ ի վերայ կայ մեր կեալ եւ ընդ նոսին հանապազ ի կագ եւ ի կռիւ գալ:

Իսկ ժողովոյն Քաղկեդոնի չյօժարիմք տալ զձեռնագիր մեր, զի չատ իսկ համարիմք զսահմանն առաջին երից ժողովոցն զումբլոյ յանուն ամենասուրբ Երրորդութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, որք վասն ուղղափառ հաւատոցն կարգեալ աւանդեցան, այս ինքն զսուրբ Երրորդութենէն եւ զմարմնաւորութենէն Բանին Աստուծոյ ճառեցան: Զայլ ամենայն ժողովն՝ որ նախ քան զմեզն կացին չհամարեցան ինչ կարեւոր, նմին իրի իսկ եւ ժողովոյն Քաղկեդոնի չգտան առաջիկայ: Այլ սակայն մեք զայն ամենայն ժողովս սիեղերականս, յորս կարգեցան սահմանք ինչ

կաթողիկէ հաւատոց, ընդունիմք, իսկ զայլսն մերժեմք:

Զայս ամենայն ըմբռն եւ ի դէպ համարեցաք յայտ առնել աստէն սրբութեան ձերում. ոչ զի հերձուածով ինչ կամ հերետիկոսութեամբ զմեզ ի ձէնջ բաժանել կամիմք եւ կամ զայսոսիկ զրղեալ յամբարհաւաճութենէ կամ ի սրամտութենէ ի գրի հարկանեմք, այլ միամտութեամբ եւ խոնարհութեամբ անկեղծաւոր սրտի ի վառս Աստուծոյ. եւ հայցեմք ի սրբութենէ ձերմէ, զի եթէ տեսանիցես զմեզ յիմիք պակասեալ առ անգիտութեան, ցուցցես մեզ իմաստութեամբ քով եւ խրատեսցես զմեզ. քանզի մեք պատրաստ եմք ըստ չափու տկարութեան մերոյ հնազանդել վազվաղակի, ոչ միայն յայս երիս խնդիրս, այլ եւ յամենայն աստուածաբանոյց կրօնս եւ ի ծէս Հռոմէական եկեղեցւոյ, զի եղիցի մի հօտ եւ մի հովիւ: Փափաղիմք զի զայդ եւ այլք ի քրիստոնէից առնիցեն. զի ամենեցուն մեր մի սիրտ եւ մի հոգի իցէ ի Տէր. եւ ձեզ անկ է այդմ խնամ տանել ըստ ձերում հովուական պաշտամանն, որ էգդ գլուխ եկեղեցւոյ:

Կարգեցաք մեք զԶաքարիա յեսեղակալ մեր ի վերայ եկեղեցւոյն Կոստանդնուպոլսոյ, մերժելով անտի ի բաց զեպիսկոպոսն զայն պոռոզ: Նա նուիրակ իմ էր եւ պատգամախօս առ սրբութեան ձերում, քալ ծանօթական իրացդ Հռոմայեցւոց:

Հրամայեսցէ սրբութիւնդ ձեր եւ հնազանդիմք մեք, արմատացեալք ի սէր եղբայ-

բուքեանդ, յորմէ ակն ունիմք զամենայն բարիս: Պահեալ պահպանեսցէ զձեզ Աստուած. ամէն:

Գրեցաւ յամի ՌԿԲ ըստ թուականութեան Հայոց. իսկ ըստ Հռովմէական համարոյ յամի Քրիստոսի 1613 ի ԻԲ. աւուր մարտի. կնքեալ կնքովը Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի:

Թարգմանեցաւ (ի լատիներէն) յիտալական թարգմանութենէ անտի Բարդողոմէոս Աբգարու:

Բզովիուս եւ իրեն հետեւելով Պիատտի [18] կ'ըսեն թէ թղթաբերն եղած ըլլայ Զաքարիա վարդապետ: Այս ըմբռնումը արդիւնքն է Մելքիսեդեկի թղթոյն սխալ հասկացողութեան. հոն խօսքը 1610ին գրուած թուղթի մասին է, զոր, ինչպէս տեսանք, ատուգիւ բերած յանձնած էր Զաքարիա 1611ին: 1613ին Զաքարիա կը գտնուէր Կ. Պոլիս պատրիարքական աթոռին վրայ, զոր կ'ակնարկէ նաեւ Մելքիսեդեկ, «կարգեցաք մեք զԶաքարիա յետեղակալ մեր ի վերայ Եկեղեցւոյն Կ. Պոլսոյ, մերժելով անտի ի բաց զեպիսկոպոսն զայն գոռոզ», այսինքն զԳրիգոր Կեսարացի: Ունինք Պօղոս Ե.ի թուղթը ուղղուած առ Զաքարիա 1613 Հոկտեմբեր 20ին ի Կ. Պոլիս:

Կարեւոր է ուշադրութեան առնել Մելքիսեդեկի թուղթին այն տեղիքը, ուր խօսք կ'ըլլայ իրեն դէմ յարուցուած հալածանքներու

[18] G. Piatti, Storia critico-cronologica de' Romani Pontefici, t. 12 (Napoli 1768), էջ 63. Համմ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւնները, էջ 55—56:

մասին. այս կէտին անդրադարձանք արդէն էջ 41—46, ուր խօսեցանք մանրամասնօրէն նաեւ Հոխիսմեանց նշխարաց չուրջը յուզուած խնդրոց վրայ:

Կը գրէ Մելքիսեդեկ, թէ «հանդերձ եպիսկոպոսակցօք» կարդացած է Պօղոս Ե.ի թուղթը: Այս եպիսկոպոսները անշուշտ կաթողիկոսին համակիրներն եւ խորհրդակիցներն, ուրիշ խօսքով կուսակիցներն էին, որոնք իբրեւ «Երեւանցիներ» դիրք բռնած էին «Զուղայեցի»ներու դէմ: Ինչպէս ժամանակակից մը, P. Tadeo di S. Eliseo Բոկոան կարմելեանց փոխ-ընդհանրականն ի Սպահան [19], կը գրէր 1611ին, այս չրջանին Հայոց եկեղեցին երկու կուսակցութեան բաժնուած էր. Երեւանցիները կը պաշտպանէին Մելքիսեդեկի կողմը, եւ Զուղայեցիները՝ Դաւիթ կաթողիկոսի կողմը, թէեւ սա հրաժարած էր կաթողիկոսութենէն, թողլով իշխանութիւնը Մելքիսեդեկի ձեռքը: Պատմական լուսաբանութեան համար կարեւոր կը համարիմ հոս յանուանէ յիշատակել այն եպիսկոպոսները, որոնք Մելքիսեդեկի կողմը կը պաշտպանէին եւ կը կազմէին «Երեւանցիներու» կուսակցութիւնը: Այս անունները համապրուած կը գտնեմ 1611, Մայիս 1ին Մելքիսեդեկի գրած մէկ կոնդակին մէջ [20], որով զՃաքարիա վարդապետ եւ զԴա-

---

[19] Propaganda, t. 189 (Lusitania, India et Japonia), f. 186.

[20] Հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան, կամենից, էջ 239—240:

ւիք եպիսկոպոս նուիրակ կը կարդէ «նախ եւ առաջին Իլախաց երկրիդ մայրաքաղաքիդ Իլուվայ... երկրորդ՝ Կամենիսու... երրորդ՝ Սէչովու... չորրորդ՝ Եաչու... եւ Ֆռանկատանու քրիստոնէից առ հասարակ ամենեցուն ամենայնի»: Կոնդակս գրուած է «ի տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց. եւ (1) ի տէր Ստեփաննոս վարդապետէ եւ (2) ի տէր Ստեփաննոս եպիսկոպոսէ եւ (3) ի տէր Կարապետ վարդապետէ եւ (4) ի տէր Յովհաննէս վարդապետէ. նա եւ (5) Ստեփաննոս արհի եպիսկոպոսէ, այլ եւ (6) ի Զաքարիայ վարդապետէ եւ յայլ մխեղէն եղբարցս որ աստ կան հաւատեալ ի սուրբ Էջմիածինս»:

Վաւերականութեան վկայած են 7· «Աթոռակալ Մարտիրոս եպիսկոպոս». 8· «Համա(սպ) եպիսկոպոս առաջնորդ սուրբ ուխտին փրկչական պա(տուա)կան Պատկերին». 9· «Մխքայէլ առաջնորդ սուրբ ուխտին Աղէքսուց վանացն, որ է նահատակ սուրբ Ստեփանոս քահանային». 10· «Մանուէլ եպիսկոպոս առաջնորդ սուրբ Աստուածածնին». 11· «Աստուածատուր եպիսկոպոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս Այր(ի)վանաց»:

Այս եպիսկոպոսներէն ոմանք յիշուեցան արդէն վերագոյն:

Պօղոս Ե· պատասխանեց Մելքիսեդեկի այս երկրորդ թղթին ալ, 1615, Մայիս 28ին, ընդարձակօրէն ծանրանալով խնդրոյ առարկայ եղած յիշեալ հարցերուն վրայ: Բզովիուս, որ ամբողջութեամբ հրատարակած է

այս համառօտագիրը [21], զարմանալի կերպով զանց ըրած է յառաջ բերել համառօտագրին դրութեան թուականը: Բարեբախտաբար ա-ւանդած է գայն մեզի Relatio brevis [22]: Այս դրուածքին անանուն հեղինակը յիշելով Հայոց կաթողիկոսի եւ Ս. Աթոռին մէջ փո-խանակուած թղթակցութիւնները, կը գրէ· «Մելքիսեդեկ Մեծաց Հայոց կաթողիկոսը, որ անցեալ տարի ի կամենից վախճանեցաւ, երկու թուղթ գրեց առ Պօղոս Ե· մխութեան խնդրոյ մասին, մատուցանելով անոր իր հնա-զանդութիւնը: Առաջինը գրուած է 1610ին, երկրորդը՝ 1613, Մարտ 22ին: Երկուքին ալ պատասխանեց Մեծ Քահանայապետը· առաջ-նոյն՝ ի ձեռն Զաքարիա Հայոց վարդապե-տին, որ կաթողիկոսին նուիրակն էր, 1612ին, Ը· Կաղանդից Ապրիլի (25 Մարտ), որուն ու-ղարկեց նաեւ Ս· Խաչի մասունք, ոսկի տուփի մէջ զետեղուած, եւ խորանի վերաբերեալ հանդերձներ: Երկրորդին պատասխանեց 1615ին, Ե· Կաղանդից Յունիսի (28 Մայիս): Այս Թուղթերու եւ Համառօտագիրներու վա-ւերական օրինակները կը գտնուին Հայոց Գեր· Արքեպիսկոպոսի քով» (ի Լվով):

Որչափ ալ կը գանգատէր Մելքիսեդեկ, թէ չըլսապատուած է լրտեսներէ, որոնք մանր կը դիտեն իր չարժուձեներն, այս պատճառաւ ալ ստիպուած է ամենայն ինչ ի ծածուկ գործել, բայց եւ այնպէս, ինչպէս կ'երեւայ, ի Հռոմ

[21] Bzovius, Pontifex Romanus, էջ 208—210.
[22] Propaganda, 293 (Armeni), f. 210.

կաթողիկոսին դրութեան ծանրութիւնը չէ ըմբռնուած ի մերձաւոր: 1613ին կաթողիկոսի թուղթն (թղթե՞րը) առ Պօղոս Ե· տպագրութեամբ հրապարակ հանուած է ի Հռոմ եւ ցրուած հայաբնակ վայրեր: Կաթողիկոսի դաղտնի դիւանադիտական քայլերու յայտնութիւնը անչուշտ պիտի տար առիթ իր հակառակորդներուն, նոր յարձակումներ ընելու իր վրայ: Թէ ի՞նչ տպաւորութիւն ըրաւ թուղթին ընթերցումը ժամանակակիցներու վրայ, ըստ մասնէ կարելի է տեսնել Գրիգոր Կեսարացւոյ յետադայ տողերէն: Պէտք է կանխել ըսել թէ Գրիգոր Կեսարացի, որ 1601ին հեռացնելով Մելքիսեդեկը Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռէն՝ դրաւած էր դայն, եւ ունեցած էր չատ անգամ բախումներ Յովհաննէս Խուլի, վերջին անգամ Զաքարիա վանեցւոյ հետ, որոնք իր դէմ մրցակիցներ էին պատրիարքական աթոռին վրայ, ի սկզբանէ անտի անհաչտ հակառակորդ մ'էր Մխիթեան դաղափարին. որ աւելի սաստկացաւ, երբ Զաքարիա, Հռոմէն վերադարձին, հեռացնելով դինքը աթոռէն՝ դրաւեց դայն (1612 Ապրիլի—Մայիս) հաւանութեամբ Մելքիսեդեկի:

Յառաջերութիւնս առնուած է Գրիգոր Կեսարացւոյ առ Մելքիսեդեկ ուղղուած թղթէն[23], դրուած 1614ին հաւանօրէն:

«Եւ հինգերորդ անկարգութիւն ձեր այս

[23] Հրատարակուած Գ. Վ. Սրուանձտեանցէ Թուրս Աղբար, Բ., 288—293:

է, որ յանդգնաբար վստահացար եւ ձեռն արկեր ի մեր սուրբ հաւատս. զի կամիս զմեր ուղղափառ հաւատս խախտել եւ տապալել. եւ զմեզ ի հերձուածողութիւն եւ յուրացութիւն ձգել, ծուանդաց հետն միաբանելով եւ ձեռադիր տալով, զՔաղկեդոնի ժողովն ընդունելով եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւն ասելով կամիս զմեզ ի ներքոյ այն անիծից մուծանել, որ ի վերայ Քաղկեդոնականացն է: Զի զայն Գիշու որդի չՋաքարայն, որ Վանայ դօլուաթաւորքն զինքն ի Վարագայ աքսորեալ հալածեցին... զու զնա ընդունեցեր... եւ ոչ թէ միայն ընդունեցեր զնա, այլ քեզ փոխանորդ կացուցեր եւ նուիրակ կարզեցեր եւ առաքեցեր. զի ուր եւ գնաց՝ աղմկելով եւ խռովութեամբ ելից զերկիրն:

Մանաւանդ քան զամենայն մեծ չարիքն այս են, որ զքո ձեռադիրն եառուր Փափուն, թէ Ես Մելքիսեթ կաթողիկոս Հայոց, իմ ազգիս վարդապետօք, եպիսկոպոսօք եւ համայն ժողովրդովք հնազանդիմք Հռոմայ եկեղեցւոյն եւ ընդունիմք զժողովն Քաղկեդոնի եւ զառաքն Լեւոնի. եւ նզովեմք զԴիոսկորոս եւ համախոհք նորա. եւ ասեմք ի Քրիստոս երկու բնութիւն եւ երկու կամք: Եւ այս ձեռագրիս օրինակն Փափն գրել է պատմագրով եւ յուղարկել է ի Լեհս, նոյնպէս եւ յամենայն տեղիս, թէ Ազգն Հայոց ի մեր հաւատն են դարձեր. այլ եւ ի Վանատիկ եւ յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր եւ յղրկեր. եւ այս գրոյս մէկն ի Համիթ է եկեր. եւ զնորա մէկ օրի-

նակն Աւետիս կաթուղիկոսն է տարեր ի հետն. եւ զմի օրինակն Համթեցիքս մեզ էին յղրկել, ասելով թէ Տեսէք, տեսէք զմեր կաթողիկոսիս վերատեսակութիւնն. զայսպիսի հերձուածողն դուք ի՞նչպէս կաթուղիկոս կու ընդունիք: Եւ զայս եկեալ թուղթս մեք ամենեքեան ականատես եղեալ ընթերցաք: Այս ի՞նչ բան է քո առած բանն. զի կամիս երկրորդ Եզր լինել, եղերիչ եւ խանգարիչ Հայոց ազգիս... զինչ կ'ուզես այս ողորմելի եւ տառապեալ ազգէս Հայոց. է՞ր չես թողուր զիւրեանս յիւրեանց աղքատութեանն. զի թէպէտ որ ազգս Հայոց մարմնով ծառայ են եւ աղքատ, այլ քրիստոնէական ուղղափառ հաւատովս ազատ են. հոգւով վարթամ, եւ հարուստ օրինօք եւ պատուիրանօք...: Զի մեք ամենեքեան հաստատուն կամք ի վերայ ուղղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ. եւ նզովեմք եւ անիծանեմք զհաւանօղսն Քաղկեդոնի սուտ ժողովոյն եւ զմիաբանօղսն ընդ Ցոանիկացն, թէ՛ կաթուղիկոս է, թէ՛ վարդապետ, թէ՛ եպիսկոպոս, թէ քահանայ, թէ՛ իշխան եւ թէ ոամիկ աշխարհական...:

«Այլ եւ վասն Ցոանիկաց միաբանութեան, զի թէ ստոյգ է որ դու չես միաբաներ, նա փափուն զիր մի զրէ ի քեզանէ եւ յայլ ամենայն վարդապետաց, որ քո մօհրն եւ վարդապետացն եւս ի վերայ լինի. եւ այն չՋաքարիայեն եւս չարաչար բանադրանք մի զրէ եւ կնքէք ամենայն վարդապետքդ. եւ զիր ի

մէջ Փաւղոյ Թղթին եւ յղարկէ, թէ Ոմն չՋաքարիայ անուն վարդապետ, որ ի մեզանէ նուիրակ եկն յայդ կողմունքդ, եւ առանց մեր կամաց եւ գիտութեան իմ մօհրովս սուտ ձեռագիր է տուեալ ձեզ. եւ իմ անունս է հանեալ որպէս թէ ես Մելքիսէթ կաթուղիկոս իմ ազգաւս Հայոց ի հետ Ցռանկին միաբաներ եմ եւ զՔաղկեդոնի ժողովն կ'ընդունիմ. նա սուտ է. ահա մեք զնա չարաչար պատժեցաք եւ որոչեցաք յեկեղեցւոյս:

«Նաեւ յայլ քաղաք որիչ որիչ գիր գրէ ի վերայ առաջնորդաց եւ իշխանաց, թէ Ահա ես զայն չՋաքարիայն բանադրեցի, թէ ո՛ւր եւ հանդիպեսցի, մի ընդունիք, այլ հալածեցէք որպէս զհերձուածօղ. եւ համարեցէք զնա որպէս զպիղծն Արիոս եւ Նեստոր: Թէ գայս առնեն՝ կ'ընդունիմք զքեզ որպէս զուղղափառ կաթողիկոս. եւ թէ ոչ՝ դու գիտես»:

Իւր վերջին Թղթին մէջ թէպէտ ճիգ կ'ընէր Մելքիսեդեկ պաշտպանել Հայոց եկեղեցւոյ տեսակէտները նկատմամբ խնդրոյ առարկայ երեք կէտերու, բայց եւ այնպէս դուրը բաց կը թողուր յետադայ բանակցութեանց համար: Պօղոս Ե. ի համառօտագրին պատասխանը կ'երեւայ թէ տուաւ 1622ին Դրիդոր ԺԵ. ին. կը յիշուի ուրիչ Թուղթ մ'ալ 1623էն ուղղուած առ Ուրբանոս Ը.: Այս Թղթակցութեանց համար մեր աղբիւրն է Վարդան արքեպ. Ցունանեան, որ իւր համբաւաւոր Թղթին մէջ, ուղղուած Եւրոկիացիներու, այս-

պէս կը դրէ[24]. «Մելքիսէթ կաթողիկոս Էջմիածնի յամի Տեառն 1622ին դրեաց առ Գրիգորիս Փափն Ժե. եւ յամի 1623ին առ Փափն Ուռպանոս Ը. զղաւանութիւն կաթուղիկէի հաւատոյ, յայտնելով զհնազանդութիւն իւր սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ»:

Այս թղթակցութեանց չուրջը հետեւեալ խորհրդածութիւնները տեղի ունեցած են Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն իբ. Նիսաին մէջ գումարուած 1623, Յունուար 10ին[25]. «Հայոց կաթողիկոսի թղթերուն, որոնց մէջ կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ միութիւն կը խընդրէ, պէտք է պատասխանել յորդորական խօսքերով ի միութիւն հրաւիրելով: Պատասխանը ուղարկելու է Ալեքսանդրուն, յանձնելու համար կաթողիկոսին. բայց հրահանգ տալու է անոնց, որ նամակը յանձնելէ յառաջ նախ խօսին անոր հետ, իմանալու համար թէ անոր գրած նամակները ճշմարտախօսութե՞ան վրայ յեցած են. եթէ խօսակցութեան ընթացքին երեւան գայ, որ կեղծ են նամակները, պատասխանը պէտք չէ յանձնել. բայց կարող են, եթէ յարմար նկատուն, յորդորական խօսքերով դանիկա ի միութիւն հրաւիրել»:

Ս. Ժողովի կողմէն Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին գրուած նամակին պատճէնն է.

---

[24] Հ. Ց. Տաշեան, Յուցակ Մխիթ. Մատենադարանի, էջ 111:

[25] Acta S. Congr. An. 1622—1625, t. 3.

Առ կաթողիկոսն Հայոց Մելքիսեդեկ.

*Նորին Տէրութիւնը տեսաւ յօժարութեամբ գՏէր Յովհաննէս աւագերէցն Զուղայի, որ Ձեր կողմէ ղրկուած էր առ Ս. Գահս. եւ լսեց հոգւոյ մեծապոյն ցաւակցութեամբ այն տառապանքներու եւ հարատահարութիւններու մասին, զորոնք Դուք եւ Ձեր ժողովուրդը կը կրէք անհաւատներէն. եւ կը ցաւի որ հեռաւորութեան պատճառաւ կարելի պիտի չըլլայ օգնել ձեզ եւ Զուղայի այն պարոններուն, որոնք զրած են նորին Սրբութեան, վերջապէս այն ամէն կաթողիկէ քրիստոնեաներուն, որոնք Ձեր կաթողիկոսութեան ներքեւ կը գտնուին, ինչ որ յօժարակամ տեղի պիտի ունենար ի մեծ բաւականութիւն իւր սրտին. որովհետեւ Նորին Սրբութիւնը ուրիշ նպատակ չունի, բայց եթէ օգնել թէ՛ հոգեւորապէս եւ թէ նիւթապէս ուր կրնայ, ոչ միայն ամէն անոնց, որոնք այս Ս. Գահին հաւատացեալներն են, այլ եւ ամէն անոնց, որոնք չունենալով լաւ ուսուցիչներ, չեն հասած այն ճշմարտութեան, որ Պետրոս եւ Պաւղոս սուրբ առաքեալներէն յանձնուած է հռոմէական Եկեղեցւոյ. եւ այսպէս դուրս են ճշմարիտ ճանապարհէն եւ կը խարխափին մոլորութեանց խաւարի մէջ: Ասոնց վրայ ցաւակցութիւն ունենալով Նորին Սրբութիւնը հաստատած է կարգինալներու ժողով մը, որ կը կոչուի Տարածուին Հաւատոյ, անոր գործն է մանաւանդ հոգ տանիլ բոլոր ազգերու ամէն մանաւանդ պէտքերն հայթհայթել: Եթէ Ձեր Սրբու-

թիւնը լուրջ եւ կատարեալ միութեամբ մերձենայ Հռոմէական Եկեղեցւոյ, եւ դրէ անոր եւ ծանուցանէ Ձեր գաւառներու պէտքերը, պիտի տեսնէ այնուհետեւ անձին փորձով, թէ ըստ բաւականին պիտի գոհացուի Ձեր ժողովրդեան հոգեւոր պէտքերը, ինչպէս եղած է այս աշխարհի ուրիշ կողմերը: Այսպիսի խընդրոց չուրջը կարող է Ձեր Սրբութիւնը լիապէս տեղեկութիւն ստանալ այն Դոմինիկեան Հայրերէն, որոնք Նախիջեւան կը բնակին եւ պիտի տան Ձեզ ներկայս. անոնց ցոյց տուած ուղղութեան համաձայն գրեցէք առ Սուրբ Հայրն եւ առ Ս. Ժողովը: Ա՛ռ այդ կը վստահացնեմ զՁեզ, թէ պիտի ընդունիք ամէն հաճոյս եւ պատշաճ բաւականութիւնը եւն:

Հռոմ, 4 Փետր. 1623:

Հակառակ այս յաճախակի թղթակցութեանց բանակցութիւնները չկրցան որոշ եղրակացութեան մը յանգիլ: Սուրբ Ժողովը միշտ վերապահ մնաց Մելքիսեդեկի հանդէպ: Երկրին մէջ այնպէս ծանր էր կաթողիկոսարանին տնտեսական եւ բարոյական, նաեւ քաղաքական դրութիւնը, որ ի յառաջագունէ արդէն կարելի էր դուշակել ձեռնարկութեան ձախող ելքը: Մելքիսեդեկ, որ կը հեծէր պարտքերու տակ, կորսնցուցած էր ժողովրդեան վստահութիւնը, եկեղեցականութեան մեծ մասը ունէր իրեն թշնամի: Անել կացութիւնը ստիպեց ի վերջոյ կաթողիկոսը, որ աթոռին իշխանութիւնը յանձնէ իւր եղբօր-

որդւոյն՝ Սահակին եւ գաղտապողի փախուստի դիմէ դէպի Եւրոպա:

1626ին, երբ Մելքիսեդեկ Լեհաստան կը գտնուէր եւ կը համբաւէր, թէ արդէն կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ ի միութեան կը գտնուի, տեղւոյն առաքելական Նուիրակին հարցման կը պատասխանէր Ս. Ժողովը 1 Օգոստոս եւ 19 Սեպտ. թղթերով[26], թէ այդ միութիւնը կերպապէս դեռ տեղի չէ ունեցած. եւ կը հրահանգէր Նուիրակը, որ օգտագործելով կաթողիկոսին «միտութիւնն դէպի կաթողիկէ Եկեղեցի» աչխատի իրագործել միութիւնը, Եւգինիոս Դ.ի սահմանած հրահանգներու համաձայն: Մինչ այս վախճանեցաւ Մելքիսեդեկ ի Կամենից, 1627, Մարտ 18ին:

34. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՂԵՐՍԸ ԿԱԹՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԵՏ

Անչուշտ ծանօթ էր Մովսէս այն թղթակցութիւններուն, որոնք կը փոխանակուէին Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի եւ Հռոմայ Աթոռին մէջեւ: Ինքն ալ ուզեց պահպանել կապ Ս. Աթոռին հետ:

1612ին, երբ Զաքարիա Վանեցի Հռոմէն կը վերադառնար Կ. Պոլիս քահանայապետական թղթերով եւ ընծաներով, որոնք պիտի յանձնուէին Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին, նոյն քաղաքին մէջ էր Մովսէս: Տեսաւ եւ լսեց այն վէճերը, որոնք ծագեցան Զաքարիայի եւ Գրի-

---

[26] Propaganda, Lettere C. S., 1626, t. 5, f. 168 եւ 202.

գոր կեսարացւոյ միջեւ: Կեսարացին, որ Մովսիսի «հոգեւոր հայրն» էր, ոգւով չափ հակառակ էր «Ֆռանկներուն», որոնց հետ միութեան կը ձգտէր Զաքարիա: Թէ ի՞նչ ընթացք բռնեց Մովսէս այս վէճերու հանդէպ, չգիտենք: Բայց կը տեսնենք իր հայրենիք վերադարձէն ետքը, որ իր տեսութիւնները բազմօք կը խոտորէին կեսարացւոյ տեսակէտներէն: Անիկա կ'ապրէր թէ Նախիջեւանի կաթողիկէ Արքեպիսկոպոսին հետ եւ թէ Սպահանի Կարմեղեանց հետ բարեկամական, նոյն իսկ սիրտ մտերմական յարաբերութեան մէջ:

Իւր տեսակէտները եկեղեցիներու յարաբերութեանց մասին դեղեցիկ գծած է Մովսէս 1632, Օգոստոս 30ին առ Վլատիսլաւ Լեհաց թագաւորն գրած թղթին մէջ, ուսկից կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել հետեւեալ տողերը·

«Եղիցի սէր եւ խաղաղութիւն ի միջի մերում· քանզի 'Աստուած սէր է· եւ որ կայ ի սէրն՝ բնակի յԱստուած եւ Աստուած ի նմա,· քանզի կան բազումք, որք ոչ են տեղեակ սիրոյս այս· հակայ բանիւք վիճին ընդ միմեանս՝ ասելով· 'Ես Պօղոսեան եմ եւ ես Ապօղոսեան եմ· եւ միւսն թէ ես Կեփայեան,: Իսկ մեք զպատուէր սրբոյն Պօղոսի լսել հայցեմք ի ձէնջ· 'Որք միանգամ ի Քրիստոս մկրտեցարուք, զՔրիստոս զգեցեալ էք· չիք խտիր ո՛չ հրէի եւ ոչ հեթանոսի, ոչ ծառայի եւ ոչ ազատի, ոչ արուի եւ ոչ իգի· զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս,: Քանզի եւ ի

մերումս երկրի ի մեր վիճակս՝ Փոանդ դաւանութեամբ քրիստոնեայք չատ կան. մեք՝ յիւրեանք քան չենք ասել. քաւ լիցի. այլ իբրեւ պեղրաբս ընդունիմք եւ պատուեմք. այլ եւ եկող պատրիքն երբ առ մեզ կու գան, որչափ մեր կարս է՝ պատիւ եւ մեծարանս կ'առնեմք, վասն սիրոյն Քրիստոսի [1]»:

Այս հանդուրժողական հոգին աչքի կը զարնէ Մովսէս կաթողիկոսի կեանքին մէջ. նոյն հոգւով գրուած են նաեւ հետեւեալ տողերը, ուղղուած առ Աւգոստինոս Բայենց Նախիջեւանի հայ Մխիթարողներու արքեպիսկոպոսը. «Դու գիտակ ես որ մենք ձեր պատրոնց որչափ հարկիս հանեմք: Այլ խնդիրք մեր ի քեզանէ այս է որ... հրամանքդ դահմաթիս, գրես առ Փափն եւ ծանուցանես մի ըստ միոջէ զմեր լաւութիւնն որպէս գիտակ ես» (տե՛ս վերը էջ 278):

Իր վերաբերմունքը դէպի լատին առաքեալները եւ երկնչակի կաթողիկէ Հայերը եղած է միշտ եղբայրական: Երբ խօսքը դարձած է երկու եկեղեցիներու դաւանաբանական կամ ծիսական խորութեանց չուրջը, չհանացած է ինքը խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ գրուել թիւրիմացութիւնները, որոնք մէկ կամ միւս կողման մէջ այս կամ այն կէտի նկատմամբ գոյութիւն ունեցած են, եւ կամ լուծումը սիրոյ մէջ գտնել:

Մովսէս եպիսկոպոսական ձեռնադրու-

---

[1] Կամենից, էջ 243:

թիւնն ընդունելէն ետքը երբ հրաւիրուեցաւ Նոր Զուղայ, ունեցաւ առիթ տեսնուելու հոն տեղւոյն լատին առաքեալներու հետ[2]: Շատ կանխակալ կարծիքներ տեղի տուին: Զգաց ինքն ալ հայ եւ լատին եկեղեցիներու մերձեցման, բարեկամական աղերսի հարկաւորութիւնը: Անջատման դծերը չհամարեցաւ այնքան կարեւոր՝ կարեւորագոյնէն հրաժարելու համար: Նախ անձամբ տուաւ իւր հաւանութիւնը ներկայանալու Հռոմայ Ս. Գահին ճոխութեան եւ ապա խոստացաւ վէճի առարկայ կէտերը դնել եպիսկոպոսներու ժողովի քննութեան:

Տրամադրութիւններու հոսանքի մասին, որ կ'իշխէր յատկապէս ի Նոր Զուղայ, գեղեցիկ կը գրէ Բոկոտան Կարմելեանց մեծաւորն Ֆրա Եւդինիոս դի Սան Բենեդետտո, որ 1624—1626 տարիներուն այցելած էր իւր կարգին առաքելութիւններն ի Պարսկաստան, Ս. Ժողովին առջեւ դրած իւր Տեղեկագրին մէջ (24 Փետր. 1627)[3].

---

[2] Ճիշտակագիր մը կը գրէ 1632ին. «Ես Խոջա Պօղոս Թաւաքալեցի Մանսուրի տղայ գնեցի զայս (Խազ)տեառս իմ եղբայր Գրիգոր քահանային համար ի Թուականութեանս Հայոց ՌՁԱ. ի հայրապետութիւն սուրբ էջմիածնայ տեառն տէր Մովսէս կաթողիկոսին եւ թագաւորութիւն Պարսկաց շահ Ապասին Թոռան շահ Սէֆուն. եւ է յաթոռ շահ Սէֆուն Սպահան որ կոչի Շօշ· եւ անդ կան քրիստոնեայք բազում եւ ունին վանք եւ անապատք մարդկանց եւ կուսանաց· եւ եկեղեցիք Հայոցս ԺԵ եւ Ֆռանկաց Բ»: Հ. Ալճառեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 33:

[3] Դիւան Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովին. Հատոր 189 (Lusitania, India et Japonia, 1629), էջ 258—259:

«Շատ կը փափագին (Նոր Ջուղայեցիք) միանալ Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ, որուն վարդապետութիւնը առ հասարակ կ'ընդունին, համարելով թէ հոն որ եւ է մոլորութիւն չկայ. թէպէտ անոնց ըսելու կերպէն կ'երեւայ թէ ի Քրիստոս մի բնութիւն կը խոստովանին, սակայն հասկնալու եւ մեկնելու կերպին մէջ մերինէն չեն տարբերիր. որովհետեւ կ'ըսեն թէ ի Քրիստոս մէկ բնութիւն միայն կայ, բայց առանց այլայլման, այս ինքն բաժանման. այնպէս իմանալով թէ առացուած բնութիւնը չ'այլայլեր աստուածեղէն բնութիւնն, որ կայ ի նմա էապէս:

«Սովոր են ըսել թէ Ֆռանկներն եւ Հայերը երկու սիրելի եղբայրներ էին, որոնք շատ ժամանակ յառաջ բաժնուած են իրարմէ եւ հեռացած. այժմ նորէն մերձեցած են ընդդրկելու դիրար անպատում ուրախութեամբ: Այս նմանութեամբ կ'ուզեն արտայայտել այն մեծ փափագը, զոր ունին կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ միութեան մէջ ապրելու համար. յայտնապէս կ'ըսեն թէ իրենք չունին մաան եւ բաժին անոնց հետ, որոնք հերձուածին եւ բաժանման պատճառ եղած են. եւ թէ այնպիսիները այս նկատմամբ Տեառն Աստուծոյ խիստ հաշիւ պիտի տան:

«Ոմանք կը փափագին Հռոմ գալ եւ ճանչնալ նորին Սրբութիւնն եւ անոր ոտքը համբուրել: Ջեմ կասկածիր թէ երբ իրենց եւ առաքելական Աթոռի միջեւ դիւրանան հաղորդակցութիւնները, եւ բացուի Հռոմի մէջ տուն

կամ դպրոց, ուր հնարաւոր ըլլար այս ժողովրդեան պատանիներէն ոմանք ուսուցանել վարդապետութեամբ, օրինակով եւ խօսքով, յաւադոյնս պիտի ճանչնան իրենց մոլորութիւնները եւ ուրախութեամբ պիտի դառնան ի փարախ Ս. Եկեղեցւոյ. ինչպէս նաեւ անոնց միջոցով հնարաւորութիւն պիտի ըլլայ ապա չահիլ այս կողմի մահմեդականները եւ հեթանոսները. որովհետեւ Հայոց վարդապետները, զորոնք վերագոյն յիշեցինք, չատ յարգուած են Պարսից Շահէն. անոնց ամէնուն գլուխն է Մովսէս վարդապետ, մեր Հայրերուն մեծ բարեկամը (gran parziale), որ իմ ձեռքովս առաջաւ Նորին Սրբութեան նամակները: Հաւանօրէն անիկա պիտի ընտրուի Հայոց կաթողիկոս. անիկա այս մասին արդէն ներկայացուցած է խնդրագիր մը Պարսից թագաւորին, եւ յոյս կայ թէ երբ Շահը Բաբելոնը (Բաղդադը) նուաճելէն ետքը վերադառնայ Աստահան, պիտի կատարուի այս խնդիրը»:

Մովսէս առանձին չէր. իրեն հետ էին իր աշակերտները, յատկապէս Մաչառուր Կեսարացի եւ Արիստակէս վարդապետ. համամիտ համակարծիք էր անոնց Մօլայ Նազար, որուն սիրալիր վերաբերմունքը հանդէպ լատին առաքեալներու, գտած էր ի Հոռմ հաճութիւն եւ Ս. Ժողովը իր Նիստերուն մէջ գովութեամբ եւ շնորհակալութեամբ կը յիշէ անոր այս բարեացակամ ընթացքը:

Ս. Ժողովը չէր գոհանար սակայն հայ վարդապետներու բերանացի եւ գրաւոր խոստումներով, որոնք կը հասնէին ատէպ Հռոմ ի մասին միութեան. կ՚ուզէր տեսնել միութիւնը Փլորենտեան Ժողովի Համաձայնութեան կամ Եւգինիոս Դ.ի Հրահանգներու հիման վրայ:

Կարմեղեանց հետ մշակուած մտերիմ յարաբերութիւնը թելադրած է Մովսէսի անձամբ թղթակցել Ս. Քահանայապետի հետ, պարզելու Ս. Աթոռին առջեւ էջմիածնի Եկեղեցւոյ պէտքերը:

Ծիրանաւորն Մելլինոյ Ս. Ժողովի 13 Յունիս 1625 գումարուած Նիստին մէջ, կը հաղորդէ Ս. Ժողովյն ի բանից Կարմեղեան Հ. Պրոսպերի a Spiritu Santo ի Սպահան հետեւեալը [4].

«... Բ. Նկատմամբ այն եկեղեցական զգեստներու, որոնք խնդրուած են Հայոց վարդապետ կոչուած Մովսէս եպիսկոպոսի համար, որ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ բանիւ միայն միութիւն ըրած է. թող ինքն (Պրոսպեր) կամ Հայրք (նոյն վանից) փորձեն, թէ կարելի չէ՞ արդեօք, որ նա (Մովսէս) նոյնը գրով ալ ընէ: Նորին Սրբութիւնը կը խոստանայ տալ զգեստներ, պայմանաւ որ անոնք յիշեալ եպիսկոպոսին իր (Քահանայապետին) անունով այն ատեն միայն շնորհուին, երբ հաւատոյ դաւանութիւնը գրաւոր ալ տուած է.

---

4 Գործք Տ. Հ. Ս. Ժողովյն. Հատոր 3 (Ամք 1622—1625), թղ. 233—234:

այլազգ կարող են կարմեղեանները իրենց ա-նունով յանձնել զանոնք (Մովսիսի)»: ...

«Դ· Ի մասին այն Հրահանգաց կամ Քրիս-տոնէական մատենին, զոր խմբագրած են Հայերը Քալկեդոնի ժողովէն ետքը նոյն ժողո-վին վարդապետութեան դէմ· եւ զոր յիշեալ եպիսկոպոսն Մովսէս վարդապետ ղրկած է, որպէս զի անոր պատասխան մը տրուի, հրա-մայեց Ս· Ժողովը, որ նոյնը հայերէնէ լատի-ներէն թարգմանուի եւ յանձնուի քանի մը ու-սեալ անձանց, որպէս զի անոր (բովանդա-կութեան) մասին դեկուցում տան»:

Յայտնի չէ թէ ի՞նչ եղաւ յանձնախումբի կարծիքը յիշեալ մատենին մասին կամ ի՞նչ պատասխան դրուեցաւ Մովսէսի:

Նոյն տարւոյն Օգոստոս 22ին դումարուած Նիստին մէջ կը յայտնէ նոյն Ծիրանաւորը[5], թէ Ս· Ժողովի մէկ որոշումը «ղրկուած է Պարսկաստանի աուաքելութեան Հայրերուն, որպէս զի հոգ տանին որ արքեպիսկոպոսն Մովսէս վարդապետ եւ անոր պաշտօնեանները վկաներու առջեւ ի ծածուկ կաթողիկէ հաւա-տոյ դաւանութիւնը տան եւ դայն ղրկեն Հռոմ: Այս կարեւոր է տալու համար թոյլտուութիւն, որպէս զի իրենք (առաքեալները) Հայոց եկե-ղեցիներու մէջ եւ փոխադարձաբար Հայերը մեր եկեղեցիներու մէջ կարենան պատարագ մատուցանել»:

Կը տեսնուի ասկէ թէ ի Նոր Ջուղայ միու-

---

[5] Անդ, թղ· 250:

թեան հարցը արդէն տեսականէ դէպի գործնական քայլեր կ'առնէր:

Ունիմ աչքի առջեւ Մովսէս արքեպիսկոպոսի եւ Խաչատուր եւ Աբիստակէս վարդապետներու առ Ս. Ժողովը գրած թուղթին պատասխանը, որ թուական կը կրէ 18 Փետրուար 1628: Այս պատասխանը գրուած է Մովսէսի, երբ նա էջմիածնի Լուսաբար էր. իսկ Մովսէսի թուղթը պէտք է գրուած ըլլայ անոր երկրորդ անգամ Սպահան այցելութեան առթիւ: Ս. Ժողովին պատասխանն է.

Առ Մովսէս հայ արբեպիսկոպոս Մեծ եւ Փոքր Սիոնի, եւ առ եպիսկոպոսն Խաչատուր եւ առ հայ վարդապետն Աբիստակէս:

(Prop. Lettere volgari, an. 1628, vol. 7, f. 18.)

Ձեր Սրբութեանց թուղթը նկատի առնուեցաւ Հ. Տ. Ս. Ժողովէն, որ գումարուեցաւ ի ներկայութեան Ս. Պապին Ուրբանոս Ը.ի. Նորին Սրբութեան եւ Տ. Կարդինալներուն չատ հաճելի եղան այն սէրն եւ բարեպաշտութիւնը, զոր դուք ի հանդէս կը բերէք հանդէպ այս աթոռը, առաքելական Աթոռին:

Նկատմամբ այն կէտերուն, զոր դուք կը չօշափէիք Ձեր Նամակին մէջ, ի մասին մեր Ս. Հաւատքի վարդապետութեան, կը յայտնենք թէ Ասպահանի Բոկոտն Կարմելեաններու մեծաւոր հայրը պիտի պարզէ Ձեր առջեւ Նորին Երջանկութեան եւ Ս. Ժողովոյս մտած-

մունքները: Առ այս կարեւոր երեւցածը պրուած է լիովին, յատկապէս թէ ինչ պէտք է ընէք Դուք Առաքեալներու գլխաւորին Պետրոսի այս Աթոռին հետ հաղորդակցութիւն պահելու համար, որմէ դուրս չկայ փրկութիւն. վասն զի, ինչպէս Առաքեալը կ'ըսէ· «Մի է հաւատք, մի մկրտութիւն, մի Աստուած»[6]. զայս անեղծ եւ առանց մոլորութեանց զաւանեցէք միշտ, ինչպէս զաւանած է եւ ունի այս կաթողիկէ հռոմէական սուրբ Եկեղեցին, համաձայն Քրիստոսի Տեառն մեծոյ վարդապետութեան, որ կ'ըսէ Աւետարանին մէջ· «Ես աղաչեցի վասն քո, զի մի պակասեցեն հաւատք քո· եւ դու երբեմն դարձեցիս եւ հաստատեսցես զեղբարս քո»[7]: Սակայն եթէ Դուք լսէք այն ամէնը, զոր վերոյիշեալ մեծաւորը պիտի հաղորդէ Ձեզ, եթէ խոստանաք պահպանել Նորին Սրբութեան հետ այն դաշնադրութիւնը, զոր ունի այս ազնիւ եւ մեծաթիւ հայ Ազգը Ս. Սեղբեստրոս Պապէն, (տրուած) ի ժամանակս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի· առ այս կը մաղթեմ Ձեզ ի Տեառնէ լոյս, որ կարեւոր է Ձեզ այս ճշմարտութիւնը ճանչնալու եւ ընդգրկելու համար· եւ այլն:

Հռոմ, 19 Փետրուար 1628:

Բոկոտն կարմելեանց Մեծաւորին գրուած թուղթն է·

---

[6] Եփես. Դ. 5:
[7] Ղուկ. ԻԲ. 32:

Սպահանի Բոկոտն Կարմեղեանց Մեծաւորին:

(Prop. Lettere volgari, an. 1628, vol. 7, f. 19.)

Ձեր վերապատուութեան կ'ուղարկենք այն նամակին պատճէնը, զոր գրած ենք Մովսէս Արքեպիսկոպոսին եւ ուրիշներուն, որոնք առ Սրբութիւնն Տեառն մերոյ գրած էին, (Արքեպիսկոպոսն) եւ անոր հետ քրիստոնեայ վարդապետներէն ոմանք. կ'ուղարկենք նաեւ օրինակ մը այն Միաբանութեան, որ կնքուած է Եւգինիոս Դ.ի օրով Փլորենտեան ժողովին մէջ Հայոց եւ Հռոմայ Եկեղեցւոյն միջեւ. ի միասին պիտի դտնէք նաեւ Հաւատոյ Դաւանութիւն մը, զոր պէտք է կատարեն արեւելեան ժողովուրդները, որպէս զի կարենան այս սուրբ, կաթողիկէ առաքելական Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութիւն ունենալ: Ձեզի ազատ կը թողուի յարմարագոյն կերպը, որով կարենաք յիշեալ արքեպիսկոպոսն Մովսէս եւ միւս հայ վարդապետները յորդորել որպէս զի իրենց ենթակայ ժողովրդով ընդունին յիշեալ Միաբանութիւնը եւ կատարեն յիշեալ Հաւատոյ Դաւանութիւնը. պէտք է խընդրել որ անոնք տան իրենց սեպհական ձեռքով ատորագրութիւն, որմէ վաւերական օրինակ մը պէտք է ղրկէք Ս. Ժողովին, մանրամասնօրէն յայտնելով թէ կը նզովեն ի մասնաւորի զԵւտիքէս եւ զԴիոսկորոս. եւ կը խոստովանին բացայայտօրէն թէ ի Քրիստոս Տէրն մեր կայ երկու բնութիւն, առանձայնն

եւ մարդկային միացած յանձին Բանին, անշփոթելի, անայլայելի, անբաժանելի եւ անքակտելի միութեամբ, ինչպէս սահմանած է տիեզերական Ս. Ժողովն Քաղկեդոնի, զոր պէտք է մանաւանդ ընդունին, խոստովանելով զարձեալ թէ Ս. Լեւոն հերետիկոս չէ, ինչպէս հռչակած են Եւտիքեանք եւ Դիոսկորեանք Եփեսոսի աստ ժողովին մէջ. եւ նզովելով բոլոր անունք, որունք զանիկա հերետիկոս անուանած են եւ կ'ընդունին սխալմամբ: Սրդ եթէ յիշեալ արքեպիսկոպոսն եւ միւս հայ վարդապետները տան յիշեալ դաւանութիւնը նշանակուած կերպով, պիտի ապացուցանեն թէ և՛ իրենք և՛ բոլոր հայ ազգը կը կնքեն համաձայնութիւն Նորին Սրբութեան ծիրանաւորներու հետ. յանուն որոնց կ'ողջունեմ սիրով Ձեր Վերապատուութիւնը:

Հռոմ, 19 Փետր. 1628:

Յայտնի չէ թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ Ս. Ժողովի այս քայլը: 1628ին, երբ էջմիածին անհովիւ մնացած էր, Սահակ կաթողիկոսի վախճանեան պատճառաւ, հայ կղերին դլխաւոր մտածմունքը ուղղուած էր դատարկացած աթոռին վրայ արժանաւոր կաթողիկոս մը բազմեցնել: Մովսէսի աշակերտները, որունք իրենց աղդեցութեան տակ առած էին արեւելեան Հայաստանն եւ Պարսկաստանի դաղութը, կը պաշտպանէին իրենց ուսուցչին եւ մեծ վարդապետին թեկնածութիւնը: Արեւմտեան Հայոց եւ դաղութներու ձայնը ի նպաստ իրենց

թիկնածուին չահելու համար Ամչատուր կեսարացի նուիրակ մը, հաւանօրէն Փիլիպպոս վարդապետը, ուղարկած էր անոնց: Նուիրակը Հայաստան, Ասորիք, Կ. Պոլիս չրջելէ ետքը պիտի անցնէր Լեհաստան եւ անկէ ալ Հռոմ ի յարգանս Ս. Գահին: Այս մասին տեղեկութիւններ հաղորդած է Ս. Ժողովին Պրոսպեր, Սպահանի Բոկոտն Կարմելեանց մեծաւորը[8]. «որոնց մէջ կը յայտնէր թէ Հայոց Ամչատուր եպիսկոպոսը ուրիչ հայ եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ Հայաստան եւ Ասորիք քահանայ մը ուղարկած է, որպէս զի հաւանեցնէ Հայոց եպիսկոպոսները, որ իրենց ձայնը ի նպաստ Մովսէս վարդապետի տան եւ անիկա ընտրուի կաթողիկոս, այն է բոլոր հայ եպիսկոպոսներու եւ պատրիարքներու դլխաւոր: Այս գործը ի գլուխ հանելու համար նոյն քահանան պիտի հանդիպի նաեւ Կ. Պոլսի եւ Լեհաստանի Հայերուն. եւ պատուէր առած է Լեհաստանէն ալ Հռոմ անցնելու ի համբոյր ոտից սրբազան Քահանայապետին»:

Այս առթիւ կը գրէր Ս. Ժողովը (15 Մայիս 1629) Պրոսպերին[9], թէ «մեծ հաճոյքով ի գիտութիւն առնուեցաւ Ամչատուր եպիսկոպոսի կողմէն ուղարկուած քահանայի մասին հաղորդուած լուրը. վասն զի կը յուսան թէ Մովսէս վարդապետի կաթողիկոս ընտրուե-

---

[8] Acta S. C., vol. 6 (an. 1628—1629), p. 262.

[9] Դիւան Տ. Հ. Ս. Ժողովոյ. Հատոր Ը (Lettere volgari, ամ 1629), թղ. 82:

ղովը կարող է հայ ազգը հռովմէական Ս. Եկեղեցւոյ հետ դիւրաւ միանալ»:

Արդեամբք ալ Մովսէսի ընտրութեան լուրը հաճութեամբ լսուեցաւ Հռոմ: Ս. Ժողովը որոշեց առանձին թուղթ մը գրել առ Նորընտիրը «շնորհաւորելու յանուն Ս. Ժողովոյն անոր ընտրութիւնը. վասն զի կը յուսայ թէ անիկա իր եռանդովն եւ բարեացակամութեամբը, զոր ցոյց տուած է իր նամակներուն մէջ, ի գլուխ պիտի հանէ Ս. Աթոռի հետ միութիւնը»[10]:

Մովսէս ընտրութենէն ետքը փութացած էր ներկայանալ Շահին ի Սպահան, առանձնու համար անոր հաստատութիւնը: Այս առթիւ ունեցաւ P. Dimasի, Բոկոսն Կարմելեանց մեծաւորի հետ տեսակցութիւն: Խօսակցութիւնը դարձաւ Ս. Ժողովի 19 Փետրուար 1628ին գրած թուղթին շուրջը: Բանակցութեանց մասին P. Dimas հետեւեալը կը գրէ Ս. Ժողովին.

Հ. Ֆրա Դիմաս դէլլա Կրոչէ Բոկոսն Կարմեղեան գրէ յԱսպահանէ ի 29. Նոյեմբերի 1629 առ Կարդինալն Լուդովիսի.

(Prop. Lettere di Polonia etc., tertia, an. 1631, vol. 73, f. 144.)

Յանցելում մարտի գրեցի պատասխանի Թղթոյն Մեծապայծառ Տէրութեանդ Ձերոյ, յայտ արարեալ եթէ յորժամ հասանիցէ այսր

[10] Թուղթ առ P. Dimas, 1 Յունիս 1630. Դիւան Տ. Հ. Ժողովոյ. Հատոր 110 (Lettere volgari, ամ 1620), թղ. 57.

նոր հայրապետն եւ վարդապետն Հայոց Մովսէս, որում սպասէաքն գալ ի մօտոյ, կամեցիմ խօսել ընդ նմա գիրացն որ հայեցին ի սուրբ հաւատս մեր, ըստ հրամանին տուելոյ ինձ ի Ջէնջ: Արդեամբք իսկ եկն եհաս յիշեալ հայրապետն եւ խօսեցայ ընդ նմա ի բազում նուագս զայսց իրաց: Եւ բարուոք ասաց ինձ եթէ չեն կամք իմ զի իցեն խտիրք ի մէջ մեր, այլ սէր եւեթ: Բայց իբրեւ բանք ի մէջ եղեն վասն ընդունելոյ զժողովն Քաղկեդոնի, յայտ եցոյց զանձն ձեռնպահ ի պատճառս առելութեանն, զոր ունի ազգս այս ընդ արքային Մարկիանոսի, յորոյ ի ժամանակս եւ նորին իսկ հրամանաւ ասեն գումարել ժողովյն. եւ եթէ նա երկիցս հարկ ի վերայ եղեալ իցէ նոցա արկանել զուրբ գիրս Աւետարանաց ի հուր եւ ի Հայս պատճառք մեծամեծ կոտորածոց լեալ:

Ելեալ ի խնդիրն երկուց բնութեանց՝ հաստատեաց եթէ եւ մեք յորժամ երկուս բնութիւնս ասիցեմք, բարուոք ասեմք, ե՛ւ նոքա յորժամ մի բնութիւն առանց քայքայման եւ եղծման երկրորդին ասիցեն, զնոյն միտս յայտ առնեն:

Իբրեւ ասաց եթէ Հայք զՆեւոն ոչ առ հերետիկոսս ունիցին, ասացի եթէ պարտ է ապա ի բաց բառնալ ի Շարականէն, որ է գիրք Երգոց, եւ յայլոց աղօթից իւրեանց զայն բանս, զոր ասենն. «Սուրբ Դիոսկորոս, որ նզովեաց զՆեւոն եւ զաղանդն իւր պիղծ»: Վասն այսր եւ այլոց իրաց զոր ի վեր անդր յիշեցաք, եւ

պատասխանի եթէ խորհեցի զնոցունց ընդ վարդապետս իւր յետ դարձին իւրոյ յԵրեւան, որ է աթոռն հայրապետական. եւ զբնեցէ ինձ զամենայն ի ժամանակի իւրում, զի խնդա-մուտ եղէց ամենայն խնդրոց որ յիրսս հայեցին. զի չկարեմ, ասէ, անձամբ անձին վճիռ բերել զիրացս:

Այն զի ունիմք առիթս ուսուցանելոյ մանկտւոյն Հայոց զլեզու մեր, մարթիմք ա-ծել կրթել զնոսա ի սուրբ հաւատս մեր կա-թողիկեայ եւ ի հրահանգս մեր. եւ զպատուէն զոր ոչ կարեմք կթել ի ծերոց, կթեսցուք ի մանկտւոյն:

Յոնարհ եւ նուաստ ծառայ
Եղ. Դիմաս դէպս կրոչէ
անարժան Բոկոտն կարմելեան:

Ս. Ժողովը պատասխանելով Հ. Դիմասի այս եւ 25 Սեպտ. 1629 գրած թղթերուն՝ կը յորդորէ որ չարունակէ Հայոց կաթողիկոսին հետ մտերմական տեսակցութիւնները, բա-ցատրէ անոր Քազկեդոնի ժողովոյն վարդա-պետութիւնը եւ հասու ընէ անոր ճշմարտու-թիւնը. ապա կ'աւելցնէ. «որովհետեւ, ինչ-պէս կը լսենք, Հայոց կաթողիկոսը բարոյա-պէս չատ բարի անձնաւորութիւն է, կրնանք յուսալ թէ Աստուած պիտի ազդէ իւր աս-տուածային չնորհքովը անոր վրայ եւ պիտի լուսաւորէ ճանչնալու ճշմարտութիւնը»[11]:

---

[11] Prop. Lettere volgari, an. 1631, vol. 11, f. 78.

ժողովքը, զոր դումարել խոստացած էր Մովսէս, տեղի ունեցած է: Այս մասին P. Epifanio di S. Giov. Battista Բոկոտն կարմելեան, 26 Յունուար 1631 հաղորդած է Ս. ժողովոյն, թէ «Մովսէս Հայոց կաթողիկոսը դումարած է ժողով մը ի Քրիսաոս երկու բնութիւն վարդապետութեան մասին, զոր նոյն կաթողիկոսը կը խոստովանէր արդէն»[12]. իսկ 1631, Դեկտեմբերին կը գրէր Գոայէն[13], թէ «արեւելքի մէջ սովի, ժանտախտի եւ պատերազմներու պատճառաւ չատ մեծ է խեղճութիւնն եւ թշուառութիւնը... հաղորդակցութիւնք խզուած են: Ներկայիս Պարսկաստանէն որ եւ է լուր չի հասնիր. չգիտեմ թէ ինչ արդիւնքի յանգեցաւ այն ժողովը, որ պիտի դումարուէր Հայաստանի մէջ, բանակցելու համար ազգին վերահաչտութեան եւ Քաղկեդոնի ժողովին ընդունելութեան մասին: Շատ կը վախնամ, որ վերոյիշեալ պատճառները արգելք հանդիսացած ըլլան»:

Այս մասին ակնարկութիւն ըրած է նաեւ Ս. ժողովը իւր 1633, Հոկտ. 8ին առ Յովհ. Մոլինօ ի Կ. Պոլիս թղթին մէջ. Մովսէս կաթողիկոս «չատ հակամէտ էր սուրբ միութեան. իւր առ Ս. Քահանայապետ գրած թղթերու մէջ նզոված էր Եւտիքէսն եւ դաւանած ի Քրիսաոս երկու բնութիւն. նոյն իսկ, ինչպէս P. Epifanio կը գրէր, դումարած էր

---

[12] Acta S. Congr. 1632—1633, vol. 8, p. 21.
[13] Prop. Armenia, vol. 104, f. 172.

Պարսկաստանի (այսինքն Պարսից տակ գըտնուող Հայաստանի) մէջ ժողով մը, ըլլօրէն խորհրդակցելու համար իւր բովանդակ ժողովրդեան միութեան մասին» [14]:

Կը գրէ նաեւ Պրոսպէրը [15] (8 *Մայիս* 1630, *Հալէպ*) *առ Ս. Ժողովը թէ «Հայերը Պարսկաստանի մէջ ժողով մը գումարած են, քննութեան առնելու համար Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ միութեան հարցը: Որպէս զի յաջողութեամբ ի գլուխ ելլէ այս խնդիրը, գրուած են Մովսէս կաթողիկոսին միութեան յորդորող թղթեր»* [16]:

Ակնարկուած ժողովը, զոր Մովսէս գումարած է Էջմիածին, ըլլայ թերեւս այն մանաժողովը, ուր Մովսէս 12 *եպիսկոպոսներու հետ խորհրդակցութեամբ որոշած է «Ով հրաշալի նախահարք» շարականէն ընջել Լեւոն քահանայապետի հայոց տունը. այս առթիւ գրած է թուղթ մը առ Ուրբանոս Ը., որուն առորագրած են* 12 *եպիսկոպոսներ: Այս թուղթին պատճենը չունիմ ձեռքիս տակ* [17]· *կը յի-*

---

[14] Prop. Lettere volgari, an. 1633, vol. 13, f. 107.

[15] Acta S. Congr. 1630—1631, vol. 7, p. 157.

[16] *Հակառակ այս համարման, զոր կը վայելէր Մովսէս լաւին առաքեալներու եւ Ս. Ժողովին քով, կը լսէին լուրեր ալ, թէ Մովսէս «Ֆռանկներու» հակառակորդ մըն է եւ անոնց կրթական ձեռնարկութեանց խափանարար: Պրոսպէր կը գրէր Հալէպէն, թէ «ինքը լսած է թէ Մովսէս վարդապետ, որ այժմ Հայոց կաթողիկոս կը կոչուի, Ֆռանկներու կրօնին դէմ դիրք բռնած ըլլայ — թէեւ ինքը չի հաւատար — ըստ որում Թոյլ չի տար, որ Սպահանի կարմելեանք Ջուղայի մէջ դպրոց բանան»:*

[17] Leo Allatius, De ecclesiae occidentalis atque

չատակէ պայն Վարդան արքեպիսկոպոս Յու-
նանեան[18]*. «Մովսէս կաթուղիկոս Էջմիածնի*
յամի Տեառն ՌՈԻԸ (1628) *հանդերձ երկոտա-*
սանիւք եպիսկոպոսօք ատորագրեցեալ եւ
կնքեալ զդաւանութիւն կաթուղիկէի հաւա-
տոյ՝ առաքեաց առ Փաւլն Ուռպանոս Ը., որոյ
օրինակն է ի զրգատան իմում»: Նոյնը կը
կրկնէ յաւելուածով մը Սեբէոսեան Ռոչքա
իւր Տարեգրութեան[19] *մէջ* (յամն 1629) *այս-*
պէս. «Մովսէս կաթողիկոսն իրրեւ նստաւ
յաթոռն Էջմիածնի, զրեաց զդաւանութիւն
ուղղափառ հաւատոյ հանդերձ ԺԲ. եպիսկո-
պոսօք ատորագրեալն եւ կնքեալն, առ Ուր-
պանոս Ը.: Սա երթալ ի Շարականէն Ով հրա-
շալի նախահայր զերիս յեռին առնան... որ-
պէս յայտ է ի թղթոյ նորա եւ առ մեր Լէո-

---

orientalis perpetua concesione libri tres. Coloniae Agrippinae, 1648, էջ 1004, *յառաջ կը բերէ Մովսէս կաթողիկոսի առ Ուրբանոս Ը. գրած մէկ թղթին սկզբնաւորութենէն ընդարձակ մաս մը, դժբախտաբար առանց թուականը յիշելու: Ձեմ կրնար ըսել, թէ՞ յա թուղթին մասն է, թէ յետոյ գրուած ուրիշ մէկ թուղթէն հանուած է: կը սկսի. «Թանկագին եւ պատուական գլուխ նախաւոր Սրբոյ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ, զերազոյն ընդհանրական, զերազոյն քահանայապետ, առաջնորդ հոգւոց եւ յաջորդ սրբոյն Պետրոսի, հաստատուղղոյն վէմ եկեղեցւոյ: Ո՛վ հայր սուրբ եւ յոյժ ամենայն քրիստոնէութեան, հայր եւ զերազոյն քահանայապետ համօրէն աշխարհի եւ հզօրագոյն պետ քաղաքին Հռոմայ չնորհելոյ յԱստուծոյ, ակր Ուրբանոս Ը. ընտրեալդ ի բարձրադոյն, նուաստ ծառայ Քրիստոսի Մովսէս կաթողիկոս բովանդակ Հայաստանեայ»...:*

[18] *Թուղթ քաջալերական. Ձեռ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Թ. 37, Թղ. 39 ա:*

[19] *Ձեռ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Թ. 266, Թղ. 402 ա:*

պօլսեցիս, զոր եւ Նիկոզայոս արքեպիսկոպոսն մեր ի պատանութեան իւրում յիշէ»:

1629ին Սահակ կաթողիկոս ժողով Մովսէս կաթողիկոսի ընտրութենէն կը ձգտէր Թուրքիոյ հպատակ Հայերը անջատելով էջմիածնի իրաւասութենէն ենթարկել իւր իշխանութեան, որուն համամիտ եւ քաջալեր էր Զաքարիա Վանեցի Կ. Պոլսոյ պատրիարքը: Փիլիպպոս վարդապետի ջանքերը, Սահակ կաթողիկոսը եւս կեցնել այս ընտսակար մտածութենէն, ապարդիւն անցած էին: Կ'երեւայ թէ այս միջոցին ազգայնոց մէջ խորհուրդ եղած է, վէճին, որ իւր հրատապ կէտին հասած էր, իրաւարար եւ համոզիչ ընտրել Ս. Աթոռը: Այս մասին տեղեկութիւններ հաղորդած է Ս. Ժողովին Յովհաննէս Մոլինոյ:

1632 Փետրուար 13ին կարդինալ Ուրբանոս կը դեկուցանէ Ս. Ժողովին[20]. «Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքին (անշուշտ պէտք է իմանալ՝ Սահակ կաթողիկոսի) եւ Պարսկաստանի էջմիածին բնակող Մովսէս կաթողիկոսի մէջ անհամաձայնութիւն ծագած է. Կ. Պոլսոյ պատրիարքը կը խորհի Թուրքերու իշխանութեան տակ ապրող Հայերը Մովսէս կաթողիկոսի հնազանդութենէն հանել եւ իրեն հպատակեցնել. երկու հայրապետներն ալ մէտ են կաթոլիկէ եկեղեցւոյ հետ միանալու»:

Ա.ռ այս կ'որոշէ Ս. Ժողովը. «Քանի որ խնդիրը Ս. Աթոռի առջեւ դրուած է, պէտք է

[20] Acta S. C., an. 1632—1633. vol. 8, p. 19.

երկու հայրապետներն ալ լսել եւ յորդորել որպէս զի համաձայնութեան գան: Այս խընդիրը փութով քննելու համար Քահանայապետը գործը յանձնեց Ուրբաղինո, Պամփիլիո եւ Գինետ կարդինալներու»:

Մինչ այս, սակայն, խնդիրը գտաւ իր լուծումը յԱմիթ, Մոսրով փաչայի սուրի հարուածովը (§ 17):

1630ին, երբ Մաչատուր վարդապետ նուիրակութեամբ կ'ուղեւորէր Եւրոպա, յանձնարարած էր իրեն կաթողիկոսը, որ նաեւ Հռոմ հանդիպի եւ բանակցի Ս. Աթոռին հետ ի մէջ այլոց Դպրատան մը եւ Տպարանի մը մասին, զորոնք կ'ուզէր կաթողիկոսը հայ մանկտւոյն կրթութեան եւ հայերէն գրոց հրատարակութեան համար բացուած տեսնել Հռոմ: Այս մասին Relatio brevis կը հաղորդէ. «Ամ Տեառն 1630: Յայսմ ամի Մովսէս կաթողիկոսն Հայոց մեծաց յաջորդն Մելքիսեդեկի առ ի մատուցանել զհնազանդութիւն Առաքելական Աթոռոյ ըստ օրինակի մեծացն (նախորդացն) զՄաչատուր եպիսկոպոս հանդերձ այլովք համախոհ եկեղեցականօք առաքեաց ի Հռոմ: Յանձն արարեալ էր նմին Մաչատրոյ խնդրել յԱռաքելական Աթոռոյ եւ Դպրատուն եւ Տպարան վասն հայերէն գրոց: Են գիրացս ի Լէոպոլիս Թուղթք Վսեմապ. Տեառն Լուգովիսեայ կարդինալի առ Մեծապայծառ Տէր առաքելական Նուիրակ, որովք եւ զՄեծապատիւ Արքեպիսկոպոսն Հայոց (զՆիկողայոս) յանձն առնէ նմա»:

Խաչատուր, բարեաւ հասած էր Լեհաստան եւ ի Լէոպոլիս միջամուխ եղած Նիկողայոս արքեպիսկոպոսի եւ ժողովրդեան մէջ յուզուած խնդրոց. անոնց տուած անսպառելի ընթացքը հարկադրած էր զինքը առանց Հռոմ հանդիպելու վերադառնալ էջմիածին (§ 32):

Այս դէպքերէն յառաջ գրուած է «Մովսէսի արքեպիսկոպոսի եւ Խաչատուր Ջուղայի արքեպիսկոպոսի եւ Արիստակէս վարդապետի» թուղթն առ Ուրբանոս Ը., հաւանօրէն ուղարկուած ի ձեռն Յովհ. Թադէոս Բուկոան կարմեղեանի: Ս. Ժողովը որ 1630, *Սեպտեմբերին նկատի առած էր զայն, պատասխանած է* 1632, *Նոյեմբեր* 22*ին: Պատասխանիս ուրուագիծը պահուած է Ս. Ժողովի Գործերուն մէջ, ուսկից յառաջ կը բերեմ.*

Համառօտութիւն առ արքեպիսկոպոսն Հայոց Մովսէս եւ առ Խաչատուր արքեպիսկոպոսն Ջուղայի եւ առ Արիստակէս վարդապետ գրուած համառօտագրին.

22 *Նոյեմբեր* 1632:

(Prop. Persia etc., an. 1648 inclusive, vol. 209, f. 282—283.)

Նկատմամբ ուխտաւորին՝ կարելի է գործածել «յարգելի եղբարք». որովհետեւ ստոյգ չենք, թէ Մովսէս արքեպիսկոպոս եւ միւսները իրապէս միացած ըլլան առաքելական սուրբ Աթոռին հետ: ... Ինչ կը վերաբերի նիւթին՝ կարելի է պատասխանել ճիշդ այսպէս.

Հայ բազմաժողովուրդ Ազգին հանդէպ Հռոմայ Քահանայապետները տածած են միշտ մեծ սէր եւ խնամք. ոչ միայն ունինք Ս. Սեղ-

բեսարոս Պապի, մեր նախորդին, եւ Ս. Գրիգորի, Հայոց արքեպիսկոպոսի օրինակը, զոր յիշատակած էիք Դուք մեզի, եւ անցեալ ժամանակներէ ուրիշ չատեր, զորոնք այստեղէն ուղարկուած պատգամաւորները ներկայացուցած են ձեզի. նոյնը պայծառապոյն կերպով կ'ապացուցանեն նաեւ այն միաբանութիւնները, զորոնք հայ եպիսկոպոսները այլ եւ այլ ժամանակներ կնքած են այս Ս. Աթոռին հետ, տալով լիապէս իրենց դաւանութիւնը. մասնաւորապէս յիշատակութեան արժանի է այն միութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Եւդինիոս Դ.ի օրով ի Փլորենտիա դումարուած տիեզերական ժողովին մէջ: Ունինք առ այս երեք կենդանի եւ անհերքելի վկայութիւններ. այս ինքն (1) Եւդինիոսի կոնդակը, որ կը պարունակէ Հայոց Եկեղեցւոյն Հռոմէական Ս. Եկեղեցւոյ հետ կնքած Միութիւնը. ասկէ օրինակ մը՝ սկզբնագրի վրայէն թարգմանուած՝ կ'ուղարկենք Ձեզ նոյն պատգամաւորներու ձեռքով: (2) Եօթը խորհուրդներու մատակարարութեան մասին Հրահանգները, որոնք հաստատուած են հայ եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու կողմէն եւ դրած են նոյն ժողովին հաւանութիւնը. պատգամաւորները ասոնց թարգմանութիւնն ալ պիտի բերեն Ձեզի: Եւ վերջապէս (3) այն Յիշատակարանը, որ Եւդինիոսի օրով քանդակուած է Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյ պղնձէ դրան վրայ. այն տեղ կը տեսնուին նաեւ յիշեալ ժողովին մասնակցող հայ եպիսկոպոսներու դէմքերը:

Բացի այս համառօտագրէն, Ս. Ժողովը առանձին թուղթ մ'ալ գրեց յանուն Խաչատուր եպիսկոպոսին, որ թէեւ թուական չունի, բայց կ'երեւայ թէ գրուած է նոյն 1632, Նոյեմբեր 22ին եւ ուղարկուած ի ձեռն Յովհ. Թադէոսի, Սպահանի եպիսկոպոսի: Խաչատուր կեսարացի, Մովսէս կաթողիկոսի երիցպոյն աշակերտն էր եւ նշանակուած անկէ Ջուղայի արքեպիսկոպոս. կ'ապրէր Սպահանի Բոկոտն Կարմելեանց հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ եւ ոգեւորուած էր Մխիթեան գաղափարով· կը գրէր իր մասին Գրիգոր Կեսրացի իւր առ Մովսէս կաթողիկոս թղթին մէջ, թէ «ոմանք վկայեցին առուգապէս, թէ ասացեալ է Խաչատուր նուիրակդ, թէ Ցռանկաց երկու բնութիւն անբաժանելի ասելն եւ մեր մի բնութիւն ասելն՝ երկոքեանն ի մի տեսութիւն ունի»[21]: *Այս լուրին առուգութեան կը վկայէր նաեւ Հ. Դիմաս (տե՛ս էջ 336):*

Ս· Ժողովին յանուն նորին Սրբութեան առ (Խաչատուր) Ջուղայի Հայոց արքեպիսկոպոսն գրած թղթին պատճենը:

(Prop. Persia etc., an. 1648, vol. 209, f. 298.)

Զեր Տէրութեան նամակը Հ. Յովհ. Թադէոս (P. Gio. Tadeo) *մատուց Նորին Սրբութեան, որ մեծապէս ուրախացաւ, երբ վերահասու եղաւ անկէ եւ նոյն Հօր առած դե-*

---

[21] Գալանոս, Միաբանութիւն, Բ., 1, էջ 101:

կուցումներէն թէ Դուք եւ Ձեր ժողովուրդը ունիք հանդէպ Ս. Աթոռին բարեացակամ վերաբերմունք: Նորին Սրբութիւնը առկէ մեծ մխիթարութիւն զգաց եւ անչափ շնորհակալ է. կը մաղթէ որ թէ Դուք եւ թէ Ձեր ժողովուրդը նոյնին մէջ յարատեւէք եւ աճեցնէք նոյն տրամադրութիւնը, որպէս զի համապատասխանած ըլլաք միշտ անոր հայրական սիրոյն եւ մասնաւոր բարեացակամութեան:

Նկատմամբ կրօնի հայոց կէտերուն, որոնց մասին Նորին Սրբութիւնը համառօտագիր մը գրեց առ Տէր արքեպիսկոպոսն Մովսէս, միաժամանակ առ Ձեզ եւ առ Արիստակէս վարդապետ, պիտի չուզեմ ըսել Ձեզ աւելի բան մը, քան զոր խնդրեց Ձեզմէ անչափ սիրով Նորին Սրբութիւնը, քաջ տեղեակ ըլլալով թէ Դուք, ինչպէս եւ յիշեալ Արքեպիսկոպոսն եւ Արիստակէս վարդապետ, ունիք գիտութիւնն եւ ճոխութիւնը գործելու ի միասին այնպիսի կերպով մը, որ ի գլուխ ելլէ այն միութիւնը, զոր Հայ եպիսկոպոսները Փլորենտեան սուրբ եւ տիեզերական ժողովին մէջ Եւգենիոս Դ. քահանայապետի՝ Նորին Նախորդին հետ կայացուցած էին: Այս առանց տարակուսի Նորին Սրբութեան մեծ հաճոյք պիտի պատճառէ, որուն չափազանց մեծ ցաւ եղաւ այն, որ Զ. Տ. անցեալ տարի Լեհաստան եկած ըլլալով չէր կրցած իւր ճանապարհորդութիւնը մինչեւ Հռոմ շարունակել. որպէս զի կարենար տեսնել սիրով եւ ըստ արժանւոյն պատուէր. Նաեւ հնարաւոր պիտի ըլլար Լէապոլ-

ող հայ արքեպիսկոպոսին գործերը աւելի դիւրութեամբ կարգադրել, որոնց մասին գրած էր Սպահանէն Հ. Դիմաս Բոկոսն Կարմեղեան առ Նորին Սրբութիւն յանձնարարութեամբ Տեառն Մովսէս արքեպիսկոպոսի. որուն հաճէր Զ. Տ. ըսել թէ Սուրբ Միութեան տեսակէտով Լէոպոլսինը կարող է պատճառել իրեն լիովի բաւականութիւն:

Ինչ կը վերաբերի Հոգեւոր Դպրանոցի (Seminario), որ պիտի բացուի հայ ազգին համար ի Հռոմ, եւ կայաններուն, զորոնք կը փափագին ունենալ հայ վաճառականներն եւ ի մասնաւորի պր. Խոջա Նազար, այս մասին յիշեալ Հայրն Յովհաննէս պիտի զնէ Ձեր Տէրութեան առջեւ ճշգրտօրէն այն որոշումները, զորոնք ըրին Տ. Հ. այս սուրբ Ժողովս եւ Նորին Սրբութիւնը:

Նորին Սրբութիւնը պատիւ ընելու համար գլխաւորաբար վերյիշեալ Մովսէս արքեպիսկոպոսին եւ Ձեր Տէրութեան, ինչպէս նաեւ այն միւս վարդապետներուն եւ հայ ժողովրդեան, որոնք, ինչպէս Ձեր թղթին մէջ կը գրէիք թէ յիշեալ Հայրը շատ կը սիրեն, ուզեց զանիկա եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացնել եւ անոր յառաջացած տարիքը նկատի առնելով տալ անոր օգնական մը, այսինքն զՏէր Ֆրա Տիմոթէոս եպիսկոպոս Բաղդատի: Նորին Սրբութիւնը հրամայեց ինձ որ զանոնք առանձնապէս յանձնարարեմ Ձեր Տէրութեան եւ խնդրեմ միանգամայն Ձեզմէ, զոր ի բոլոր սրտէ կը մաղթեմ, որպէս զի Նպաստամատոյց

ըլլաք անոնց եւ օգնէք իրենց պէտքերու եւ կարիքներու մէջ եւ այն բանակցութեան ժամանակ, զոր պիտի մշակեն վերոյիշեալ Մովսէս արքեպիսկոպոսի հետ ի մասին այն նեւթերու, որոնք յանձնարարուած են անոնց Նորին Սրբութեան կողմէն, յանուն որոյ եւ վերոյիշեալ Ս. Ժողովոյ Տարածման Հաւատոյ կ'ընծայեմ զիս Ձեզ եւ կը ցանկամ Ձեզ առաւածային չնորհքը»:

1633 տարին ձախորդ տարի մ'եղաւ Միութեան համար:

Լեհահայոց գաւին պատճառաւ պղտորած էին Հայոց տրամադրութիւնները: 1631ին արդէն կը սպառնար Մովսէս. «Թէ Փափէն ձար մի եղաւ, որ զչարն խափանեց, բարի. ապա թէ չէ՝ մեղքն իւրեանց վիզն. մեք այլ զմեր գիտցածն կ'անեմք» (տե՛ս էջ 278):

Մովսէս կաթողիկոսի թուղթը, գրուած Լեհահայոց խնդիրներու մասին առ Ուրբանոս Ը., հասել 1633 Օգոստոսին Հռոմ հասաւ, ուստի անոր մահէն երեք ամիս առքը: Հաւանօրէն Քահանայապետին 1632 Նոյեմբեր 22ին գրած Համառօտագիրն ալ, զոր յանձն առած էր տանիլ Յովհ. Թադէոս Սպահանի նորընտիր եպիսկոպոսը, չժամանեց կաթողիկոսին ձեռքը. Ծերունի եպիսկոպոսը ճանապարհին կամ Սպահան հասնելէն քիչ յետոյ կը վախճանի[22]. իր մահուամբ ապարդիւն պիտի մնային այն յանձնարարութիւնները, զորոնք

[22] Prop. Lettere volgari, an. 1633, vol. 13, f. 117. Մահը պատահած է 1633 Սեպտեմբեր 19էն յառաջ:

ըրած էր իրեն Ս. Ժողովը նկատմամբ Լեհահայոց խնդրոյն, Ջուղայի հայ վաճառականներու խնդրանքին, Մովսէս կաթողիկոսի, Խաչատուր եպիսկոպոսի եւ Ալիստակէս վարդապետի առաջարկութիւններուն եւ վերջապէս Միութեան հարցին: Ս. Ժողովը[23] իրաւամբ մտահոգուած էր անոր յաջորդի ընտրութեան մասին, որ կարենար յառաջ վարել խոհականութեամբ «Պարսկաստանի չատ կարեւոր առաքելութիւնը, մանաւանդ Հայոց կաթողիկոսին հետ Միութեան չուրջը սկսուած բանակցութիւնները»:

Դեռ Հռոմ չէր հնչած Մովսէս կաթողիկոսի մահուան († 12 Մայիս 1633) գոյժը· առաջին անգամ Յովհ. Մոլինոյի հաղորդագրութենէն վերահասու եղեւ Ս. Ժողովը այս մասին· 1633 Հոկտ. 8ին առ Մոլինոյ պատասխանին մէջ այսպէս կը յայտնէ Ս. Ժողովը իւր ցաւակցութիւնը· «Ս. Ժողովս մեծ ցաւով լսեց Ձեր նամակէն Հայոց Մովսէս կաթողիկոսի մահը· որովհետեւ անիկա այնքան մէտ էր սուրբ Միութեան, որ իւր առ Նորին Սրբութիւն գրած թղթին մէջ ոչ միայն նզոված էր զնեստիքէս, այլ եւ կերպով իւիք դաւանած էր ի Քրիստոս երկու բնութիւն»:

Փիլիպպոս կաթողիկոս, որ յաջորդեց Մովսիսի, թէեւ չարունակեց թղթակցութիւնները Ս. Աթոռի հետ, բայց նոյնքան ոգեւորութեամբ չհետապնդեց Միութեան հարցը:

---

[23] Prop. Lettere volgari, an. 1633, vol. 13, f. 107.

35· ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մովսէս կաթողիկոսի եւ Ս. Աթոռի միջեւ փոխանակուած թղթակցութիւններու համբաւը յուզեց Գրիգոր Կեսարացին, որ ի սկզբանէ անտի հակառակ էր Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ Միութեան դաղափարին: Տեսանք վերադոյն թէ ինչպէս ընդդիմացաւ անիկա Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի նոյնօրինակ քայլերուն: Ի Կ. Պոլիս անվերջ վիճաբանութեան մէջ էր Յովհաննէս Խուլ եւ Զաքարիա Վանեցի պատրիարքներու հետ, որոնք առդրուած էին Միութեան դաղափարով:

Երբ լուր հասաւ Կեսարացւոյ, թէ Մովսէս կաթողիկոս 12 եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ «միաբանութեան թուղթ» մը դրած է Ուրբանոս Ը.ին, հակառակ իր աշակերտին եւ պաշտպանեալին հանդէպ տածած սիրոյն եւ յարգանքին չդանդաղեցաւ Գրիգոր դրել անոր յանդիմանական եւ մեղադրական թուղթ մը, որմէ բեկորներ միայն պահուած են մեզի[1]: Կեսարացին տաքարիւն էր եւ պոռտկացող բնութեամբ, անդիջող որ եւ է փոփոխութեան ընթացիկ վիճակի, նորաձեւութեամբ եւ նորասիրութեամբ: Յառաջ կը բերեմ հատուածս[2].

«Լուեալ եմ անախորժելի համբաւ եւ սրամադոյն զրոյց եւ ցաւագին ասացուածս

---

[1] Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Ս. Եկեղեցւոյն Հռոմայ. Հռոմ 1658, Բ., 1, էջ 77—78, 101, 430 եւն:

[2] Անդ, Բ., 1, էջ 430:

վան Ձեր· ասեն թէ Մովսէս կաթուղիկոսն միաբան ընդ Փռանկաց ուխտս եւ դաչինս եղեալ ընդ նոսա, եւ բազում թուղթս միաբանութեան յուղարկեալ առ նոսա վասն միաբանութեանն ընդ Հռովմայ եկեղեցւոյն եւ ընդունելոյ զԺողովն Քաղկեդոնի: Եւ մեր լսելով զայս՝ առաւել սուգ եւ տրտմութիւն լինի մեզ եւ ցաւք ի վերայ ցաւոց եւ վիշտք ի վերայ վշտաց, մինչ զի լաւ համարեալ ինձ զմեռանիլն քան թէ կենդանի մնալ եւ զայսպիսի աղէտալից բանս լսել: ... Զոր քաւ լիցի եւ մի արասցէ զայս Տէր, որ ոչ վայել է քոյին խոհեմութեանդ· զի մի սուտ լիցի պարծանք մեր որ վասն ձեր· եւ մի ուրախ լիցի ի վերայ մեր որ ի սեղբանէ Թշնամի բնութեանս· նա որ զաւտոյց եւ հեռացոյց զհերձուածողսն ի ճշմարիտ եւ յուղղափառ հաւատոյս եւ ուրախ եղեւ ի վերայ նոցա»:

Թէ ի՛նչ պատասխանեց Մովսէս այս նամակին, յայտնի չէ: Բայց կ՚ենթադրեմ թէ այս հարցին կը հայէր Յովհաննէս Մոլինոյի, այն է Յովհ. Անկիւրացւոյ, վենետաց դեսպանին Թարգմանի գրուածքը, որ կը պահուի Ս· Ժողովոյն Դիւանին մէջ[3]. «Պատասխանի որ տայ Փռանկ Յոհան Թլմաճն (իմա՛ Թէրճիմանն, իտալ· «risposto che dà Gio. Molino interprete») *կեսարացի Գրիգոր վար-*

[3] Prop. Lettere di lingua straniera dall anno 1622, vol 180, f. 139—143.

դապետին, որ այժմ պատրիարք եղեալ է այլազգեաց իշխանութեամբ ի վերայ Հայոց»:

Գրիգոր Կեսարացիէն ծանօթ է ինձ նաեւ հետեւեալ նամակը, գրուած Էջմիածնի Միաբաններուն, 1630էն եառքը, հաւանօրէն երբ կենդանի էր դեռ Մովսէս կաթողիկոս:

Նամակին մէջ Մովսէս կաթողիկոսի անունը չէ յիշատակուած, եւ ոչ ալ անոր մահն, կամ յաջորդի ընտրութիւնը ակնարկուած: Առանց տարակուսի «բազում անգամ գրով եւ յանդիմանելով ծածուկ եւ յայտնի ծանուցի ձեզ, թէ այդ խորթ եւ նորաձեւ բանիցդ ի բաց կացէք, զի չէ դա ճշմարիտ ուղղափառաց, այլ Քաղկեդոնականացն» խօսքերը մասամբ առ Մովսէս ուղղուած մեղադրական թուղթը կը յարաբերեն: Նոյն Թ. 1771 ձեռագրին մէջ (թղ. 301ա եւ յջ.) կը գտնուի երկրորդ, աւելի ընդարձակ թուղթ մ'ալ, զոր գրած է կեսարացին առ Փիլիպպոս կաթողիկոս, յանդիմանական չեշտով, ուր կ'ըսուի. «վասն երից իրաց գրեմ առ քեզ. նախ որ լսեցաք, թէ կամիք գհանապազորդ պատարագն խափանել. երկրորդ՝ զսեղանս խորանացն քակէք. երրորդ՝ զքառասունք առնելն արգելէք»: Այս թղթին նոյնպէս ընդարձակ պատասխանած է Փիլիպպոս կաթողիկոս, տեղ տեղ նաեւ խիստ լեզուով:

Կը հրատարակեմ այն թուղթը այստեղ ամբողջութեամբ, իբրեւ պատմական յիշատակարան, որ կը սփռէ լոյս ժամանակակից ըմբռնումներու վրայ: Գրուածքիս մասին ակ-

նարկութիւն ըրած է Մ. Խոստիկեան, Արարատ, 1902, էջ 1017. կը հրատարակուի առաջին անգամ այստեղ: Ձեռագրին մէջ անխորագիր է գրուածքս:

Թուղթ Գրիգոր Կեսարացւոյ առ էջմիածնեցիս:

(Ձեռ. էջմ. 1771, թղ. 295—298 բ:)

Իմացիք որ ճշմարիտ հովիւքն որքան էին յաշխարհի, զանիմաստն եւ զագէտն ուսուցանէին. ընդ անկարգիցն կագէին. ընդ քանասարիցն[4] եւ ընդ գողոցն մրցեալ հալածէին. եւ այնու ոչ շատացեալ, այլ ճշմարտութիւն գրովք արձանացուցեալ. զի զկնի իւրեանց մի խանգարեալ բան ճշմարտութեան սուղեսցի. եւ ստութիւն զօրասցի: Այլ ես մեղօք զառածեալս Գրիգոր յորջորջեալս թէպէտ տակաւին կենդանի եմ, այլ ծերացեալ եմ, ի յանկենդան արանց գոլով. այլ սակաւ[5] ինչ ծանուցանեմ սուրբ էջմիածնին բնակչացդ, զի թէպէտ Տէրն յետ երկու եւ երից անգամ խրատելոյն անլուր եղելոցն բարուք զատարանջատելն վարկանէր արժան ի յօձաբարոյիցն, այլ պարզամտաց եւ աղաւնագունիցն եւ անմեղացն անդուլ ուսուցանել ըստ Առաքելոյն. թէ Անձամբ երկնեցից մինչեւ նկարեսցի ի ձեզ Քրիստոս[6]:

Այլ թէպէտ բազում անգամ խրատեցաք

---

[4] Ձ. կարգէին ընդ քանատարիցն:
[5] Ձ. սակայն:
[6] Գաղատ. Դ. 19:

բերան ի բերան ձերայնոցդ[7] առ մեզ դիպելոցդ ի մեր քաղաքն Կեսարիա Պաչատուրն եւ ի յայլ տեղիան այլոց բազմաց. եւ թղթով եւս ծանուցաք վասն նորաձեւ բանիցն եւ նոր աղանդոյն[8]: Այլ զարձեալ կրկնեցիս վասն երից պատճառաց. նախ զիտեմ զի զուք զբարս աղաւնոյ ունիք. եւ էք միամիտք եւ ճշմարտութեան եւ բարեաց էք սիրող. կամիմ զի զպարզ բարին եւ ճշմարիտն հաստատեսցի ի ձերում միջի եւ ոչ սուտն եւ անօգուտ բաղադրեալն: Երկրորդ զի բազումք ի ձէնջ կատարեալ են. ԲՀպէտ՝ Ընդ անզգամին, ասէ Իմաստունն, մի յառաջանել զիօսս[9], այլ Զիմաստութիւն իօսիմ համարձակ ընդ ձեզ կատարելոցդ[10] ըստ Առաքելոյն: Եւ երրորդ զի ես առաւել պարտական եմ իօսել ընդ ձեզ քան զայլսն. ըստ Առաքելոյն Թէպէտ այլոց չիցեմ առաքեալ[11], այլ դէպ ձեզ եմ. զի զվարդապետական իշխանութիւն եւ զայլ հոգեւոր պատիւս կամօք մերովք եւ ի մէնջ ըստացեալ էք. զի թէ լռեցից իբրեւ զՀեղի՝ վրիպակացն եւ ես դիպեցայց:

Իմացիք, սիրելիք, որ ազդ առնեմ ձեզ զի այդ նորաձեւ աղանդն եւ մանաւանդ զաւանութիւնդ, որ յամենայն օր ասէք յառաւօտն եւ յերեկոյն, այդ Նեստորի եւ երկարնակ Քաղկեդոնի զաւանութիւն է: Նախ այն որ ասէ.

---

[7] Զ. ձերայնոյդ:

[8] Կ՝ակնարկուի հաւանօրէն առ Մովսէս կաթողիկոս մեղադրական թուղթը:

[9] Սիրաք, ԻԲ., 14:

[10] Ա. Կորն. Բ. 6:

[11] Ա. Կորն. Թ. 2:

Մեռեալ մարմնով եւ կենդանի աստուածութեամբն· զի ասէ սուրբ հայրապետան Ներսէս ի կատարումն գաւանութեան իւրոյ, ի Խոստովանիմն [12]*.*

Ոչ ումն անմահ եւ ումն մեռեալ,
Զի այս երկուքն են բաժանեալ·
Այլ որ անմահ, նոյն եւ մեռեալ·
Եւ որ մեռեալ՝ անմահ մնացեալ·

զի

Որպէս ծրնունդն աքանչելի
Նոյնպէս եւ մահն հրաշալի·
Եւ երկոքեանն անքննելի,
Զի Աստուծոյ է արարչի:

Ով սիրելի, դու ասես՝ Մեռեալ մարմնով եւ կենդանի աստուածութեամբ, զի ջուր կոչին Քրիստոսի զմեռելութիւն մարմնոյն նշանակէը. եւ արիւնն զի՞նչ նշանակէը· թէ ասես [13] *զկենդանութիւն անմահմին աստուածութեան, նա անմահմին աստուածութիւն ոչ ունի արիւն, այլ մարմին էր կենդանի· որպէս վերոյ ասաց· որպէս ասէ· Մերով բնութեամբս մեռանի, Աստուած անմահ խոստովանի· զայդ հերձուածն ոչ ընդունէ ի դաւանութիւն Նիկիայի· զի ասէ միայն զայս թէ Զարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ· եւ Ներսէս ասէ· Խաչեցար, թաղեցար եւ յարեար: Եւ թէ կամիս*

---

[12] Ներսիսի Շնորհալւոյ Ջափարեբականք: Վենետիկ 1830, էջ 210· Բան Հաւատոյ, տ· 1068—1075:

[13] Ջ· ասէ:

պղորա չար հերձուածն իմանաս, դնա եւ տես ի Հայոց հզօր փիլիսոփայի Սիւնեցի Առաքելի դանաւութիւնն, ի բաղում տեղիս, թէ որչափ նզովս արձակէ գինի այնպիսի զաւանողացն: Նախ ի լուծմունս Սահմանացն Դաւթի ի յայնմ տեղւոջն որ զերկրորդ սահմանն իմաստասիրութեան բացայայտէ, թէ Իմաստասիրութիւն է գիտութիւն աստուածայնոց եւ մարդկայնոց իրողութեանց: Եւ զարձեալ տես ի Լուծմունս քերականին ի Վանդի եւ ի Փաղաւութեանց մեկնութիւնսն:

Եւ թէ ասէք ի բաղում տեղիս տեսանեմք զրեալ պայապիսիս ի գիրս Հայոց եւ ի հին գրեանս, իմացիք. թէպէտ բաղում անգամ սրբեցին սուրբ հարքն, ոչ զոյ գիրք Հայոց, որ ոչ երեւի որոմն ինչ ի Քաղկեդոնականացն. զի բազում անգամ Քաղկեդոնականքն իրրեւ զաւաճուկ խառնեալ ի Հայք եւ պղծեալ, երբեմն ի ժամանակս Հերակլայ, որ վեց կաթողիկոսաք ԶԴ ամ թիւրեցան: Եւ երբեմն լինէր[14] յաւուրս Լեւոնի իշխանին Կիւլիկեայ, որ երկոտասան եպիսկոպոսաք դաշնակից կամեցան. յորոց մի էր Ներսէս Լամբրոնացի, կամաքարշեալ եւ ոչ կամաւ, որպէս հրամայէ Կիրակոս կոչեցեալ պատմագիր[15]: Եւ է որ ի ժամանակս ի յաստիճանաւորացն Հայոց՝ որ չեն առնուկ երկնաւորին՝ խլեալ ի բաց կորնչին ի գաւթէ սրբոյ Եկե-

---

[14] Զ. լինէի:

[15] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 76 (տպ. Վենետիկ):

ղեցոյ, որպէս Յոհան Ծործորեցին եւ աշա-
կերտքն Սարգսի վարդապետի. եւ մինչ ցա-
նեն զորոմն չարացն, որպէս ի մերում ժամա-
նակի անիծեալ Նիկօլն Լեհցի եւ ընծեր զՅո-
վանէս Խուլն Կոստանդնուպօլսեցի: Եւ է որ
սերմանեն մինչ զանխլաբար ծածուկքն, որք
են վարժ լեզուիս եւ գրոց Հայոց. որ բազում
անգամ ի մերում աւուրս ԵԾ եւ այլ աւելի
փոքրիկ տետրակս գրեալ Հայոց գրովն զՀեր-
ձուածողական դաւանութիւնս իւրեանց եւ բե-
րեալ շողոքորդելով ցրուեալ ի մէջ Հայոց. եւ
իմ տեսեալ զբազումս ի տգիտաց որ առեալ են
եւ գրեալ ի մէջ սուրբ գրոց եւ ասեն մինչ
որպէս զդաւանութիւն ուղղափառաց: Եւ կու-
փութամ ի ձէնջ ի բաց Հերքել, մինչդեռ նոր
է եւ ոչ է Հնացեալ եւ տարրացեալ, զի դիւ-
րաւ լուծանի. զի «կրթութիւն բազմաժամա-
նակեայ՝ մակացական բնութիւն լինի», որ-
պէս ասէ Արիստոտէլ ի Հակակայս յեւթնե-
րորդ ճառին, զոր փիլիսոփայն Դաւիթ տարա-
լուծէ. «Թէպէտ եւ ունակութիւն եղեալ ի նմա
տարրայցի. եւ դժուարաշարժ[16] եղիցի ի յող-
նամանակն գոլոյ»[17]:

Իմացիք զի ոչ կարեմ յայտնի Հրատարա-
կել զանկարգութիւնս ձեր. զի ուրեք[18] ասէ
գիրս աստուածաշունչ՝ Զատականս ազգի քո

---

[16] Զ. դժոխաշարժել:
[17] Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի ի Դաւթէ, էջ 438 (տպ. Վենետիկ):
[18] Զ. իմեք (ուրեք):

մի յայտնեացես[19]. այլ վասն Աստուծոյ վուԹասցուք հետեւիլ ճշմարտուԹեան. զուք մի կարծէք ԹէՀ նոցա սեԹեւեԹեալ խաբեբայուԹիւն զձեր սիրտն միայն է հաւանեցուցեր եւ պղտորեր. այլ բազում անգամ զմեզ է զրզեր եւ զայլ կատարեալս. որ ժ տարով ընդուներ եմք միամտուԹեամբ, մինչեւ Աստուծոյ ողորմուԹեամբն յետոյ ճշմարտաբանիցն բանիւն կրկին հասու եղեալք կատարելագունին՝ աստուածով ազատեցաք ի չար կրօնիցդ եւ ազանդոց նոցա: Ով սիրելիք, զի Թէպէտ ամենայն մարդ ըստ կարողուԹեան իւրոյ մասն ինչ ի յառաքինուԹեանց ըստանայ. այլ հաւատոյ դաւանուԹիւն եւ քննուԹիւն գժուարին է, որպէս ասէ սուրբն Գրիգորն Ստեփէ. 'Ծածուկ եւ զանխուսափ է աստուածաբանուԹիւն հասարակ մտաց. եւ հազիւ ճանաչի կիրԹ խորհրդոց եւ նուրբ քննուԹեանց սրբոց. եւ ամենայն կատարեալ գրոց բանք կատարելոցն է գիտելի չնորհիւն Աստուծոյ,: Այսպէս յայտնեալ է զայս նորաձեւուԹեանս հանգամանս սուն պրւեսիկոս ճշմարտաբան Ղուկաս Լուսեցի յորջորջեալ. զոր որոմնացանքն[20] սերմանեալ են ի դիրս Նեբսեսի Լամբրոնացոյն, ի Մեկնիչ աղօԹիցն, որ սուտ է եւ խորԹ եւ ոչ է Նեբսեսի. զոր յառաջիկայդ վեց գլխով բացայայտ վերոյասացեալ քաջ գրամատիկոսն, ուղղափառուԹեան վարդապետն Ղուկաս. որում եւ

---

[19] Համմ. Ղեւտ. ԺԸ. 7:

[20] Ձ. որոմանանքն:

մեք հետեւեսցուք, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի· զոր եւ ձեզ կամիմ նմին հետեւել· ընթերցջիք եւ տեղեկասցիք եւ հետեւեսջիք ճշմարտութեան:

Իմասջիք որ այս չխոթման սկիզբն ի Կիրակոս անուն ումեմնէ [21] աբեղայէ եղեւ, որ էր նա ի Պոնդոսէ որ այժմ ասի Տրապիզոն· զի էր հայր նորա յազգէն Յունաց Քաղկեդոնի, եւ մայր նորա հայ ազգաւ· մեռեալ հայրն՝ եւ մայրն բերեալ ի մէջ Հայոց զնա եւ եւս ուսումն· եւ ուսաւ զգիրս Հայոց, եւ եղեւ աբեղայ· եւ գնաց առ Պետրոս կաթողիկոսն Սբասայ եւ հմտացեալ զրոց· բայց հանապազ զՔաղկեդոնիս յարդէր [22] եւ զովէր եւ զկրօնս Հայոց քամահէր· զոր ազդեցին Պետրոս կաթողիկոսին· եւ նա բազում անգամ խրատեալ եւ նա անլուր եղեւ· զոր յետոյ ի բաց եհան յինքենէ եւ նա գնաց յԵրուսաղէմ· եւ ի նոյն տեղին եւս գնոյն առնէր· զՅոյնս զովէր եւ զՀայս դարձուվէր· զի զբազումս չխոթեաց· զի էր վերին երեւակայութեամբն հայ եւ կրօնաւոր եւ առաքինի· եւ ներքին [298 ա] մարդովն եւ խորհրդով երկաբնակ եւ Քաղկեդոնիկ [23]: Զոր անդ յԵրուսաղէմ ազդեցին զգործս նորա վարդապետի ումեմն Գրիգորի եւ մականուն Բուք վերաճայնելոյ· եւ նա յԵրուսաղէմ նզովեալ գնա եւ ի սեղանատեղաց եւ ի ժամատեղաց աքսորեալ· զոր յետոյ ի մէջ անկեալ

[21] Ձ· ումեմ:
[22] Ձ· յարդէր:
[23] Ձ· քաղկեդոնի:

մինչեւ որդացն հաշտեցուցին զնա. եւ նա հարկ եղեալ ի վերայ՝ գնալ յԵրուսաղէմայ եւ այլ գնոյն ոչ առնել: Զոր եւ յԵրուսաղէմայ եւ գնոյն գործն ոչ եթող. եւ առեալ զայն բաղադրեալ Մեկնիչն ի ձեռն եւ զբաղումս ի պարզամտաց ձգեաց ի չփոթեալ յաղանդան[24] յայնոսիկ եւ ի հերձիկ դաւանութիւն. զի նա համուտ էր Քաղկեդոնի կրօնից:

Եւ դարձեալ իմացիք որ կու լսեմ — թող գնոցա բանն— այլ աւելի եկամուտ բան առնէք. կանանց իշխանութիւն էք տվեալ, որ յեկեղեցիս համապատս կանգնին ընդ քահանայսն. եւ յատեան աւետարանն ընթեռնուն եւ ի բեմն ելանեն խնկարկութիւն առնեն ի մենաստանս իւրեանց, որ յայսմանի հերձուածն Պիսիկիանացոց: Ով սիրելիք, ո՞չ էք ընթերցեալ զգիրս կանոնաց հարցն եւ կամ զքարոզ կրօնաւորացն որ ասէ. Որ ոչ թողցէ զհայր կամ զմայր, թէ որքան նզովէ զմխակէցն որ Աւետարան ընթեռնու եւ կամ ի բեմն ելանէ, եւ կամ խունկ արկանէ եւ կամ քարոզէ. եւ որ ինչ գործ է քահանայից կամ սարկաւագաց՝ գործել զայս ապրանցն[25], ասէ, որ մարդիկք են. ապա քանի՞ եւս առաւել կանանց պարտ է ի յայդպիսի գործոյն հրաժարել եւ հեռի կալ եւ չմերձենալ, որ ամենեւին խորթ է եւ հակառակ եկեղեցեաց ուղղափառաց: Ով սիրելիք, բազում անգամ զրով եւ յանդիմանելով ծածուկ եւ յայտնի

---

[24] Ձ. յաղանդն:

[25] Պէտք է լրացնել անպատշաճ է, ասէ:

ծանուցի ձեզ, թէ այդ խորթ եւ նորաձեւ բանիցդ ի բաց կացէք, զի չէ դա ճչմարիտ ուղղափառաց, այլ Քաղկեդոնականացն. թէ լսէք բարւոք. եթէ ոչ լսէք՝ դուք տայք զպատասխանին ի յահեղ յատեան դատաստանին Քրիստոսի:

Իմացիք, զայդպիսի բանդ ոչ կարէք դուք յառաջ տանել· զի ի յԱստուծոյ այլ է որ կու վիճի [26]. զի քաջ հռետորի է որ ոչ միայն զբան հակառակին ի դերեւս հանէ, այլ եւ զիւրն հաստատէ. զի զիմակայութեամբ եւ զիմայաբակութեամբ է բանն կատարեալ· եւ բանդ այդ ոչ է այսպէս որ ոչինչ յաւելու բարիս, այլ խռովութիւն եւ վրդովմունք ձգէ ի մէջ անմեղ մարդկաց եւ Աստուծոյ դատաստանի պարտական լինի· պատճառն առաջին եւ հեռեւողքն»:

Կիրակոս Տրապիզոնցւոյ մասին հաղորդուած տեղեկութիւնները անվստահելի են: Գրիգոր Վ. Բուք, որ ի վկայութիւն կը կոչուի, Գրիգոր Դարանաղցին է· իսկ սա Կիրակոս աբեղայի հիացողներէն է: Իւր ժամանակագրութեան մէջ (էջ 392—393) կը գրէ Դարանաղցի. «Տէր Կիրակոն Տրապիզոնցի ճգնաւորն, որ բազում ժամանակս կեցեալ ի լսարանս Կարկառեցի Պետրոսին. եւ էր կատարեալ փիլիսոփայ· եւ յորժամ բռնութեամբ կամէր վարդապետն Հարկիւ տալ հրամանս քարոզելոյ, նա փախուցեալ գաղտ յամենե-

[26] Ջ. կու սիճի:

ցունց եւ մի ումն յաշխարհականաց ընկերացեալ իւրն եւ եղեալ ի կերպարանս զոհիկ աշխարհականաց. եւ գնացեալ ի գիւղ մի, տաւարարծուքիւն առնելով գեղջն»: Մարտիրոս վարդապետ Վարագայ առաջնորդն լսելով տարօրինակ խաչնարածներուս մասին, կը հրաւիրէ զանոնք վանք: «Լուր եղեւ Պետրոսին (Կարկառեցւոյ). եւ նա ելեալ եկն ի համբաւ նորա եւ եդիտ որպէս լուաւ. եւ երդմամբ մեծաւ առեալ տարաւ ընդ իւր, թէ գքեզ ի կամս քո թողից: Եւ մէկ ժամանակ այլ վոք(ը) կացեր մօտն եւ յետոյ խնդրեր էր հրաման տալ իւրն՝ գնալ յերուսաղէմ բնակել»:

Հոս, Երուսաղէմ, կը հանդիպի իրեն Դարանաղցի 1606ին. անոր նկարագիրը այսպէս կու տայ (102). «Տէր Կիրակոն Տրապիզոնցի ամենիմաստ ընթերցող ներկուռն եւ եօթնապատիկ առաւել խաստակրօն եւ չորակեր եւ անինչ եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալն, տեսականաւն եւ գործնականաւն»:

Տէր Կիրակոսի յետագայ չրջանի գործունէութեան մասին խօսած ենք արդէն:

Գրիգոր Դարանաղցի բարեկամ մը չէր «Քաղկեդոնիկներուն». եւ սակայն եթէ այս պրուատական տողերը կը նուիրէ Տ. Կիրակոսի յիշատակին եւ նոյն իսկ անձամբ մտադիր էր հետեւելու անոր քայլերուն, ապացոյց կ'ընծայէ թէ իր յարաբերութիւնը Տ. Կիրակոսի հետ բարեկամական էր, նաեւ հոգեւոր զօրիւ մխացած:

Կեսարացւոյ խօսքերէն կրնանք միայն հետեւցնել, թէ Տ. Կիրակոս մասնակցած է Միութեան շարժման, թերեւս նաեւ մասնաւոր մղում տուած անոր:

Վայրապար է Կեսարացւոյ թերահաւատութիւնը հայ մատենագրութեան անաղարտութեան մասին: Դարերը ունեցած են իրենց ըմբռնումները. ապրած են ազդեցութիւններու տակ. եւ մատենագիրները արտայայտուած են ինչպէս ժամանակները թելադրած են: Մասնաւորապէս համարձակ եւ տանից ակնառութեան խօսած է Ներսէս Լամբրոնացի:

Ղուկաս Լոռեցին, զոր կը յիշէ Կեսարացին, իբրեւ հեղինակ գրուածքի մը, ուր «վեց գլխով» քննութեան առնուած է Ներսէս Լամբրոնացւոյ Պատարագի մեկնութիւնը, այլուստ անծանօթ է:

Հաւանօրէն ապրած է ԺԶ. դարու առաջին կէսին եւ նոյն է համանուն Հաղբատացւոյ հետ, որ կը գործէ ի Սանահին: 1525ին օրինակուած Սաղմոսարանի մը[27] Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. «գրեցաւ ի սուրբ ուխտս Սանահին, ընդհովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ամենափրկիչ կաթողիկէի. յիշեցէք զՋաքարիա քահանայն... յառաջնորդութեան Ղուկաս եպիսկոպոսի եւ Ղուկաս րաբունապետ վարդապետի ձեռագրչի Բերականի, որ պարբնակն էառ ի Կիպրոս կղզւոյ»:

---

[27] Ի Ձեռագիրս Տարօնոյ:

Փոքր Յովհաննէս Ծարեցի խօսելով մեծ Յովհաննէս Ծարեցւոյ († 1583) մասին կը գրէ[28] թէ անիկա աշակերտն էր «մեծ վարդապետին Ղուկասու Հաղբատացւոյ»: Ի խընդրոյ աշակերտին օրինակած է Ղուկաս Քարոզագիրք մը[29], որ գծրախտաբար առանց թուականի է: Յիշատակագրութեան մը մէջ կը գրէ․ «յորոց փրկեսցէ Քրիստոս Աստուած զգծող գրոցս զՂուկաս վարդապետ եւ զստացող զՏէր Յովհաննէս գրոց աշակերտն» (թղ․ 274 ա): Այլուր կը գրէ․ «Ով… եղբայր տէր Յոհաննէս աշակերտ բանին կենաց, ի ժամանակի ձմերան ծաղիկ վարդ խնդրես․ այժմ բարձեալ է իմաստութիւնն եւ սրբութիւնն աշխարհէս․ եւ ես մարդ մեղաւոր եւ մտօք կուրացեալ եւ տրամութեամբ տարակուսեալ, գրեցի զՔարոզս բառ խնդրուածոց սրտի քո․ այս շնորհաւոր քեզ եղիցի» (թղ․ 485 բ): Նոյն ձեռագրէն կը տեսնուի թէ առ ոտս Վարդապետին կ՚աշակերտէին նաեւ Ղուկաս ի Գողթան գաւառէ, Մկրտիչ որ է յերկրէն Քաջբերունեաց եւ Թորոս: Այս Թորոսը 1561ին Ջաքարիա եպիսկոպոս Գնունեցւոյ օրինակել տուած է Յայսմաւուրք մը[30], որ ի սկզբան սահմանուած էր Թեղենեաց վանքին, բայց

---

28 Սամուէլ Անեցի, Յաւելուած, էջ 192:

29 Աճառեան, Ցուցակ հայ․ ձեռագր․ Թաւրիզի, էջ 5—6:

30 Հ․ Յ․ Քոսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի, Թ․ 8 = 809:

ապա նուիրուած է Եղրդուտի վանքին: Գրիչը կը խնդրէ յիշել «զստացող... տառխս զԹորոս աստուածայարդ վարդապետն եւ զհոգեւոր ծնօղն իւր զճաչ եւ զտիեզերալուր խարազնազգեաց վարդապետն զՂուկաս զկա[ն]խեալն ի բանէն Աստուծոյ»:

Ցեցած այս տեղեկութեանց վրայ կարող ենք Ղուկաս Լոռեցին նոյնացնել Հաղբատացիոյ հետ եւ անոր գործունէութեան շրջանն ամփոփել 1510—1550 *տարիներու մէջ:*

Ի Սոթ, Աղուանից աշխարհի մէջ, ցոյց կու տան գերեզման մը, որ տապանագիր կը կրէ[31].

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ,
ԳԱՆՁԱՍԱՐԱՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ
ԹՎ· Ռ (1551):

Նո՞յն է սա Լոռեցւոյ հետ: Թերեւս Ղուկաս վարդապետ Հաղբատ-Սանահինէն անցած ըլլայ Աղուանից աշխարհը եւ ի Գանձասար առաջնորդութիւնն ընդունած. հոս պէտք է աշակերտած ըլլայ իրեն Յովհաննէս Ծարեցի:

Ղուկաս վարդապետի գրական աշխատութիւնները մեզի չեն հասած: Աճառեանի ցուցակէն չիմացուիր, թէ Ղուկաս իւր օրինակած Քարոզգրքին մէջ զետեղա՞ծ է ինքնագիր քարոզներ ալ:

---

[31] *Սմբատեանց, Գեղարքունիք,* էջ 626:

36· ՊՕՂՈՍ ՊԻՐՈՄԱԼԼԻ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Պօղոս Պիրոմալլի (Paolo Piromalli), *ծնած* 1592*ին ի Սիդեռնոյ Կալաբրիոյ, մտած էր Դոմինիկեան կարգը եւ համբաւուած իւր գիտութեամբ*[1]: 1631 *Մայիս* 30*ին հրամանաւ Ուրբանոս Ը.ի ուղարկուեցաւ Հայաստան*[2] *իբրեւ «գլուխ Հայաստանի առաքելութեան» եւ վարիչ* (rettore) *Նախիջեւանի* 1630*ին բացուած Դպրատան*[3]:

1632, *Ապրիլ* 13*ին* (*Ծաղկազարդ*) *կը հասնի Ապարաներ, ուր կը գտնէ* 300 *տուն կաթոլիկ Հայեր*[4] (*Միաբանողք*): *Անկէ չուտով կը մեկնի Գանձակ* (*Ապրիլ* 18*ին յառաջ*[5]). *ասկէ կը գրէ իւր չարահամբաւ թուղթն առ Քահանայապետն* (23 *Ապրիլ*)[6], *որով կ'ամբաստանէր Միաբանող Եղբայրներն եւ Նախիջեւանի հայ արքեպիսկոպոսն Աւգոստինոս Բայբեցի*:

Կը վերադառնայ Ապարաներ. հոս էր 1—18 *Յունիս*[7]: *Կ'երեւայ թէ լուսած էր հոս*

---

[1] Michelangelo Macri, Memorie istorico-critiche intorno alla vita e alle opere di monsignor Fra Paolo Piromalli. Napoli 1824.

[2] Acta S. C., an. 1631, p. 75.

[3] Prop. Scritturi riferiti nei Congressi Armeni dal 1430 al 1670, vol. 1.

[4] *Միսիան*, 395:

[5] Prop. Armenia, vol. 104, p. 186, 189, 198, *կը պարունակէ երեք նամակ գրուած Պիրոմալլիէն* 1632, *Ապրիլ* 18*ին*, 22*ին եւ* 23*ին ի Գանձակ* (Cianch):

[6] *Անդ*, p. 186:

[7] *Ունի թղթեր, գրուած Ապարաներ Յունիս* 1*ին*, 17*ին եւ* 18*ին. անդ*, p. 184, 190 *եւ* 199:

արդէն Պիրոմալլիի գրած ամբաստանագրի մասին: Իրրեւ «խառնակիչ[8]» չի հանդուրժուիր Պիրոմալլի յԱպարաներ: Անիկա 26 Յունիս—2 Յուլիս 1632 երեւան կը գտնուէր[9], հաւանօրէն խնդրելու Մովսէս կաթողիկոսի միջնորդութիւնը Նախիջեւանի Արքեպիսկոպոսի գայրոյթը զիջեցնելու համար: Մովսէս սիրով յանձն կ'առնէ այս հաշտարար դերը: Ունիմ աչքի առաջ համառօտութիւնը[10] Նամակի մը, զոր գրած է Մովսէս կաթողիկոս առ արքեպիսկոպոսն Նախիջեւանի, որով կը յորդորէ Արքեպիսկոպոսն, որ անյիշաչար ըլլայ հանդէպ Պիրոմալլիի, «հաշտուի անոր հետ, անտես ընելով անոր յանցանքներն եւ իր, արքեպիսկոպոսի, մասին առ Ֆահանայապետն գրած ամբաստանագիրն կամ գրպարտութիւնները»:

Պիրոմալլի կը վերադառնայ Ապարաներ: 1632, Օգոստոս 12ին կը գրէ ասկէ իւր յեսուկոչումը առ Ուրբանոս Ը.[11], չեշտելով թէ մոլորցուած է ինքը ուրիշներու սխալ տեղեկատուութեամբ եւ թէ իւր վերջին 40օրեայ գննութեամբ գտած է ամենայն ինչ յԱպարաներ կարգի եւ կանոնի մէջ: Բայց Արքեպիսկոպոսը անզիջող կը հանդիսանայ· 19 Օգոս-

---

[8] Անդ, p. 192:

[9] Գրած է ասկէ թղթեր 26 Յունիս եւ 2 Յուլիս· անդ, p. 185 եւ 187:

[10] Մովսիսի թուղթը, որ առանց թուականի է, հասած է Ցիրա Յովհ. Դամինիկոյի լատիներէն թարգմանութեամբ· անդ, p. 194:

[11] Անդ, p. 191:

տոս թղթով [12] կը ներկայացնէ Ուրբանոս Ը.ին Պիրամալլիի ամբարտաւան ընթացքը եւ իր դանգատները անոր մասին: Հաւանօրէն այս թուականէն քիչ յետոյ տեղի կ'ունենայ Պիրամալլիի բանտարկութիւնը «ի հրամանէ Նախիջեւանի հայ արքեպիսկոպոսի» [13] Ազոստինոս Բաջենցի, որ կը տեւէ «22 ամիս անասելի տառապանօք»:

Իր ազատութիւնը կը վերստանայ Պիրամալլի «հրամանաւ Ուրբանոս Ը.ի» [14] (1634, Յունիս—Յուլիս):

Այս անցքերուն ծանօթ է Գրիգոր Դարանաղցի, որ այսպէս կը պատմէ եղելութիւնը (էջ 582). «Թուին ՌՁ (1631), ի ժամանակի տէր Մովսէս կաթողիկոսին ... կուգայ ի բուն Ջուանգէն ումն յիզվիթ (!) արեղայ՝ Պօղոս անուն. նախ կու անկանի ի մէջ Ջահուկայն եւ ի նոցա միջումն քամոսութիւն առնելով եւ անհաչա խոսվութիւն արկանելով եւ եպիսկոպոս նոցա զայրանալով նմա. եւ յետ առաւել հակառակելոյն ընդ եպիսկոպոսին եւ եպիսկոպոսն մատնելով զնա բռնաւորի տեղոյն եւ նա արկանելով զնա ի դուբ մահապարտաց եւ չղթայ զնելով ոտիցն՝ երեք ամ անդ կալով ի խորափոին: Եւ լոյս հոդի տէր Մովսէս կաթողիկոսն անդ պատահելով ... բազում չա-

---

[12] Անդ, p. 193:
[13] Prop. Armenia, vol. 119, f. 110.
[14] Prop. Scritturi riferiti nei Congressi Armeni dal 1430 al 1670, vol. 1.

նիւ կու հանէ ի գրոյ տատապանաց, որ արժանի էր մահու» (!):

Պիրոմալլիի ազատութեան համար Մովսէս կաթողիկոսի բարեխօսութիւնը հակաժամանակագրական է. Մովսէս իրր երկու ամիս յառաջ վախճանած էր: Նկատի կարող էր առնուիլ Փիլիպպոս Վարդապետ, եթէ արտաքին վկայութիւն մը ազատութիւնը Ուրբանոս Ը.ի միջամտութեան չվերագրէր:

Այն չորս տարիները, զորոնք անցուց Պիրոմալլի Հայաստանի մէջ, չահագործեց սորվելու հայերէն լեզուն ի գիր եւ ի բան: Որովհետեւ բանտարգելութենէն ազատելէն ետքը անհաճոյ էր իր ներկայութիւնը Նախիջեւանի Արքեպիսկոպոսի թեմին մէջ, Պիրոմալլի գնաց Երեւան ուր գտաւ Փիլիպպոս վարդապետի, կաթողիկոսական առեղապահի հիւրասիրութիւնը[15]:

Այս առիթներէն բազմօք կը տարբերի ինչ որ կը պատմէ Հ. Մ. Զամչեան Պիրոմալլիի Հայաստան անցուցած առաջին չորս տարիներու մասին. միայն նիւթի ամբողջութեան համար յառաջ կը բերեմ հոս անոր տողերը. «Ի նմին ամի եկն յարեւմտից ի Հայաստան լսելի կրօնաւոր ոմն Պօղոս անուն ի կարգէ Դոմինիկեանց՝ Փիրոմալլի ասացեալ՝ Սիզերնացի ի Կաղաբրիոյ, առաքեալ ի քարոզութիւն յարեւելս հրամանաւ սրբազան պապին Ուրբանոսի Ը.: Երջեալ սորա արեւելեան

---

15 Անդ:

դղեակաւք ի կողմանս միջագետաց, եւ ապա ի Վասպուրական աշխարհի եւ յԱրարատ... եւ յետոյ լուեալ զհամբաւ բարելաւութեան Մովսեսի կաթողիկոսի՝ գնաց ի տեսութիւն նորա. եւ եղիտ պատիւ եւ մարդասիրութիւն առ ի նմանէ: Եւ ի լինել ընտեղութեան՝ սկսաւ Պօղոս բանս արկանել ի մէջ միաբանից էջմիածնի, թէ լուեալ է իմ յայլոց, զի Հայք ոչ ճանաչեն զդիւրաւորութիւն զահին Հռոմայ, եւ ոչ ունին սէր միաբանական ընդ դլխոյ եկեղեցւոյ: Իսկ նոքա ասեն. քա՛ւ լիցի. չարաբասխութիւն թշնամեաց է այդ համբաւ. այլ նա ոչ կարէր տակաւին հաւատս ընծայել բանից նորա: Եհաս այս զրոյց յականջս Մովսեսի կաթուղիկոսի. եւ նորա կոչեալ առ ինքն զՊօղոս՝ խօսեցաւ ընդ նմա բազում ինչ. եւ յայտ արար, թէ մեք յաւուրց անտի սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ մինչեւ ցայժմ անխախտ ունիմք զմիաբամութիւն սիրոյ ընդ մեծի Հռոմայ աթոռոյն. եւ դիտեմք զպատն լինել վեհագոյն քան զամենայն պատրիարգունս եւ ընդհանուր հրամանատան ամենայնի:

«Յայնժամ ասէ Պօղոս. Ընդէր ապա ոչ առնէք երթեւեկութիւն ձերոց առ քահանայապետն: Ասէ ցնա կաթողիկոսն. Բազում անգամ ունիմք զրեալ առ նա նամակս սիրոյ. որպէս եւ ես իսկ զրեցի ի սկզբան հայրապետութեան իմոյ՝ յամի 1629. այլ ոչ դիտեմ՝ եհաս այն առ նա, թէ ոչ. զրեցի եւ միւս եւս թուղթ ի մօտոյ, եւ առաքեցի յԻլով. իսկ պատճառ ոչ յաճախելոյ մեր զդիւր՝ է այս. զի որով-

հետեւ կամք ընդ իշխանութեամբ օտար ազդաց, յիմանալ նոցա զթզթակցութիւն մեր ընդ արեւմտեայս՝ ի կարծիս լինին զմէնջ վտանգութեան, եւ յարուցանեն նեղութիւնս ի վերայ մեր...: Այլ դու եթէ կարես յապահովի եւ անվտանգ յղել զթուղթ մեր, զրեցիր այժմ միւս եւս նամակ նոր, եւ տաց քեզ հասուցանել ի Հռոմ:

«Եւ ի յանձն առնուլ նորա յօժարութեամբ՝ զրեաց Մովսէս միւսանգամ թուղթ սիրոյ եւ հպատակութեան ընտանի եւ քաղցր բանիւք առ սրբազան պապն Ուրբանոս. որում ատորագրեցին եւ երկոտասան եպիսկոպոսունք հայրապետանոցին. եւ եառ ի ձեռս Պօղոսի: Եւ նորա առեալ զայն՝ տարաւ ի Նախջուան եւ պատմեաց խնդութեամբ Ջահկեցւոց Ունիթօռաց. եւ անտի ի ձեռն հաւատարիմ անձանց առաքեաց զթուղթն յԱրեւմուտս»:

«Ի չչնջել Ունիթօռաց եւ այլոց ամանց վասն իրացս այսոցիկ՝ եհաս լուր գործոյն առ այլազգի իշխանն Նախջուանայ. որոյ դժկամակ լեալ ընդ այս, եւ միանգամայն կասկածեալ՝ թէ լաւին կրօնաւորն այն եկեալ իցէ վասն գտանելոյ նշխարս կամ դանձս, բարկացաւ, եւ առաքեաց խնդրակս զկնի նորա: Եւ նոքա հասեալ՝ կալան զՊօղոս, եւ տարան առ իշխանն. եւ հրամանաւ նորա արկին զնա ի բանտ. եւ բազում անգամ զանակոծ արարին իբրեւ զլրտես եւ զխռովարար. եւ չեղեւ հնար ազատութեան, ոչ միջնորդութեամբ կաթողիկոսի եւ ոչ ազաչանօք այլոց՝ մինչեւ ցամս

երկու. դի մնաց անդ ամիսս քսան եւ երկու. եւ յետոյ հազիւ ուրեմն զերծաւ նա» (Գ. 611—612):

Պօղոս Պիրամալլի դեռ երկար դեղերեցաւ Հայաստան եւ ունեցաւ արդիւնաւէտ գործունէութիւն թէ առաքելական եւ թէ գրական ասպարէզներու վրայ: Ուրիշ տեղւոյ եւ ժամանակի կը թողում անդրադառնալ անոր կեանքի եւ գործունէութեան աւելի մանրամասնին քննութեամբ:

37. ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ Ս. ԱԹՈՌԸ

Միութեան հարցին ժէ. դարու առաջին կէսին գործօն մասնակցութիւն բերին հայ վաճառականները: Իրենց առեւտրական չուկան ընդարձակելու եւ մրցակիցներու դէմ պաշտպանութիւն գտնելու համար կարեւոր համարեցան անոնք քրիստոնեայ Աբեւելքի եւ Արեւմուտքի, յանուանէ Հայոց եւ Հռոմայ Եկեղեցիներու մէջ նկատուած խտիրը բարձուած տեսնել:

Հայ վաճառականները թէ Արեւելք եւ թէ Արեւմուտք, երբ եւրոպական իշխանութեանց հետ չփում կ'ունենային, կը հանդիպէին դժուարութիւններու: Սպանիացիք եւ Փորթուգալցիք, որոնք Պարսից Ծոցին եւ Արեւմտեան Հնդկաստանի ծովեզերքին տիրացած էին, կը վարուէին հայ վաճառականներու հետ այնպէս ինչպէս Մահմեդականներու հետ: Ոչ միայն կենցաղով, լեզուով եւ հանդերձանքով ունէին անոնք նմանութիւն ոչ-քրիստոնեայ

արեւելեայց հետ, այլ եւ դաւանութեամբ կը տարբերէին արեւմտեան քրիստոնեաներէ, որոնք Հռոմայ Եկեղեցւոյ ենթարկուած էին: «Հերձուածող» անունը, որով կ'որակուէին արեւելեայք արեւմտեաններէն, պատճառ էր յաճախ ունենալու անոնց հանդէպ ուրիշ վերաբերմունք: Արեւմտեան չուկայի մէջ ճանչցուած էին Հայերը — անշուշտ գլխաւորաբար Հպատակութեան, բայց նաեւ զգեստաւորութեան եւ այլալեզու բարբառին համար «պարսիկ» յորջորջմամբ:

Ջրխոռոնէի եւ քրիստոնէի մէջ դաւանաբանական խտրութիւնը բառնալու եւ արեւմտեանց քով համակրութիւն եւ պաշտպանութիւն գտնելու համար հրապարակի վրայ դրին հայ վաճառականները Մխութեան հարցը: Վաճառականներու ազդեցութեան ընդդիմանալ չէին կրնար հայ Եկեղեցականները, որոնք իրենց նիւթական գոյութիւնը անոնց առատաձեռնութեան կը պարտէին: Անոնք էին Եկեղեցիներ կառուցանողներն ու կղերականները զգեստաւորողները:

Մխութեան հարցը օրուան պահանջք դարձաւ մանաւանդ Այրարատեան դաշտի բնակիչներու բոնի Պարսկաստան տեղափոխուելէն եաքը: Երկրին մէջ աղքատութիւնը կ'իշխէր, եկեղեցիները կողոպտուած էին սպաններէ· իսկ տեղահանուած ժողովուրդը Պարսկաստանի մէջ յետին կարօտութեան մատնուած էր: Ջուղայեցիք եղան վերկութեան սպաստոնը· անոնք արտաքին աչխարհի հետ

վաճառականութեամբ ունեցած կապակցութիւնը ձեռքէ չհանեցին: Եւրոպական դրամատուններու մէջ պահ ձգուած դրամագլուխներու ուժով եւ չուկաններու հետ ունեցած ծանօթութեան շնորհիւ կրցան ոչ միայն դաղթական ժողովրդեան առժամապէս օգնութեան հասնիլ, այլ եւ մղում տալ պարսկական վաճառականութեան, արտածմամբ եւ ներածմամբ: Շահ Աբաս կը քաջալերէր զիրենք:

Այսպէս Ջուղայեցիք ինչպէս Երկրին մէջ, նոյնպէս գաղթականութեան մէջ պահեցին իրենց համբաւն եւ հասարակական կեանքի վրայ ազդեցութիւնը: Նոր-Ջուղայեցիներու կամքով կը կառավարուէին ազգայնոց թէ ներքին, թէ արտաքին եւ թէ եկեղեցական քաղաքականութիւնը: Անոնց թուին մէջ անուանի հանդիսացած էր Խոջայ Նազար, որ կը վայելէր Շահին ալ համակրութիւնն եւ վստահութիւնը:

Խոջայ Նազար իւր բարեացակամութեամբ եւ հեռատեսութեամբ կ'առաջնորդէր Ազգին, ուղղութիւն կու տար հայ եկեղեցւոյ, մանաւանդ պահ խորհրդականն էր Մովսէս կաթողիկոսի եւ անոր պաշտպանը ի սկզբանէ անտի: Բարեացակամ էր անիկա նոյնքան ազնուութեամբ նաեւ հանդէպ եւրոպացի առաքեալներու, որոնք կը գործէին Սպահան եւ կամ Պարսկաստանի ճանապարհով կ'ուղեւորէին դէպի հեռաւոր արեւելք: Անոր այս բարեացակամ վերաբերմունքը արեւմտեան առաքեալներու հանդէպ ոչ միայն դոհ ձգած էր

վանական հաստատութիւնները, այլ եւ քաջալերած ազգայինները, ունենալու անոնց հետ մտերմական ապերս, գնահատելու իրենց գաւակները անոնց դպրոցներու մէջ եւ օգտուելու արեւմտեան դիտութենէն: Բնականաբար պիտի հնչէր անոր բարերարութիւններու համբաւը լատին առաքեալներու բերնով նաեւ Արեւմուտք:

1629ին, Օգոստոսին, գրեց իրեն Ս· Ժողովը չնորհակալութեան դիր մը, զոր պիտի հասցնէր Նոր-Ջուղայ Գաղղիայի Նուիրակը· կը ներկայացնեմ այս տեղ նամակին պատճենը հայերէն թարգմանութեամբ:

Առ հայ խոջայ Նազար·

(Prop. Lettere volgari, an. 1629, vol. 8, f. 132.)

Նորին Սրբութիւնն Տեառն մերոյ եւ այս Ս· Ժողովը վերահասու եղաւ այն նպաստաւորութեանց եւ ձրից մասին, զորոնք ցոյց տուած էք այդ կողմերը գտնուող Կապուչին Հայրերուն: Մեր Տէրն եւ այս իմ գերամեծար Տեարք չատ ուրախ եղան որ կը գտնուի հոգանձ մը, որ իրենց առաքեալներու հանդէպ ունի այնքան սէր եւ գութ: Ասոնք հրամայեցին ինձ որ յայտնեմ Ձեզ Նորին Երանութեան պատշաճական չնորհակալութիւնն փոխարէն Ձեր մեծանձնութեան եւ քրիստոնէական բարեպաշտութեան առատաձեռնութեան, խընդրեմ միաժամանակ նաեւ, որ ապագային երբ պատահին առիթները, զանց չընէք օգնել ա-

նոնց, վստահացնելով զՁեզ, թէ անոնց ի նպաստ եղածները ոչ միայն աստուածեղէն բարութենէն պիտի վարձատրուին, այլ եւ անմոռաց պիտի դրոշմուին այս սուրբ եւ առաքելական Աթոռի յիշատակարանին մէջ. եւ այլն:

Նոր-Ջուղայեցիք մանաւորապէս մտերմացած էին Սպահան Բոկոտնկարմելեանց Մեծաւորի, Հ. Յովհ. Թադէոսին: 1629ին, երբ պիտի մեկնէր Հ. Յովհաննէս Հռոմ, ոչ միայն տեղւոյն հայ եպիսկոպոսն Խաչատուր Կեսարացի եւ Արիստակէս վարդապետ, այլ եւ Մովսէս կաթողիկոս ներկայացուցած էին բերանացի եւ գրով փափագներ, որոնց մասին խընդրած էին բանակցիլ Ս. Ժողովին հետ: Նաեւ Խոջայ Նազար յանուն հայ վաճառականներու խնդրած էր անոր միջնորդութիւնը Ս. Քահանայապետին քով, որպէս զի հայ վաճառականներուն շնորհուին քահանայապետական պետութեան եւ ուրիշ քրիստոնեայ աշխարհներու մէջ կայաններ, ուր կարենային արտահանել իրենց ապրանքներն առանց մաքսի. եւ Հռոմ բացուի հայկական Դպրատուն մը:

Հայ վաճառականներու խնդիրքը կը դնէ Հ. Յ. Թադէոս Ս. Աթոռի առաջ: Ս. Ժողովը զայն խորհրդածութեան նիւթ կ՚ընէ 1630, Յուլիս 23ին գումարուած Նիստին մէջ եւ հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի [1].

[1] Prop. Persia ect., an. 1648 inclusive, vol. 209, f. 298.

«Ս· Ժողովս կ'որոշէ հետեւեալ պատասխանը տալ, եթէ հաճոյ թուի Նորին Սրբութեան·

1· Հայերը կարող են եկեղեցական պետութեան եւ ուրիշ քրիստոնեայ իշխաններու հողերու վրայ իրենց ծախքով կայաններ կառուցանել եւ փոխադրել հոն իրենց վաճառքները, զորոնք կը ցանկան տարածել քրիստոնեայ աշխարհներու մէջ:

2· Կ'որոշէ Ս· Ժողովս, որ այս թոյլտուութիւնը չնորհուի այն վաճառականներուն միայն, որոնք կաթոլիկէ են եւ կամ ըլլալ կ'ուզեն· կրնան անոնք եկեղեցական պետութեան մէջ կանգնել կայաններ նաւահանգստի ազատութեան կամ մաքսէ ազատ ըլլալու իրաւունքով (franchitia)· Եւ որպէս զի անոնք նոյն իրաւունքով ուրիշ քրիստոնեայ հողերու (dominia) վրայ ալ կարենան հաստատուիլ, կարելի է այն իշխանութիւններուն համաձայնագիր կամ յանձնարարագիր դրել:

Այս որոշումը երկու նպատակ կը հետապնդէ· մին է եկեղեցական եւ երկրորդը քաղաքական: Եկեղեցականն է որ այն մեծաթիւ հայութիւնը կաթոլիկէ վաճառականներու միջնորդութեամբ կը կարենայ եւտիքեան հերետիկոսութենէն կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ ծոցը առաջնորդուիլ: Քաղաքականն է որ անոնց վաճառականութեամբ կարելի կ'ըլլայ քրիստոնեայ երկիրներուն զանազան իրեր, մանաւանդ մեծաքանակ մեռաքս մատակարարել»:

Նոյնը ուրիշ խմբագրութեամբ կը կըրկ-

նուի. «Տ. Յովհ. Թադէոս պիտի տանի Զուղայի Հայերուն Նորին Սրբութեան պատասխանը. այս մասին խօսք եղաւ 1630 Սեպտեմբերին. այս ինքն.

1. Պապը քրիստոնէութեան (քահանայապետական պետութեան) մէջ պիտի տայ հայ վանահայրերուն տեղը, որպէս զի կարենան ապրիլ հոն իրենց ծախքով. եւ նոյնին համար պիտի դիմէ ուրիշ իշխաններու (e lo stesso farebbe ufficio ad altri principi). պայմանաւ որ ապրին Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ:

2. Եթէ Դպրանոցի (collegio o seminario) համար չհնքը, բնակարանն եւ կարասիները գնուին, պիտի կազմուի իր ժամանակին 405 աշակերտի համար Դպրանոց մը» եւն (տե՛ս § 38, ծան. 12):

Որովհետեւ յիշեալ Հայրը երկար մնաց Հռոմ, պատասխանը երկարաձգուեցաւ մինչեւ 1633 Յունուար 5: Այս թուականով նամակ մը յանձնուած է Տ. Յովհ. Թադէոսի, որ այժմ օծուած էր Սպահանի եպիսկոպոս, ուղղուած Խոջայ Նազարին, որ հետեւեալն է.

Առ Տիար Խոջայ Նազար հայ կառավարիչ Զուղայի.

(Prop. Lettere volgari, an. 1633, vol. 13, f. 3.)

Հ. Յովհ. Թադէոս Բոկոան Կարմելեան տեղեկացուց Նորին Սրբութեան եւ այս Տ. Հ. Ս. Ժողովին այն օգնութիւններն եւ չնորհք-

ները, զոր նա գտած է Զեզմէ· եւ այն ամէնը զոր դուք ըրած էք եւ կ'ընէք մեր յաւին կրօնաւորներուն որոնք այդ կողմերը կը գտնուին, եւ ի մասնաւորի Բոկոան Կարմելեաններուն:

Յիշեալ Հօր այդ կողմերը գարձին առթիւ կը յայտնէ (Նորին Սրբութիւնը) իւր շնորհակալութիւնը Ձեզ եւ կը խնդրէ միանգամայն որ չարունակէք նոյնը հանդէպ անոնց, որպէս զի Ձեր հզօր պաշտպանութեան տակ կարենան ապրիլ խաղաղութեամբ այդ պետութեան մէջ եւ կատարել իրենց ծառայութիւնն Աստուծոյ եւ Ս· Եկեղեցւոյ, որուն համար գրկուած են այդ կողմերը:

Բայց ասոնք Նորին Սրբութիւնը ձեռնադրած է յիշեալ Հ· Յովհաննէսը եպիսկոպոս· եւ որովհետեւ յատաջացեալ տարիքի մէջ կը գտնուի, այս պատճառաւ ալ տուաւ անոր ուրիշ եպիսկոպոս մը յաջորդեցնելու իշխանութիւն: Ս· Ժողովը կը խնդրէ Ձեր Տէրութենէն որ ընդունիք գանոնք որպէս յանձնարարեալք եւ անոնց բոլոր պէտքերու եւ կարօտութեան մէջ օգնէք եւ պաշտպանէք գանոնք ըստ Ձեր կարողութեան: Ձեր այս սիրալիր վերաբերմունքը հանդէպ անոնց մեծապէս հաճելի պիտի ըլլայ Նորին Սրբութեան:

Նկատմամբ այն խնդրոց, զորոնք յիշեալ Հ· Յովհաննէս հայ վաճառականներու կողմէն դրաւ մեր առջեւ, նոյն Հայրը անձամբ պիտի հաղորդէ Ձեզ կարեւորները:

Կը մնայ այժմ, որ Դուք եւ Ջուղայի հայ վաճառականները այս քաղաքի (Հռոմի) մէջ

Զեր Ազգին համար բացուելիք Դպրանոցի ի նպաստ ընէք այն, ինչ որ Ձեզ կ'իյնայ: Ես կը վստահացնեմ Ձեզ եւ հայ վաճառականներուն, որ այս պիտի ըլլայ ի մեծ ծառայութիւն Աստուծոյ եւ ի փառս եւ յօգուտ համօրէն հայ Ազգին:

Զղեաւնք թէ ինչ արդիւնք ունեցան այս թղթակցութիւնները: Յովհ. Թադէոս եպիսկոպոսի մահը խափանարար եղաւ ծրագիրներու յաջողութեան: Թղթակցութիւնները կ'ենթադրեն եպիսկոպոսի բերանացի տեղեկատուութիւնները. անոր անձին վրայ թէ Հայք եւ թէ Ս. Աթոռը ունէին կատարեալ վստահութիւն:

38. ՀՌՈՄԻ ՄԷՋ ԴՊՐԱՆՈՑ ՄԸ ԲԱՆԱԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Հռոմի մէջ Դպրանոց մը (collegio o seminario) *բանալու առաջարկը, զոր Հ. Յ. Թադէոս 1630ին կը դնէր Ս. Ժողովի առջեւ, օտարոտի չհամարուեցաւ: Ի վաղուց հետէ կար սրդէն այս խնդիրը Ս. Ժողովի սեղանին վրայ. ունէր մօտ 50 տարուան պատմութիւն:*

«Ս. Պիոս Ե. Հայոց ազգին բարեբար քահանայապետներէն մէկը (1566—1572)՝ Ս. Մարիամայ Եգիպտացւոյ եկեղեցին եւ Հիւրանոցը քովի աներով՝ ազգին չնորհած էր. Գրիգոր ԺԳ. (1572—1585) իր դուքն եւ առատութիւնը անով աւելի եւս ցուցուց ազգին, որ ինչպէս Յունաց, այսպէս ալ Հայ պատանեկաց համար Հռոմ վարժարան մը հաստատելու

հրամանն ու կոնդակը տուաւ[1]: Ափսոս որ այնպիսի՝ ազգին օգտակար եւ պատուադիր հաստատութիւն մը՝ Քահանայապետին վաղահաս մահուամբը ի գործ չդրուեցաւ»[2]: Այս առթիւ Ազարիա կաթողիկոս կը գրէր առ Գրիգոր ԺԳ. «Գիտացաք զքաջութիւն եւ զմտածութիւնն եւ զչափսն առանձնական, որ քո Սրբութիւնդ ունի ի մեզ քո որդւոցդ Հայոց, աւելի քան զայն ընդհանրական, որ ունին ամենայն Քրիստոնեայք· քանզի ի Հռոմ տուեալ ես քո Երանութիւնդ ազգի(ս Հայոց) եկեղեցի եւ Օթարան եւ բազում ողորմութիւն, եւ յետոյ մէկ Դասատուն մի վասն ուսուցանելոյ տղայոց Հայոց, եւ տուեր ես չինել նոր Պասմագիր դեղեցիկ ի Հայոց լեզու»[3]: Այս նպատակաւ ալ Ազարիա կաթողիկոս կ'ընտրէր արժանաւոր պատանիներ եւ կ'ուղարկէր Հռոմ, նոյն «Դասատան» մէջ ուսանելու· կը գրէր այս մասին[4]. «Կու ուղարկենք ի հետն (Յովհաննէս եպիսկոպոսին, որ նուիրակ էր նշանակուած) զասացեալ Գրիգոր սարկաւագն ֆանի մի տղայով վասն ուսման ի Դասատունն»:

Այս գպրոցը գոյութիւն ունէր դեռ 1611ին: Սիմէոն Լեհացի, որ այս թուին Հռոմ կը գըս-

---

[1] Bullarium Romanum, t. VIII, 233 ed. Tavrii.
[2] Պալճեան, կաթողիկէ վարդապետութիւնն ի Հայս, 158:
[3] Պալճեան, 310:
[4] Անդ, 311:

նուէր, կը գրէր իւր Ուղեգրութեան մէջ (էջ 145).

«Ժողովել է (Փաւին) իւր քաղաքն ի Հռոմ չի ազգ եւ ունին ամենայն ազգն Եկեղեցի, Սրիգալ, Դպրատուն, կերակուր, անկողին, ոչխակ: Նոյնպէս Հայք եւս ունին ժամ, Սրիգալ, Դպրատուն, բայց տղաք չկան. միայն երկու տղայ կայր. զի Հայք սակաւ են... Ատուաձ զիւրեանց հոգին լուսաւորէ, որ զմեզ աւելի կու հոգան քան թէ մեք»: Նոյն ուղեւորը կը գրէ ի մէջ այլոց Հռոմի հայ կալուածոց մասին (էջ 92—93).

«Հասաք ի Հայոց Եկեղեցին եւ Շրիթային ... եւ Եկեղեցին Հայոց քարէ, մեծ եւ տան օտա քարէ ունէր ըխտաւորաց. այլ եւ դարպասի եպիսկոպոսաց, քահանայից եւ այլ կրօնաւորաց, ոչխակ, անկողին: ... Եւ յետ աւուրց ինչ կոչեցաք զՀայոց թարգիմանն Յակոբ անուն Ամթեցին, որ քառասուն ամ կամ աւելի էր անդ. եւ Փաւին 500 դուռուչ թային էր արել նմա վան թարգմանելոյն... Եւ աբարեալ էին (Զաքարիա) վարդապետին թային նաֆալայ օրն ժի հաց, հինգ օխա միս, երկու հաւ, երկու օխայ գինի, աղն, քացախն եւն. այլ չարաթին հինգ դուռուչ ճէպխարճի: Եւ էր անդ էրէց մի հայի Թօխաթցի, Բարթուղիմէոս անուն, որ պըզտկուց անդ էր անել եւ ի չափ հասել. զմեր գիրն եւ գլեզուն գիտէր, բայց նոցան այլ աւելի. զի նոցա օրէնքն կու բռնէր. նոքա օրհնել էին պնա էրէց. եւ տարին 100 կարմիր ոսկի թային օլօֆայ ունէր. եւ

եկեղեցին եւ չբլթալն եւ խցերն ամէն իր ձեռքն էր: Եւ ունէր ժամն էգիք, վախըֆ ուներ: ... Եւ կայր ի նմա ԺԲ հոգի: ... Եւ մեր քարտինալն էր Պուռկէզ, քեռորդին Փափին. ղի ՀԲ քարտինալ ունէր Փափն. եւ ամէն քարտինալն ազգի մի նագր էր. իսկ ղլուխն եւ մեծն Հայոց լինի»:

Գրիգոր ԺԳ.ի կոնդակը միւսանգամ Ս. Ժողովի սեղանի վրայ հանուեցաւ ճիշդ 50 տարի յետոյ: 1624ին Ս. Ժողովը ուզեց որ եւ է կերպով իրագործել Քահանայապետի հրամանը: Բայց նկատի առնելով որ արեւելքէն Հռոմ պատանիներ բերելը կապուած է դանազան դժուարութիւններու հետ, խորհեցաւ Ս. Ժողովը յիշեալ Դպրանոցը բանալ արեւելք այնպիսի տեղ մը, որ թէ եւրոպական հովանաւորութեան տակ ըլլայ եւ թէ մերձաւոր հայաբնակ վայրերու: Այս նպատակի համար յարմարագոյն վայր նկատուեցաւ Գոյա Արեւմտեան Հնդկաստանի ծովեզերքի վրայ:

Ծրագրին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ P. Cittadinoի, Միրայի արքեպիսկոպոսին, որ ծանօթ էր հայերէն լեզուին եւ հայ ժողովրդեան: P. Cittadino կ'անուանուի «մէկ կամ միւս Հայաստանի», այս ինքն Նախիջեւանի եպիսկոպոսին Մաթէոս Միրանչեցւոյ «օգնական, յաջորդութեան իրաւամբ»: Ունիմ աչքի առաջ Ս. Ժողովին 19 Յուլիս, 1624 թուակիր թուղթը, ուր հաղորդուած է Դպրանոցի մասին կարեւոր մանրամասնութիւնները.

Առ Տ. Նուիրակն ի Սպանիա.

(Prop. Lettere volgari, an. 1623—1624, vol. 3, f. 130—131.)

Նկատի առնելով այն պատճառները, զորոնք մեր Տէրը[5] *իւր հրամանագրին մէջ — որուն պատճենը ներփակ պիտի գտնէք — տուած ի Ս. Ժողովին Տարածման Հաւատոյ վասն իրաց կաթողիկէ Եկեղեցւոյն Հայաստանի, որոշեց Նորին Սրբութիւնը Գոայի մէջ Հայ մանուկներու կրթութեան համար Դպրոց մը բանալ. որպէս զի կարենան անոնք պահել եւ պահպանել այն եկեղեցին եւ նաեւ օգնել, որպէս զի սրբուին այն մերձակայ վայրերը, որոնք վարակուած են արեւելեան հերձուածէն եւ հերետիկոսութենէն: Միւս այլ վայրերէ աւելի այս քաղաքը յարմար գտաւ, որովհետեւ Հայ վաճառականները Արեւմտեան Հնդկաստանի հետ անդադար տուրեւառ ունենալով, չատ աւելի դիւրին պիտի ըլլայ Հայ մանկտին այս Դպրատունը բերել քան հոս ի Հռոմ, որ թէ հեռու է եւ թէ չունի այն ազգին հետ որ եւ է վաճառականական կապ, թէեւ կայ հոս օթեւան մը զոյն ինչ կերպով հիւրասիրելու համար այն Հայերը, որոնք երբեմն երբեմն կուգան տուրբ տեղերը այցելելու համար:*

Այս գործին հոգը յանձնուած է Մխրայի Գեր. Արքեպիսկոպոսին, որ Նորին Երանութենէն ընտրուած է մէկ եւ միւս Հայաստանի արքեպիսկոպոսին տաբնթերակայ ապագայ

---

[5] *Ուրբանոս Ը.*, 1623—1644:

յաջողութեան իրաւամբ ։ Անիկա այդ տեղ կու գայ՝ արեւելեան Հնդկաստանի ճամբով երթալու համար իւր գահանիստ վայրը ։ Պիտի գայ Ձեր Սրբութեան, որպէս զի ներկայացնէք զինքը կաթողիկէ թագաւորին եւ միջնորդէք, որ Նորին վեհափառութենէն որ եւ է նպաստ մը ստանայ · որովհետեւ այն գումարը, որ այն Դպրոցին համար երբեմն երբեմն պիտի մատակարարուի ասկէ, պիտի չկարենայ բաւական ըլլալ ։ Այս կէտի մէջ պէտք է Ձեր Սրբութիւնը նպաստամատոյց ըլլայ յիշեալ Գերապայծառին, այնպէս ինչպէս Դուք ի դէպ եւ պատշաճ կը համարիք · կարող էք գործածել նաեւ Մեր Տեառն եւ Ս · Ժողովին անունը ։ Ապացուցուցէք Նորին վեհափառութեան, թէ որչափ հաճելի պիտի ըլլայ Աստուծոյ անոր այս առատաձեռնութիւնն եւ մեծանձնութիւնը այսպիսի կարեւոր գործի մը համար, որ կոչուած է փրկել մեծաթիւ հայ ժողովուրդը, որ պէտք ունի օգնութեան · յիշեցուցէք դարձեալ Նորին վեհափառութեան այն փառքը, զոր պիտի գտնէ այս Ազգին քով, որ թերեւս անօգուտ չըլլայ իր ժամանակին նաեւ Սպանիոյ Թագին համար · եւ վերջապէս ըրէք այն ամէնը, ինչ որ յարմար թուի Ձեր խոհեմութեան եւ կարող է նպաստաւոր ըլլալ յիշեալ Գերապայծառին ։

Հռոմ, 19 Յուլիս 1624 ։

Զիտապինի ունէր Ս · Ժողովէն յանձնարարական մ'ալ Սպանիոյ արքեպիսկոպոսի

Լուիջի դէ Գամայի անուան վրայ, տրուած 19 Յուլիս 1624ին [6]:

Ժամանակակից մը՝ Կղեմէս Գալանոս կը պրէ Զիտտադինիի այս նոր առաքելութեան մասին [7]. «Զեռնադրեցաւ եպիսկոպոս նախ Միրայ քաղաքին, եւ յետոյ Նախիջեւանայ գաւառին: Իսկ առաջ քան զդնալն յիւր եկեղեցին (ի Նախիջեւան)՝ դիմեաց ի Արեւմտեան Հնդիկս առ ի ժողովել զողորմութիւնս վասն պիտոյից եկեղեցւոյն իւրոյ: Բայց դրազում արծաթս եւ ոսկիս անդ ժողովեալ՝ մինչ դեռ յետս դառնայր յԻտալիա, մեռաւ ընդ ճանապարհ ի Սպանիայ աշխարհին. եւ եթող զամենայն արծաթն վասն հիմնելոյ Դպրանոցին Հայոց ի մայրաքաղաքին Հռոմայ, զորոյ չինուածն այժմ (1634°) սուրբ Ժողովն, որ է սակս Հաւատոյ, խորհի ի կիր արկանել»:

Զիտտադինիի մահը պատահեցաւ 1627ին: Ակնարկուած դումարը, զոր հանգանակած էր յԱրեւմտեան Հնդկաստան, էր 2212 reale· զոր բերաւ հասցուց Հռոմ Ioan. Baptista Durali, ինչպէս կ'իմանանք Ս. Ժողովի Գործոց մէջ [8]:

Յայտնի չէ թէ Զիտտադինի ինչ արդեօք բախեցաւ ի Գոա եւ ինչո՞ւ կը վերադառնար Իտալիա:

Ս. Ժողովը միւսանգամ դարձաւ նախկին՝ Դպրանոցը Հռոմ բանալու ծրագրին: 1627 Հոկ-

---

[6] Prop. Lettere volgari, an. 1623—1624, vol. 3, f. 131.

[7] Միաբանութիւն, Ա., էջ 525:

[8] Acta S. C., an. 1631, sec. 170, p. 90.

տեմբեր 9ին Տոռնիէլլօ քարտուղարը կը կարդայ Ս. Ժողովի Ձբ. Նիսաին[9] մէջ «Հայոց համար Դպրանոց մը բանալու վերաբերեալ դրութիւնները եւ Հայոց Հիւրանոցի (hospitium) *կանոնագիրը, Գրիգոր ԺԳ.ի նոյն Դպրանոցի կառուցման մասին կոնդակը, զոր մահուանէն 5 ամիս յառաջ հրատարակած էր, ... եւ ի վերջոյ Ս. Ժողովի 1623 տարւոյ հրամանագիրը, որով նոյն ազգին համար Հայաստանի մէջ բացուելիք դպրանոցին ի նպաստ տարեկան 150 սկուտ կը նշանակուէր: Մեծապայծառ Հարք յանձնեցին յիշեալ վեր. Տեղեկատուին, որ Հայոց Հիւրանոցին եւ անոնց Եկեղեցւոյն եւ Հիւրանոցին վերաբերեալ տուները այցելէ եւ անոնց մտից եւ ելից մասին հաւաստի տեղեկութիւններ հաւաքէ. եւ ապա Մեծապ. Տ. Բուրգեզիօ կարդինալին՝ Հայոց պաշտպանին յայտնէ Ս. Ժողովին դիտաւորութիւնն եւ բաղձանքը եւ հարցնէ թէ Հիւրանոցին եւ անոր պաշտօնեաներու համար եղած ծախքէն դուրս կ'աւելնա՞յ դումար մը, զոր հնար ըլլայ այն հայ պատանիներու համար գործածել, որոնք կաթոլիկէ հաւատքի, լատին լեզուի եւ ուսմանց մէջ կը կրթուին. որովհետեւ Ս. Ժողովը գիտակից իր պարտականութեան կը խորհի գէթ այժմ բանալ քանի մը հայ պատանիներու համար փոքր Դպրանոցի մը սահմանի մէջ տուն մը, մինչեւ որ Աստուծոյ օգնութեամբ աւելի լայն չափով միջոցներ գոյա-*

[9] Acta S. C., an. 1626—1627, vol. 4, p. 297.

նան ամբողջական եւ կատարեալ Դպրանոց մը չինելու համար»:

Կարդինալ Բորգեզիոյի հետ տեսակցութեան արդիւնքը նպաստաւոր եղած է: 1628, Փետր. 4ի Նիստին մէջ[10] կը յայտնէ Կարդինալ Ուրբղինօ, թէ Հայոց Դպրանոցի բացման համար կարելի պիտի ըլլայ Հիւրանոցի եկամուտէն 150 սկուտ ստանալ. 150 սկուտ ալ պիտի տրամադրէ Ս. Ժողովը այն գումարէն, որ Նախիջեւանի Դպրոցին յատկացուած էր: Ասոր վրայ որոշուեցաւ որ նոր բացուելիք Դպրոցին մէջ այնքան աշակերտ միայն ընդունուի, որքան կարելի է հոգալ 300 սկուտով:

Այս որոշման վրայ էր Ս. Ժողովը երբ Հռոմ հասաւ Հ. Յովհ. Թադէոս Ջուղայեցւոց խնդրագիրներով ծանրաբեռնուած: Ջուղայեցիք կը փափագէին Հռոմ հայկական Դպրանոց մ'ունենալ, ուր կարենային մեծ թիւով հայ աշակերտներ զետեղուիլ: Անոնց խնդրագիրը չունէր տրամադրութեանս տակ: Ս. Ժողովը իւր 1630, Յուլիս 23ին գումարած մասնաժողովի մէջ խորհրդածութեան կ'առնէ Հայոց առաջարկը եւ հետեւեալը կը սահմանէ[11].

«Ջուղայի հայ իշխաններու փափագին, որով կը բաղձան Հռոմ հայ մանկտւոյն կրթութեան համար Դպրանոց մը բացուած տեսնել, ժողովս կրնայ գոհացում տալ, եթէ անոնք

---

[10] Acta S. C., an. 1628—1629, vol. 6, p. 10, *համ.* եւ p. 29.

[11] Acta S. C., an. 1630—1631, vol. 7, p. 101.

յանձն առնեն գնել Դպրանոցին համար կաթեւոր չէնքն ու կարասիները: Այն դումարը որ Ս. Ժողովս եւ Հռոմի Հայոց Հիւրանոցը կարող են տարեկան տրամադրել, պիտի կաթենայ միայն հինգ ուսանող, անոնց վերակացուն եւ ծառայ մ'ապրեցնել: Այս դումարը կը պայմանայ հետեւեալ կերպով. Միրայի արքեպիսկոպոսի դումարէն, որ 2000 սկուտ է, կաթելի է տարին 100 սկուտ առանալ. Նորին Սրբութեան անօրինելովը կարելի է նոյն նպատակին յատկացնել այլ եւս 70 սկուտ երկու կարդինալական մատանիներէն. գարձեալ նոյն Դպրանոցի կրնայ գործածուիլ այն 250 սկուտ դումարը, որ կրնայ դոյանալ Հայոց Հիւրանոցի մուտքէն եւ վարձքէն, եթէ հաճի Նորին Սրբութիւնը, այնպէս ինչպէս չնորհուած էր Գրիգոր ԺԳ.էն անգլիական դպրոցի կառուցման ժամանակ: Վասն զի Հայոց Հիւրանոցի մուտքը բաւ մեծի մասին ծառաներուն կը գործածուի, որոնց ըրածը աննշանակ բան է: Իսկ հայ աղքատներու համար, որոնք երբեմն երբեմն կը հանդիպին քաղաքս, հազիւ թէ 26 սկուտ ծախք ըլլայ: Այս ծառայութիւնը Դպրանոցն ալ կարող է ընել. եւ հիւրերը աւելի պատշաճ է Դպրանոցին մէջ ընդունիլ, քան այն Հիւրանոցի տան մէջ, որ՝ տեղւոյն եւ տան անպիտանութեան պատճառաւ՝ աւելի չուներ քան մարդիկ պատսպարելու չարմար է»:

Նոյն տարւոյ Սեպտեմբերին գումարուած Նիստին մէջ ի գիտութիւն կ'առնէ Ս. Ժողովը

մանաւանդ ովքին հաղորդած տեղեկութիւնները եւ կու գայ հետեւեալ որոշման[12]. «Եթէ Հայոց Դպրանոցի համար կարեւոր չէնքը, բնակարանն եւ կարասիները գնուին, կարելի պիտի ըլլայ անմիջապէս կազմակերպել 405 աշակերտի համար Դպրանոց մը, օգտուելով Մխրայի արքեպիսկոպոսի դրամագլխին 150 սկուտ չահովը եւ Հիւրանոցի 250 սկուտ հասոյթովը, որ պաշտօնէից վրայ անօգուտ կը ծախսուի» եւն:

Ս. Ժողովը իւր 1633, Յունուար 5ին առ Ղոջայ Նազար Թղթին մէջ կը գրէր. «Կը մնայ այժմ, որ Դուք եւ Զուղայի հայ վաճառականները այս քաղաքի մէջ Ձեր Սղին համար բացուելիք Դպրանոցի ի նպաստ ընէք այն, ինչ որ Ձեզ կ'ինայ: Ես կը վստահացնեմ Ձեզ եւ հայ վաճառականներուն, որ այս պիտի ըլլայ ի մեծ ծառայութիւն Աստուծոյ եւ ի փառս եւ յօգուտ համօրէն հայ Սղին» (տե՛ս էջ 389):

Ս. Ժողովի տրամադրութեանց եւ որոշմանց մասին Զուղայեցիներու հետ բանակցութիւնները պիտի վարէր Յովհ. Թադէոս Սպահանի եպիսկոպոսը: Անոր եւ Մովսէս կաթողիկոսի դրեթէ միաժամանակ վախճանելովը, բանակցութիւնները խափանուեցան: Զուղայեցիները լուեցին:

Մնաց Ս. Ժողովին վերադառնալ իւր նախկին ծրագրին, սահմանեալ թուով աշա-

---

[12] Prop. Persia etc., an. 1648 inclusive, vol. 209, f. 298.

կերտներու համար միայն բանալ Դպրանոց մը, որչափ իւր միջոցները կը ներէին: Այս մասին 1633 Սեպտեմբ. 3ին կը գրէ Ս. Ժողովը առ Հ. Եմիդիօ Պորտելլի[13]. «Ս. Ժողովս կը խորհի ի Հռոմ Հայոց համար Դպրանոց մը բանալ: Առ այս շատ լաւ պիտի ըլլար, եթէ Ձեր վերապատուութիւնը լատին լեզուն դասաւանդէ այն Յովհաննէս վարդապետին, որ Մոլաքս կաթողիկոսին աշակերտն է. որպէս զի անիկա կարենայ յետոյ հոս գալ եւ նոյնը հայ աշակերտներուն սորվեցնել»:

39. ՏՊԱՐԱՆ Ի ՀՌՈՄ, ԽՆԴԻՐՆԵՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Հռոմ արդէն 1579ին գոյութիւն ունէին հայերէն տառեր, զորոնք ձուլել տուած էր Ս. Աթոռը «Ռօպէրդոսի Կրանժէ՛օօն Փարիզացոյ գիրատիպիչ վարպետիս ձեռամբ»[1]: Այս տառերով տպագրուեցաւ 1584ին «Տօմար Գրիգորեանն յաւիտենական»: 1596ին՝ «Կարճառօտս ի դաւանութենէ սուրբ հաւատոյ ճշմարտէ որ վասն հռովմական սուրբ Աթոռոյս յառաջարկեալ, վասն կատարելոյ եկեղեցին յարեւլից վասըն միաբանելոյն սուրբ Հռովմա եկեղեցոյն», Վատիկանի տպարանէն. Կ'ըսուի ի կատարածին. «Ես Ղոփուզենց Յովանէս Տէրգնոպխսկոպոս ի վերոգրեալ սուրբ հաւատոյ դաւանութիւնս ի լեզու հայերէն բատուղեցի ընդ

[13] Prop. Lettere volgari, an. 1633, vol. 13, f. 92.
[1] *Հանդ. Ամս.*, 1914, էջ 18—22:

յաւինոյ խօսք ընդ խօսաց միաւորեցի եւ ընդ միութեան նորա վկայեմ» : 1603ին՝ «Ի կարճառօտ վարդապետութենէ քրիստոնէից» (Բ. տպագրութեամբ՝ 1623ին) : 1612ին պէտք է տպագրուած ըլլայ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի դաւանութիւնը, որուն համար կը գրէր Գրիգոր Կեսարացի 1614ին «Այս ձեռագրիս օրինակն փափն գրել է պատմոյ գրով եւ յուղարկել է ի Լեհ, նոյնպէս եւ յամենայն տեղիս» (տես վերը էջ 326) : 1623ին՝ «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմէական սուրբ Եկեղեցոյն... որ եղեւ հրամանաւք Եւճենիոսի Դ.» եւ «Այբուբիենք Հայոց» : 1630ին՝ «Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան» :

1611ին, երբ Սիմէոն Լեհացի Հռոմ կը գտնուէր, կը գրէր իւր Ուղեգրութեան մէջ. «Նոյնպէս Հայք եւս ունին ժամ, սրիպալ, դպրատուն... : Այլ եւ պատմագիր է հանած. զոր մեք աչօք մերովք տեսաք. Ատուած զիւրեանց հոգին լուսաւորէ, որ զմեզ աւելի կու հոգան քան թէ մեք. եւ ասին թէ ժՌ դուռուչ կու հայի պատման. ապա այժմ պաթալ է, ոչ բանեցնող կայ, ոչ բանող՝ մեր ազգիս էհմալութենէն եւ չարեացն. որպէս եւ ի վանատիկն [2]» :

Հռոմի մէջ բացուած հայատառ տպարանի լուրը փութով արձընգուց Ազարիա կաթողիկոսի սիրտը, առաջարկելու Ս. Աթոռին, որ

---

[2] Հանդ. Ամս., 1933, էջ 704—705 :

ձեռնարկու ըլլայ տպագրելու հայերէն Աստուածաչունչը: Այս նպատակաւ Հռոմ կ'ուղարկէր Գրիգոր սարկաւագը Աստուածաչունչի օրինակով մը, որպէս զի եթէ յանձնառու ըլլայ Ս. Աթոռը տպագրելու զայն, Գրիգոր կարենայ հսկել տպագրութեան վրայ[3]: Բայց մեծածախս հրատարակութիւն մը կը պահանջէր կաթողիկոսը: Ս. Աթոռը ծախքէ աւելի Աստուածաչունչի հայերէն բնագրի վերաքննութիւնը դժուարին տեսաւ. այս պատճառաւ ալ չառաւ խնդիրը լուրջ նկատողութեան:

Աստուածաչունչի տպագրութեան հարցը երկրորդ անգամ Ս. Ժողովի առջեւ դրուեցաւ 1630ին: Ջուղայեցիք իրենց ի ձեռն Հ. Յ. Թադէոսի ներկայացուցած աղերսագրին մէջ կը խնդրէին Ս. Ժողովէն Հռոմի մէջ հայկական Տպարան մը եւ հայերէն Աստուածաչունչի տպագրութիւնը. ծախքերը հայ վաճառականները իրենց վրայ կ'առնէին:

Relatio brevis կը գրէ թէ 1630ին Մովսէս կաթողիկոս դիմած է Ս. Գահին խնդրելու Դպրանոց եւ «Հայկական Տպարան» (§ 25): Այս մասին Ս. Ժողովը երկար չէ զբաղած, որովհետեւ Հայաստան Տպարան մը գոյութիւն ունէր արդէն Հռոմ:

Նկատմամբ Աստուածաչունչի, զոր հայ վաճառականները կ'ուզեն տպագրել տալ իրենց ծախքով, խօսք եղաւ վասն իրաց Հայոց Մասնաժողովի նիստերու մէջ, որոնք տեղի ունե-

[3] Պալճեան, էջ 311—312:

ցան 1630 Յունիս 23ին եւ Սեպտեմբեր 6ին. յանգեցան այն որոշման թէ ապագրութեան յանձնելէ յառաջ պէտք է ուղղել մոլար մաքերը, որոնցմով լի է, կ'ըսեն, այն մաեանը[4]:

1631/32ին նոյն խնդիրը Ս. Ժողովի առջեւ կը դնէ նաեւ Յովհ. Մոլինոյ, խնդրանօք որ աճապարէ Ս. Ժողովը Աստուածաշունչը տպագրելու, վասն զի նոյնին ձեռնարկել կը խորհին նաեւ Տաճկահայաստանի վանականները, եւ այն Հոլլանդայի մէջ, որ բողոքական երկիր էր: Այս մասին Ս. Ժողովի 1632, Փետրուար 3ի Նիստին մէջ կը դիտուցանէ Կարդինալ Ուբալդինո[5]. «Յովհաննէս Մոլինօ, Վենետացւոց թարգմանն ի Զմիւռնիա դրած է նամակ մը, որով կը խնդրէ որ Աստուածաշունչը ի Հռոմ տպագրուի, որպէս զի Հայերը, ինչպէս քիչ յառաջ փորձեցին, զայն հերետիկոս Հոլլանդացւոց քով տպագրել չտան:

Ս. Ժողովը կը համարէ թէ այս խնդրոյ մասին լրջօրէն մտածելու է: Մինչ այս, սակայն, որպէս զի Յովհ. Մոլինօ այն Հայերը այս խնդրոյ մասին յիշեալ հերետիկոսներու հետ բանակցելէ[6] եւ կեցընէ, պէտք է անոր

---

[4] Prop. Persia etc., an. 1648 inclusive, vol. 209, f. 290.

[5] Acta S. C., an. 1632—1633, vol. 8, p. 11. Հմմտ. նաեւ Հանդ. Ամս., 1914, էջ 13:

[6] Ուշագրութեան արժանի է որ նոյն դարուն չուէտ թագաւոր մըն ալ, Գուստաւ Ադոլֆ կը ձգտէր Հայոց հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, չահելու համար զանոնք բողոքականութեան: Ա՛ս այս ունիմ Axel Oxenstierի մէկ նամակը ուղղուած Peter Falkի ի Հոլլանդա

յոյս տալ, թէ Աստուածաչունչը Հռոմ պիտի տպագրուի»:

«Բայց աստի որովհետեւ, ինչպէս Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսի Ցրա Աւգոստինոսի տեղեկացուցեր է, ի Նախիջեւան կը գտնուի Աստուածաչունչն ըստ սովորական հրատարակութեան (Biblia vulgatae editionis), *յԵղբարց Դոմինիկեանց հայերէն թարգմանուած, կը համարի Ս. Ժողովը, թէ պէտք է գրել առ Արքեպիսկոպոսն, որ յիշեալ գրոց օրինակութիւնը ուղարկէ»:*

Չենք ուզեր աւելի հետապնդել այս հարցը: Ս. Ժողովը երկար գրաձեցաւ այս խնդրով[7] *նաեւ այս թուականէն եւթը. ի վերջոյ Ոսկան հանեց գայն ի գլուխ Ամստերտամի մէջ* (1666):

Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովի Տպա-

(գրուած ի Lübeck 1620 *Օգոստոս 29ին). ուր ի մէջ այլոց կ'ըսուի. «Նորին Թագաւորական Մեծութիւնն հրամայեց ինձ, որ յայտնեմ իրեն նամակով մը, թէ կարո՞ղ եմ աշխատիլ ձեռք բերելու հայ հոգեւորական մը, փողով կամ համոզելով, որպէս զի ընդունի անիկա Ւպսալուրգի դաւանութեան երկրորդ կէտը եւ յանձն առնէ յետոյ Հայերը մեր հաւատքին ձգել. եւ եթէ գայ այսպիսի մէկը Ձեր երկիրը, խօսեցէք անոր հետ: Եթէ ասոր յաջողութեան յոյս մ'ունենաք, խնդրեմ իմացուցէք ինձ: Այս նկատմամբ աւելի մանրամասնութիւններ պիտի գրեմ Ձեզ առաջին պատեհութեան: Բայց առ այժմ անպարապ եմ»: ...* Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, 1606—1624: *Մասն Ա. Հատոր Բ., էջ* 395 (*Նամակ Թ.* 253): *Այս Հայոց մէջ բողոքականութիւնը քարոզելու առաջին փորձն էր: Տեղեկութիւնս կը պարտիմ բարեկամիս՝ Գուրգէն Խունունցի ի Պարիս:*

[7] *Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Հայ Աստուածաչունչի տպագրութեան Ջանքեր Ոսկանէն յառաջ: Հանդէս Ամսօրեայ,* 1914, *էջ* 7—18:

բանը թէեւ չարունակեց իւր գործունէութիւնը, բայց Ջուղայեցւոց ծրագիրը չիրականացաւ: Անոնք կը բաղձային ի Հռոմ հիմնել Տպարան մը, որ լայն չափով գոհացում տար ուսումնական պիտոյքներու: Երբ բանակցութիւնները Ս. Ժողովոյն հետ ընդհատեցան, ձեռնարկեցին Ջուղայեցիք յանդուգն փորձը, ի Ջուղայ բանալ անձնական ճգամբք նոյն Տպարանը: 1640ին Խաչատուր եպիսկոպոս հրապարակ հանեց Հարանց վարքն եւ Աւետի ժամագիրքը· ինչպէս կ'ըսուի ձեռնարկած էր նաեւ Աստուածաշունչի տպագրութեան, որ սակայն անաւարտ մնաց:

40· ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԻԲՐԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

Չենք կրնար անձնաւորութենէ մը, որ բովանդակ կեանքը քարոզչական, ուսուցչական, հինարարական եւ վարչական գործունէութեան ասպարէզի վրայ մաշեց, պահանջել, որ նաեւ մատենագրութեան ընծայէր իւր տրիտուրը: Իր գրքերն են իր աշակերտները, իր հինարարական գործերը, ամբողջ հայ կեանքի վերազարթնումն եւ հայ Եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնը:

Զարմանալի է որ անոր ձեռքով գրուած եւ ոչ մէկ ձեռագիր ծանօթ է հրապարակի վրայ· թէպէտ կան անոր հրամանով գրուած գրչագիրներ:

Բայց եւ այնպէս կրնանք խօսիլ Մովսէսի գրական արտադրութիւններու վրայ, նկատո-

գութեան առնելով գրուածք մը անոր երիտասարդութեան տարիներէն եւ թղթակցութիւնները, որոնց մեծ թուէն հասած են մեր ձեռքը քանի մը նմոյշներ միայն:

1. Ողբ ի մահն Սրապիոն վարդապետի:

Սրապիոն վարդապետ Ուռհայեցի, որ 1603ին օծուած էր էջմիածնի կաթողիկոս իբրեւ Գրիգոր ԺԳ. եւ 1606ին հրաժարելով՝ վերադարձած էր Ուռհա, վախճանեցաւ 1606, Ապրիլ 23ին Ամիթ: Մովսէս, որ առ ոտս Սրապիոնի կ'ուսանէր, ստացած էր վարդապետական իշխանութիւնը եւ կը սպասէր առնել նաեւ գաւազանի իշխանութիւնը, մեծապէս ցնցուեցաւ վարդապետին մահուամբը: Իւր ազնիւ եւ երախտագէտ զգածմանց արտայեղումը ամփոփեց նա այդ Ողբին մէջ, որ մասամբ արձակ եւ մասամբ ոտանաւոր գրուած է: Նա իբրեւ կաթնարբած մանուկ մը կ'ողբայ այս անեղ իւր կաթնատու մօր կորուստը. որպէս աշակերտ մը իւր ուսուցչին մահը. որպէս որբ մը որ օտարութեան մէջ կողոպտուած է իւր հարազատ ծնողէն:

Այս գրուածքը ամբողջութեամբ կը հրատարակեմ ստորեւ:

= *Ձեռագիրք՝ Էջմիածին*, 745, 179 *բ*—186 *բ* (*ԺԷ*): *Երուսաղէմ*, 1042, 48 *ա*—52 *բ* (1660՟. *վերջը պակաս* [1]): *Ցուարչ Վ. Սահա–*

---

[1] *Արհիպատիւ Մեսրոպ Նշանեան բարեհաճեցաւ համեմատել իմ օրինակս Երուսաղէմեան այս օրինակին հետ. տարբերութիւնները կը նշանակեմ* B *համառօտագրութեամբ:*

կեան, *յԵւդոկիա*, *Տաղարան*, *Թ*. 4, *էջ* 81—103 (*սկիզբը պակաս*) · *առկէ արտագրութիւն մը Հոգացած է ինձ Աւետիս Սահակեան* (1913) :

2· Օրհնութիւնք եւ Թաղուածք տօնից եւ տէրունականաց եւ ամենայն սրբոց · *զոր սահմանեաց սուրբ Հայրապետն Մովսէս ի փառս Աստուծոյ* :

Գկ · Երգեցէք որդիք Սիոնի : Էակից Հօր եւ Հոգւոյն . . . :

Ձեռագիր՝ էջմ · 2412, *էջ* 846—870 (*ժէ*) :

Այս աշխատութեան մասին տես վերագոյն, *էջ* 171 :

3· Թուղթ առ Գրիգոր Կեսարացի :

Տես վերագոյն, *էջ* 28—33 :

4· Թուղթ առ Աւգոստինոս Բաջեցի :

Տե՛ս վերը, *էջ* 276—279 :

5· Թուղթ առ Վլատիսլաւ թագաւոր :

Հմմտ · վերը, *էջ* 279—280 :

6· Թուղթք առ Ուրբանոս Ը · :

Հմմտ . վերը 340 *եւն* :

7· Թուղթք երկու առ Գրիգոր Վ · Դարանաղցի : *Այս մասին կը գրէ Դարանաղցի · «որպէս տէր Մովսէս կաթուղիկոսն լոյս Հոգին երկու նամակ սիրով ողջունիւ եւ յորդորական բանիւք բազմօք առ ինձ ուղարկել* (*էր*) *եթէ կարողութիւն ունիս գալոյ*, *Ե՛կ որ մարմնաւոր աչօք տեսանեմք զիրեարս»* (471) :

8· Կոնդակ Մաղարդայ վանքի :

Տե՛ս վերը, *էջ* 228—231 :

ՄՈՎՍԷՍԻ ՏԱԹԵՒԱՑԻՈՑ

ՈՂՔ Ի ՄԱՀՆ ՍՐԲՊԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄՈՎՍԷՍԻ ՄԻՈՑ, ՈՐ Է ՏԵՂԵԱՒ ՏԱԹԵՒԱՑԻ,
ՍԱԿԱՒ ԲԱՆ

Համեմատութիւն աշակերտի առ վարժապետ որպէս բազմաց մի եւ սոսկս:

Գիտելի է, զի մարդն երեք ծնունդ ունի. նախ ի հօրէ եւ ի մօրէ. երկրորդ չնորհօք սուրբ աւազանին. երրորդ աշխատութեամբ վարժապետաց:

Դարձեալ յերից է մարդն՝ ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ եւ ի մտաց: Զի թէպէտ միոյն Աստուածոյ է երեսակս, սակայն առանձին առեղծող գոյ սոցա. մարմին առեղծեալ ի ծնողաց չնորհողին անհաս դիտութեամբն. հոգին տուեալ յԱստուծոյ ի մօր յարգանդին, անդիտելի ի մարդկանէ. միտքն պայծառացեալ աշխատութեամբ վարժապետաց սուրբ Հոգւոյն ձեռնտուութեամբ:

Դարձեալ երեք ծնունդն որ ասացաք՝ միմեանց համեմատ եւ նմանութիւն ունին.

ՁԵՌԱԳԻՐՔ՝ A = Շատաբչ վ. Սահակեանի օրինակը. B = Երուսաղէմի թ. 1042:
ԽՈՐԱԳԻՐ՝ Մովսէս B. որ է չիմ B. սոկս B:
1 մարդուն B: — 5 երից B. ի (ծնողաց) չիմ B:

այո երկու ծնունդն կարի քալ միաբան. եւ մինն ի սոցանէ վերազանց եւ տրիտուր ըստ առաքելոյ, զոր անհնարին էր օրինաց. Ասուած զորդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն մարմնոյ եւ այլն:

Բեր տեսցուք զմիաբանութիւն ծննդոցն. զինչ որ աշխատութեամբ ծննդենէ վարժապետաց զնմանութիւն մօրն ունի: Նախ մայրն յետ սաղմատուքեան քառասուն օր դիակիր չրջի. նոյնպէս եւ վարժապետն իմ երբ յանճն էառ զիս՝ դիակիր էի առաջի իւրն միայն աչակերտ ձեւացեալ: Երկրորդ զի յետ քառասուն աւուրն տղան չնչաւորի եւ հոգիանայ յարգանդ մօրն. նոյնպէս եւ ես փոխանակ հոգւոյն՝ առի հրաման վարժապետէն իմոյ ընթեռնլոյ գիրք մարգարէից. որպէս ասէ.

Կոչումն եղեալ աչակերտին
Որպէս տղայն մօրն յարգանդին.
Քառասնօրեայ դիակըրին
Առեալ հոգի բանականին:
Այսպէս կոչիլ աչակերտին
Ընդ միանալ վարդապետին.
Զեռօքն ընծայ չնորհեալ հոգին
Մարգարէից տառըս նոցին:

Երրորդ զի մայրն տղան լինն ամիս յարգանդին կրէ. նոյնպէս վարժապետն իմ փոխանակ լինն ամսոյն լինն աստիճան երանու-

17 դերեզանց B: — 20 մարմնու B: — 29 նոյնպէս հոս կը սկսի A: — 38 ձեռօք B ընծայն որհեալ A:

Թեամբ աւետարանին զիս առանձին խրատա-
կան բանիւ է պահեալ որպէս ասէ.

Մայրն զաղան ի յարգանդին
Կրեալ աչխատի իննեակ ամսին.
Եւ վարժապետն աչակերտին
Ուսուցանէ զինն երանին:

Զորրորդ, զի մայրն յետ ինն ամսոյն 50
տղան ծնանի. նոյնպէս վարժապետն իմ յետ
ինն երանութեան խրատելոյն միտք իմ պայ-
ծառ ծնանի:

Մայրն ծնեալ ի խանձարրի,
Տղայն մտեալ ՚ հոգ աչխարհի.
Եւ վարժապետն աչակերտի 55
Ունայն ասէ վաղք աչխարհի:

Հինգերորդ, զի թէ ինն ամիսն պակաս
լինի որ ծնանի, տղան չէ ապրելոց: Նոյնպէս
վարժապետն իմ առ իս ասէր, թէ մինն յինն
աստիճանացս պակաս լինի, որ ոչ կատարես, 60
չես ապրելոց յաւիտենից հրոյն:

Պակաս աւուրբք ծընեալ մանկան
Եւ ութնամսեայ մեռեալ ծընան.
Ծընողք նորա զուր աչխատան
Ցաւ եւ երկունք նոցա մընան: 65

43 առ յանձին A: — 45 տղան A: — 46 աչխատի] յաչակերտ A: — 47 յաչակերտին A: — 53 խանձարրի A: — 54 տղան A յաչխարհի AB: — 55 աչակերտին A: — 56 յաչխարհի AB: — 57 հինգերորդ A: — 59 առ յիս AB ի ինն A: — 60 աստիճանաց B: — 61 չէ B: — 65 ծնանողք... աչխատեցան B:

Դու, իմ որդեակ, իմաստութեան
Երկիւղ ընդ քեզ ինն աստիճան.
Սիրոյն յաւարտ զլուխ անդեան
Եւ ութներեակն կաս կենդան:

Վեցերորդ. եօթն ամսուն ծնեալն ապրի. եւ ութն չէ ապրելոց: Եւ այս բանիս վարժապետան իմ ծողովողին բանիւն զիս ուսուցանէ, թէ Տուր բաժին եւթանց այլ եւ ութից. եւ տասն կատարեալ թիւ է. եւթն անդամ տասն եւթանասուն է եւ ժամանակ մարդու եւթանասուն ամ է ըստ Դաւթայ: Եւ այս է որ ասէ. Տուր բաժին եւթանց եւ այլ ութից. զի թէ այսպէս է, նա պարտ է աշակերտին դնալ յաւարքինութենէ յաւարքինութիւն, որ կարողանայ յութիցն ապրիլ:

Ամսոց եւթեանց մանուկն ապրեալ,
Եւ ութամսեայ անտես վիժեալ.
Եւ թէ բաժին եւթից չառեալ
Ի յութներեակ խաւար քարչեալ:

Եւթներորդ. զի մայրն որ ծնանի, տղան ի ներքոյ սկզբնական մեղաց է. նոյնպէս վարժապետան իմ մինչ զասի գիրք չէր տուեալ ի ձեռն իմ՝ չէի աշակերտ, այլ անուամբ միայն:

66 *երկուք* A: — 73 *եւթեացս* A *եւթնեացս* B *այլ եւ չիմ* AB *ի յութիցն* AB: *ծող. ժՎ. 2*: — 76 *Դաւթեայ* AB: — 78 *նայ* AB *յաւարքինութենէ* AB *յաւարքինութիւն* A *չիմ* B: — 80 *ութիցն* AB: — 81 *ամաց* B *մանուկ* B: — 83 *եաւթից չարեալ* B: — 86 *ներքոյ* B: — 87 *գիրք*] *չիմ* B: — 88 *չէր* B:

Մայրն ծնեալ մեղաց որդի
Կրճիճն առեալ մօրն Եւայի.
Սոյնպէս կոչիլ աչակերտի
Մինչ չէ առեալ դիրքըն դասի:

Ը. Զի յետ աւուրց ինչ տղան մկրտի ձեռամբ քահանային ի սուրբ աւազանն, չնորհօք որդի լինի Աստուծոյ եւ բնութեամբ՝ ծնողին: Նոյնպէս վարժապետան իմ փոխանակ մկրտութեան օրհնեաց զիս եւ եա ի ձեռն իմ դասի դիրքն. եղէ որդի իւրն չնորհաւք:

Մեղաց որդին կրկնեալ ծնի.
Ջուր 'ւ աւազան եւ սուրբ Հոգի.
Եղբայր անուամբըն Քրիստոսի,
Եւ բընութեամբն իւր ծնօղի:
Օրհնութիւն վարժապետի
Համակ նըման աւազանի.
Դասի դիրքն աչակերտի,
Նովաւ բնակէ ի սուրբ Հոգի:

Տե՛ս, ով զքեզ, զրոց աչակերտ, թէ ո՛րպէս մեծ է աշխատանք վարժապետաց, որ ուսուցանելովն գնմանութիւն մօրն ունի օրհնութեամբն համակ աւազանին որդիս իմաստութեան ծնանի: Ապա վայ այն աչակերտին որ անհնազանդ լինի վարժապետին. չիք ինչ ուրախութիւն վարդապետին քան զլսողու-

90 *Եւաի* A: — 92 *սոյնպէս* A: — 93 *տղայն* B: — 99 *որդի* B: — 101 *Քրիստոսի*] *ի յաշխարհի* B: — 102 *բնութեամբ* B: — 108 *յաշխատանք* A: — 111 *յաչակերտին* A: — 112 *ինչ չիք* A: — 113 *լսողութիւն* A:

թիւն աչակերտին, ըստ Առակին, եթէ Ուրախ լիցի սիրտ քո, ուրախ արասցես եւ զիմ սիրտ:

Դու լեր հլու եւ հպատակ
Վարժապետիդ մըտօք յըստակ.
Ունի ընդ քեզ աշխատ դերկակ
Եւ զի չնորհօք դու ես որդեակ:

Իննեըորդ. կայ մայր որ երանութեան մահուամբ կու մեռանի. կայ որ թշուառութեան: Դարձեալ երանութեան մահ այն է որ եւթանասնամեայ լինի ըստ Դաւթայ եւ տեսանէ զորդիս որդւոցն խաղաղական կենօք գհասարակաց մահն վճարէ. այս երանութիւն է եւ ոչ մահ:

Ժ. Թշուառութեան մահ այն է որ ծնողն երիտասարդական հասակն լինի կամ առուղ ինչ աւելի. եւ լինի որդի իւր բանդեայ. եւ զորն անկատար յանկարծամահ հասանի իւրն. հայի տեսանէ զաղան իւր կաթնակեր ի լաց եւ ոչ կարէ օգնել. սիրան ի կախ մեռանի. այս է թշուառութեան եւ լալու մահ: Ո՛վ մահ, զառն է յիշումն քո. որչափ յիշեմք զքեզ՝ քանց զուռ զողամ:

Վա՛յ ասեմ այնպէս որդուն
Որ անկատեալ ի մօր ծոցուն.

116 A կը յաւելու *վա՛յ ինձ եւ եղուկ է. ես անձամբ զանձն իմ դատապարտեմ*: — 120 *զի*] չիf A: — 121 *կայ* չիf B: — 132 *զաղայն* B: — 133 *ի* չիf B: — 135 *քան* B: — 138 *ծողոյն* A:

Սահանց կարօտ որբացելոյն,
Եւ թաղկացեալ ի մօր սիրոյն:

Արդ այսպէս վարժապետան իմ Տէր Սրապիոն եւ Գրիգոր կաթողիկոս Հայոց Թչուառականան մահուամբ փոխեցաւ եւ զմեզ որբացեալ եւ կաթնակեր եթող: Ո՛վ աստուածասէր ժողովուրդք, ցուցէք ինձ. զմա՞յրն ամենեցուն լամք, թէ զպաղան կաթնակեր:

Ա.

Աչք իմ լուսաւոու,
զիա՞րդ խաւարեցար.
Բազուկ իմ հըզօր,
զիա՞րդ յարմկէ հատար.
Գլուխ իմ զանգրահեր,
զիա՞րդ խոնարհեցար.
Դու համասփիւռ ծաղիկ,
զիա՞րդ թառամեցար.
Երկինք լուսաւոու,
զիա՞րդ ամպով ծածկեցար.
Զօրեղ զօրաւոր,
զիա՞րդ խոցեցար.
Է՛ չունչ իմ եւ հոգի,
զիա՞րդ քաղուեցար.
Ընաիր մարմնով սուրբ եւ կոյս,
զիա՞րդ ի հող լուծար.

139 *ի սահաց* B: — 140 *Նորայ տեսուն* B: — 144 *կաթնակեր* A: — 146 *տղայն* B *կաթնակեր* A:

Ա.

3 *զանգրահեղ* A: — 4 *համասփուռ* A: — 7 *քաղեցար* B:

Թագ ականակուռ զլուխ իմ,
զիա՞րդ վերացար.
Ժրաջան մեղու եւ զործ քաղցրահամ,
զիա՞րդ դադարեցար.
Ի յայգոյն Յիսուսի դու ծառ պտղալի,
զիա՞րդ զօսացար.
Լեղու քաղցրախօս, ահարկու դիմօք,
զիա՞րդ լռեցար.
Խորհուրդ բարի, կոյս մաքուր,
զիա՞րդ վերացար.
Ծով ծիրանի, խազազ, անքոյթ,
զիա՞րդ վրդովեցար.
Կանգնող գլորելոց,
զիա՞րդ վերջացար.
Հոգւով լցեալ տուն եւ տաճար,
զիա՞րդ քակտեցար.
Ջեռնաւարկու զեկդ ճարտար,
զիա՞րդ դու անկար.
Ղամբար լուսափայլ, ջահ անշիջելի,
զիա՞րդ դու չիջար.
Ճշմարիտ ողկոյզ սիրով քո արբեալ,
զիա՞րդ ճմլեցար.
Մարգարիտ պայծառ, առաքունք չարեալ,
զիա՞րդ նստեցար.
Յայտդ քո լուսով, ունքդ քո կամար,
զիա՞րդ անտեսացար:
Նռենի ծաղիկ, փըթթեալ վարդենի,
զհա՞րդ տգեղացար.

11 զաւսեցար B: — 13 կուս AB: — 14 խաղ անքոյդ B: — 17 ձեռնաւարկու B: — 18 անշիջանելի B:

Երթունքդ լար, կլափդ փայլուն,
  զիա՞րդ ի հող մածար.
Որդահատան զեռ, աղբիւր բարեհամ,
  զիա՞րդ ցամաքեցար.
Ձորից յօրինեալ, երբեակէ դռնեալ,
  զիա՞րդ քակեցար.
Պարիսպ ամրութեան, անցի ապաստան,
  զիա՞րդ տապալեցար.
Ջուր զովացուցիչ տապմամբ ծարաւոյ,
  զիա՞րդ ծածկեցար,
Ոսկին քաղցրութեան, մանանայ երկնային,
  զիա՞րդ հալեցար.
Ախրայի խորխոխ հաստատեալ ոտու,
  զիա՞րդ կործանեցար.
Վերջացեալ ժամուս ճրագ լուսատու
  ուժգնակի հողմով, զիա՞րդ դու շիջար.
Տարածեալ մտաց լուծմունք քո զրոց,
  զիա՞րդ դադարեաց.
Բարունեաց պարծանք, գլուխ Հայկազան,
  զիա՞րդ դու անկար.
Ցնցութիւն Հայոց, պարծանք աշխարհաց,
  զիա՞րդ բանտեցար.
Խիծեալ հառաչեմ, խղճիւ խոցոտիմ,
  զիա՞րդ խոցեցար.
Փառացն ձայն հաւուն լսեցար,
  սլացեալ հողւով զիա՞րդ ընթացար.
Բնար քաղցրախօս, երգարան Դաւթի,
  զիա՞րդ անշնչացար:

23 փայլուն B: — 24 որդայհոստան A: — 25 քակտեցար B: — 27 ծարաւու A: — 33 յաշխարհաց AB: — 34 ւխծեալ A: — 35 հողով AB:

Բ.

Աչքդ լուսատեսիլ սեղմեցաւ.
Բերանդ քաղցրահամ փակեցաւ.
Գլուխդ ղմրեթայարկ խոնարհեցաւ.
Դէմքդ քաղցրահայեաց թառամեցաւ.
Երեսդ քո պայծառ այլեղացաւ.
Զատամունք քո մարգըրտաշար
կարկարելոյ դադարեցաւ.
Էջ քո վակասակիր ակարացաւ.
Ընկրկեցաւ անխ քո բոլորակ.
Թուլացաւ մէջ քո կամարակապ.
Ժողովող միտքդ ափշեցաւ.
Ի յերկինս հայեցար.
Լուծումն յանդամոցդ կծկեցար.
Խօսք փոշատեսակն ախտացար.
Ծիծաղականդ խափանեցաւ.
Կամքդ ոչ կամելով՝ պահապան
տանըն չարժեցաւ.
Հնձողն չփղեալ դիմաց նորին զարհուրեցար.
Ձեռքդ յաջ եւ յահեակ տարածեցար.
Ղամբարն լուսափայլ տաճքի աչաց
քոց տեսար.
Ճեմելով յերկինս ճանապարհին զարմացար.
Մտացար զաչակերտքս,
ի ձայն հաւուն սլացար.

Բ.

1 սղմեցաւ B: — 3 զմրէթայարկ A զմրէթայ-յարկ B: — 5 ալեղացաւ չիք B: — 6 մարգըրտայ-շար A մարգարտաշար B: — 7 վակասցկիր A: — 9 կամարակապ A: — 10 յափշեցաւ AB: — 13 փո-շայ տեսակ A: — 15 պահապանն B: — 16 չրդեալ B: — 18 լուսայփայլ AB քոյ] քո B:

Յաւախ ի մէնջ վերացար.
Նսեմացաւ աշխարհս գգայլի.
Տէրմի բանդեցար.
Ոստ ծառուդ քաղցրամն յարմատուց խլեցար.
Զարից յօրինեալ մարմինդ միմեանց բաժանեցաւ.
Պաճուճան տանդ, սափոր ջրոյն մանրեցաւ.
Ջուրն յակն Յորդանանու դարձաւ.
Ոսկի աշակերտաց զմեզ մոռացար.
Սիրելի վարդապետ զիա՞րդ հեռացար.
Վա՜յ եւ եղուկ մեզ ի հօրէդ որբացաք.
Տիրեաց մեզ խաւարն թանձրամած.
Բնական լոյսն ի մէնջ վերացաւ.
Ցնծութիւն աշակերտացս յանկարծ ողբ դիպեցաւ.
Իւրեալ սիրով եղբարքս միմեանց կծով բաժանեցան.
Փոխեցաւ ցնծութիւն մեր ներհակ տրտմութեան,
Բնութիւն աշակերտացն խափանեցաւ:

Գ.

Ամպի եղեալ հօրէդ հեռացոյ,
որբացեալ որդեակս առ ո՞վ դարդանամ.
Բանի կարօտեալ, սրտիւ թախանձեալ,
կերակրի կարօտս առ ո՞վ լիանամ.
Գծուծ նուաստիս, մերկակ չրջողիս,
ի հօրէդ անկեալ առ ո՞վ պերճանամ.

22 յաշխարհս AB: — 24 ծառոտ B: — 25 աւրինեալ AB: — 28 յաշակերտաց A: — 31 թանձրացմած A: — 32 լուսն A: — 33 յաշակերտացս AB: — 34 միմեանց A: — 36 յաշակերտացն A:

Գորով պարառեալ, ծաղրով նախատեալ,
 գանգատեալ մըռօք առ ո՞վ ժողովքիմ.
Երկիրս օտարութիւն, լալով հառաչեմ.
 ըղձալի սրտիւ ընդ քեզ մեռանիմ.
Զանխուլս բանից մարդկանց նախատիմ,
 կոչեցեալ աշակերտս առ ո՞վ ուսանիմ.
Է առատ մուրացկանս այպելով շրջիմ,
 ոչ գոլով տեղի գլխո՞յդ դադարիմ.
Ընկըկեալ բանիւ ի քէն հեռացայ.
 կաթիլ պակասեալ՝ սրտիւ նուաղիմ.
Թափառիկ եղեալ մոլորեալ շրջիմ.
 սասանեցեալ ցրտիւ առ ո՞վ ապաւինիմ.
Ժըռելով բանի ի քէն քաղցրացայ.
 թերացեալ մըռօք առ ո՞վ լիանամ.
Ի հօրէ թողեալ առ քեզ դիմեցի.
 որբացեալ որդեակս առ ո՞վ ես երթամ.
Լքեալ կորնչիմ, ծարաւ պապակիմ,
 նուաղեալ ընչուս ընդ քեզ մեռանիմ.
Խելագար շրջիմ, սըրով խոցոտիմ,
 սիրելի վարդապետ հոգով քո ծածկիմ.
Ծանկել կերակրոց մօրդ կարօտիմ.
 չիրիմ տապանի ընդ քեզ գիջանիմ.
Կականակ ձայնիւ առ քեզ հառաչեմ.
 մթացեալ գիշերիս առ ո՞վ ժողովքիմ.
Համանակ նման քեզ ոչ երեւին.
 կսկիծ աղետից գլխո՞յդ դադարմանիմ.

6 յաշակերտս A: — 9 թափառի AB: — 10 ժըռեով B: — 14 չիրիմ] շրջիմ B իջանիմ B: — 16 աղէտից A:

Զայնիւ դոչելով, աւազ ասելով,
մխացեալ հոգւովս ընդ քեզ ելանիմ.
Ղեկավարդ ճարտար յաչխարհ հետացար,
ղեկիս մոլորեալ հոգով մեռանիմ.
Ձեւոտ յաչխարհէս կամաւ հեռեւիմ
ճախողի եղեալ որո՞վ ես ուղիմ
Մաղթելով հայցեմ, աւ քեզ պատառիմ,
որբացեալ որդեակս ընդ քեզ մեռանիմ:
Յաւերացեալ սրտիս վիրօք խոցոտիմ,
յանցաւ աչխարհէս դիա՞րդ ելանեմ.
Ներգեւեալ հոգւով մոլորեալ չքմիմ,
Յովհաննէս կախիկ աւ քեզ հառաչեմ.
Շարաբարդեալ մեղաց ուժգին դարհուրեմ,
նախանիդ իմ Գրիգոր, աւ քեզ ապերսեմ.
Ողբոց արժանիս կսկիծ ազէտիս,
Մխիթար առհմի լալով պատառիմ.
Զորացեալ խոխս հրով առչորիմ.
կարապետ արի աւ քեզ անկանիմ.
Պարուրեաց կսկիծ իմ յաղէտ դորովի.
Յովհաննէս Համշի աւ քեզ դիմեցի.
Զաղելով կոծիմ, սրտիւ խոցոտիմ,
Գրիգոր Տարօնի աւ քեզ բողոքիմ.
Ոիմ հարացեալս խեղդատար չքմիմ.
Թորոս անուանի մեծաւ պատառիմ.
Սոմեալ կորնչիմ քաղցեալ մեռանիմ,
Յովհաննէս Շիրաք աւ քեզ ապերսեմ.
Վիրօք խոցոտիմ, չարաւ սեռանեմ,
Ղուկաս վհհի կոծով պատառիմ.

17 *ելանեմ* A: — 18 *դեկօարդ* A: — 19 *եւ չիք* AB: — 21 *ասկէ սկսեալ կը պակսի* B: — 22 *հոգով* A: — 23 *յոյժգին* A: — 26, 29, 32 *Յովանէս* A:

Տիրական այգին ունիս Հայկազան,
 Սրապիոն արբայ, գիտ՞րդ մեռանիս[1].
Բպաղնու տատիս, Մովսէս եղկելիս,
 Յովհաննէս համշիրակ[2] առ ո՞վ դարմանիմք.
Ցնորեալ խելօք խղճիւ վարանիմ,
 մածուցեալ մեղօք, որով բաժանիմ.
Խուծեալ հառաչեմ, հոգւով տառապիմ,
 յերկրիս օտարութիւն, առ ո՞վ դադարիմ.
Փանաքի եղեալ, եղբարց բաժանեալ,
 կսկիծ աղէտօք միմեանց հեռացեալ:
Քառեակ տասնակի եւ իննեակ ամի[3],
 քաղցրութիւն սրտիս ակն իմ մեռանի:

Մեռանիլ ըղձամ հոգւով ծածկելու.
 պարշապար ոտից դժոխք բանտելու.

33 խղճի A:

---

[1] Մովսէս կու տայ հոս Վարդապետաց կարգը այսպէս.

Յովհաննէս Կոլոտ Որոտնեցի.
Գրիգոր Տաթեւացի
(Դանիէլ ճգնաւոր)
Յովհաննէս Համշէնցի
Թովմա Տարօնեցի,
Գրիգոր Տարօնեցի
Յովհաննէս Ծիրաք
Ղուկաս Կզեցի
Սրապիոն Ուռհայեցի

որմէ զիսի առնէր ինքն ալ գաւազանի իշխանութիւնը:

Իսկ «Կարապետ արի» չգիտեմ. հին ցուցակներու մէջ չի յիշուիր անիկա:

[2] Յովհ. Ուռհայեցի:

[3] Մովսէսի այս տողէն կը տեսնուի թէ Սրապիոն Ուռհայեցի վախճանած է 49 տարեկան, ուստի ծնած է 1556/57ին:

Որոշեալ տեսանց պատճառ ինձ լալու.
սիրելի բանիչ մայրն է իմ պխտու.
Վերացեալ աչացս կարօտ եմ տեսու.
խարեն զիս բանիւ նման ազայու:
Մնուցեալ որդեակդ ի քէն արտաքու,
գէշ գէշ պատառի գազան սոսկու.
Երէկն եւ յեռանդ մատրերելու.
բարբառ ու խօսիցդ յունկանս լսելու.
Մշտասուր սարփ ըմպոն է չիրմու,
զատուցեալս տենէ եղիք ի ծայու:

Արդ եղբարք իմ սիրելիք, չէ պարտ մեզ անմխիթար լալ, այլ չափ եւ կշիռ: Եթէ թագաւոր որ սիրելեաց իւրոց առ ինքն կոչէ եւ բնտանիքնորա խնդան եւ ուրախ լինին. քանի՛ առաւել երկնաւոր թագաւորն, որ այսօր վարժապետն մեր առ ինքն կոչեաց: Չէ պարտ մեզ սուգ առնուլ, այլ սակաւ մի լալ եւ աղօթք անդադար վասն փոշաստեսակ մեղացն, որով փրկեացէ Քրիստոս զամենեսեան. նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ով ընթերցող, թէպէտ յետոյ գրեցաւ, սակայն առ ոտս նորա էի մինչ ի փոխելն առ Քրիստոս. եւ յետոյ եղէ տառանման յօտարութիւն, որպէս որ բանս յիշէ:

Գրեցաւ ի մայրաքաղաքն յՈւրհայ. թվին ՈԾԶ. ի Արաց[4] ամսոյ: Թվին ՈԾԵ. Մե–

38 սիրելի] տուելի A: — 40 գազան] գազ A: — 42 ս՛րի A կարդա՞լ սարունայ: A չիրմու] ջիրմիս A: — 50 փոշայտեսակ A:

[4] Մարտ—Ապրիլ:

Հեկի Ե[5] աւուր չորեքշաբթի եւ Հայոց պատկի առաջի շաբաթու[6], ի մեռանման ժամու Վարժապետն մեր աւանդեաց զհոգին սրբասնեալ:

Ծարաւբերալս պակաս է եւ թերի·
Միտք իմ մոլորեալ խաւարաւ ծածկի·
Աղաւնին սատակ յորմէ հայէի,
Վերացեալ աչացս այլ ոչ երեւի·
Նուաստ աշակերտացն եւ չեմ անուանի
Սանէն զատուցեալ մանուկ թարշամի·
Կերակուր կարծրագոյն չէ ինձ ուտելի·
Կաթին փափաքիմ մօրն իմ ծնողի·
Վարդապետ քաղցուն բաժակ ըմբերելի·
Աչացս լոյս, սրտիս բղձալի·
Մարմինդ կոյս եղեալ ի շիրմի,
Հոգիդ դասակցեալ նախնոյն Գրիգորի:

---

[5] Ապրիլ 23:

[6] Այսինքն 23 Ապրիլ 1606 Գչ. = 5 Մեհեկի փոխ–ծանեցաւ Սրբազան վարդապետ յԱմիթ:

ՅԱՆԿ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱԽԵՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ

Էջմիածին, Ձեռագրատուն

թ. 199	104
201	140, 213
290	164
293	30, 192, 194
427	70
503	69
507	7
685	159
737	137
745	407
778	266
785	26, 193
801	30, 194
942	94
960	102
981	145, 237
1004	248, 250
1017	129
1099	8, 259
1171	7, 238
1184	136
1476	54
1538	98
1678	193, 196
1714	134, 195
1742	136, 235
1878	98

2309 24, 233
2372 4, 146, 206, 237, 240
2412 408
2413 171
2608 161, 2
2635 8, 194, 221
2656 163

Երեւան, Պետ. Թանգարան

թ. 147 195
155 184
621 212, 215
683 35
821 172
864 172

Վիեննա Մխիթ. Մատենադարան

թ. 16 259
37 450
55 220
88 47
168 30
266 54, 450
386 29
387 142
593 10, 15
694 227, 228

Երուսաղէմ

թ. 322 68
1042 407

Archivio della Propaganda de Fide

Vol. 1 376, 378
3 f, 130—131, 206 293, 294, 296
5 f. 168, 202 332
7 f. 18—19 340, 342
8 f. 82, 132, 296 284, 344, 385

11 f. 78, 146, 155	276, 281, 347
13 f. 3, 92, 96, 107, 117	283, 349, 358, 359, 388, 401
73 f. 144	345
104 f. 172, 184—187, 189—192, 194, 198—199	348, 376
110 f. 57	345
119 f. 110	378
180 f. 139—143	361
189 f. 186, 258—259	167, 322, 335
209 f. 282—283, 290, 298	353, 5, 386, 400, 404
293 f. 210	249, 324

Acta S. Congreg. della Propaganda de Fide

Acta Vol. 3 (1622—1625) f. 233—234, 250	329, 338—339
4 (1626/27) f. 297	397
6 (1628/29) f. 10, 29, 262	344, 398
7 (1630/31) f. 101, 157	349, 398
8 (1631/32) f. 11, 19, 75, 90	242, 348, 351, 376, 396, 404

Archivio Vaticano

Fondo Borghese, ser. II, No. 67, c. 141	300
Arm. vol. 46, No. 281, f. 264	295

Archivium Główne, p. 1 276

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբոնդիոս (՞) աղանդաւոր 318։
Աբաս Ա. շահ Պարսից 32, 37, 40, 44, 89—91. 105—107. 114—121, 128, 130, 174, 180—182. 186. 232. 240. 298—313, 337, 345, 384։
Աբգար դպիր Թոխաթեցի 287։
Ագուլիս ք. 48. 176. 186, 198, 215, 216։
Ագոնց Ն. 4։
Ազարիա կաթ. Ջուղայեցի 289, 391, 402։
Ազարիա Վ. Սասնեցի 15։
Ազարիա երէց Ճամբրայ Ս. Աստուածածնի 163։
Ազարեան Ստեփ. (կաթ.) 309։
Ալեքսան երէց Ս. Սարգսի ի Կ. Պոլիս 59։
Ալեքսանեան Գէորգ եպ. 41։
Ալիշան Հ. Ղ. 34, 56, 91, 98, 139. 196. 248։
Allatius Leo 349։
Allessio de Menses 42։
Ալոյզիոս Պիզու 248։
Ալպօյաճեան Ա. Ա. 58։
Ախինեան Հ. Ն. 144, 287։
Աղահէճք գաւառ 183։
Աղանեան Գ. քահանայ 141։
Աղաւնունի Մ. Վ. 41։
Աղեքսանդր կաթ. 3, 140։
Աղթամար կղզի 243—245։
Աղուանք 155, 180, 245։
Աղչկույց վանք 323։
Աղջոց Ս. Ստեփաննոսի ալ 235։
Աճանան, Էճանան գաւառ 7—8, 25, 97—98. 195. 214։
Աճառեան Հ. 30, 184, 193—196, 335, 374։
Աճափիսան կին 94։

Ամատունիք 219:
Ամիդ, Համիթ, Տիգրանակերտ 10—16, 21, 40, 64, 70, 126, 132—133, 163, 172, 326, 352:
Ամիրայեան տ. Բարէլի 106:
Ամիրաւէ Երզնկացի 47:
Ամիրգունեայ խան 73, 80, 93—98, 102, 105—106, 111, 115, 180, 200:
Ամիրդոլու վանք 190:
Ամուխ մարգարէ 236:
Ամպերատոմ 405:
Այրարատեան, Արարատեան աշխարհ 9—10, 36—37, 40, 60, 93, 97—98, 155, 299, 380, 383 եւն:
Այրիվանք 155, 323:
Անանիա առաքելոյ վանք 96—97, 100, 106, 137, 200—202:
Անապատ մեծ 25—26, 29, 153 [illegible]:
Անաստասիա կին Գասպարի 266:
Աներեղ 219:
Անդրէաս երէց Աղուլեցի վկայ 89—90, 198—199:
— Արզրումցի 64:
— տ. Զաքարիայի 266:
Անկինա ք. 296:
Անկուրիա ք. 34, 307:
Աննա դ. Զաքարիայի 266:
Անտոն արեղայ Զարեքաղեանի 161:
— ճգնաւոր 159:
— Սաֆարովիչ 266:
Անտոնից կարդինալ 284:
Աշտարակ գիւղ 9:
Ապարանք ք. 376—377:
Առաքել կաթ. էջմ. 34—35:
— Դաւրիժեցի 3 եւ յար.:
— երէց Ճանապենց 104:
— Սիւնեցի 366:
— գրիչ ի Կարին 34:
Առինջք վանք 35, 106:
Առլան գիւղ 28—32:

Ասկնջաւս գ. 190:
Աստապատ ք. 31, 176—177, 217—218, 227, 229, 230:
Աստուածատուր եպ. Այրիվանից 323:
— *եպ. աթոռակալ էջմիածնի* 53:
— *երէց* 162, 163:
— *երիցուկ* 163:
Ատրպատական 101:
Արագած 155, 206, 219:
Արարատ լ. 308:
Արարք, վայր 227:
Արզրում ք. 64, 80—81, 223:
Արիոս Աղեքսանդրացի 282, 328:
Արիստակէսի այր 235:
Արիստակէս Բարկուշատցի 161, 196:
— *Խարբերդցի* 129, 258:
— *Ցամբեցի* 160—163, 168, 194—195, 214, 219, 337, 340, 353, 356, 359, 386:
Արիստոտել Ստագիրացի 216, 367:
Արտաշիսի գ. 83:
Աւագ մահտեսի 64:
Աւգոստինեանք ի Սպահան 289, 300—304:
Աւգոստինոս Բաջենց արքեպ. Նախիջեւանի 276, 278, 334, 376—380, 405:
— *Ֆրա Պարուպալցի* 300:
Աւղալբէգեան Թ. 85:
Աւետիս կաթ. էջմիածնեցի 22 *ծ.*, 32 *ծ.*, 49, 58—73, 85, 181, 327:
— *արքեպ.* 65:
d'Avril A. 34:

Բարաք խոջայ 64:
Բարգէն եպ. Կիւլէսէրեան 29, 41:
Բաբելոն 236, *տե՛ս Բաղդատ*:
Բարէ հայր Յակոբ վարդապետի 106:
Բաղրատ թգ. Վրաց 70:
Baluzius S. Tutelensis 34:
Բաղդասար Վանեցի 64:

Բաղդադ ք. 107—108, 120, 125, 133, 337:
Բաղէշ ք. 64, 223:
Բայինդուր բէկ 106—107:
Բար գ. 174:
Բարդուղիմէոս Արգար թարգման 309, 313, 321, 392:
Բարխուդարեանց Մ. Վ. 83, 162, 195:
Բարսեղ եպ. Աղուանից 84:
— Վ. Գուլասցի 190:
— երէց Ծամբայ Ս. Աստուածածնի 161, 163:
— — յՕհաննավանս 208:
Բղուղ Պետրոս 221:
Բենարդոս Պայծառաձորեցի 2:
Bzovius A. 309, 312, 321, 323:
Բժշկեան Հ. Մ. 55:
Բիւզանդիա 13, 14:
Բուրդեգլեայ, Պուռկէս կարդինալ 393, 397—398:
Բջնի 220:
Բռնակոթ գ. 163:

Գաբրիէլ եպ. Ջաքարիա առաքելոյն 266:
Գալէմքեարեան Հ. Գ. 15, 58, 253, 405:
Գաղղիա 385:
Գանձակ ք. 73, 83, 376:
Գանձասարայ վանք 74, 375:
Գանձոյ երկիր 78:
Գառնակերի վանք 219:
Գասպար հայր Ջաքարիա առաքելոյն 266:
Գեղամայ երկիր 78:
Գեղարքունի գ. 42, 75:
Գետաթաղ գ. 30, 193:
Գինեա կարդինալ 352:
Գողթն գ. 21, 65, 215—217, 305:
Գոհար մայր Աւետիս կաթողիկոսի 60, 71:
Գոա ք. 348, 393—394, 396:
Գայունեան Պետրոս արքեպ. 5, 34, 249:
Գորի ք. 46—48:
Գուլիելմոս ադոստինեան 42—45, 307:

Գաւառս Ագուլիս թղ. 404:
Գուրճստան երկիր 98:
Գրիգոր Լուսաւորիչ 210, 236, 239, 245, 341, 354, 423 եւն:
— Տղայ կաթ. 146:
— ԺԲ. կաթ. էջմ. 34—35:
— ԺԳ. կաթ. տե՛ս Սրապիոն Ուռհայեցի:
— կաթ. Ագուլեցի (1635) 83—84:
— Է. քահանայապետ 2:
— ԺԴ. քահանայապետ 289:
— ԺԵ. քահանայապետ 328, 390, 393, 7, 8:
— Գանձակեցի, պատրիարք Երուսաղէմի 16—17, 21, 23, 49, 63—68, 81, 158, 246, 290—294:
— Կեսարացի, պատրիարք Կ. Պոլսոյ 10—22, 27—29, 61, 69, 142—143, 8, 179, 186, 197, 247, 253—260, 277, 285, 294, 320—321, 325, 332, 3, 355, 360 շշ.:
— Վ. Բաղ, Դարանաղցի 4, 14, 18—19, 62, 156—157, 369, 371—372, 408. կոչմունք յաճախ:
— Վ. Անկիւրիոյ 34:
— Վ. Տարօնեցի 421:
— արեղայ 207:
— ռ. Զաք. աշակերտու 266:
— երէց Թաւրաքեցի 335:
— սարկ. Թոխաթցի 403:
Գրիգորիս Վ. Տաթեւացի 8, 203, 219, 220, 259, 368, 421:
— (Ս.) Ագուլեցի կաթողիկոս 83:

Դանղի գ. 186:
Դաւիթ մարգարէ 33, 412:
— Դ. կաթ. էջմ. 32—57, 61, 114—115, 129, 133, 181, 223, 232, 243, 299—302, 322:
— Արգար պատրիարք Երուսաղէմի 16, 64—65:
— Դաւիթ եպ. Ղարամանենց, Ճամքոսեցի 30—31, 92, 160—62, 188, 192:
— եպ. Նուիրակ 322—323:

Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայ 366—367։
Դաւիթճան եղբ. Յովհ. եպ.ի 106։
Դաւութ խան ի Գանձակ 74։
Դարէժ ք. 22, 88, 112, 175, 181, 241, 298—299։
Դեկոս կայսր 278։
Դիմաս դէլլա Կրոչէ եպ. 129—130, 345, 7, 357։
Դիոսկորոս Աղեքսանդրացի 326, 342—343, 346։
Դուրալի Յովհ. 396։

Եագլովյա ք. 54—55, 251։
Եագուպ Թորոսենց 252—253։
Եգիպտոս 15, 157, 164։
Եզեան Կ. 249, 273։
Եզր քահանայ 210։
Եզր կաթ. 327։
Եղիա եպ. Երզնկայի 53։
— երէց ու. Մելքիսեթի 83։
— ծաղկող յԱմիդ 163։
— դպիր 183։
Եզինդեան Գ. 24—25, 193։
Եղիսաբէթ կին Բաբէլի 106։
— քոյր Զաք. առաքելոյ 266։
— — Աւետիս կաթ.ի 60։
Եզրդուտի վանք 375։
Ենկի խոճայ Ամթեցի 16։
Epifanio di S. Giov. Battista 348։
Եսայի Վ. Կարճաւանցի (Մեղրեցի) 83, 97—98, 163, 196, 200, 7, 218—219։
— խոջայ 64։
Երասխ գետ 217։
Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան 144, 209, 212։
— Ամթեցի խոջայ 163։
— տէ՛ր Եսայի Կարճաւանցի 98։
Երեւան ք. -ցիք 39, 43, 62, 75, 93—99, 106—107, 111, 114, 137, 200—204, 232, 241, 298—300, 7, 322, 377, 9։ — Զօրաւորի եկ. 97։ — Կաթողիկէ եկ. 41, 95։

Երզնկա ք. 64:
Երնջակ գւռ. 163, 218, 334:
Երուսաղէմ ք. 15—20, 32, 63 չչ·, 81. 107. 155—158, 164. 173. 246. 290—292. 369—372 ևն:
Եւգինէոս Դ. քահանայապետ 289, 332, 8, 342, 354, 356, 401:
— գի Սան Բենեդետտօ Կարմելեան 125, 167, 335:
Եւտիքէս 282, 342—343, 8, 359:
Եփեսոս 343:

Զակամ Վերին 84, 135, 195:
Զամոսցա ք. 53, 7, 259:
Զանգեզուր գւռ. 159:
Զիկմունդ Գ. թագ. Լեհաց 129:
Զմիւռնիա ք. 404:
Զօրաբաբէլ 210:
Զաքարիա Վանեցի, պատր. Կ. Պոլսոյ 45—46. 247, 290, 307—308, 312—314, 317, 320—328, 332—333, 351, 360, 392:
— կրօնաւոր 193:
— եպ. Գնունեաց 374:
— քահանայ ի Սանահին 373:
— արքեպ. Սիւնեաց 30, 193:
— Բեհնարդովէց 250:
— ռ. Գաւաղարի, աւագերէց Լվովի 266:
— Վ. Վաղարշապատցի 140, 207, 213, 218, 323:
— Սարկաւագ պատմիչ 73 չչ·, 92, 94:

Էլծանովսքի Թադէոս Յիսուսեան 267:
Էմանան տե՛ս Ամանան:
Էջմիածին, յաճախ, ի մասնաւորի 32, 39, 232, 243, 248, 269, 282, 349:
Էստրուպէ ռ. Բարէլի 106:

Ըզգաց երկիր 52:

Թադէոս կաթ. 287:
Tadeo di S. Eliseo տե՛ս Յովհ. Թադէոս:
Թահմասպղուլի խան 46. 106. 111. 113. 137. 139:

Թանահատի վանք 158:
Թարխան եղբօրորդի Աւետիս կաթ.ի 60. 72:
Թաւաքալցի Պօղոս 335:
Թաւուշ գ. 83:
Թեղենեաց վանք 374:
Թորոս Վ. 374—375. 421:
Թորոսենց տունն ի Լվով 250:
Թումաս եպ. Տաթեւացի 26. 30. 92. 160. 1. 186. 8. 193. 207. 218—220:
— քհ. եղբօրորդի Աւետիս կաթ.ի 71—72:
Թուրք, Թուրքաստան 240—241. 295. 351:
Թոփճեան Յ. 11. 30. 62. 91. 141. 162. 194:

Ինովկենտիոս Ը. քահանայապետ 275:
Իսահակ Վ. 98:
Իսրայէլ Վ. Մեղրեցի 214:
Իտալիա 396:

Լալայեանց Ե. 193:
Լահուռ ք. 142:
Լաւտարատի Թգ. Վրաց 62:
Լեհաց աշխարհ, Լեհաստան 125. 253. 326 եւն:
Լեւոն Մեծ Քահանայապետ 326. 343. 6. 349—350:
— Ա. Թագաւոր Հայոց 366:
Լէնկթիմուր 155:
Լէօ (Առ. Բաբախանեան) 159:
Լէոնարդոս եպ. Սիդոնի 34. 289:
Լիմ կղզի 92. 161. 191. 200. 202:
Լուդովիկոս կարդինալ 129. 270. 345. 352:
Լուիջի դէ Գամայ արքեպ. 396:
Լուկաչին Վղթ 255:
Լվով, Լով, Իլով, Լէոպոլիս, Լեմբերգ 52—54. 126. 130. 203. 249—287. 344. 350—353. 6. 380:

Խանածախ գ. 183—184:
Խաչէն գաւ. 83:
Խաչմանրեան Յովհ. քհ. 138:

Խաչքո ու․ Զոր․ ուսպերիցու 266։
— ու․ Խնորիոս որեդոյ 254։
Խարբերդ ք․ 64։
Խդնավոր, Խողոնավոր գ․ 184։
Խըրդատ խոջայ 64։
Խնկանց գ․ 195։
Խոյ ք․ 112։
Խոստիկեան Մ․ 363։
Խոսրով փաշա 132—133, 352։
Խոտանան գ․ 7—8, 97—98, 163, 214, 221։
Խունունց Գուրգէն 405։
Խաչատուր Վ․ Կեսարացի առաջնորդ Ն․ Ջուղայի 125, 168, 172, 202—207, 214, 223, 248, 259—272, 276—277, 281, 285, 337, 340—4, 352—355, 359, 364, 386, 406։
— Վ․ Կայծակ Երնջակցի առաջնորդ Գողթան 135, 207, 215—217, 219։
— եպ․ 290։
— որեգոյ Զարեքի 161։
— — Լոմցի 53, 259։
— քհ․ Ճամբոյ Ս․ Աստուածածնի 163։
— քհ․ գրիչ 30, 71, 91, 192, 194։

Կամենից ք․ 55, 251, 3, 5, 281, 323—324։
Կապուչինք 289, 385։
Կատարինէ գ․ Զոր․ ուսպերիցու 266։
Կարրի 155, 205—209։
Կարապետ Վ․ Էջմիածնեցի 160—161, 323։
— Վ․ Զող 174, 421։
— Վ․ Ջուղայեցի 225—226։
— եպ․ 65։
— Վ․ Բաղիշեցի 64։
— խոջայ 64։
Կարին ք․ 93, 105, 246․ տե՛ս Արզրում։
Կարս ք․ 93։
Կարճաւան գ․ 98, 218։
Կարմեղեանք (Բոկատն) 289, 303, 349, 389։

Կեսարիա ք· 13, 21, 126, 257, 9:
Կէզ գ· 106:
Կիպրոս կղզի 373:
Կիրակոս Վ. Տրապիզոնցի 17—18, 24—25, 79, 92, 156—161, 164—165, 171, 8, 186, 8, 210, 369—373:
— եպ. Կողբեցի 195:
— Վ. Կորցի 65:
— երէց յԵրուսաղէմ 65:
— եղբ. Աւետիս կաթ.ի 60, 71:
— Գանձակեցի 366:
Կիւլիկա 366:
Կղեմէս Զ. քահանայապետ 305:
— Ը. քահանայապետ 43, 294—295:
— Գալանոս 360, 396:
Կողր գ. 105, 195:
Conybeare F. 129, 156:
Կոստանդնուպոլիս 13—15, 29, 32, 59—60, 105, 125—126, 173, 247, 250, 261, 271, 320, 344: — Ս. Սարգիս եկ. 59: — Սուլումանաստր, Ս. Գէորգ 61:
Կոստանեանց Կ. 92:
Կատայք 80, 98:
Կորցի Կիրակոս Վ. 65:
Կուլաֆ կին Զաք. աւագերիցու 266:
Կրէրէց փոյր 227:

Հալապ ք. 64, 290, 349:
Հալիձոր 209:
Հախում գ. 84:
Հաղբատ գ. 373:
Հաճկատար վանք (Լմալ) 251:
Համազասպ եպ. Հաւուցթառի 102, 323:
Համամճեան Ա. Վ. 15, 63, 133, 194, 270:
Համիթ տե՛ս Ամիդ:
Համշէն 226, 421:
Հոյկաղն տե՛ս Մելիք–Հոյկաղն:
Հոյրապետ քհ. Շամբայ Ս. Աստուածածնի 163:
Հոյք 369:

Հասան գրիչ 78։
Հատիէ դ. Մուրատի 9։
Հաւուցթառ վանք 102։
Հեղի քահանայապետ 364։
Հերակլ կայսր 366։
Հերմոնի վանք 155։
Հնդկաստան, Հնդիկք 306, 393—396։
Հոլլանդա 404։
Հոռմանց երկիր 133։
Հուգո դ. 215։
Հռիփսիմեանց նշխարք 41—46։
Հռոմ 270—274, 281, 283, 286 ևն.։
Հօշանց անապատ 29, 161, 178, 186։

Ձագկարցոյ Ս. Աստուածածին եկ. 30։
Ձորագեղ յԵրեւան 94։
Ձորոյ վանք 158։

Ղազար եպ. 61։
— արեղայ 207։
— Վ. Երնջակցի 163։
— քհ. նօտար Մովսէս կաթ.ի 98, 134, 194։
— քհ. ստացիչ 30, 193։
— հայր Միրաքէ գրչի 266։
Ղազվին ք. 119։
Ղարչղայ խան 181—182։
Ղարամանեանց տուն 30, 160։
Ղարբուխ վայր 227։
Ղափանու երկիր 30, 194։
Ղզլար կին Ամիրգունայի 94։
Ղուռուպաչայ վանք 132։
Ղուկաս եպ. Գաղթան 65, 374։
— եպ. Սանահնեցի 373։
— եպ. յԵրուսաղէմ 65։
— Վ. Լոռեցի 368, 373, 375։
— Վ. Հաղբատացի 373—375։
— Վ. Կեղեցի 170—172, 421։

Ղուկաս Վ. Գանձասարայ առաջնորդ 375:
— Գառնեցի 3, 11, 22—23, 30, 93, 114, 119, 121, 123, 126—127, 146, 150—151, 193, 206, 8, 210, 237, 240:
Ղուփուղենց տե՛ս Յովհ. եպ. Տէրզնոյ:
Ղփթիք 16:

Ճահուկք 367, 378:
Ճանադենց տէր Առաքել 104:

Մակեդոն 282:
Մահլազան վայր 227:
Մաղայող երկիր 83:
Մաղարդայ Ս. Նախավկայի վանք 34, 48, 226—231:
Մաղրթարայ վանք տե՛ս Մաղարդայ վ.:
Մանուէլ եպ. որդի Բարէլի 106:
— եպ. Բջնոյ 323:
Մանսուր Թաւարալյի 335:
Մաջանջուխու երկիր (= Ղափան) 91, 194:
Մառ Ն. 184:
Մատթէոս Միրանշեցի արքեպ. Նախիջեւանի 393:
— Վ. Պարթեւ 196:
— քհ. Շամբայ Ս. Աստուածածնի 163:
Մարգար խոջայ 64:
Մարգարէ երէց յԵրնջակ 163:
— երէց գրիչ 195:
Մարխամ ապաշխարող 184:
— Եղիպտացի եկեղ. ի Համ 390:
Մարկիանոս կայսր 346:
Մարկոս եպ. 184:
Մարութ խոջայ 64:
Մարտիրոս եպ. Էջմիածնեցի 53, 72, 291, 323:
— Վ. Վարագեցի 290, 372:
— Վ. Ձնքուշեցի 65:
— Վ. 64:
— քհ. գրիչ 211, 215:
— ընթերցող 208:

Մարտիրոս ջահրնկալ 208:
Մելինոյ կարդինալ 338:
Մելքոն խոճայ 106:
Մելիք-Ադամալեան Մ. 138:
Մելիք-Հայկազն իշխ. 29, 31—33, 47—48, 154, 160, 183—187:
Մելքիսեդեկ կաթ. 26—57, 60—69, 92, 5, 100—105, 114—118, 174—186, 199—200, 223, 249—286, 294—296, 305—332: — կոնդակ Մաղաքիայ վանից 227—228:
Մելքիսեդեկեան Հ. Վ. 279:
Մելքիսեթ Վ. Վժանցի 137, 191, 200—207:
— երէց գրիչ 83, 91, 94, 194—195:
Մեխլու Վ. 73—85:
Մեսրոպ եպ. Տաթեւի 25—26, 30—31, 222:
— եպ. Ջուղայի 64:
— եպ. Կաֆացի 249:
— Հիզանցի 39:
Մէհրապ պէկ տէր Խաչենոյ 83:
Մինաս կաթ. Սսոյ 245—246:
— երէց գրիչ 24—26, 193, 196:
Միրզէ հայր Աւետիս կաթ.ի 60, 71:
Միրզէլի իշխ. 48, 186:
Միքայէլ կաթ. էջմիածնի 287:
— եպ. Նախավկայի վանից 163:
— առաջնորդ Աղչկուց վանից 323:
— որդ. գրիչ 184:
— Կարմեղեան 267:
Մկրտիչ Վ. Խարբերդցի 225:
— Լեհացի 136, 235:
— Ջուղայեցի 7, 158, 238:
— Բաջբերունի 374:
— քհ. 62, 64:
— գրիչ ո. Ղազարի 266:
Մոկաց աշխարհ 174:
Մողրով վրացի 106:
Մովսէս տաղերէց Աստապատի 31:

Մովսէս Խորենացի 4, 137, 145, 235—236, 239:
— *քերթող* 91:
Մուշ 35:
Մուրատ Բ. սուլտան 61:
— *Երևանցի* 9:
Մսերեանց Մ. 279:

Յարենի գ. 155:
Յակոբ կաթ. Ջուղայեցի 47, 218:
— *եպ. Առինջից* 35:
— *Վ. Աստապատցի* 106, 207, 217, 219:
— *եպ. Քէօթահեացի* 29, 41:
— *Ամթեցի թարգման* 392:
— *Թոխաթեցի* 57:
— *Կարնեցի* 241:
— *Կեսարացի* 10, 15, 142:
— *Նաղաշ* 13:
— *Երէց* 161:
— *քհ. ի Ղափան* 194:
— *քհ. ի Տանձափարախ* 194:
— *քհ. ստացիչ* 30:
— *ո. Սոլթանի* 104:
Յակոբեայ հայր Սահակի 263:
Յիսուսեանք 280, 284:
Յոհաննավանք ի Կարբի 205—209, 238:
Յոյնք 369:
Յովհաննէս կաթ. Աղուանից 74, 82—84:
— *Խուլ, պատրիարք* 15, 61, 249—250, 253, 289, 360, 7:
— *արքեպ. Առնջից* 106:
— *Թաղէոս եպ. Սպահանի* 42, 271, 283, 322, 353, 355—358, 386—391, 398, 400, 403:
— *Ղոփուղենց եպ. Տերդնոյ* 294—295, 298, 401:
— *Ուռհայեցի եպ. Ամդայ* 10, 294, 422:
— *Տաթեւացի արքեպ.* 8, 194, 221:
— *եպ. յԵրուսաղէմ* 65:
— *Վ. Արդնցի* 285:

Յովհաննէս Վ. Մարեցի Մեծ 374—375:
— Վ. Մարեցի Փոքր 374:
— Վ. Մործորեցի 367:
— Վ. Կողեռն 137:
— Վ. Համշէնցի 421:
— Վ. Ծիրաք 421:
— Վ. Ծոսոթեցի 220:
— Վ. Որոտնեցի Կախիկ 421:
— Վ. աշակերտ Մովսէս կաթ.ի 401:
— Վ. յէջմիածին 323:
— Ջուղայեցի առաջերէց 330:
— Խարբերդցի 64:
— Մոլինօ Անկիւրցի 348, 451, 459—460, 404:
— Դոմինիկոս 377:
— Ծատախցի 135, 195:
— Ջուղայեցի բժիշկ 130:
— Երէց ո. Տաւութի 83:
— Երէց գրիչ 70, 78, 84, 162—163, 195:
— որդ. 62:
— ոմն 94:
Յովսէփեան Գարեգին արքեպ. 4:
Յորդանան գետ 157, 419:
Յուլիանէ քոյր Զաք. առաջերիցու 266:
Յուլիանոս կայսր 278:
Յունանեան տե՛ս Վարդան:

Նազար Ջուղայեցի խոջայ 32, 47—48, 101, 108—111, 127, 186, 306, 337, 357, 384—388, 400:
Նախիջեւան ք. 41, 113, 179, 215, 276, 298, 331, 3, 376—378, 395—398, 405:
Նեստոր 282, 319, 328, 364:
Ներսէս Մեծ 146:
— կաթ. Կլայեցի 146, 365:
— եպ. Լամբրոնացի 30, 366, 368, 373:
— Վ. Մոկացի 92, 99, 160—161, 178, 181, 184—185, 188, 190—191, 200:
— Վ. Սեբաստացի 246:

Ներսէս ռ. Սոլթանի 104:
Նիղ գետ. 81:
Նիկիա ք. 365:
Նիկողայոս, Նիկոլ, Թորոսենց, արքեպ. Լվովի 54, 248—286, 324, 351—352, 357, 367:
— գրէլ 146, 244:
— թհ. Ս. Սարգսի ի Կ. Պոլիս 59:
Նշանեան Մեսրոպ արքեպ. 407:
Նորք գ. 75, 80:

Շահապիվ Ե. 94, 137—138:
Շահին չէլէպի 20:
Շահխաթունեան Յովհ. եպ. 109—110. 137—138:
Շահնուր բէկ 89, 91, 199:
Շապվարդ քոյր Աւետիս կաթ.ի 60, 72:
Շամախի 30:
Շամրայ ձոր 163, 180, 227:
Շամքորի ձոր 30, 161:
Շապան Ջուղայեցի 102:
Շատախ գիւղ Գանձակի 78:
Շաքարդէկ գ. 84:
Շինահայր գ. 162:
Շնհեր գ. 159, 162, 209:
Շօշ տ. Սպահան:
Շոսոֆ ք. 181:

Ոնոփրիոս Խաչերեանցի՝ արեղայ «Խաչքօ» 254, 266:
Ոսկան վարդապետ 202—204, 405:
— խոջայ 64:
Որմուզ (Օրմուզ) ք. 296:
Որոտնայ գետ 159:
Որոտան երկիր 30, 162, 193:
Ուբալդինո կարդինալ 242, 351—352, 398, 404:
Ուշքիլիսա (Էջմիածին) 110:
Ուտի գաւառ 73:
Ուրհա ք. 407:

Ուրբանոս Ը. քահանայապետ 257, 275—276, 281—284, 328—329, 340, 349—360, 376—381:
Oxenstier Axel 404:

Ջամչեան Հ. Մ. 6, 56, 60, 138, 379:
Ջարեքի, Ջարեք-դետի անապատ 30, 92, 161:
Ջիտադինի արքեպ. Միրայի 393—400:
Ջիքալոյ փաշա 299:
Ջնրուչ ք. 65:
Ջոտոյեան Հ. Բ. 129:

Պալճեան Հ. Ա. 289, 309, 391:
Պաղեստին 164, 210:
Պաղտասար պապ Յովհ. երիցու 83:
Պամփիւլիօ կարդինալ 352:
Պարսք, Պարսկաստան 37, 240—241, 299, 348—349, 359:
Պարսից ծոց 296, 382:
Պետրոս առաքեալ 330. եկեղեցի ի Հռոմ 354:
— կաթ. Կարկառեցի 188, 369—372:
— արքեպ. Մաղարդայ վանից 48, 227—228:
— աբեղայ Յոհաննավանից 208:
— երէց 64:
— նոտար Մելքիսեդեկ կաթ.ի 55:
— (Պետիկ) Հալապցի 65:
— Բդուղ Ջուղայեցի 221:
Pietro della Valle 95:
Piatti G. 321:
Պիոս Ե. քահանայապետ 390:
Պիղու Ա. 248:
Պիպիկիանոս 370:
Պողտանոց երկիր 253:
Պոնտոս տե՛ս Տրապիզոն:
Պորտեյլի Հ. Եմիդիօ 401:
Պորտուգալ 42, 382:
Պրոսպէր Կարմելեան 125, 338, 344, 349:
Պրուսա ք. 257—258:

Պօղոս առաքեալ 330:
— Ե. քահանայապետ 45, 48, 300—311, 322—325, 328:
— Վ. Այնթապցի 131—133:
— Վ. Կեղեցի 81:
— Վ. Մոկացի 29, 32, 79, 87—92, 154, 160, 164, 170—171, 174—183, 188, 190, 218, 240:
— Պիրումալլի 376—382:
— Անտիոքացի 318—319:
— Թաւաքալցի 335:

Ջալալեանց Ա. 83:
Ջաղաց-տեղ վայր 227:
Ջուղա (հին) 39—40, 227—230, 297, 299, 304—306, 322, 406:
— (նոր) 41, 95, 299, 303, 305, 330, 335, 9. 359:
Ջուղայեցիք 14, 21, 32—33, 38, 43—44, 75, 77, 100, 108—110, 114, 121, 4, 154, 297, 299, 303—306, 322, 336, 383 եւ., 398—406:

Ռօպէրդոս Կրանժեան Փարիզացի փարադրիչ 401:

Sachariasewicz F. 273:
Սահաթիփոս 75:
Սահակ Պարթեւ 145—146, 231:
— կաթ. Գառնեցի 52, 92, 101, 104—105, 111—113, 118—120, 124, 130—133, 182, 243—244, 247, 343, 351:
— Կանձացի 158:
— եղբ. Աւետիս կաթ.ի 60:
— ո. Ցակորչացի 263:
Սահակեան Գ. 279:
— Տաւարչ Վ. 407:
— Աւետիս 408:
Սաղմոսարանք 155—156, 238:
Սամուէլեան Մ. Վ. 290:
Սանահին վանք 373:

Սանոս Հայէպցի 241:
Սարգիս եպ. Սաղմոսավանեցի 17, 24—26, 30, 79, 91—92, 155—156, 164—165, 171, 8, 188, 193—194, 211:
— վարդապետ 367:
— Վ. Դարանաղցի 126:
— երէց յԵրեւան 228:
— կրօնաւոր 161:
— քհ. Տամրայ Ս. Աստուածածնի 163:
— քհ. Ս. Սարգիս եկ. 59:
— աշխարհական դպիր 8, 194, 221:
— ո. Սօլթանի 104:
Սարգսեան Հ. Բ. 35, 61, 83, 253:
Սարուխան խոջայ 64:
Սափար Բաբերդացի 81:
Սեղբեստրոս պապ 341, 353:
Սեւան կղզի 161:
Սերոբոս Ա. քահանայապետ 34:
Սէչով ք. 130, 323:
Սէֆի շահ Պարսից 84, 121—123, 127, 130, 335:
Սիգեոնդ ք. Կոլարբից 376:
Սիկիզմունդ Գ. Թգ. Լեհաց 253:
Սիմէոն կաթ. Երեւանցի 1, 118, 141:
— կաթ. Ագուլեցի 82:
— կաթ. Սսոյ 244—246:
— Վ. Ջուղայեցի 203—207:
— դպիր Լեհացի 14, 53, 130, 147, 248—249, 256, 259—260, 262—263, 5, 267—268, 272, 281—283, 307—308, 310, 402:
— երէց Լեհացի 252:
— տաղ. որդ. 208:
— երէց դպիր 52:
Սինայի լ. 15, 164:
Սիս ք. 243, 245, 289:
Սիսակայ աշխարհ 97, 198. Սիսական 22, 24, 93. Սիւնիք 18, 155, 157—159, 163, 178, 185, 187, 199:
Սկիթէ 164:

Սմբատեանց Մ. եպ. 35. 40. 375:
Սոթ գիւ. 375:
Սողոմոն թղ. 33:
Սոփիա դ. Զաք. աւագերիցու 266:
Սուլթանում խաչոյ 48. 186:
Սուլտանշահ–Մարկոզոնից ու. Աբգար Թումանեանց 287:
Սպահան, Ասպահան, Շօշ ք. 10. 32. 40—42. 9. 101—102. 121, 7, 9. 131. 167, 9, 232, 283. 300—306. 322, 333—337. 340. 344—345. 9. 355. 384:
Սպանիա 294, 317. 382. 395—396:
Ստաթէ տե՛ս Տաթեւ:
Ստեփանոս Կաթ. Սալմաստեցի 286:
— Կաթ. Աղթամարայ 244:
— արքեպ. յէջմիածին 323:
— եպ. յէջմիածին 323:
— եպ. Սիւնեցի 172:
— Վ. յէջմիածին 323:
— Վ. Համթեցի 64:
— Վ. Ռոշքա 54, 266—267, 350:
— քհ. Նահատակ 323:
— քհ. ի Կարբի 308:
— քհ. գրիչ 129:
— եղբ. Զաք. աւագերիցու 266:
— Յակոբովիչ 266:
— Նախավկայի վանք 62:
Սրապիոն Վ. Ուրհայեցի 10—12. 15. 19. 39—41. 148. 170. 214. 407. 422—423:
— Բաբերդացի 57:
Սօլթան հայր Սահակ վրդ. 104:

Վաղարշապատ ք. 109. 120. 229:
Վան ք. 16. 64, 112—113. 131. 223. 326:
Վանստանիկ ք. 326. 402:
Վասպուրական աշխարհ եւ քաղաք (= Վան) 22, 126. 131, 243—244, 380:
Վարագայ վանք 35. 290. 326. 372:

Վարդան Յունանեան արքեպ. Լվովի 265, 302, 328, 350:
— եպ. 104:
Վարդանէս վանեցի 64:
Վարդենիս գ. 78:
Վարդերես սրկ. գրիչ 128:
Վարդխաթուն մայր Պետրոս Հալէպցւոյ 65:
Վարշաւա ք. 274, 279:
Վժան գ. 191:
Վերք 62:
Վլատիսլաւ թգ. Լեհաց 275, 279, 280, 284, 333:

Տաթեւ վանք 7—9, 22, 24, 30, 97—98, 144, 155, 158—160, 194—195, 199, 214, 229:
Տայեան Հ. Ղ. 252:
Տայոց գւռ. 83:
Տանձաւէր գ. 30, 91, 192, 194:
Տանձավարախ 155, 161, 194, 196:
Տանձէվէր տե՛ս Տանձաւէր:
Տեկանդեր դեսպան 299:
Տերգին ք. 294:
Տէր-Աւետիսեան Ս. 4, 52, 235:
Տիգրան Մեծ թգ. 185:
Տիգրանակերտ տե՛ս Ամիդ:
Տիմոթէոս եպ. Բաղդադի 357:
Տիրատուր պատրիարք Կ. Պոլսոյ 61:
Տոռնիէլօ նոտար 397:
Տրապիզոն ք. 156, 369:
Տրդատ թգ. Հայոց 210:

Ցրուանց վանք 158:

Փաջի վանք 62:
Փարխան կին Սոլթանի 104:
Փիլիպպոս կաթ. Էջմիածնի 47, 131, 139—143, 153, 162—163, 190, 205—207, 214, 221, 3, 232—235, 239, 244—245, 285, 344, 351, 360, 379:
— եպ. Բջնոյ 220:

Փիլիպպոս թգ. Սպանիոյ 294:
Փիրիխան Երզնկացի 64:
Փլորենտեան ժողով 289, 338, 342, 354, 6:

Քաղկեդոնի ժողով 319, 326, 8, 339, 343, 346, 348, 369—370:
Քաղկեդոնականք 362, 366, 369—371:
Քանաքեռ գ. 75:
Քչտաղք (Քաչաթաղք) գաւ. 161, 183, 184:
Քօթակլու գ. 180:
Քօսեան Հ. Յ. 106, 374:

Օսմանցիք 2, 108:
Օրմանեան Մ. արքեպ. 6, 56, 100, 104, 138:

Ֆահրապատ ք. 108, 111, 174, 232:
Ֆռանկք 34, 290—293:
Ֆորնդիկեան գ. 49:
Folk P. 404:

Anhang:

MOSES DER DRITTE TAT'EWACI

KATHOLIKOS DER ARMENIER
UND SEIN ZEITALTER.

EIN BEITRAG ZUR ARMENISCHEN KIRCHENGESCHICHTE.

VON

P. NERSES AKINIAN.

ZUSAMMENFASSUNG DES ARMENISCHEN TEXTES.

In der armenischen Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts tritt Moses III. wie ein zweiter Erleuchteter auf. Er war es, der die Kirche aus der Wirrnis und das Volk aus der Dunkelheit zur organisierten Einheit und zu hellem Glanz emporführte. Die Zeitgenossen erblickten in ihm den Mann der Zeit und die Nachwelt gedachte seiner in dankbarer Anerkennung (§ 1). Seine leuchtende Erscheinung zog die Herzen an sich und jeder versuchte in Wort und Schrift seiner Bewunderung für diesen großen Kirchenfürsten Ausdruck zu verleihen. Aus zeitgenössischen Kolophonen strömen uns helle und ergiebige Quellen, aus denen wir reichlich Materialien zu seiner Biographie und Zeitgeschichte schöpfen können. Die Aussagen der Zeitgenossen benutzte Arakel von Tauriz in seiner Geschichte des

17. Jahrhunderts. Es sind uns auch gewichtige Dokumente erhalten, teils im Propagandaarchiv, welche zur Beleuchtung der Zeit in kirchenpolitischer Hinsicht beitragen (§ 2).

I. Teil: Moses' Biographie.

Um 1577, im Dorfe Chotanan (Provinz Siunik), erblickte Moses das Licht der Welt. Im altberühmten Kloster Tathew genoß er seine Ausbildung und erhielt im jugendlichen Alter die Priesterweihe (§ 3). Um sich in den philosophischen und theologischen Studien weiterzubilden, begab er sich zu Wardapet Serapion in Amida. Am 26. April 1606 starb Serapion. Er hatte vor seinem Hinscheiden seinen jungen Schüler der Obhut Gregors von Caesarea, Patriarchen von Konstantinopel, anempfohlen (§ 4). Nachdem Moses am Grabe Serapions von seinem Lehrer dankerfüllten Herzens Abschied genommen, begab er sich nach Konstantinopel zu Gregor. Im Jahre 1608 traf ihn hier Simeon aus Polen. Im folgenden Jahre reiste Moses in Begleitung seines Lehrers über Syrien nach Ägypten und besuchte Sinai und Jerusalem (§ 5). Nach Konstantinopel zurückgekehrt, wurde er von Gregor mit der Wardapetwürde bekleidet (1613), worauf er zum zweitenmal Jerusalem besuchte und dann die Heimreise nach Tathew antrat (§ 6).

In seiner Heimat angelangt (1613), fand er hier die zwei ihm von Jerusalem aus bekannten Einsiedler, den Bischof Sargis und den Wardapet Kirakos, die in der Umgebung von Tathew eine Einsiedelei gegründet hatten. Moses schloß sich ihnen an. Die Ankunft des jungen Wardapets wurde mit Jubel begrüßt. Viele meldeten sich als Kandidaten bei den Einsiedlern, um sich unter Moses' Führung dem Gottesdienst zu widmen. Schon im Jahre 1613 wird deren Zahl mit „mehr als fünfzig" angegeben. Das friedliche Leben der Einsiedelei wurde aber bald gestört. Die Geistlichkeit dieser Zeit, die ein weltliches Leben führte, unterstützt vom Katholikos Melchisedech, empörte sich gegen Moses; seine strenge Lebensweise wollten sie nicht dulden. Gregor von Caesarea nahm sich seines Schülers an; er richtete an Melchisedech einen Protestbrief und ermutigte gleichzeitig seinen Schüler in einem Trostbrief. Das Antwortschreiben Moses', worin er seinen felsenfesten Willen kundgibt, zum Wohle und Nutzen der Kirche weiterzuarbeiten, wird S. 28—33 veröffentlicht (§ 7).

Es folgt eine Übersicht über die kirchlichen Verhältnisse (1586—1626). Armenien steht unter dem osmanischen Joch. Die türkischen Aufständischen verheeren Kleinasien, Syrien und Armenien. Die Behörden walten nach Willkür. Die schwere wirtschaftliche

Lage Armeniens veranlaßte den Katholikos Gregor, den Arakel und nachher den David zu Koadjutoren zu bestellen. Um 1587 starb Gregor. An seiner Statt übernahm Arakel das Amt des Katholikos und wählte neben David den Melchisedech zum zweiten Koadjutor (um 1589). Als um 1600 auch Arakel starb, wurde in das Triumvirat Avetis hereinbezogen. Als Premier-Katholikos galt David. Der tatkräftigste unter allen dreien war aber Melchisedech und allmählich riß er die Obergewalt an sich. In der Folge zeigte es sich, daß die Vereinigung der drei Katholikos zu gemeinsamer Amtsführung die Lage des Patriarchalstuhls noch erschwerte und verschlimmerte. Jeder von ihnen machte für sich auf Rechnung des Stuhles Schulden. Als ihnen kein anderer Ausweg mehr möglich schien, von den Schulden los zu werden, beschlossen die drei, gemeinsam sich zurückzuziehen und den Stuhl dem hochgeschätzten und materiell gutsituierten Wardapet Serapion zu übergeben. Kaum hatte Serapion den Thron bestiegen, als die persische Armee unter Schah Abas' Führung Eriwan eroberte. Auf Schah Abas' Befehl wurde Serapion als „osmanischer Spion" gefangengenommen und gefesselt. Nur mit großer Mühe konnten ihn die Djulfaenser befreien. Serapion mußte abdanken und nach Amida heimkehren. Zu gleicher Zeit wurde die Bevölkerung der

Araratebene gewaltsam nach Persien geschleppt. Melchisedech, der im Zuge der Emigranten war, konnte unterwegs entkommen und zurückkehren (1604). Er war in Etschmiadsin, als der Augustiner P. Gulielmus, der in Armenien wanderte, zu ihm kam. Dieser war von dem verwahrlosten Zustand der Gotteshäuser aufs schmerzlichste berührt. Er bat den Katholikos um etliche Partikeln von Reliquien der hl. Hripsime, was Melchisedech gern geschehen ließ. P. Gulielmus gab dafür dem Katholikos eine Summe als Almosen für die bedürftigen Priester. Diese in edelster Absicht erfolgte Annahme von Reliquien wurde dem P. Gulielmus von Gegnern als Diebstahl ausgelegt, während anderseits Melchisedech vor Schah Abas angeklagt wurde, die Reliquien dem Franken verkauft zu haben. Der Katholikos wurde zu körperlichen Strafen verurteilt. Es gelang ihm jedoch, durch Angebot einer jährlich zahlbaren Geldsumme die Gunst des Schahs zu gewinnen und die eigene Position zu befestigen. Dies wurde ihm aber später sehr verhängnisvoll. Von Schulden bedrückt, mußte er schließlich den Stuhl seinem Neffen, dem Sahak, überlassen und selbst über die Grenze fliehen. In Polen angekommen (1626), starb er in Kamenetz am 18. März 1627 (§ 8).

Einer von drei Mitregenten war Avetis. Er wird von den Zeitgenossen als tugend-

hafter und gelehrter Katholikos gepriesen. Unerklrälicherweise hat Arakel von Tauriz von seinem Dasein geschwiegen; es sind uns doch von Avetis sogar eigenhändig geschriebene Kolophone erhalten. Im Jahre 1613 war er in Jerusalem, wo er den Gregor aus Gandzak zum Erzbischof dieser Stadt weihte. Er starb um 1623, wahrscheinlich in Georgien (§ 9).

Um 1617 tauchte in Aghwank' (Karabagh) der sogenannte „Mechlu Wardapet" auf, ein ungebildeter Mann, der sich für einen Wardapet ausgab, als Prediger herumwanderte und das Volk gegen die Zölibatpriester aufhetzte. Die Wardapets exkommunizierten ihn. Vom Volke aber in Ehrfurcht gehalten, zog er an der Spitze von Anhängern von Provinz zu Provinz, zum Schrecken der Mönche. In Eriwan angekommen, wurde er vom Statthalter festgenommen und aus dem Lande gewiesen. In Jerusalem ließ ihn dann der Patriarch Gregor einkerkern; später wieder frei geworden, verschwand er aus der Öffentlichkeit (§ 10).

Unter diesen so verworrenen Verhältnissen sollte Moses seine volksaufklärende Tätigkeit entfalten. Trotz mancherlei Verfolgungen seitens der Kirchenwürdenträger und einflußreichen Großen, sogar des Schah Abas, setzte er seine Predigten, in denen er das Volk über Moral und Disziplin belehrte,

fort. Er restaurierte die halbruinierten Kirchen, eröffnete Schulen und bildete die neue Generation heran (§ 11).

Da sich ihm immer neue Schwierigkeiten entgegenstellten und er die Unmöglichkeit sah, unter solchen Verhältnissen sein Missionswerk mit Erfolg weiterzuführen, entschloß er sich, den persischen Boden zu verlassen. Zu diesem Zwecke kam er nach Eriwan. Hier weilte er einige Zeit und verkündigte dem Volke das Wort Gottes. Durch seine Predigten gewann er die Sympathie des persischen Statthalters Amirguna Chan, dessen Frau eine Armenierin war. Der Chan ermutigte ihn, in Eriwan zu bleiben. Moses renovierte darauf die Kirche „auf dem Grabe des heiligen Apostels Anania", baute daneben Zellen für Mönche und entwickelte eine rege Tätigkeit (§ 12). Obwohl dies alles der Katholikos Melchisedech und seine Umgebung ungern sahen, konnten sie ihn nicht hindern, da Moses der Statthalter zur Seite stand. So gedachten sie jetzt, das große Ansehen des Wardapets zu ihren Gunsten auszunützen: sie wollten es erreichen, daß Moses selbst die Ölweihe zelebriere. Sie rechneten nämlich darauf, daß sein Name viele Leute zum Weihefest anlocken werde, was reichliches Einkommen bringen konnte. Zu diesem Zwecke weihte Melchisedech Moses zum Bischof. Darauf zelebrierte Moses die Öl-

weihe mit großer Feierlichkeit. Nachher wurde der neugeweihte Bischof nach Persien eingeladen (um 1624), wo er der armenischen Kolonie Trost spendete, und kehrte dann nach Eriwan zurück (§ 13).

Ein glücklicher Zufall verhalf Moses noch mehr emporzukommen. Er hatte bei seinem Aufenthalt in Jerusalem die Herstellung von weißen Kerzen gelernt. In Eriwan fabrizierte er solche Kerzen. Man brachte einige derselben dem Schah Abas, der großes Interesse zeigte und nach dem Erzeuger fragte. Darauf wurde Moses an den königlichen Hof berufen, wo er vom Schah den Auftrag bekam, einigen Persern die Herstellung der Kerzen zu lehren. Zur Belohnung wurde Moses zum Kirchenvorstand von Etschmiadsin ernannt. In dieser Eigenschaft fing er an, die verlassene Patriarchalkirche zu restaurieren. Dagegen protestierte der Katholikos Sahak, der darin eine Einschränkung seiner Macht voraussah; der persische Hof schenkte ihm aber kein Gehör. Sahak, von allen Seiten von Schulden bedrängt, mußte in seiner Verzweiflung ebenfalls seine Rettung in der Flucht suchen (Dezember 1627). Vor den Beamten des Schahs, die Moses für diese Flucht verantwortlich hielten, konnte er sich rechtfertigen (§ 14).

Wie waren diese Schulden entstanden? Eine von verschiedenen Versionen ist die fol-

gende: Als im Jahre 1615 Melchisedech vom Schah in die Enge getrieben wurde, zugunsten Davids abzudanken, schlug er, keinen anderen Ausweg sehend, dem Schah vor, für die Innehabung des Stuhles ihm jährlich einen Betrag von 100 Tumans zu entrichten. Der geldgierige Schah stimmte zu. Melchisedech aber hatte die erste Quote nicht rechtzeitig zahlen können. Darauf sandte der Schah vier Beamte, die solange beim Katholikos auf dessen Kosten bleiben sollten, bis die bestimmte Summe voll entrichtet wurde. Auf diese Weise war der Betrag von 100 Tumans zu einer beträchtlichen Summe angewachsen. Um diese zu bestreiten, fing man an, das Volk zu erpressen. Die Gewalttaten halfen aber nicht. Als die Lage unerträglich geworden war, blieb dem Katholikos der einzige Weg offen: heimlich ins Ausland zu flüchten. Seinem Beispiel folgte auch sein Nachfolger Sahak. Durch die Flucht aber war das Los des Patriarchalstuhles nicht gerettet. Es war die allgemeine Überzeugung, daß der Schah keinen Groschen von der Summe nachlassen werde. Dennoch versuchte Moses, an die Barmherzigkeit des Schahs zu appellieren. Im Jahre 1628 begab er sich nach Kazwin. Die Minister aber rieten ihm ab, sein Anliegen dem Schah vorzutragen, und Moses kehrte wieder heim. Kurz nach

seiner Rückkehr starb Schah Abas (im Herbst 1628). Ihm folgte sein Enkel Schah Sefi. Moses eilte nach der Residenzstadt, dem neuen Schah zu huldigen; es war zugleich der geeignetste Moment, die Etschmiadsiner Angelegenheit dem Herrscher vorzulegen. Schah Sefi nahm Moses' Ansuchen entgegen und hob die von seinem Großvater über den Patriarchalstuhl verhängte Steuer auf. Obwohl das ganze Verfahren Moses über 1000 Tuman kostete, kehrte er doch voll Freude nach Hause zurück (§ 15).

Etschmiadsin war verwaist. Der Katholikos Sahak befand sich auf der Flucht im osmanischen Gebiet. Auf Verlangen der ganzen Nation im In- und Ausland wurde Moses am 13. Jänner 1629 zum Katholikos gewählt (§ 16). Dies verletzte Sahaks Ehrgeiz. Er reiste nach Konstantinopel, um vom Sultan die Ermächtigung zu erhalten, seine Gewalt über die im osmanischen Reiche lebenden Armenier gelten zu lassen. Umsonst bemühte sich Moses, Sahak von seinem Vorhaben zurückzuhalten. Man dachte eine Weile sogar an die Intervention des römischen Papstes. Als Sahak sich nachher dem Großwesir Chusrew Pacha vorstellte, bekam er von ihm die Alternative: entweder zum Islam überzutreten oder unter Martern zu sterben. Leider bestand der Katholikos nicht diese Probe

seines Glaubens. Seine Apostasie bereute er später in Etschmiadsin (§ 17). Nach viereinhalbjähriger Regierung starb Moses am 21. Mai 1633 zu Eriwan. Ihm folgte sein Schüler Philippus (§ 18).

Moses war ein Mann energischen Charakters und unermüdlicher Beharrlichkeit. Durch seine strenge Lebensweise die Wahrhaftigkeit seiner Parole bestätigend, verkündete er die Worte Gottes zur Erhebung der christlichen Moral und kirchlichen Sitten. Die Laster wurden zurückgedrängt, den Ausschweifungen gesteuert. Den unzähligen Hemmnissen standhaltend, förderte er eifrig die kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung der Nation, gründete Schulen und Klöster für beide Geschlechter, renovierte die verfallenen Kirchen und schmückte sie innerlich und äußerlich aus. Besondere Aufmerksamkeit widmete er dem Mönchswesen, schenkte gesunde Erziehung der neuen Generation, erzog sie in Frömmigkeit, Disziplin und Wissenschaft und schuf der Kirche tüchtige Beamten. Innerhalb der Kirche stellte er Einigkeit her und pflegte gute Beziehungen zu der römischen Mutterkirche. Er hauchte der Nation frischen Odem zu neuem Leben ein und wurde in der Geschichte seiner Nation eine säkulare Persönlichkeit.

Zweiter Teil: Moses' Wirksamkeit.

Auf das im Jahre 1611 bei Tathew gestiftete Einsiedlerkloster zurückgreifend, skizziert der Verfasser die Entwicklung und Ausbreitung der armenischen Einsiedelei im 17. Jahrhundert und gibt Einsicht in die Konstitution sowie Gebetseinrichtungen des Stiftes (§§ 20—22).

Es folgt ein Überblick auf den Lebenslauf des Vardapets Paul aus Mokk', der ein Vorläufer und Mitkämpfer des Moses war (§ 23). Anschließend wird die Persönlichkeit des Fürsten Melik Haykazn dargestellt, der ein frommer Patron der Einsiedler und mächtiger Förderer der kulturellen Unternehmungen der Wardapets Paul und Moses war (§ 24).

Als im Jahre 1613 Moses heimkehrte, sah er sich vor der ernsten Aufgabe, vor allem dem Priesertum aus seiner trostlosen Unwissenheit herauszuhelfen. Zu diesem Zweck eröffnete er im vor kurzem bei Tathew gestifteten Einsiedlerkloster ein theologisches Seminar, wo die zum Priesterberuf erkorene Jugend ihre Ausbildung genießen sollte. Unter strenger klösterlicher Disziplin machte die Jugend wunderbare Fortschritte in der Frömmigkeit. Sie lernte dabei auch die Schreibkunst und die kirchlichen Einrichtungen kennen. Die Begabteren wurden zum

weiteren Studium des philosophischen und theologischen Kurses befördert, selbstverständlich nach den veralteten Lehrbüchern. Aus dieser Schule gingen mehrere Kopisten, Dorfpriester und Wardapets hervor. Sie lieferten den Einsiedlern und Dorfkirchen aszetische und liturgische Bücher in Abschrift, eröffneten in den Städten und Dörfern Schulen, die Wardapets errichteten neue Klöster und entwickelten eine rege Missionstätigkeit (§ 25). Es werden einige hervorragende Persönlichkeiten namhaft gemacht (§ 26).

Gestützt auf seine Schüler, begann nachher Moses, als er zum Katholikos ernannt wurde, die Diözese zu organisieren (§ 27). Es wird ein von Moses im Jahre 1631 an die Gemeinde von Nachidschevan gerichtetes Sendschreiben veröffentlicht, worin der Katholikos die Gemeinde zur Eintracht mit dem Bischof ermahnt (§ 28).

Er hat sich durch die Restaurierung der Patriarchalkirche in Etschmiadsin besonders verdient gemacht. Um die Kirche herum lag seit vielen Jahren ein Haufen von Mist und Schutt, die Kuppel war beschädigt und das Kircheninnere voll Schmutz. Im Jahre 1627 legte er die Hand an die Arbeit. Die Kirche wurde gründlich restauriert (1631) und mit notwendigen Geräten versehen (§ 29).

Die väterliche Liebe, die er allen Christen

entgegenbrachte, trieb ihn, sich insbesondere der diesseits und jenseits der Grenze von den Persern und Türken gefangengenommenen Armenier fürsorgend anzunehmen. Er ließ die silbernen Geräte der Patriarchalkirche einschmelzen, damit er mit dem Gelde die Gefangenen loskaufen konnte. Zu gleicher Tat bewog er auch die Gläubigen in beiden Ländern. Tausende Armenier fanden auf diese Weise ihre Rettung (§ 30).

Um die Einheit innerhalb der armenischen Kirche herzustellen, bemühte sich Moses, die Rivalität der noch lebenden Amtsgenossen David und Sahak zu neutralisieren. Sahak leistete eine Weile Widerstand, mußte jedoch zuletzt nachgeben.

Aus alter Zeit her behaupteten Aghtamar, Gandzassar und Sis ihre autokephale Stellung. Es gelang Moses, Stephan, den Katholikos von Aghtamar, seiner Autorität zu unterwerfen. Mit den anderen knüpfte er freundschaftliche Beziehungen an (§ 31).

Die kirchlichen Verwirrungen unter den Armeniern in Polen; Erzbischof Nikolaus Torosewicz. — Unter den Quellen, die das Thema behandeln, kommt in erster Linie Simeon aus Polen als Augenzeuge in Betracht. Ihm gehört jene anonyme, in Versen geschriebene, am Anfang und Ende verstümmelte Schrift an, die Alishan in *Kamenič*

herausgegeben hat. Es sind dem Verfasser auch Dokumente aus dem Archiv der Propaganda zugänglich.

Im Dezember 1626 wurde der 25jährige Mönch Nikolaus aus der Lemberger Familie Torosewicz, schlechten Charakters, vom Katholikos Melchisedech, der aus Persisch-Armenien flüchtig in Lemberg weilte, gegen den Willen des Volkes zum Diözesanbischof geweiht. Vor den vom Katholikos gegen die Widerspenstigen gedrohten Bannstrahlen erschrocken, leistete das Volk dem Neugeweihten seinen Gehorsam.

Im Dezember 1628 weihte der Bischof in Kamenetz den Onophrius zum Priester. Da er bereits am 16. (anstatt am 40.) Tage nach der Ordination die Primiz zu halten erlaubte, protestierte gegen ihn der Expatriarch von Konstantinopel, Gregor aus Caesarea, der als Gesandter des Moses vor kurzem dorthin gekommen war. Die Primiz wurde verschoben. Am nächsten Sonntag ging dem Neugeweihten von neuem der Befehl zu, die Primiz zu halten. Um die Entrüstung des Gregor abzuwehren, bewog der Bischof die Statthalterei, den Gesandten als einen türkischen Spion aus dem Lande auszuweisen. Als Antwort bekam er vom Ausgewiesenen eine Bannbulle. Dies veranlaßte das Volk, ihm den Gehorsam abzusagen. Es entstand eine ungemeine Verwirrung.

Die Gärung dauerte noch an, als am 20. September 1630 Chatschatur aus Caesarea als Gesandter des Katholikos in der Stadt eintraf. Ihn hatte der Bischof in Ehrfurcht empfangen. Die Anwesenheit des Gesandten gestaltete die Gegensätze noch ärger, anstatt sie zu beschwichtigen. Die Gegner verlangten die Absetzung des Bischofs. Alle Versuche des Bischofs, die Feindseligkeiten zu entspannen, mißlangen.

In Verzweiflung machte der Bischof den Schritt, in die Katholische Union überzugehen. Am 30. August 1630 legte er in der Karmelitenkirche das katholische Bekenntnis feierlich ab. Unterstützt von polnischen Studenten und Polizei, nahm er die Kirche in Besitz. Nun war die Reihe an ihm, den Gegnern die Strenge seiner Gewalt zu zeigen.

Der Gesandte des Katholikos verließ unverrichteter Sache die Stadt, um seinem Oberhirten von dem Geschehenen Bericht abzustatten. Ihm folgte eine Abordnung der Armenier, um beim Katholikos gegen den Bischof zu protestieren.

Moses wandte sich brieflich an Papst Urban VIII. und König Wladislaw, um durch ihre Vermittlung die Lage der Armenier in Polen zu erleichtern. Nichts half, die geschaffene Lage zu ändern (§ 32).

Die Beziehungen der armenischen Kirche zum Hl. Stuhl. Nach der Wiederherstellung des armenischen Katholikosats in Etschmiadsin (1439) hat zum erstenmal Stephanos mit Rom eine direkte Beziehung angeknüpft. Er begab sich sogar persönlich nach Rom, um durch die päpstliche Vermittlung die europäischen Mächte für die armenische Sache zu gewinnen. Seine Bemühungen blieben ohne Ergebnis, da er unterwegs in Lemberg vom Tode ereilt wurde (1551). Seine Nachfolger, Michael und Thaddäus, setzten zwar die Verhandlungen mit Rom fort, die ersehnte Befreiung Armeniens aus dem persischen Joch konnte aber nicht erreicht werden. Nach einer Unterbrechung von 20 Jahren griff der Katholikos Melchisedech die Verhandlungen wieder an. Um 1601 wandte er sich mit einem Schreiben an Klemens VIII., um durch ihn den spanischen König Philipp zu veranlassen, den armenischen Kaufleuten manche Konzessionen zu gewähren. Uns ist nur das päpstliche Schreiben an Philipp erhalten (vom 13. September 1602); eine armenische Übersetzung desselben wird wiedergegeben.

Im folgenden Jahre wurde Erivan von Schah Abas erobert und nach kurzer Frist die armenische Bevölkerung der Ebene zwangsweise nach Persien deportiert (1604). Um 1606 und 1607 schrieb der Katholikos David,

der in Persien weilte, zwei Briefe an Papst Paul V., um ihn zu einer Fürsprache zugunsten der Armenier beim Schah anzuregen. Der zweite Brief ist bei Gowea in einer Übersetzung erhalten.

Am 12. (15.) März 1610 schrieb Melchisedech neuerlich an Paul V., um ihm Gehorsam zu leisten. Den Brief brachte Zacharias, der spätere Patriarch von Konstantinopel, nach Rom (1611, August). Seine Audienz beim Heiligen Vater beschreibt Simeon aus Polen, der dabei anwesend war. Die päpstliche Antwort vom 25. März 1612 sowie die päpstlichen Geschenke für Melchisedech wurden Zacharias eingehändigt, der am 26. März die Ewige Stadt verließ. In Konstantinopel angekommen, wurde er zum Patriarchen gewählt. Den Brief samt den Geschenken übersandte er an den Katholikos mittels zweier Bischöfe. Am 22. März 1613 beantwortete M. den päpstlichen Brief, worin er die von Paul V. vorgeschlagenen drei Artikel: Mischung des Wassers ins Weinopfer, Auslassung des Satzes „qui crucifixus es" aus dem Trishagion und die Anerkennung der chalzedonischen Synode, mit Geneigtheit entgegennahm, mit der Bemerkung, daß die Verwirklichung derselben in die Praxis einer günstigeren Zeit zu überlassen sei. Paul V. führte in seinem Antwortschreiben eingehend die Beweise von Kirchenvätern an, um die Wichtig-

keit der drei Artikel für die Union zu betonen. Diese Briefe hat A. Bzovius, Pontifex Romanus, 202 ff., wiedergegeben (die armenischen in lateinischer Übersetzung). Die Daten der päpstlichen Schreiben sind zu lesen: 1612, VIII Kal. Aprilis (25. März), anstatt: IV Kal. Maii, und beim zweiten: 1615, V Kal. Junii (28. Mai).

Die weiteren Korrespondenzen des M., wie z. B. die von Vardan Hunanian erwähnten Briefe aus den Jahren 1622 und 1623, sind uns nicht erhalten. Am 4. Februar 1623 beantwortete sie die Sacra Congregatio mit einer gewissen Zurückhaltung, da sie an der Wahrheit der Äußerungen zweifelte.

Melchisedech seufzte um diese Zeit unter ungeheuren Schulden, die er dem persischen Hofe zu entrichten hatte. Um davon loszuwerden, weihte er seinen Neffen, den Sahak, zum Katholikos und nahm selbst die Flucht über die Grenze. In Lemberg stellte er sich dem Nuntius als katholisch vor. Auf die diesbezügliche Anfrage des Nuntius erwiderte S. C., daß die Union im Sinne der florentinischen Akten noch nicht zustande gekommen ist. S. C. empfiehlt dem Nuntius, „seine Neigung zur Union" ausnützend, ihn dazu wärmstens anzuregen. Als die Verhandlungen noch im Gange waren, starb Melchisedech am 18. März 1627 in Kamenetz (§ 33).

Die Beziehungen des Katholikos Moses zur katholischen Kirche. Moses verkehrte mit den Unierten in Armenien und mit den lateinischen Missionären freundlich. Sein Standpunkt war: die Beziehungen der christlichen Kirchen zueinander sollten auf Liebe beruhen. In Isfahan lernte er die unbeschuhten Karmeliten kennen. Durch sie angeregt, trat er in Briefwechsel mit dem Heiligen Stuhl. Seine Geneigtheit zur Union bekundete er in mehreren Schreiben an den Heiligen Stuhl. Dem Verfasser ist aus dem Propagandaarchiv eine Anzahl von Korrespondenzen zugänglich, auf Grund welcher er die Unionbewegung beschreibt, die in den Jahren 1625 bis 1633 sich entwickelte. Die Dokumente werden in armenischer Übersetzung wiedergegeben (§ 34).

Gregor von Caesarea und der Katholikos Moses. Gregor war ein Gegner der Union. Er protestierte gegen das Schreiben, das Moses im Einvernehmen mit zwölf Bischöfen an den Heiligen Stuhl gesandt hatte. Ein Mahnbrief von ihm an die Mönche von Etschmiadsin wird veröffentlicht (§ 35).

Paolo Piromalli und der Katholikos Moses. Der Dominikaner Paolo Piromalli wurde am 31. Mai 1631 nach Armenien geschickt, um in der

Nachitschevaner Diözese dem neugegründeten katholischen Seminar als Rektor vorzustehen. Ihn traf das Mißtrauen des Erzbischofs Augustin. Moses' Vermittlung, um den Prälaten mit Piromalli zu versöhnen, mißlang. Piromalli wurde verhaftet; erst nach 22monatiger Kerkerhaft erlangte er die Freiheit durch Intervention von Papst Urban VIII. (§ 36).

Die armenische Kaufmannschaft und der Heilige Stuhl. Die armenischen Kaufleute von Djulfa waren für die Union. In einem Gesuche an den Heiligen Stuhl erbaten sie Zollfreiheit und Freilager in christlichen Hafenstädten. Die Propaganda erklärte sich bereit, ihnen diese Gunst zu verleihen (§ 37).

Versuche, in Rom ein armenisches Seminar zu eröffnen. Schon Gregor XIII. plante, in Rom ein armenisches Seminar zu gründen. Es gab zwar in Rom armenische Alumnen, aber kein Seminar. Im Jahre 1624 tauchte der Plan wieder auf. Diesmal dachte der Heilige Stuhl, das Seminar in Goa zu errichten. Paolo Cittadino, Bischof von Mira, sollte an Ort und Stelle die Möglichkeit studieren. Im Jahre 1627 ist er bei der Heimreise gestorben; er hinterließ 2212 Realen zwecks Errichtung des beabsichtigten Seminars in Rom. Die Djulfaenser kamen im

Jahre 1630 mit einem Vorschlag, dieses Seminar auf größerer Basis zu errichten. Die Kosten wollten sie selbst bestreiten. Die Propaganda begrüßte diesen Vorschlag freudig. Doch der plötzliche Tod des Katholikos sowie des Bischofs J. Tadeo ließ diesen Plan nicht zur Ausführung kommen. Die Propaganda kehrte zu ihrem früheren Projekt zurück (§ 38).

Die armenische Bibelausgabe. Es war ein Plan der Armenier, in Rom neben dem Seminar auch eine Druckerei zu haben, worin man zur geistigen Entwicklung des Volkes nützliche Bücher, in erster Reihe die Bibel drucken konnte. Diesbezüglich soll Joh. Tadeo des näheren mündlich gesprochen haben. Armenische Charaktere besaß die vatikanische Buchdruckerei seit 1579 und hatte schon manche Bücher veröffentlicht. Bedenklicher erschien der Propaganda die Bibelausgabe. Die armenische Übersetzung sollte genau geprüft werden. Als Johannes Molino aus Smyrna die Wichtigkeit der römischen Bibelausgabe betonte mit der Behauptung, daß die Armenier vorhätten, dieselbe in Holland bei den Protestanten zu drucken, beeilte sich die Propaganda, ihm mitzuteilen, daß sie die Edition schon in Angriff genommen habe. Da sie vernommen hatte, daß die Fratres Unitores eine Vulgataübersetzung verfaßt haben, so be-

auftragte sie den Augustin, eine Kopie davon baldigst ihr zukommen zu lassen. Die Sache verzögerte sich zu lange und kam in Rom nie in Ausführung, bis Oskan zuerst im Jahre 1660 in Amsterdam eine armenische Bibel herausgab (§ 39).

Moses als Schriftsteller. Es ist uns unter Moses' Namen nur ein Nekrolog zum Tode des Katholikos Serapion († 1606), welcher der Lehrer Moses' war, erhalten. Diese Schrift ist in Prosa und Versen verfaßt, worin der Dichter von seiner kindlichen Anhänglichkeit zum Lehrer Zeugnis gibt. Diese wird S. 409 ff. veröffentlicht (§ 40).

2002

ՀՀ Ազգային գրադարան
Կ2դ3 NL0031423